רבני פרנקפורט

מאת

הרב מרדכי הלוי הורוויץ

ᓱᓕᑦ ᓇᓗᓇᕐᓂᖅ ᐱᖁᓯ ᐱᓕᓕᓐᓂᓈᑦ / ᓯᑕᒥ ᓄᓕᕈᓄᓕᐅ

מוסד הרב קוס מיסודו של הרב י"ל חכהן מימון

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

ספרית יעקב מיכאל

תרגומים ואסופות מחכמת ישראל / לג



הרב מרדכי הלוי הורוויץ (י״ד אדר תר״ד — ט״ז אדר ב׳ תר״ע)

הרב מרדכי הלוי הורוויץ

רבני פרנקפורט

השלים

הרב ד"ר יוסף אונא

תירגם

ד"ר יהושע עמיר

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018



הוצאת מוסד הרב קוק . ירושלים

FRANKFURTER RABBINEN

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER ISRAELITISCHEN GEMEINDE IN FRANKFURT A. M

von

Rabbiner Dr. Markus Horovitz

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

©

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 1972

דפוס גלאור, ירושלים
Printed in Israel

ה ת ו כ ן

ציוני־מבוא לראשית קהילת פרנקפורט	1
פרק ראשון: ר׳ שמעון הדרשן	7
פרק שני: מטבח היהודים הראשון עד הטבח השני	10
פרק שלישי: טבח היהודים השני	12
פרק רביעי: ההתיישבות השלישית	15
פרק חמישי: ר׳ יוסף האן	34
פרק שישי: ר׳ שמואל בן יוסף הילדסהיים	42
פרק שביעי: ר׳ פתחיה	45
פרק שמיני: ר׳ חיים כהן מפראג	46
פרק תשיעי: ר׳ שבתי הלוי הורוויץ	49
פרק עשירי: מהר״ם שיף	52
פרק אחד עשר: ר׳ מנדל בס	55
פרק שנים עשר: ר׳ אהרן שמואל קאידנובר מווילנא	61
פרק שלושה עשר: ר׳ ישעיה הלוי הורוויץ השני	64
פרק ארבעה עשר: ר׳ שמואל בן צבי מקראקא	67
פרק חמשה עשר: ר׳ נפתלי כהן	70
פרק ששה עשר: ר׳ אברהם ברודא	82
פרק שבעה עשר: ר׳ יעקב הכהן פופרש	84
פרק שמונה עשר: ר׳ יעקב יהושע פאלק	90
פרק תשעה עשר: ספרי ר׳ יעקב יהושע פאלק	112
פרק עשרים: רבנים ממלאי מקום (תקט״ו—תקי״ט)	119
פרק עשרים ואחד: ר׳ אברהם ליסא (תקי״ט—תקכ״ט)	123
פרק עשרים ושנים: ר׳ נתן בן ר׳ שלמה מז, רב ממלא־מקום	134
פרק עשרים ושלושה: ר׳ פנחס הלוי איש הורוויץ	144
ר׳ פנחס ור׳ נתן אדלר; ר׳ פנחס ומשה מנדלסזון; פעילותו של ר׳ פנחס בקהילה; פעילותו של ר׳ פנחס בשנותיו האחרונות; ספרי ר׳ פנחס	
נספח א: השלמות והערות מאת הרב ד״ר יוסף אונא	181

נספח ב: מתוך הספר "אבני זכרון" 241
נספח ג: רישומים מתוך "ספר הזכרון ליהודי פרנקפורט" ("גדנקבוך") 273
נספח ד: מתוך ספרי יזכור 297
נספח ה: מפנקסי הקהילה 315
הרב ד"ר מרדכי הלוי הורוויץ — חייו ופעלו 329
כתבי הרב מרדכי הלוי הורוויץ 343
רשימת קיצורים 351

הקדמה למהדורה השניה

ב־17 במאי 1961 נוסד בבניין מועצת עיריית פרנקפורט ע״נ מאין ״הועד להקר תולדות יהודי פרנקפורט״. בישיבתו הראשונה הוחלט על־פי הצעתו של ד״ר א״א מאיר, ז״ל, ירושלים לפנים יועץ משפטי של הקהילה הישראלית פרנקפורט ע״נ מאין, להוציא מחדש את הספר **רבני פרנקפורט** מאת הרב ד״ר מרדכי הלוי הורוויץ.

ספר זה מוחזק בעולם היהודי־המדעי כספר־המופת על תולדות־הרוח של יהודי פרנקפורט. הספר הופיע בשנים 1881—1884 בצורה של ארבע חוברות, שנספחו לדו״חות השנתיים של בית־הספר הישראלי לדת. בזמן קצר זכה להערכה רבה בשל החומר ההיסטורי יקר־הערך שהוא מכיל. הואיל והספר חולק חינם בין הוריהם של תלמידי בית־הספר הנ״ל, אזלה מהר המהדורה כולה.

מהדורה מחודשת, כפי שנדרשה על־ידי חוקרי אותו דור, לא יצאה לפועל, כיון שהמחבר היה עמוס עבודה יתר על המידה. אמנם הוא עצמו התחיל לעבד את ספרו, ושתי החוברות הראשונות של העותק הפרטי שלו שנמצאו בינתיים, יבואו ויעידו על כך. בנו של המחבר, עורך־דין אברהם הורוויץ, כותב בעניין זה: ״היה קיים עותק אחד, שהיה מצויד ברשימות מכתב־ידו של אבי המנוח היקר, שהכילו את כל התיקונים וההשלמות שראה אותם לנחוצים, אך לצערנו הרב אבד עותק זה עם שאר כתבי היד של אבי ז״ל ושל אחי הרב ז״ל. ייתכן שביום מן הימים יתגלו מחדש״. כאמור, נתקיימה עד עכשיו, התקוה, שהובעה במשפט האחרון, רק למחצה. מן העותק הפרטי של המחבר נמצאת החוברת הראשונה בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים והשניה — בספריית רמב״ם של עיריית תל־אביב. שתי החוברות נמצאו במקום הריכוז באופנבך, מקום שמה הובאו כל הספרים שנשדדו בידי הנאצים.

החוברת השניה השאילו לי מנהלי ספריית הרמב״ם (ד״ר א. הילדסהיימר ומר גולדרט) בכל עת שנזקקתי לה. על כך ועל שאר העזרה שהגישו לי, אני מכיר להם טובה מרובה.

אברהם הורוויץ השתדל באנגליה, לשם היגר, להדפיס את ספרו של אביו מחדש. בנו, הרב **ברוך פליכס הורוויץ** במנצ׳סטר, העמיד לרשותי את חילוף־המכתבים שהתנהל על כך. כן עלי להודות לו גם על פרטים אחדים שמסר לי מן העיזבון־שבכתב של סבו.

בשנת 1910, בשעת הלוויתו של הורוויץ, הביעו כמה מן המספידים את המשאלה, שבהופיע מהדורה שניה של ״רבני פרנקפורט״ יתוסף לספר תיאור מפורט של חייו ופועלו של גדול בישראל זה, למען ילמדו ויראו הדורות הבאים שהורוויץ ראוי היה להיות יורשם של כל אותם רבני פרנקפורט הדגולים, אשר את חייהם ואת פועלם ידע לתאר בכשרון כזה.

לפיכך היה זה כבוד מיוחד בשבילי, שהוועד הנ"ל הזמין אותי במאי 1963, לפי הצעתו של ד"ר **א"א מאיר**, לעבד את הספר מחדש. ד"ר מאיר גילה תמיד עניין רב במהלך עבודתי ולמרות עומס־העבודה שהיה רובץ עליו, הטה לי אוזן קשבת.

לאור צורת ההרצאה המופתית של הורוויץ היה זה ברור מלכתחילה שלא ישונה דבר בנוסח הספר ושמקומם של מילואים, תיקוני שגיאות־דפוס וכיו"ב, יהיה בנספחים. תוספות זעירות משלי בגוף הספר סומנו בסוגרים מרובעים ליד מספר ההערה.

כיון שרבים מבין רבני פרנקפורט ויהודיה פעלו בעמדות מפתח בכל רחבי העולם, נזדקקו רוב כותבי ההיסטוריה של קהילות יהודיות אחרות לספר דידן. כך שהיה עלי לחפש מילואים ותיקונים בכל הספרות העברית והיהודית של תשעים השנים בערך שחלפו בינתיים.

לשם עיבוד מחדש של הספר בהתאם לרמה הנוכחית של מדע ההיסטוריה, היה אפוא עלי לפקוד את כל מה שפורסם למן שנת 1881 עד היום, באותו תחום. הואיל ואני מתגורר בכפר הייתי צריך להישען בכך בעיקר על ספרייתי הפרטית, העשירה יחסית. מובן מאליו שנוסף על כך היה עלי לבקר מדי פעם בפעם בספריות הציבוריות בארץ. ואולם יש להעיר, שגם בהן קצרה ידי להשיג כמה ספרים יקרי־ערך ואי־אילו כתבי־עת בשלימותם. אזכיר רק שתי דוגמאות:

א) אי אפשר היה למצוא כאן סדרה שלימה של Loewenstein, "Blätter fuer jüdische Geschichte und Literatur" בשנים א—ה, מוסף לעתון Der Israelit 1900—1904.

ב) את כתב־העת "נוגה הירח" השגתי רק בספרייתו הפרטית של מר יפה, תל־אביב, כמעט בשלימותו. אני מביע לו בזה את תודתי על שהואיל להרשות לי להשתמש בו.

כמסיים לעבודתי עמדו לרשותי עוד אי־אילו עותקים פרטיים של המהדורה הראשונה.

בנו הבכור של הורוויץ, הרב ד"ר **יעקב הורוויץ**, השאיר אחריו עותק פרטי, בו רשם פרט לחלק מהערות אביו, גם השלמות משלו. אני מודה בזה לבניו, שהעמידו עותק זה לרשותי.

גיסו של הורוויץ, הרב ד"ר **ישראל מ' פריימאן**, מאוסטרווא ובנו, פרופ' ד"ר **אהרן פריימאן**, התנו של הורוויץ, רשמו רשימות קצרות בעותק שהועמד לרשותי על־ידי בית מסחר ספרים במברגר את ואהרמן, ירושלים.

פרופ' **דוד סימונזן**, רב ראשי בקופנהגן, רשם רשימות חשובות בעותקו הפרטי; ד"ר **אדלמן**, מנהל אוסף ה"הבראיקה" ב־Kongelige Bibliothek הואיל לשלוח את העותק הנ"ל לישראל לצורך עבודתי, ועל כך אני מביע לו בזה את תודתי.

גברת **סופי ברמן**, חיפה, בתו הצעירה של הורוויץ (לצערי נפטרה בינתיים), גילתה עניין רב בעבודתי. היא סיפרה לי זכרונות מבית הוריה, שמצאו את מקומם בתיאור תולדות חיי הורוויץ.

לרגל מלאת יובל לקיום בית־הספר הישראלי לדת בפרנקפורט יזם הרב ד"ר

יעקב הורוויץ הוצאת ספר־יובל ופנה אל כל מורי המוסד — הנוכחים והקודמים — בבקשה לתרום תרומות בשביל הספר. הרב ד״ר לואי לוין מקאטוביץ (באחרונה בישראל), מחברם של ספרים ומאמרים רבים שנזכרו בנספחים (הש׳ רשימת הקיצורים לספרות, לפני נספח א׳) שלח אותה שעה:

״הערות לרבני פרנקפורט״,

בהן קיבץ השלמות לכל חלקי הספר. בנו, ד״ר דניאל לוין בקנדה, העמיד העתק מהערות אלו לרשותי. הרמיזות לכתבי־יד, שספק אם הם עוד בנמצא היום, הושמטו כאן בחלקן. לוין השתמש במידה רבה גם במאמרי הביקורת שפירסם הרב ד״ר נ. בריל ב- Jahrbuecher שלו, כרכים ה—ז. יצוינו במקום זה גם מאמרי הביקורת ב- Juedisches Literaturblatt של רהמר וב- Magazin של ברלינר, וכן מאמר־ההערכה לספר דידן מבחינת ערכו לתולדות־התרבות שהופיע ב- Allgemeine Zeitung des Judentums של פיליפזון.

העזבון הספרותי שבכתב־יד של מר יצחק מאיר הי״ד, מנהל משרד הקהילה בפרנקפורט ע״נ מאין, שנפטר במחנה דאכאו כקרבן הפעולה מ־9 בנובמבר 1938, הגיע לידי רק סמוך לפני סיום עבודתי. הוא נמצא בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימנו Ms. var. 104) ומכיל, לבד מרשימות זעירות, טיוטה להרצאה עם שיקופיות, שהרצה מאיר אחרי שנת 1931 על בית־הקברות ליד בירנה־פלאץ. החומר החשוב ביותר הנמצא שם הוא חקר מדוקדק של ״המצבות לשנים 1624—1750״. כאן מגלה מאיר קשרי־משפחה חשובים, כשהם מסודרים בסדר האל״ף־בי״ת בטורים אשר הראשון בהם מביא תמיד את המספר השוטף ב״אבני־זכרון״ להורוויץ. — בעזבון זה נמצא גם אילן־יחס של משפחת שטרן, וכן פנקס־רשימות שבו רשם מר דניאל אוגוסט וורמס, ששימש שנים רבות כמזכיר הקהילה ונפטר בשנת 1926, את שמותיהם של המשפחות הפרנקפורטאיות הוותיקות, שהביעו את נכונותם לחדש את הכתב על מצבות קבריהם של אבותיהם —.

כמו כן יכולתי לנצל במידה מועטת בלבד את הנתונים המרובים של ד״ר פריץ אטלינגר (לפנים פרנקפורט, אחר כך נהריה ובסוף ימיו בפ״פ), בהיבורו המונח בכתב־מכונה בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אם לא רציתי לחרוג ממסגרת ספר זה.

לא יכולתי להשתמש בכל פרסומי השנים 1964—1968 [1], לאחר שהמהדורה הגרמנית שהכנתי היתה מונחת כבר למעלה משלוש שנים אצל ועדת־הפעולה של הוועד הפרנקפורטאי, כשהיא מוכנה לדפוס. נתגלו קשיים במימון, כיון שבשעת העיבוד־מחדש נתווסף חומר יותר משציפו לו, ולכן נתעכבה ההדפסה. לבסוף עלה בידי לגייס בשביל הסכום העודף של דמי ההדפסה מלוה ללא־רבית (הוועד הפרנקפורטאי קיבל על עצמו את מרבית כלל ההוצאות). ההדפסה התחילה מיד כשהוחזר לי כתב־היד מפרנקפורט.

1. לכן חסר, למשל, ברשימת כתביו של הרב מרדכי הלוי הורוויץ בשנת 1964 הפריט: ס׳ זכרון לר׳ יצחק אייזיק הלוי, זצ״ל, בעיכת הרב משה אויערבך, ת״א.

בנספח א כינס כל החומר שנאסף ופרט לציונים זעירים שהובאו בצורת הערות-שוליים לגוף הספר, לנוחיות הקורא.

בנספח ב הוספתי הרבה על מספר כתובות מצבות־הקבר שהדפיס הורוויץ במהדורה הראשונה. הצדקה לכך אני רואה בעובדה ש"אבני־זכרון" להורוויץ שהופיע בשנת 1901, כמעט אי־אפשר עוד להשיג בשוק (הש' על כך גם את ההקדמה לנספח ב').

בנספח ג יצא הקורא כמעט אך ורק חומר שלא פורסם עד כאן. מתוך העתק של פנקס חברה־קדישא (1621—1829). בשנת 1914 פירסם אבי, ז"ל, המורה משה אונא פרנקפורט, את החלק הראשון של פנקס זה (1624—1680) בשם Gedenkbuch der Frankfurter Juden ועדה (ע' שער הספר הנ"ל) שנוסדה בשנת 1904, הפקידה בידו את עיבודו ואת תרגומו של פנקס זה. כתב־היד לשנים 1681—1829 וחלק מגליונות־הדפוס נמצאים ברשותי. עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה נפסקה העבודה. עד כמה שייך ברישומי הפנקס עניין לגבי הספר דידן אני מביא אותם כזה בפעם הראשונה לידיעת הציבור (הש' לכך גם את ההקדמה לנספח זה).

בנספח ד' נדפסו דברי־אזכרה מספרי־יזכור שונים (ספד"מ ואחרים). גברת ב. ויינשאי בארכיון הכללי לתולדות ישראל העמידה לרשותי את ספר־יזכור של הקהילה במנדיים שניצל על־ידי בני מר אופנהיימר, פקיד בית־הכנסת — והובא לישראל.

בנספח ה' נבדקו והורחבו במקצת המקורות הארכיביליים של המהדורה הראשונה. ד"ר י. נדב, מנהל המחלקה לכתבי־יד, שנתן לי לעיין בכתבי־היד ולעתים נתן לי לצלם דפים ובדק בעצמו נקודות שעליהן שאלתי אותו, אני מודה בזה על העזרה שהגיש לי בעין טובה.

הנספחים ב—ה מסודרים על־פי סדר כרונולוגי. השנה מסומנת בכל מקרה בהערות־השוליים או בנספח א. לכן לא נערך מפתח לנספחים אלה.

בכל המקורות הארכיביליים שמרתי במבואות על הכתיב המקורי, אפילו במקום שהוא פוגע בכללי הכתיב או הדקדוק העבריים; כידוע לא היו מקפידים בכגון זה במאות התומדים. רק במקום שחשבתי לשגיאה מצד המעתיק, נבדק המקור בפעם האפשר עוד פעם.

לבד מאלה שכבר נזכרו חובה נעימה היא לי להביע את רגשי תודתי לכל פקידי הספריות — בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ובספריית האוניברסיטה בר־אילן ברמת־גן — על נכונותם לעזרה בכל עת.

הרב ד"ר ש' רילף (זארבריקן — נהריה) קיבל על עצמו ברצון לעבור על כל כתב־היד והוא העיר לי על תיקונים חשובים.

בשעת ההדפסה העמידה הגברת אידה פוזן, תל־אביב (לפנים פקידה במוזיאון

העמים בפרנקפורט ומנהלת ה"מוזיאון לעתיקות יהודיות") את זמנה ואת נסיונה לרשותי, ועל כך אני מודה לה בזה.

כן עמד לי ד"ר י' אורמן מבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים בעצותיו הנאמנות בשאלות טכניות.

מכל הבחינות עודד וקידם את עבודתי מנהל־הארכיוו ד"ר ד' אנדרנכט, פרנקפורט ע"נ מיין. לשם הכנת מהדורה שניה ומדויקת היה ערך רב ביותר בפוטוקופיות המצויינות של ארבע חוברות "רבני פרנקפורט", וכן של מצבות־הקבר שבחרתי אותן על־פי "אבני־זכרון", שד"ר אנדרנכט התקין אותן בארכיון העירוני. יהי רצון שהספר ימצא בלבושו החדש אותו הד חיובי, הן בין תלמידי חכמים והן בין חוקרים, שמצאה המהדורה הראשונה בשעתה.

ולסיום הריני מודה למוסד הרב קוק על זה שטרח ופעל להוציא את תרגומו של הספר.

כפר הרא"ה, כסלו תשל"ב/דצמבר 1971

הרב ד"ר יוסף אונא

ציוני־מבוא לראשית קהילת פרנקפורט

ציון א

המעט שנכתב עד כה על־דבר ראשיתה של הקהילה היהודית בפרנקפורט, סיכם הגנזכן העירוני ד״ר גרוטפנד, בראשי פרקים, ב״ידיעות האגודה להיסטוריה ולקדמוניות בפרנקפורט ע״נ מיין״ [1], כרך ו׳, חוברת א׳. כולם, למן קירכנר ועד וינר, מבקשים להביא ראייה לדעותיהם, הסותרות זו את זו, מאותה פיסקה ב״אבן־העזר״ לר׳ אליעזר בן נתן (הראב״ן), (דף ע״ט ג): ״בני עיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהם צדקה נותנים; וכשהם באין, מביאים אותה עמהן ומפרנסין בה עניי עירם. במה דברים אמורים? כשאין חבר־עיר, כגון בורנקבורט [2] וכיוצא בו, אבל יש שם חבר־עיר, שהלכו לעיר שיש בה יהודים, תנתן לחבר־עיר״. ולהלן נאמר: ״חבר־עיר — חבורת עיר״. לפי רש״י וכל שאר המפרשים (מגילה כ״ז ע״ב) מציין הכינוי ׳חבר־עיר׳ תלמיד־חכם המתעסק בצרכי־ציבור, היינו המחלק צדקה בין העניים מטעם הקהילה; ׳חבר־עיר׳ הוא איפוא מוסד סעד לעניים. ואילו בהערה הנוספת נאמר ״חבר־עיר — חבורת־עיר״, היינו (לפי רה״ש ל״ד ע״ב), קהילה שיש בה מניין של מבוגרים.

כאן יש להעיר שהמילים ״חבר־עיר — חבורת־עיר״ אינן כתובות, בשום פנים, במקומן, שכן מן הדין היה להביא הסבר זה במקום הראשון ששם מופיע המונח ׳חבר־עיר׳. הוסף על כך שפירוש זה הנוגע בדבר הלכה והסותר את פירושו של רש״י (מגילה, שם), אינו נזכר לא אצל הרא״ש ולא אצל המרדכי, שדרכם למסור נאמנה את פירושיו של הראב״ן. השוה גם תשובתו של מהר״ם מרוטנבורג (תשובות השייכות להל׳ שופטים שביד החזקה, שלהי סימן י), שבה מדובר ב׳חבר־עיר׳ על דעת ר״ת ואחרים, וגם שם אין זכר ל׳חבורת־עיר׳. יתרה מזו: במקום שהמדובר במתן צדקה לעניים, לא היה טעם להבדיל בין קהילה אשר בה מניין של זכרים מבוגרים, ובין קהילה, אשר אין בה מניין של זכרים אבל יש בה קטינים ונשים הזקוקים לסעד. — לפיכך קיימת לפחות האפשרות שתוספת זו, אשר לדידנו הכול תלוי בה, נכתבה בידי מישהו אחר שרה״ש ל״ד ע״ב היה לנגד עיניו.

אולם אם נקבל שההערה ׳חבר־עיר — חבורת־עיר׳ באה מעטו של ר׳ אליעזר בן נתן, כי־אז הנקודה העיקרית לגבי שאלתנו היא, כמובן, לקבוע אימתי חי ר׳

1 Mittheilungen des Vereins für Geschichte und Alterthumskunde in Frankfurt a.M.

2 הכתיב המסורתי של פרנקפורט.

אליעזר, בספרו "אבן־העזר" אתה מוצא את התאריכים תתצ"ג (1133), תתק"ה (1145) וכן במילים מלאות "חמישת אלפים וחמש" (= 1245)[3]. הרב המלומד ד"ר צ' ב' אויערבך הוכיח, במבואו המצוין לספרו "ברית אברהם" (פרנקפורט תר"ך) ברוב למדנות ושגיונות, שבין תאריכים אלה, המכהישים זה את זה, יש להכריע לטובת שני הראשונים, ואם כן, התאריך "חמישת אלפים וחמש" אינו יכול להיות מגוף הספר; נמצא שר' אליעזר כתב את המשפט, החשוב כל כך לגבי בעייתנו, כ־70־80 שנה קודם טבח־היהודים הראשון.

רדעתי יש מקום לאי־אלו השגות על כמה מראיותיו של אויערבך. כאן דיינו להצביע על אחת מראיותיו שאותה הוא משמיע בלשון נמרצת: בין התקנות המובאות אצל מהר"ם מרוטנבורג בסוף ואצל ר' משה מינץ (סי' ק"ב), נמצאת אחת משנת 1220 שעליה חתומים חכמים שונים, ברם הראב"ן אינו ביניהם. מובן שגם אויערבך לא יכול היה להעלים עין מכך, שהעדרה של החתימה אינו מוכיח הרבה, אלא עיקר הוכחתו הוא כי לאותה תקנה נסמכת תקנה אחרת הפותחת במילים: "ואחר־כך חידשנו" וכו' ו"תקנה זו מאבותינו הקדמונים". והפעם בא גם הראב"ן בין החותמים. אנו למדים איפוא כי בשנת 1220 נמנה כבר הראב"ן עם "האבות" הקדמונים. — ברם ראיה זו, שהיא עיקר לגבי אויערבך, אינה ראיה, שכן חתימתו של הראב"ן אינה שייכת אל מה שקודם לה, היינו דברים הנאמרים בשם "אבות". אלא היא עומדת בראש התקנה הבאה. אבל אפילו יכולנו להודות ששמו של הראב"ן מתחם למעלה, אי־אפשר היה לקיים את הראיה, שהרי בין "אבות" אלה נזכרים במפורש: ר' משולם בן דוד, ר' דוד בן שאלתיאל ור' יהודה בן משה הכהן[4]. ואולם כל שלושת חכמים אלה היו חיים לאחר הטבה, היינו אחרי 1241, כפי שנאמר בפירוש בספר "אור־זרוע" חלק א', סי' תשמ"ז וכן בשו"ת ר' חיים אור־זרוע סי' צ"א, ק"ג ורכ"א. וכיצד אפשר היה לכנות את אלה בשנת 1220 "אבות קדמונים"? אלא הפיתרון הוא פשוט מאוד: מי שמדבר אלינו במילים "ואחר־כך חידשנו" הוא בן לתקופה מאוחרת. ואם כן, אפילו נניח שהראב"ן נמנה עם אותם "אבות", עדיין ייתכן שהוא היה חי בשעת טבח־היהודים, כשם שחיו אז שלושת החכמים הנ"ל. — במקרה זה אין להביא כמובן ראיה כלשהי מן המקום דיקן שחידשו בו הרבה כך כך, כי ייתכן שר' אליעזר התכוון לפרנקפורט שלאחר הטבה, ואז ודאי שלא היתה קיימת בה קהילה[5].

3 ברלינר (Magazin 1886. p. 58) מציע לגרוס 1247 במקום 1245.

4 התיבות "אב הריח" הבאות שם (רק לפי גירסת מהר"ם) מורות אולי על אבן הירחי, היינו ר' אברהם בן נתן בעל ה"מנהיג". [ברלינר במאמרו הנ"ל (שם), סבור שהכוונה אולי לר' אברהם בה"ר ר' דוד החסיד.]

5 אין משום ראיה בשאלתנו מכך שבספרות של אותו זמן אין קהילת פרנקפורט נזכרת, שכן בשו"ת הרב יעקב מולן (מהרי"ל), דרך משל, שהיה חי בעיר השכנה מיינץ ונפטר בשנת 1427, לא היית מוצא את שם העיר פרנקפורט, אלמלא אותו חתן צעיר מפרנקפורט, שלמד במיינץ בישיבה, וכטוב עליו לבו חמד לו לצון בבית מורו, ובכך שימש תואנה לאחת מתשובותיו (שו"ת מהרי"ל סי' צ"ו). אשר לראיתו הנוספת של אויערבך, המובאת בספרו (עמ' 22) ברוב שנינות, מדברי ר' יואל שהוא פסק "אחריו",

בשום אופן אין לראות את השאלה הזאת כפתורה בוודאות, כפי שרואה אותה גריץ, כרך ד' עמ' 106, הקובע: "אחרי שנת 1152 לא ישב איש יהודי בפרנקפורט". — אדרבא, נראה לי שאפילו יופרכו כל ההשגות, מוכח מן הפיסקה שהבאנו, שישבו כאן יהודים, ולוא רק במספר זעום, שהרי מדובר כאן בפרנקפורט, כדוגמה של קהילה אשר ממנה הולכים היהודים, מאין חבר־עיר משלהם, אל עיר אחרת, אשר בה יושבים יהודים — או אשר בה פוסקים מס־עניים על יהודים הבאים מבחוץ[6].

רשימה מידו של כרמולי (הגמצאת ברשותו של מר ר. קירכהיים) לפיה נפטר ר' אליעזר בן יואל (ראבי"ה) בפרנקפורט בה' ניסן תתקפ"ד (1224), נביא כאן רק בשל הסיכוי שמא תימצא לה אסמכתא ממקום אחר.

ציון ב

ב"ידיעות האגודה להיסטוריה ולקדמוניות", כרך ו, נרשמו חללי טבח־היהודים הראשון, על־פי ה"מימור־בוך" של מיינץ, בתרגומו הגרמני של מר אליהו אולמן. הואיל ורשימותי סוטות במקצת מרשימות מר אולמן בדבר מספרם ושמותיהם של ההרוגים אביא להלן את רשימתי א[6]:

הרוגי ורנקבורט משנת 1241

1. הרב ר' יצחק בה"ר ר' נתן, 2. אשתו אסתר, 3. בנו יהודה, 4. בתו יוטה הכלה, 5. הרב ר' יצחק הבחור חזן, בן לוי הכהן, 6. אשתו רבקה, 7. אמו גוטילה, 8. ר' יחיאל, 9. אשתו שבע, 10. בתו, 11. ר' אליעזר הבחור, 12. אשתו בילה, 13־16. ארבעת בניו. 17. ר' חזקיה הבחור, 18. אשתו ברונה, 19. בנו, 20. בתו, 21. ר' שמואל, 22. אשתו צפורה, 23־27. חמשת בניו. 28. ר' יוסף הבחור, 29. אשתו זוסה, 30־33. ארבעת בניו. 34. ר' יקותיאל הבחור, 35. אשתו יוטה, 36־38. שלושת בניו. 39. האלמנה גוטילדה, 40־41. שתי נכדותיה. 42. צפורה החסידה, 43. נכדה, 44. חנה, 45. בנה אברהם. 46. ר' אבשלום הבחור, 47. אשתו בילה, 48. בנו, 49. ר' נחמיה הבחור, 50. אשתו אדלהייד, 51. בנו. 52. ר' ברוך הבחור, 53. אשתו ריכצה, 54. בתו. 55. ר' פרידריך הבחור, 56. אשתו גולדה. 57. ר' יעקב, 58. אשתו יוטה, 59־63. חמשת בניו. 64. ר' שמואל, 65. אשתו צרויה, 66־67. שני בניו. 68. יוכבד, 69־72. ארבעת בניה. 73. האלמנה זיסה, 74. בנה מאיר. 75. האלמנה רחל. 76. בת־שבע, 77־79. שלושת בניה. 80. ר' נתן הזקן. 81. ר' שלמה הב', 82. אשתו שרה, 83. בנו, 84 האלמנה רחל, 85־91. שבעת בניה. 92. ר' יוסף החסיד טבוע, 93. אשתו גוטה, 94־99. ששת בניו. 100. גולדה, 101־104. ארבעת בניה.

היינו אחרי ר' אליעזר, יש להעיר שבשו"ת מהרי"ל סי' נ"ט, אנו קוראים בענין הברכה האחרונה אחרי ד' כוסות: "וכן נהג מורי ע"ה הר"ר שלום מנ"ש ואני הצעיר תלמידו אחריו", ואיש לא יסיק מכך שלא קיבל מהרי"ל את המנהג הנ"ל אלא אחרי מות רבו. אם כן, "אחריו" — אין פירושו: אחרי מותו של פלוני.

6. הש' להלן נספח א'.

א6. השוה נספח ד'.

105. ר' יעקב הב' הלוי, 106. בתו, 107. ר' יוסף הב' הלוי, 108. אשתו איפימיאה, 109. ר' אשר הב' הלוי, 110. בנו יצחק, 111. אשתו בילה, 112-114. שלושת בניו, 115. ר' שמואל הלוי, 116. אחיו ר' חלפתא, 117. ר' אורי הב', 118. אשתו איפימיאה, 119. ר' אורי הב', 120. אשתו יוטה, 121-123. שלושת בניו, 124. ר' יצחק הלוי, 125. אחיו אברהם, 126. הבתולה ברונה, 127. מימונה, 128. ריכצה, 129. בתה, 130. האשה ינטל, 131. האשה בת שבע, 132-133. שתי בנותיה, 134. ר' שונמן הב' הלוי, 135. אשתו גולדה, 136. ר' שמעון, 137. ר' פרידריך, 138. אשתו בילה, 139. ר' נתן בן מנחם, 140. הרב ר' יצחק, 141. אשתו ריכצה, 142. ר' משה הב' הלוי, 143. אשתו ריכצה, 144. האלמנה הזקנה רחל, 145. ר' דוד הצרפתי, 146. ר' רחביה הצרפתי, 147. ר' מאיר הצרפתי, 148. ר' נחמיה (נמחי?), 149. האשה תרצה, 150. בתה, 151. ר' יחיאל הלוי, 152. ר' יקותיאל הכהן, 153. ר' יהודה, 154. ר' יצחק, 155. ר' משה, 156. ר' יהודה הב', 157. ר' ברוך, 158. אחיו ר' שמואל, 159. ר' גרשון בן משה שעונה בעינויים קשים.

ציון ג

א. עד השאלה אם ר' שמעון הדרשן בעל הילקוט הוא זהה עם ר' שמעון קרא יש להשוות את דברי ש"י רפאפורט (שי"ר) בכרם חמד, שנה ז'; צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 148 ומצנו Zur Geschichte עמ' 61; רפאל קירכהיים בעלון "Der Orient" 1844 ו-1847; לאנדסהוט, עמודי העבודה, ע"ע; וכן גרץ בדרך ו' עמ' 69[7]. בספר זה הקדשנו דיון מתאים לילקוט, שכן המהדורות המודפסות של הילקוט מציינות את המחבר כאיש פרנקפורט; בדיון זה הנחתה אותנו המגמה לתת לחוג הנרחב אשר אליו נועד הספר, מושג מחשיבותו של הספר הנפלא. בטופס הילקוט, הנמצא בעזבונו של ידידי הנערץ המנוח, החכם הרב ר' משה מיינץ, נמצאת רשימה בשמו של ר' נתן אדלר לפיה נקרא בעל הילקוט "ר' שמעון אן דער פורט". וכפי שמעיר לי הגנזכן ד"ר גרוטפנד, שהסב את תשומת־לבי גם אל המקומות ב'גילטבריפה' המובאים כאן, ייתכן שבימים ההם היתה הכוונה לבית ליד 'שער־הדייגים'. ואמנם נשתמר פתגם ישן: "ר' שמעון ליד השער יודע את כל התורה מילה במילה"[8].

ב. בספר זה לא חשש לציין את המאגיסטר אנזלם (עמ' 12), אברהם, יוסף לאכפה, אשר (עמ' 15), מאיר (עמ' 16) וזוסלין איש שפירא (עמ' 16) כרבנים, וכן גם בשאר מקומות מייצג התואר magister את הרב[9]. כן אתה מוצא בספרו של וולף Wolf, Zur Geschichte der Juden in Worms, (עמ' 81) "קונפיר־מציה של יהודי וורמס" משנת 1641, שבה נאמר: "היהודים רשאים להחזיק הוכמייסטר[10] או רבי, חזן, שוחט ושומר".

7. הש' נספח א'.
8. "Rabbi Simon an der Pfort kann die ganze Thora auf ein Wort".
9. השוה להלן נספח א לפרק ג הערה 10.
10. המקביל הגרמני לתואר הלטיני magister.

ג. אלכסנדר זוסלין, בעל ה"אגודה", (עמ' 13) נקרא בשער ספרו איש פרנקפורט. ספר האגודה נתחבר סמוך לפני שנת 1349 (הש' עמ' 13 הע' 5), והגילטבריפה, (בגנזך העיר) משנות 1344—1345, מזכירים תכופות אחד זיסקינד מקלן ואחד זוסמן מארפורט, ואין להתעלם מכך ששני כינויים אלה הולמים את בעל האגודה[11]. והרי באגודה (חולין פרק ז', עמ' ר"א ב) נמצא מקום שבו מדובר במנהגים של ארפורט: "ובערפורט נוהגין לא[י]סור (את החלב על הכרס) ובשאר הקהילות נוהגין להתיר. אמנם אילו אינם נמנעים מכלים של אילו ומבישוליהם, אך הכרס אין אוכלין בבואם לקהילות". ואם כן יש רגליים להשערה שמחברנו הוא־הוא אותו "זוסמן מארפורט"[12].

פיסקה אחרת ב"אגודה" (יומא פרק א', עמ' קל"ז, ד) מדברת בלשון מפורשת יותר בעד זיסקינד מקלן. שם נאמר: "והנה בעת שנעשו השערים ברחוב קלוני"א, ושאלתי את רבותי בגליל העליון אם יש לעשות מזוזה ולא השיבוני, והי' בדעתי להסיק בעד זה, כי בסיעתא דשמיא נבנו על פי, ובינותי כי שערי קהילת וורמיש"א לא היה בהם מזוזה, ונתתי בלבי דגם תלמיד אחד הזכיר לי מהני אבולי דמחווא דפטירי משום סכנה, הכי נמי אחרי שכותים דרים בתוכה ובית העצה בתוך הרחוב פטור"[13]. מובן שהערה זו אין בה כדי להוציא מכלל אפשרות שהמחבר חי ופעל גם בארפורט, אבל ניתן להסיק ממנו שבקהילת קלן מילא תפקיד ראשי, עד שבפרנקפורט היה יכול לקרוא לעצמו על־שם עיר זו, זוסקינד או זוסלין מקלן.

הרב גומפרכט (עמ' 14) הנמנה ב"מימור־בוך" של קהילת דויטץ בין קדושי ורנקבורט, זהה מן הסתם עם גומפרכט אחד, הנזכר ב"גילטבריפה" של שנות 1345—1347 כמתגורר ב"שטורק" (im Storke).

ציון ד

המקורות המיוחדים שעמדו לרשותנו לענייננו של ספר זה הם פנקס־הקהל בגנזך הקהילה היהודית, המימור־בוך ומצבות־הקברים של בית־העלמין הישן. על המסמכים ועל הפנקסים של הקהילה ערך מר רפאל קירכהיים בשנת 1877 מפתח ברוב שקידה ובקיאות. על שפע של מכתבים ומסמכים שנמצאו לאחר־מכן ערך מפתח מר א[ונא, ש.]

המימור־בוך של הקהילה היהודית, שהתנהל בשני עותקים (לבית־הכנסת ה"ישן" וה"חדש") הוא מקור עשיר מאוד לגבי תולדות הקהילה, משום שהרישומים מאריכים את הדיבור על זכויותיהם של הנפטרים יותר מן המקובל בשאר ספרי זכרון. ברם הרשימות פותחות רק בשנת 1629. המימור־בוך הקדום נשרף, כמו דברים רבים אחרים[13א].

11. הש' נספח א'.

12. הש' עלון־הספרות של Der Orient, 1841, עמ' 1. — Sim.

[13]. הש' ש"ך ליורה־דעה סי' רפ"ו ס"ק ז המזכיר אותו נוהג בקראקא ובפ־אג, אלא שחסר שם נימוק ה"סכנה" (הערת המחבר בעותקו הפרטי, להלן: ע"פ).

[13א]. המימור־בוך השני וכן פנקס־הקהל ניצלו בזמן השואה ונמצאים עתה בבית־הספרים הלאומי בירושלים.

המצבות של בית־העלמין היהודי, הנזכר כבר בשנת 1316 כשרוי "מחוץ לעיר"[14], הן העדים המקומיים, הקדומים ביותר לתולדות הקהילה היהודית, ובוודאי מן הראוי שתיגבה עדותן. ודווקא המצבות שנשתמרו מזמן קדום יותר נושאות, במידה שיכולתי לאתר אותן, כתובות ברורות. אולם יש להעתיק אלפי כתובות אלה במילואן, עד שתיתכן סקירה ואוריינטציה עליהן — מלאכה שמפאת הזמן הדרוש לה, היא למעלה מכוחותי[15]. — המצבות העתיקות ביותר שראיתי, הן כעשרים מצבות מן השנים 1360—1380.

הנספחים ה (מס׳ 1—4 [16]) הועתקו מאוסף שבכתב־יד, המקיף את האיגרות ואת הפסקים הנוגעים ל"מחלוקת בין רבני ורנקבורט ושוואבן". כדי שלא להוסיף על היקפה של עבודה זו, ויתרנו לפי שעה על פרסום המכתבים המעניינים הנוגעים לענייננו מאת ר׳ מאיר קצנלנבוגן מפדובה.

11. "Kirchhof ussenwendig der Stadt" (Stadtarchiv Untergewölb F, 44 W).
12. השווה נספח ב׳.
13. בהדרכה זו.

פרק ראשון

ר׳ שמעון הדרשן

שני מקורות עיקריים לדברי ימי ישראל בימי־הביניים: א. הידיעות על הרדיפות שפקדו את בית־ישראל; תאריכים, שמות ארצות, ערים ואישים, הבאים תוך רווחי־זמן קצרים, מגוללים לפנינו יריעה רחבה וגלויה עד לסתר מצפוניה של עלילה מזעזעת, אשר מבין שיטיה בוקעת זעקת־השבר של הנרדפים, כשם שהיא מהדהדת עוד בפרקי תפילה וקינה אשר בידינו. מקור נוסף הוא תוצאות הפעילות הרוחנית הרצופה, שנחשולי השנאה הפראית אמנם פגעו בה, אך לא יכלו לעולם להכריעה, היינו הספרות היהודית, שהיתה מקודשת, כמעט בלא הפסק, לאמיתות־הנצח של האמונה ולבעיות העילאיות של רוח האדם.

בספר הרדיפות והקינות חרתה העיר פרנקפורט את שמה רק בשנת 1241, לאחר שכבר היתה קיימת בה קהילה יהודית משגשגת. באשר לראשית קיומה ומוסדותיה של הקהילה אין בידינו כל ידיעה מהימנה[1], ומסתבר איפוא כי ימים רבים עברו על האוכלוסיה היהודית באין מחריד.

בספרות היהודית אנו נתקלים כבר, בסוף המאה השתים עשרה או בתחילת המאה השלוש עשרה, בספר השוב ונפוץ מאוד, שמחברו נקרא איש פרנקפורט. אין אנו נאלצים איפוא לרשום כבר בפתח ספרנו רדיפת יהודים, ולחפש בין חלליה את השם הראשון של רב מפרנקפורט, אלא זכינו לפתוח את הרצאתנו באישיותו של ר׳ שמעון אשכנזי הדרשן[2], בעל ״ילקוט שמעוני״.

״ילקוט שמעוני״ הוא אוסף של דברי אגדה המלוקטים משני התלמודים ומספרי המדרשים השונים, עם מראה מקום לכל ענין וערוכים לפי סדר פסוקי התנ״ך.

מה שפעל הרמב״ם בערך באותו זמן, לגבי ההלכה, פעל ר׳ שמעון לגבי האגדה. בעוד שהלה צירף את החטיבות השונות של דינים והלכות לכדי בנין שלם ומושלם, ב״יד החזקה״ שלו, אשר באולמיו המוצקים ושטופי האור יכול אתה למצוא על נקלה את הדרוש בהלכה, צבר ר׳ שמעון הדרשן את פרחיה הרכים של חכמת ישראל ושירתה (משלים וכיו״ב), ציצים ועלים מכל ענפי הדעת המוסרית והדתית, רקם אותם בשלל צבעיהם ועשה אותם לשוליים פרחונים, המתלוים לכתבי הקודש ונאחזים תמיד בדברי התורה ובתכניה. כן הציל כל עלה נידף של אגדה, אם ראוי

1. השוה לעיל, ציון א, ולהלן נספח א׳ לפרק זה.
2. השוה ציון ג׳ א.

היה להישמר ותאם את מסגרת האסופה, ומכל פינה נידחת החזיר אותו לישוריו. הרמב"ם דן בחומר הילמודי הדרוש לחיי המעשה, ובכל עניין השנוי במחלוקת רשם את הדעה שנראתה לו עיקר, לפיכך לא היה ספרו יכול להיות תחליף לחקר המקורות עצמם.

מי שמבקש לקבוע בפסקיו את אורח חיינו, וכל שכן במקום שההלכה שנויה במחלוקת, ואפילו הוא גדול מאתנו כשכמו ומעלה, על כורחו יצטרך להניח לנו שנבחן את דבריו לאור המקורות, שרק מפיהם אנו חיים, ואילו בילקוט נאסף החומר המוסרי של המסורת, בו נשמעות בדרך כלל בלבוש של אגדה, של משל, של פתגם או של דרשה שנונה על פסוק, אותן אמיתות מוסריות ודתיות, המעוגנות עמוק בתודעתו המוסרית של האדם, אשר דייך להביען כדי לשדל ולקנות לבב כולם. אין תימה איפוא כי בכל החוגים, שביקשו להם בדברי האגדה התעוררות נפשית וחיזוק ראמונתם, ולאו דווקא נושא לדיון מדעי, נמצאו לילקוט קוראים מרובים ויתר מאשר להרבה ממקורותיו.

גם במקום שהאגדה מבארת פסוק היא מתכוונת לתכלית זו. עיקר כוונתה לא היתה לפרש את הכתוב אלא להאחיז בו עצות ותוכחות בדרכי החיים, לפיכך לא התפידו החכמים על הדרך שבה בוצעה האחזה זו, באשר היה זה טפל לגבי עצם המטרה. בעיד שבתחום ההלכה היתה הדרשה חייבת לשמור על מדות דרש מסוכלות[3], הרי בתחום מדרש האגדה ניתנה הרשות לכל בר הכי, אם כי אף הוא תבע הכרה לפרשנותו. אם תמצא לומר רק לתכליתו־שלו ותכופות רק למשך שעת דרשתו. לפיכך נקרא בעל־האגדה דרשן, היינו מגיד, הכבול אך במעט על־ידי כללים פרשניים.

אולם גם ההלכה זכתה בילקוט להתחשבות היאה לה. ובמיוחד הוצמדו הדרשות ההלכתיות שהן בעלות אופי פרשני ממש, לאותם הפסוקים אשר הן תורמות להבנתם הנכונה.

מי שיש בידו להשוות את המקורות לא יוכל שלא להתפעל מן השילוב המופלא של עיונים־הלכה בספר זה. עתים נדמה לך כאילו פיסקה תלמודית, בעלת תוכן הלכתי טהור, ערוכה מלכתחילה על־מנת להיבלע בילקוט[4]. ואם מקצר המחבר

3. "לא ניתנו לידרש מעצמן", השוה סוכה ל"א ע"א, רש"י ד"ה לא מקשינן, תוס' ד"ה דיו סברו; גיטין מ"א ע"ב, רש"י ד"ה דכ"ע.

4. בגון ויקרא רמז תמ"ב, תמ"ג, תמ"ד. רמז תמ"ב מסיים בדיון בביטוי "ונתח אותה לנתחיה", תמ"ג פותח בפיסקא על הנושא הגדול "רוב" מתוך חולין י"א־י"ב, אשר האמורא הראשון הנזכר בה (ר' אלעזר) מביא את הדרשה על "ונתח אותה לנתחיה": דהלן באות דעותיהם של שאר האמוראים, עד שלסוף כל אותה סוגיה גוזר ר' אשי "רוב" מן "שחיטה עצמה". בכך מסתיים רמז תמ"ג, ורמז תמ"ד פותח בשאלה: "מניז לשחיטה עצמה". בכך מסתיים רמז תמ"ג, ורמז תמ"ד פותח בשאלה: "מניז לשחיטה מן הצואר". — רמז שנ"ט (שמות) מסביר את הפסוק "לא תבשל גדי בחלב אמו" על־ידי פיסקה מן המכילתא הדנה בפסוק עד לתיבתו האחרונה, בתוספת קטעים מבסכת סנהדרין ד' ע"ב, וכן ממסכת חולין קי"ג ע"א ושם קט"ו ע"א. במקומות מעין

דידן פיסקה כזאת או משנה את סדרה, הרי הוא עושה זאת כדי לשמור על הגבול המותווה על־ידי מטרת ספרו, מדרש על המקרא, ועריכתו נעשית בכשרון כזה שהפיסקה המובאת אצלו מהווה חטיבה שלמה בעצמה[5].

מפעל כמו מלאכת הילקוט מצריך שנים מרובות של שקט[6], ומן הסתם ניתנו לו, למחבר, שנים אלה בפרנקפורט.

[ר׳ אברהם עפשטיין (מקדמוניות היהודים, ב, עמ׳ רעח ואילך) מסכם כל המסות שפירסם על הילקוט הן בנוגע למהדורותיו השונות והן בנוגע למקורותיו.

לדעתו יש לראות בעניין הניסוח והמקורות כבר סמכא רק את המהדורה הראשונה (שאלוניקי 1521—1527), משא״כ במהדורות הבאות; שם הוסיפו המו״ל והמדפיסים שינויים בניסוח ובמובאות לפי רוחם.

עפשטיין מתנגד לדעת אליעזר גרינהוט, המניח שלבעל מהדורת ויניציא היה כתב יד שונה מזה של מהדורת שאלוניקי.

אין כאן המקום לבדוק כל הוכחותיו. הוא מתנגד בחריפות לכל אלה שלא מקבלים דעתו (צונץ, גייגר, רפופורט ועוד). את מחבר ספרנו הוא מזכיר רק כרמיניסצנציה פרנקפורטאית המיחסת את הילקוט לר׳ שמעון הדרשן אשכנז, לפי עדותו של ר׳ נתן אדלר. מכאן ישאל הקורא: למה באמת לא התעסק המחבר שלנו כלל בכל השאלה? כנראה רצה בכוונה תחילה להחזיק במסורת הנ״ל, שאין להרהר אחריה. — י. א.].

אלה, שאתה נתקל בהם כמעט בכל אתר ואתר, אתה עומד על עומק למדנותו של המחבר ועל הבהירות בהרצאת החומר, הראויה לכל שבח.

5. למשל ויקרא רמז תקל״ח. בילקוט שמות, רמז שפ״א, מובא לדברי הכתוב ״חבל תחבל״ ממסכת בבא־מציעא ל״א ע״ב, אחר־כך הוא מוסיף דרוש על מקראות דומים משם ע״א, עד שבפירוש על ״העבט תעביטנו״ הוא חוזר אל המקום שיצא ממנו. מכאן הוא ממשיך במובאה ממסכת ב״מ קי״ד ע״ב הדנה שוב ב״עבוט״.

6. השוה צונץ, הדרשות בישראל, עמ׳ 144.

פרק שני

מטבח היהודים הראשון עד הטבח השני

בדם מנוחה זו. כפי שהיא דרושה לעבודה מדעית, לא נמשכה עוד הרבה לאחר חיבור הירקוט. הסערה של שנת 1241, ששום סימן לא ביישר אותה מראש, לא בתנאי החיים ולא ביחסי האוכלוסיה, התחוללה בחתף בכל העוצמה הכבירה של איתני טבע. וביום אחד הביאה שואה ומחיתה על ראש התושבים היהודיים. התנצרותו של יהודי אחד גרמה לתסיסה גדולה בקהילה, וכדי לכפר עליה נגזר על כל היהודים להעיר את דתם, ולא — יוצאו למוות. כמאתיים יהודים בחרו במוות, ובראש רשימת החללים, שנרשמו על ידי אחד מבני אותו דור לזכר עולם[1], נמצא ר' יצחק בן ר' נתן (ויתכן שהוא אותו ר' יצחק, שהספיד בשעתו את קדושי פולדה[2] [1235]. בריונה בודחת, ולא ידע שעד מהרה ילך אף הוא בעקבותיהם). יחד עמו נהרגו על קידוש השם אשתו אסתר, בתו הכלה יוטה, בנו יהודה. בין החללים רשומים שני רבנים נוספים. האחד מהם, "ר' יצחק הבחור חזן בן לוי הכהן", נהרג יחד עם אשתו רבקה ואמו גוטילה[3].

רבים ברחו ונמלטו ורק מעטים נטבלו לנצרות. כלה אחת הסכימה למראית עין להישבע לנצרות, כדי לקיים את נפשה למען חתנה־ארוסה, ולאחר נסיונות רבים עמם הצליחה להימלט. ארוסה, שכבר נתייאש ממנה, נשא אשה אחרת, וכיון שבינתים החם עדיין נהגו לכרוך את השידוכין יחד עם הקידושין על ידי מסירת הטבעת[4], נתעוררה השאלה, אם הכלה העזובה היא עדיין, למרות שהמירה את דתה, בחזקת אשתו החוקית של בעלה. ר' יהודה בן משה הכהן ביקש מחכמי דורו פסק־דין בכתב. אשר על־פיהן ניתן לשער שאימיו של אותו "הרג רב" נגעו בו בפיוטיהן: "צעירנו נודיע לרבים, ואתם תבקשו עלינו רחמים... ידוע לנו ולאחרים

1. רשימת הקדושים כלולה ב"מימור־בוך" של ק"ק מיינץ, אשר הרב ד"ר ליהמן הואיל להרשות לי להעתיקה ממנו. השוה לעיל ציון ב' ולהלן נספח ד.
2. לנדסהוט, עמודי העבודה עמ' 126, גריץ כרך ה עמ' 367 גורס בסליחה זו, של ר' יצחק בן נתן לודא (לאודה על נהר טאובר) במקום פולדה, ומייחס אותה למצורעות שאירעו בעיר זו.
3. גם שמו של הרב השלישי היה ר' יצחק, אנו רואים כאן עד כמה האגדה, לפיה היה גם רב בין המשומדים, אינה סבירה.
4. בתקנות מהר"ם מרוטנבורג וכן בשו"ת מהר"ם מינץ (סי' ק"כ) כבר מצאנו גזירת חרם בדבר השידוכין. ואולם אין להסיק מכאן שלא ייתכנו קידושין בשעת השידוכין.

שהיא ואחיותיה קמו בהימנותייהו... ועוד ידוע לי ולאחרים שכמה פעמים ניסו לברוח ולהימלט ולא יכלו, עד עת סיעתא דשמיא... אלו בנות מחוטבות, שתהת חרב לטושה פיתום בפיהם ולבם נכון למרום, ומעת שפיתום בפיהם להאמין בדברי הגוים, לא היו רשאין ליגע בהם"[5]. מתוך משפטים אלה, שרק אדם השרוי במחיצתה הקרובה של אותה עלובה, יכול היה לכתוב, ניתן להסיק שר' יהודה בן משה הכהן זה הוא־הוא אותו חכם, בעל אותו השם, שהשתתף קודם לכן בועידות בקרבת פרנקפורט (מיינץ, וורמס)[6]. ר' דוד בן ר' דוד בן שאלתיאל ור' משולם בן דוד, שאף הם היו פעילים בועידות הנ"ל[6א], הסכימו עם דעת ר' יהודה שיש לראות את הכלה כאשתו החוקית של חתנה־ארוסה, ואילו ר' יצחק מוינה הביע דעה נוגדת[7].

הדעת נותנת שרשימת ההרוגים המונה 159[8] שמות, נתחברה בידי אלה שנמלטו ממוות על־ידי בריחה; הוא הדין לקינה, שהוקדשה לאותו יום מר ונמהר, בה נזכרות יותר מ־137 נפשות שאבדו.

[י"ה מצא, שב־Erfurter Annalen מדובר על 180 הרוגים. וכן יש מסמך מ־1 לאוקטובר 1320, שבו נזכר זלמן מפ"פ המכונה מברוכוולדן].

השוה תרומת הדשן סי' ר"ז. שם נאמר: "בכל גבולינו, וכמדומה לי שכן הוא בכל ארץ אשכנז, שאין אחד ממאה דמקדש קודם אלא דווקא בשעת הגישואין והחופה" (נראה איפוא שאף במאה הי"ד עדיין לא פסקו כליל השידוכין עם מסירת הטבעת. — ע.פ.).

5. ראה שו"ת מהר"ח אור זרוע, סי' צ"א, ק"ג ורכ"א.

6. אשר לתקנות השוה נספח א'. המהרש"ל מזכיר (שו"ת סי' כ"ט) ר' יהודה הכהן מפרידברג, ונראה שהוא אותו ר' יהודה הכהן המובא בתוס' יומא ס"ג ע"ב ד"ה זריקת דמים. השוה Revue des Études Juives 58, עמ' 236, הע' 1. — א.פ.

*6. אויערבאך קובע שאסיפה זו נתקיימה בשנת 1245 השוה:-(Die rheinischen Rabbiner versammlungen im 13. Jahrhundert, Würzburg 1931).

7. אור זרוע, ח"א, סימן תשמ"ז.

8. שמות אלה נרשמו על־פי הזיכרון, ויש לשער שמספר ההרוגים היה גדול הרבה יותר. הקינה מדברת על יותר מקע"ג נפשות. מלשון "יותר" ניתן ללמוד — דבר הלמד מעניינו בלאו הכי — שאי אפשר היה לקבוע את המספר המדויק של החללים. והשוה נספח א'.

פרק שלישי

טבח היהודים השני

אין בידינו לקבוע אם חזרו הפליטים לעירם, וכן כמה מהם חזרו, ידוע רק שבשנת 1288 היתה שוב קיימת קהילה, כי באותה שנה חתמו שני אנשים, אנזלם, הקורא רעצמו רבם של היהודים, ויצחק מברוכזלדה, על תעודה[1] בשם קהל היהודים (Universitas Judaeorum). הקהילה לא היתה גדולה, אבל חבריה היו אמידים - יתכיבדים על האוכלוסיה המקומית ועל נציגיה; ובשנת 1292, כאשר המלך אדולף ניסה לסחוט ממנה סכום כסף גדול, הצליח ראש העיר היינריך פון בראונהיים להגן עליה[2].

הרווחה והשלוה הניחו להם לעסוק במעשי צדקה גם מעבר לתחום קהילתם. ר' מאיר מרוטנבורג הגדול נפטר בכלא, ואף לאחר מותו החזיקו הגויים בגופתו, בעבור רמחוט סכומים גדולים ממעריציו הרבים. לבסוף בא אלכסנדר זוסלין בן שלמה והיטפין מפרנקפורט ושילם את הפדיון שנדרש, ועתה ניתן היה לקבור את הרב הנודע בבית העלמין בוורמס, והשכר היחיד שביקש על מעשהו, כי בבוא יומו יתנו לו לנוח מנוחת עולמים ליד הרב הנערץ[3]. שתי המצבות הפשוטות, העומדות [illegible] כפי שנשתמרו בבית הקברות היהודי בוורמס עד היום הזה, הנן ציון רב

1. Kriegk, Frankfurter Bürgerzwiste und Zustände im Mittelalter, עמ' 412.
2. זה רמז, שהיה על האוכלוסיה היהודית לפרוע מדי שנה, מעריכים ב־7000־10,000 פל. תשובה Kriegk עמ' 415, אולם סכום זה ככל שהוא גבוה אינו מעיד על עושר צופלו, שכן בימים ההם הוטל על היהודים מס, שהגיע לעתים עד לחלק הרביעי של רכושם (השוה שו"ת ר' חיים אור זרוע סי' ק"י ותרומת הדשן סי' שמ"ו). שלא לדבר על ההיטלים היוצאים מן הכלל (תכופות החלק השלישי של רכושם. השוה גרייץ כרך ו עמ' 424), שהוטלו על יחידים ואשר רבי חיים בעל או"ז מדבר עליהם (סי' רנ"ג) כעל "מעשים בכל יום". בקצת מקומות היו הקרקעות פטורים ממס. משמע שהקהילה שהיה עליה לגייס סכום מסוים חילקה אותו רק לפי המטלטלים של חבריה, וזה משום שהשלטונות קבעו את המסים רק לפי שבח ממון, מהר"ם מרוטנבורג קבע כי בשום פנים לא ייגבה מקרקעות יותר מרבע שווים (שו"ת מהר"ח או"ז סי' ק"י). הם היו מאלצים את היהודים לעסוק בעסקי ממון ונוטלים מהם מדי שנה כ־20% מרכושם. ורק ממה שעלה על גובה זה של הרבית, היה בידם לכלכל את צורכיהם־הם. ויש לזכור דבר זה, ודי לחכימא...
3. Kriegk עמ' 413.
4. הוספות ל"שם הגדולים" לר' אהרן פולד. גרייץ, כרך ה' עמ' 168.

משמעות לצירוף של תורה ומעשים טובים, שבזכותם עמדה היהדות בפני כל הרדיפות.

גם רוח החקירה שבה והתעוררה בקהילה ותוצאותיה בספר הלכתי חשוב. ר' אלכסנדר זוסלין הכהן מפרנקפורט, שחי זמן מה גם בארפורט ובקלן, חיבר את הספר רב ההיקף "אגודה"[5], שכוונתו כפי שנשמע משם הספר, בראש וראשונה להיות אסופה. הוא רושם בקיצור נמרץ את עיקר פסקיהם של גדולי המפרשים, בהתאם לסדר התלמוד, אך יחד עם זה כלולים בו מספר גדול של פירושים ופסקים, הלכה למעשה, מפי המחבר עצמו.

תיכף להופעתו הוכר הספר כאחד מקובצי ההלכה החשובים, וכיון שהספר בשלמותו היה ארוך משנקל יהיה להעתיקו, נערכו קיצורים ממנו, שאחד מהם, בשם "חידושי אגודה" נשתמר בידנו[6]. קיצור זה כולל הרבה נקודות חדשות, המתקבלות מדברי ה"אגודה", וכן קטעים שיש בהם כדי להעשיר את חומר ההלכה, ואולם אין מחברו יכול, ומן הסתם גם אינו בא לטעון לשלמות. כי יש דעות רבות, שבלי ספק משל בעל האגודה ולא נכללו בו[7]. נראה איפוא שאחד

5. ספר אגודה, קראקא של"א; השוה להלן נספח א.

6. עם שו"ת של ר' יעקב ווייל, האנווא ש"ע; [תשובות הרב יעקב ווייל נדפסו פעמים אחדות ולא פעם אחת, כפי שמציין קאסל (Cassel. Lehrbuch der jüd. Gesch. u. Lit. עמ' 388). עי' בן־יעקב, אוצר הספרים וכן פרידברג, בית־עקד ספרים — י.ה.; עי' גם נספח א'.]

7. בקשר לתקופת חייו של בעל ה"אגודה", בטוחים בידנו רק שני תאריכים: הוא כתב ספרו לאחר פטירתו של המהר"ם מרוטנבורג, ומאידך מזכיר אותו כבר ר' יעקב מולין (מהרי"ל) כבר סמכא. משמע שהגבולות הרחוקים לתאריכו הן השנים 1300־1400, וכל ההשערות בנידון צריכות לנוע בין גבולות אלה. הואיל ומכירים אנו פרנקפורטאי אחד, "לערמייסטר" זוסלין משפירא בשנת 1394, קרוב היה להניח שהוא בעל ה"אגודה", אלא שרבי יעקב ווייל אומר בכמה מקומות (בס' קלג, קסג והשוה סי' קכט וכן דינים והלכות סי' סה) שספר האגודה נתחבר "קודם הגזירות", ובימים ההם אין ביטוי סתמי זה יכול להורות אלא על שנת 1349, והרי בין השמות של יהודי פרנקפורט שנשתמרו לנו מן המאה הי"ד ישנו אחד, ההולם את כל מה שידוע לנו על בעל האגודה, הן לפי זמנו והן לפי מכורתו הקודמת. אחד זיסקינד מקלן, הנזכר תכופות ב"גילטבריפה" משנות 1344־1345 (ארכיון העיר), השוה ציון ג'. מהרי"ק (סי' קפ"ב) מציין את בעל ה"אגודה" כבן דורו של ר' יעקב בעל הטורים, אפשר צעיר ממנו, והרי הלה נפטר בשנת 1340. ב"אגודה" נזכר בעל "שערי דורא" בפרק כל הבשר בענין דין מסוים על הכבד, הנמצא אמנם בשערי דורא (סי' ל"א) אבל במובן אחר לגמרי, נראה שבעל ה"אגור", המביא כאן את דברי ה"אגודה", עמד על כך. הסתירה נובעת מכך שבעל ה"אגודה" לא ראה את הספר "שערי דורא" אלא מוסר דעה שנודעה לו משמו (ושמעתי) השוה תשובת מהרי"ל סי' קכ"ו.

כבר הוכרה חשיבותו של ספר "אגודה" ממה שחכם בעל סמכות כמהרי"ל, מביא מדבריו כמעט בכל פרק, כן הוא מצביע בהלכות מילה, לא פחות משלוש פעמים על פסקים מתוך הלכות מילה של האגודה שאינן ממלאות שם אלא חצי עמוד. לענינים רבים הוא נזכר כסמכות יחידה שנוהגים על פיה, ולא רק במקום שהוא

החכמים רשם לעצמו את כיה יגראה לו חשוב וחדש. רבים מצטטים את האמרה של בעל האגודה שעתה אין תלמיד חכם [במובן ההלכתי] דמצי למעבד דינא לנפשיה.[8]

כך מסתיימת תקופת הפריחה השניה הקצרה, אשר ממנה ידוע גם שמו של הרב[9] אברהם מהאנויבה[10] בשנת 1332. אף היא, כמו הפריחה הראשונה, עם בסיס אסופות גדול.

שנת־האימים 1349, אשר די היה לה בסיפור־מעשיה כדי להביא על היהודים פורענות לא־תתואר, הפילה את חלליה גם בפרנקפורט. כנופיות פראיות מבחוץ, צוענים וקונדלי־יהודים, האמונים על מלאכה זו, חוללו את טבח־היהודים השני, מן הטבח הראשון נבדל השני בכך שזאת הפעם לא הוצעה הטבילה ולא נתקבלה יגראה שכל אלה שלא היה לאל ידם לברוח — נטבחו[11]. בין החללים היה הרב גומפרכט, הנזכר ב"מימור־בוד" של קהילת דויטץ[12] בין קדושי שנת 1349.

מוסר דברי זולתו אלא גם במקום שהוא פוסק מדעתו, כגון גיטין סי' קל"ב "מכאן נראה". השוה שו"ע יורה דעה סי' רל"ב ס"ק י"ב, רמ"א ט"ז וכל הספרות שנתעוררה בענין ואשר נאספה ע"י מ"ב קליין בספרו אמרי נועם, וינה תרמ"ג ס"א א' (ועי' נספח א').

8. חולין סי' כ"ג. שו"ת ר' יעקב וויל סי' קל"ג, קס"ג ח"ב (דינין והלכות) סי' ס"ה. שו"ת ר' יוסף קולון סי' קס"ג ושו"ת ר' ישראל ברונא סי' ק"ב.

9. עי' נספח א'.

10. השוה נספח א'; השוה Bürgerbuch עמ' 14; Kriegk עמ' 548. — י.ה.

11. קריק, עמ' 423 ואילך.

12. הוצאת ד"ר ילינק, וינה 1881. ב"גילטבריפה" 1345—1347 נזכר לעתים איש אמיד גומפרכט צום־שטורך. ["צום שטורך" נקרא לימים בית־מגוריו של הרב או בניין הקהילה: ייתכן ש"רחוב־היהודים" של הזמנים המאוחרים סיגלה לעצמה את השם מבניין הקהילה שברובע היהודי הקדום ביותר.]

פרק רביעי

ההתיישבות השלישית

בפעם השלישית קבעו כאן יהודים שוב את מושבם, ובשנת 1363 מכהן שם הרב יוסף לאמפה[1], ואחריו בשנת 1374, ר׳ אשר.

הקהילה לא מנתה חברים רבים, אך חיי כל אחד מהם היו תלויים לו מנגד בכל רגע. תמיד היו נתונים בפחד ובציפיה לפורענות, מאין דעת על מה ולמה, ומאיזה צד תיפתח עליהם[2]. בתקופה זו של פחד חרישי משואה סמויה היבר ר׳ אשר ״וידוי״ נוגע עד הלב, שהיה מיועד לשעה הגדולה והקדושה של המוות על קידוש השם, שכל אחד ואחד היה צריך להיות מוכן אליה: ״אלקי ואלקי אבותי, נשמה שנתת בי טהורה ונקייה וזכה היתה, וביצר הרע לכלכתיה וטמאתיה... והנה הגיע השעה ליטול הנשמה ממני ולמסור לידך על קידוש שמך המיוחד... ודינך ומשפטיך צדק ואמת, ואתה עתיד להחזירה בי לעתיד לבוא... ברוך אתה ה׳ אלקינו מלך העולם, אשר קדשנו במצותיו וצונו לאהוב את שם הנכבד והנורא, ההיה והוה ועתיד להיות, בכל לבבנו ובכל נפשנו״... וברגע האחרון — נאמר שם — ״ימסור נפשו״ בקריאת ״שמע ישראל ה׳ אלקינו ה׳ אחד״[3].

בשנת 1385 נזכר ר׳ מאיר מנורטהוז[4] כרב בעיר[5]. בשולי החלטותיה של אסיפת רבנים, שנתכנסה ביום ב ט״ו אב קמ״א (1381) במיינץ, מצויה הערה ״גם הייתי בוועד הזה, גאם מאיר בן הקדוש רבי שמואל הכהן, החתום מנורט הויזן״[6]. מסתבר שזהו הרב דידן, ואם כן הווה אומר שבשנת 1380 כבר בא במקום ר׳ אשר, והיה

1. Rechenbuch; Senckenberg I. p. 55; Kriegk p. 439.
2. Kriegk p. 427.
3. יוסף אומץ סי׳ תפ״ג. בסי׳ תפ״ב מסופר שר׳ יוזלמן, אשר מכתב ידו הועתק הוידוי של ר׳ אשר מפרנקפורט היה עד, בשנת ק״פ (— 1420), לעמידת הגבורה של ארבע נשים וגבר אחד. תאריך זה הוא בלתי אפשרי, אם הוא מתייחס לר׳ יוזלמן, אשר עוד היה בחיים 130 שנה לאחר תאריך זה, ברם יש מקום להנחה שהלה העתיק את כל הסיפור מספר ישן יותר, ואמנם השם, אשר הוא גם שמם של חכמים אחרים מפרנקפורט (הרב אנזלם, ור׳ אשר אנשיל, לעיל פרק ראשון), אולם הן קדמותו של הוידוי והן הזמן הסוער שבו חי רבי אשר, מוכיחים שהוא מחברו. השוה נספח א׳.
4. Nordhausen.
5. בפנקסים מכונים שני בנים של ר׳ מאיר, שמואל ושמעון וכן בנו של האחרון בכינוי ״מנורטהוזן״. עי׳ Kriegk, עמ׳ 439 ו־550 ואילך — י.ה.
6. שו״ת ר׳ משה מינץ סי׳ י.

בפרנקפורט עד שנת 1392 ?. בשנים 1394־1395 אנו מוצאים כאן את הרב זוסלין משפירא.

עם תחילת המאה הט״ו מתרחב אופק ידיעותינו על עניני הקהילה, שמה מופיע לעתים קרובות יותר בספרות היהודית, ורבניה וחכמיה עומדים בקשר עם ראשים הגדולים והחשובים בדורם. בוורמס, הותיקה שבקהילות אשכנז, מחליט הועד, על פי עצתו של תלמיד חכם צעיר השוהה שם, ר׳ שלמה שפירא (לימים רבה של נירנאו), להביא שאלת הלכה, המעסיקה את חכמיה, להכרעת רבה של פרנקפורט, אלא שהמקור שלנו מסגן את שמו של הלה רק באות הראשונה, באות ז׳.

לשם גדול זכה הרב נתן הלוי עפשטין (1430—1460 לערך) ?, כנראה תלמידו של ר׳ שלמה שאטן, שהיה ידידו הצעיר יותר של המהרי״ל במיינץ ?. אסיפת רבנים בבינגן (1450 לערך) ?, בראשות המרא דאתרא הרב זליגמן, קיבלה החלטות, אשר הרב נתן ערער עליהן בשם קהילת פרנקפורט. הצטרפו אל הערעור הזה ידידו הרב משה מינץ, והרב פייביש מקלן, וכן הקהילות מיינץ, אופנהיים וורמס. גם שהרב איסרלין מווינר־נוישטדט כתב אל נציגי הסיעה, שעמדה מאחורי

1. Kracauer, עמ׳ 553־559 וכן פנקס.
2. שו״ת מהרי״ל מינץ סי׳ כ״ה ול״ג. ר׳ שלמה שפירא המספר על ימי נעוריו מדבר על ״מהרי״ו מפרנקפורט״ בצירוף ״ז״ל״. כיון שר׳ שלמה שפירא כתב את מכתבו על מנחם, תלמידו של המהרי״ל, ייתכן שהוא הכיר בימי נעוריו את ר׳ זוסלין משפירא, שנעשה לרב בשנת 1394, ואפשר שימי פעילותו השתרעו למאה הט״ו. בפתגמי שהרב דידן הוא גם אותו ר׳ זוסלין, שהר״י איסרלין מזכיר אותו (פסקים סי׳ [illegible]) כרבו של דודו. לטובת זיהוי זה יש לציין את הביטוי ״כשהייתי קטן בפי מורה״ר איסרלין את סיפורו. — [לפי ברלינר (שם, עמ׳ 58) מהרז״ך הוא דודו של רשות״א של רמ״א (עי׳ MGWJ 1869, עמ׳ 178).]
3. לציון פעילותם של ארבעת הרבנים: זוסלין משפירא, נתן עפשטין (עי׳ בסמוך אות ז׳), שלמה הכהן וישראל ריינבאך (עי׳ נספח א׳ לעמ׳ 19) יש לנו שתי נקודות־זמן בלבד את השנה 1394 אנו יכולים לציין ראשית כהונתו של ר׳ זוסלין, ובשנת 1400 מת ר׳ ישראל ריינבאך (יוסף אומץ סי׳ תת״ע). הזמן המוקצב כאן לכל אחד מארבעת הרבנים אלה נקבע איפוא כאומדן על פי מספרים אלה. הזמן המתקבל בדרך זו לתקופת כהונתו של ר׳ נתן עפשטין (1430—1460), תואם את ההנחה כי בימיו של המהרי״ל, שנפטר 1427 (השוה מנהגים, הלכות פסח), היה תלמידו של ר׳ שלמה שאטן במיינץ.
10. שו״ת מהרי״ל סי׳ ק״א. שאטן היה קרוב משפחה לכמה מיהודי פרנקפורט, ששלחו את בניהם אל בית מדרשו. עם התלמידים הצעירים נמנה נתן הלוי מפרנקפורט, אשר על אודותיו באה השאלה הנדונה בתשובה הנ״ל. גם שמותיהם של הידידים הצעירים, החיים אתו כחבריו ללימודים, בביתו של ר׳ שלמה שאטן: ויבוש ומן (מנחם) אנו מוצאים שוב בין החכמים העומדים לימים בקשר עם ר׳ נתן הלוי (השוה פסקי הר״י איסרלין, סי׳ רנ״ב; שו״ת ר׳ משה מינץ סי׳ כ״ה). [השוה לכאן את המבוא ללקט יושר עמ׳ XXVI ו־ XLII].
11. עי׳ גריץ, כרך ו׳ ציון 5, עמ׳ 421 — סימ.

ההחלטות הנ"ל, אל ר' זליגמן ואל ר' מן, כי לנוכח התנגדותם של אישים וקהילות נכבדים כאלה אין הם יכולים לדרוש שיכירו בהחלטותיהם[12].

במקרה מסובך אחד, כאשר התברר כי בין שני עדים שהיו התומים על גט, קיימת קרבה משפחתית המטילה בספק את תוקף הגט, מחליט ר' משה מינץ, יחד עם חוג החכמים אשר אתו, לשאול את פיהם של "קשישאי מינן ועדיפאי מינן", ולשלוח שליח אל ר' נתן עפשטיין, כדי שהלה יפסוק בעניין, כשהרב אנזלם[13] והרב זנוויל מסייעים בידו[14].

נוסף על תלמידי חכמים אלה, עמד לה לקהילת פרנקפורט ר' משולם הלוי עפשטיין[15], המכונה זעמל, שנודע בתואר הכבוד של שתדלן. הלה עמד בקשרי מכתבים עם "רוב בני הארץ", וביתו היה בית ועד לחכמים, אולם איש רב פעלים זה, שכולם היו מכבדים אותו, לא זכה לאושר בקרב ביתו. בתו נתגרשה מבעלה (מינכין וייסנאו), וגם הוא עצמו לא חי בשלום עם אשתו (שרכן ארנהיים). החכמים שהיו יוצאים ונכנסים אצלו, השתדלו לשוא להשכין שלום בית בינו לבינה, אך לא היה מנוס מגירושין. הואיל והרב ר. ש. בינג אופנהיים, שהתגורר בפרנקפורט והיה מקורב אל הזוג המסוכסך[16], לא אבה לקבל על עצמו סידור הגט, הוזמן לשם כך רבי משה מינץ, שאותה שעה היה חי בבמברג[17].

יורשו של ר' נתן עפשטיין היה (1460 לערך) ר' שמעון הכהן[18], קרובו של ר' משה מינץ[19]. נראה שמתחילה נתקל הרב הצעיר בקשיים, ובפרט בתפקידו כאב בית דין[20]. כאשר אדם אחד שהוזמן לבית הדין, סירב להופיע, ואף ההתראה על פי גזירת (חרם) רבינו גרשום לא עשתה עליו רושם, נאלץ ר' שמעון לוותר על בירור הדין, משמע שלא היה יכול עוד להגן על זכותו של התובע, ועל כך פנה אליו ר' משה מינץ וכן אל ר' זעמל ואל ר' יעקב שטיין[21].

12. ר"י איסרלין, פסקים, סי' רנ"ב־רנ"ג, שו"ת ר' משה מינץ, סי' ס"ג.
13. עי' נספח א'.
14. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' כ"א: "ושלחנו ציר לק"ק ורנקבורט לה"ה מהר"ן סג"ל שי' ועל דגלו עמו מהו' אנשיל שי' ועמו הר"ר זנוויל שי' אשר דר שמה". [הערת המחבר בטופסו הפרטי: משם נסע לדינגן לשמוע דעת ר' שמעון בינג אופנהיימר].
15. הוא היה כנראה אחיו של ר' נתן. עי' Dietz. עמ' 74, II. הוא מת בשנת 1486: שם, עמ' 387, מס' 23.
16. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ל"ז. [השוה Bücher. עמ' 559, הערות 4 ו־5, וכן Dietz עמ' 73 ואי'. — י.א.]
17. שם. בשלהי התשובה הנ"ל מתברר שאביה של הגרושה הנזכרת בראשונה הוא זהה עם בעלה של הגרושה השניה, שאם לא כן, לא היו יכולים להניח לגבי המקרה השני את הנימוקים שלפיהם נהגו במקרה הראשון. זעמל אחד נזכר גם בסי' פ"ג בכינוי שתדלן, יחד עם ר' יעקב שטיין מפרנקפורט. בתשובותיו של ר' ישראל ברונא (סי' רי"ז ורכ"א) נזכר חכם מטריר ששמו משה בן הרב זעמלין הלוי מפרנקפורט.
18. עי' נספח א'.
19. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' פ"ג. בסי' כ"א נמנה ר' שמעון הכהן בין בני הישיבה. גם שנות חוסנו של ידידו ר' יוסף קולון הן 1460—1480 (השווה גריץ, כרך ו' עמ' 281).
20. השוה שו"ת מהרי"ק סי' ק"י.
21. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' פ"ג.

ר' יצמעון היה צריך להילחם עוד בתקלה אחרת, הנזכרת באחת מתשובות ר' יוסף קולון. בעוד שספרות השו"ת בכללה מהווה כתב הגנה למען העניים והאביונים מחזקת ידם של התקיפים, הרי בפרנקפורט יצאה זעקת השבר מן העשירים דווקא, שסבלו מסוג משונה של רדיפה מצד העניים. אירעו מקרים שעניים שהיה להם דין תורה עם אדם אמיד, הזמינו אותו לבית דינו של רב מעיר אחרת, רחוקה, והעשיר העדיף לוותר על תביעתו, ובלבד שלא ייאלץ לצאת לנסיעה ארוכה. לאחר שפעם אחת נמצא אמצעי זה יעיל הופעל לעתים תכופות, וכך התרגלו רבים להשתמש על נקלה מחובותיהם ובקהילות אחרות כגון בוורמס, הותה קיימת תקנה ישנה, האומרת שאי אפשר להכריח אחד מבני המקום לקבל רב מבחוץ כדין בעניינו. עתה הותקנה אותה תקנה לגבי פרנקפורט על ידי אסיפת רבנים, שהסמיכה את ר' שמעון ואת בית־דינו לאסור על בני־הקהילה להזמין אחד מבני קהילתם לפני בית־דינו של רב מבחוץ. אולם על־אף התוקף הרב שניתן לאיסור על־ידי האסיפה, לא הכול נהגו על פיו.

הרן אורנדורף היה איש אמיד וקרבת־מה משפחתית לו עם הרב, ודיו בעובדה ראשונה כנימוק ובעובדה השניה כתואנה, לאיש עני המתדיין אתו להזמין אותו לפני בית־דין של קהילה מרוחקת מאוד. ר' שמעון אינו חפץ להיות פוסק יחידי, ולפיכך הוא נוגע בדבר. לפיכך פונה הרן אל ר' יוסף קולון. הלה מדבר על ר' שמעון בהערכה רבה ובא אתו בדברים כדי להסיר את התקלה "אשר לא שבקת חיי לכל עשיר ונבוץ עושרו שמור לו לרעתו"; שאי־אפשר להכריח את העשירים לנסוע אל מקום מרוחק, "ועוד ק"ו בן ק"ו בארץ אשכנז, אשר שמעתי שסכנה גדולה ברוב המקומות, לצאת אפילו מקיר העיר וחוצה, וכל היוצא צריך הוא להוציאה מרובה, ואף גם זאת לא ינקה מסכנה, ופשיטא דכל גברא דאמיד יתן ויזוזי ויתן קודם שיצא חוץ לעירו"[24].

בעיני הדם הוו רוב בני הקהילה נוקקים למסחר זעיר ולעסקי ממון, והיה זה נובע מאליו בתנאים ההם. ברם שני אלה שיגשגו בפרנקפורט דאז, במיוחד בעונה הירידים הגדולים. את דברי הועד בבקשה שהוגשה בשעתה, אל הקיסר שעיקר פרנסתה של העיר הוא מן הירידים[25], אומר ר' שמעון הכהן גם לגבי בני קהילתו: לקראת היריד זרמה הנה האוכלוסיה הכפרית לפרוע חובות ישנים ולקבל על עצמה חובות חדשים, ערבונות נפדו ונמכרו. מאגרתו של ר' שמעון משתמע שהיריד היה היוני לכלכלת דלת העם, ולא פחות נזקקו בתי עסק גדולים

22. לגבי נקרים מסוימים מעניק התלמוד (סנהדרין ל"א ע"ב) למלוה את הזכות לפנות אל בית דין שלא בעירו (השוה שו"ת מהרי"ק סי' צ' וחושן משפט סי' י"ד). ראוי עוד לציין שהתוספות במקום הנ"ל, או כפי שמתקן אל נכון המהרש"ל לפי מהר"ם מרוטנבורג (השוה שו"ת שלו סי' תנ"ד), אין המפסיד בדין חייב לפצות את יריבו על דמי נסיעתו.
23. מרדכי, סנהדרין סוף פרק זה בורר.
24. שו"ת מהרי"ק סי' כ"א. השוה גם שו"ת הרשב"א חלק ג' סי' ק"ה.
25. Kriegk. עמ' 297.
26. היהודים שגורשו בשנת 1499 מנירנברג באו לפרנקפורט (גריץ כרך ז' עמ' 50) — סימ.

לנצל ימים אלה במילואם, שכן הן לגבי סחר החוץ הגדול והן לגבי רובו של המסחר המקומי, היה היריד מועד הפרעונות[27]. נוכח השיבות היריד לגבי האוכלוסיה היהודית, התיר הרב, בהסכמתו של ר' יוסף קולון, לעסוק בעסקי היריד גם בימי חול־המועד פסח וסוכות, שבהם חלו, בדרך כלל שני הירידים[28], ללא הגבלה.

אחת המצבות שבבית־הקברות הישן של הקהילה נושאת את הכתובת: "החכם הגדול ר' שמעון הכהן", אבל פרט למילים אלה החרותות בראש המצבה נשתמרו מפגעי העתים ומזג־האויר רק עוד המילים: "קונן, ראש ישראל, ארון התורה"[29].

אחרי ר' שמעון הכהן בא הרב המלומד ר' ישראל רייבאך, "שהרביץ תורה בישראל" וחי עד לשנת 1505[30]. אחרי רייבאך כיהן במשך שנים רבות[31] ר' יצחק בן אליקים[32] שהשתתף באסיפה בוורמס (י"ג אלול ש"ב — 1542) כנציג קהילת פרנקפורט[33]. אסיפה זו, שדנה בתקלה המתוארת לעיל, בעניין הזמנת יהודים לדין־תורה בפני רבנים ממקומות אחרים, הגיעה לידי ההחלטה דלקמן[34]:

"יען אשר ראינו חדשות מקרוב באו איזה תלמידי חכמים לרדותינו בביתינו להוציא מקצת דרי אשכנז בגזירת' מחוץ לבתי דיניהם ולהשליכם אל ארץ אחרת כיום הזה מלכות אחרת ולשון אחרת[35]. וכן לא יעשה מצד תורתינו הקדושה על איש הרוצה להיות ציית דין בבית דינו בלי דחייה. ואין צורך להאריך בראיות על זה. הלא היא כתובה על ספרים וחבורים אשר מפיהם אנו חיים ומימיהם אנו שותים הרבו והפליגו בדבר הזה. יען וביען אנחנו ח"מ נתוועדנו פה ק"ק ווירמשא להתיישב בדבר, עמדנו למניין והסכמנו, שלא לתת יד ושם לשום רב או צורב

27. Kriegk, מס' 318.
28. שו"ת מהרי"ק סי' ק". 29. לא מצאתי את המצבה, — י. ה.
30. בעל "יוסף אומץ", הוא נינו של רייבאך, כותב בסי' תתק"ע: "הגאון מוהר"ר ישראל רייבאך שהרביץ תורה בישראל הנפטר פה בשנת רס"ה" [אבני־זיכרון, מס' 142: 1507 (השוה נספח ב' והערת המחבר, שם); גם סימ' סבור שהמספר הנכון הוא רס"ז (1507). — בכתב־היד של יוסף־אומץ בא המספר רס"ה.] מכאן השערה קרובה שר' ישראל שימש ברבנות, שכן לא נזכר שום רב אחר מאותו זמן.
31. ר' אליעזר טריבש, שנכנס למשרתו בהיותו קשיש (השוה להלן ליד הע' 47) קרא לו מורי וירש את כהונתו קצת אחרי 1542. אמור מעתה שר' יצחק הורה בפרנקפורט ימים רבים קודם לשנה זו. [הערת המחבר בטופסו הפרטי: בשנת 1540 נפטר תלמיד חכם שמצבתו (מס' 173) מי"ח אב מעידה עליו שהוא "האיר את עיני הגולה" בחכמתו. שמו הוא ר' מאיר בן אברהם. ועי' נספח א'.]
32. עי' נספחים א' וב' (1556).
33. שם.
34. הועתק בפנקס־הקהילה מכתב־יד ישן, הכולל מכתבים בענין הריב בין רבני ורנקבורט ושוואבען.
35. ייתכן שבציון הלשון "הזרה" הכוונה לאזורי־ספר דוברי צרפתית, המצרנים למדינת אלזאס, שהיתה מיוצגת באסיפה (או גם ערים בוהמיות או פולניות הגובלות בגרמניה), אמנם המדובר הוא בהזמנה להופעה אישית. ברם מהמשך דברי ההחלטה נשמע שנפסלים גם פסקים הניתנים באיגרת, אם המרא־דאתרא אינו מסכים להם.

מצרכות אחרת, להוציא שום בר ישראל חוץ לבית דינו, או לגזור עליו שום גזירה ואם יהיו איזה תלמידי חכמים מכילות או לשון אחרת, אשר יכתבו ויגזרו על רבי או יחידי, שנתרצו לקבל עליהם את הדין בבית דינו, ולשמור ולעשות כל מה שיפסקו עליו בבית דינו, מעכשיו יהיו אותן דברי תלמידי חכמים בטירין ובטולין ולא יהיה להם שום מקום לחול כלל. ואף בהיות שכבר הסכימו אדוני ואבותי אשכנז אשר מקצתם בישיבה של מעלה ואשר הם עודנה חיים וקיימים ת"ל, בגזרו והזהירו על דבר זה ודברי חכמים אין צריכין חיזוק, מ"מ בשעה שעשה להתעורר ולחזור על הראשונים באנו כנ"ל. ובשביל השלום יצאנו ולא לשום התחרטות כלל. והדן אותנו לכף זכות כן ידינהו בן השמים. נעשה בשישי בשבת בשלשה עשר יום לחדש אלול שנת ש"ב לפ"ק *".

אמיפה זו ראתה איפוא נכוחה והבינה כיצד לגשת אל רעה חולה זו ולהתגבר עליה. עם שום רב לא יזכין בני קהילות אחרות אל בית דינו ולא יפסוק להם. אב"ד לא יקרין מקרים כנ"ל. ברם מהו שהניע אנשים לעתים קרובות כל כך, לפנות אל בתי דינים וריש לתבוע את משפטם למרחוק עד שהיה צורך דחוף בהחלטה מיוחדת ובצו שניכר מן הרימוז אל ההלטות קודמות, לחזור עליה פעם בפעם. אם היה הדבר נכון עד כדי כך ואם רבות כל כך האסיפות וההחלטות שביקשו בהטעמה מיוחדת לעמוד בפרץ נגדו, הרי הדעת נותנת שהיתה כאן סיבה עמוקה יותר. מעשי נסיונם של כמה אביונים לסחוט כספים מן העשירים, כפי שכציג ומוציע ישראל בן יוסף קורון, החלטה זו שחתמו עליה שני בני פרנקפורט[36], ר' יצחק בן מרדכי ור' יהודה בן ר' ישראל ריינבאך, וכפי שנראה להלן, מלאה תפקיד גם ביחסי שלום בין הראוי שנציב אותה כאן על רקעה התרבותי־ההיסטורי, שרק הוא יכול להפיץ עליה את האור הנכון.

היתה זו עת חוסנם של השתדלנים. אנשים נפלאים אלה, אותם דורשי־טוב לעמם, שהתמסרו להגנת אחיהם החלכאים, ראויים היו להערכת בני דורם ושל כל הדורות. אלא שהימים היו ימי פורענות וכל קהילה יהודית היתה זקוקה להשתדלן נשלח. העם נוכח לדעת במרירות כי השפעתו של יהודי יחיד מרובד באמצעיות של כל העדה כולה, וכי שלומן של קהילות שלמות תלוי, לעתים, במידת עזרתו של פרוני להטות לבב השליטים לטובה; אם כן, כיצד לא יחשוש העם כי נוכח כבוד ויקר כזה, לא יוכל גם הרב לשמור תמיד על האובייקטיביות היאה לדיין?

[35] עי' להלן נספח ה.

[36] על ההחלטה התומים החכמים דלהלן: שמואל (עם הכינוי "הטרוד" בלבד). בפנקס הקהל מ"ג ע"ב, נזכרת החלטה זו ושמואל זה נזכר בכינוי "מיסיה" (עי' נספח א'). להלן: יצחק בן אליקים ז"ל בשם קהל ורנקבורט, יודא (בפנקס: זליגמן; זליגמן היה סבו של ר' יוזפא האן, יוסף אומין סי' תתקע"ו) בן ר' ישראל ריינבד בשם קהל ורנקבורט. ישראל בר שמואל ז"ל בשם קהל ווירמשא, משה אופינ' ("היים) הלוי מקהל לנדא. — כבא־כוה תושבי עלזוס: יוסף בר גרשון ממשפחת לואש' (לוֹאנס?). — לאחר־מעשה צירפו את חתימותיהם: יודא בן נתן (תמוז ש"ג) בשם קהילת שוינבורט, וכן אברהם דולקו וגד ראובן.

הרבנים ונציגי הקהילות — ודאי נדון אותם לכף זכות — הרימו את קולם בכוונה טהורה ובתום לב, כדי להקים תריס נגד זעזוע נוסף של האמון בבית־הדין המקומי. אולם הנגע שהם ביקשו לרפא — שורשו היה בנסיבות הזמן[37].

משאר חכמי התקופה יש להזכיר בראש וראשונה את החזן המלומד ר' נפתלי הרץ ממשפחת טריבש, המצוינת בלמדנותה. הקבלה מונה אותו בצדק עם גדוליה המובהקים[38], שכן הוא היה בקי בכל חדרי הספרות הקבלית ומסר את תורותיה בדייקנות, בנאמנות ובהצלחה. עיקר מגמתו של ר' הרץ טריבש לא היה לחדש חידושים בשדה הקבלה. "כי אזנים כרה לי צורי שדי, שני אזנים ופה אחד, להקדים שמיעה וקבלה מפיהם ומפי כתבם, טרם אדבר" — הוא מכריז במבואו לפירוש התורה של ר' בחיי בן אשר[39]. ואכן רבות ראה ושמע. מן הסתם גלוי היה לפניו כל שיצא לו שם בעולמה של קבלה בימים ההם. אולם הוא התאווה לספר קבל עם ועדה על הרזים שנגלו לו מתוך אותם כתבים ומפי רבותיו ר' אליה בלין[40] בוורמס, ר' נתן ז"ק[41] ואחרים, וכן אסף את התורות וההשקפות, שעד אז היו גנוזות בקונטרסים מיוחדים, בהישג ידם של מעטים בלבד, אל ספר שהיה מצוי בידי הכול, הלא־הוא סידור־התפילה.

הסידור עם ביאוריו של ר' הרץ[42] זכה לתהילה גדולה ונתפרסם בעם כ"סידור־הקבלה"[43]. מכתביו הקטנים יש להזכיר מאמר על הלכות גיטין ודרך כתיבת השמות, שבו קנה לו שם "המקובל ר' הרץ" גם בחוגי ההלכה[44].

מאותו זמן עלינו לרשום עוד חכם אחד, ר' יהודה בן יצחק הלוי מפרנקפורט, שכתב בשנת ש"ח (1548) מבוא קצר לספר "הלכות גדולות" שהודפס אותה שנה בוויניציא[45].

37. השוה נספח א' ונספח ב' (1534).
38. טריו"ש או טריבש יכול להתפרש כשם העיר טרואה (כמו אצל רש"י), או טריבס (= טריר בגרמניה) או דריפוס. על משפחת טריבש השוה Jahrbücher für die jüdische Gesch. u. Literatur von Rabb. Brüll שנה I, עמ' 87 ואילך והוספות בסוף שנה II (והש' נספח א').
39. "סימנים על חידושי הבחיי ואח"כ ג"כ ביאורים יפים עליו, נדפסו מהדש שנת ש"ו לפ"ק פה ק"ק הידרנום" (Heddernheim 1546). משל הרב הרץ הוא, כפי שציינו המהדירים בהקדמה, רק הקונטרס השני, ה"ביאורים". אם כן, מובן מאליו ששם הספר, המשותף לשני המאמרים הכלולים בו, אינו לר' הרץ. המהדירים מתאוננים על השימוש־לרעה בנוסחות קבליות, שרבים שאינם בקיאים בהן, משתמשים בהן כגמטריות. הם "ניבאים ואינם יודעים מה ניבאים", והקב"ה שלח את הרב הרץ כדי להקים תריס בפני פורענות זו.
40. מבוא לתפילה שלו. ר' אליהו בלין נזכר גם במבוא ל"דבק־טוב".
41. סימנים על הידושי הבחיי, י"ט ע"א. 42. נדפס ש"כ (1560).
43. ר' ישעיה הורויץ, של"ה ח"ג מסכת ראש השנה, פרק דרך חיים.
44. השוה טיב גיטין לר' אפרים ז' מרגליות (לבוב תרי"ט) ג ע"ב. [נפטר לפני שנת 1556, שכן באותה שנה חתם בנו בפנקס הקהל על החלטה אחת "אליעזר בן נפתלי הרץ ז"ל ה"ה"].
45. השוה גם הוצאת וילנה תק"ע. נדפס שוב וינה תר"ך.

לתהילה גדולה זכה ר' אליעזר טריבש[47] בנו של ר' נפתלי הרץ, איש אשר למדנותו הרחבה היתה דרה בכפיפה אחת עם כל המידות הדרושות לפעילותו הענפה. לא צעיר לימים היה, שעה שעלה לכס הרבנות וכבר קודם לכן שימש כראש ישיבה; אולם שנותיו לא התישו את מרצו ואת חוסנו. עובדה זו נתגלתה הן בפעלו העשיר בחיי קהילתו והן בעמידתו בשער באומץ ובגבורה, במדה שנקרא בימים הטרופים ההם, להטות שכם בפתרון שאלות הכלל.

בשנת 1550 נתעוררה מחלוקת גדולה בדבר גט שנכתב בפראג, מחלוקת שבה נתערבו כמעט כל הכמרי אותו דור. כאשר נתבקש גם רבה של ווניציא, ר' יוחנן בן ר' יוסף טריבש, לחוות את דעתו, המליץ שהעניין יובא להכרעתם של שלושה רבנים באשכנז, וכראשון בין שלושה אלה הציע את רבה המלומד של פרנקפורט, ר' אליעזר טריבש[48].

מחלוקות אחרות, שנתגלעו בפראג לרגל בחירות לרבנות ועניינים כיוצא בהן, הניעו את הקיסר פרדיננד (אשר מקץ ימים מועטים גירש את היהודים מפראג) להפקיד שלושה רבנים שיערכו כעין תקנון־בחירות בישיבל פראג. ביניהם שוב ר' אליעזר טריבש[49]. האחרים, ר' יעקב מוורמס[50] ור' מאיר מינדלבוים מפדובה, יופיעו עוד להלן בקשר אתו.

הכם נגדם ר' אייזיק הלוי מגינצבורג, הטיל חרם על איש אחד, יעקב צורף, בגלל דת הלך בקודם לפרנקפורט וזכה בה למשרת־כבוד. על כך נתעוררה מתיחות בין ר' אייזיק לבין אנשי פרנקפורט, ועד מהרה היתה מתיחות זו למחלוקת עזה. בעיר אחד, שמעון מגינצבורג[51], השיג מן "הקרדינל־נסיך־והגמון" של אוגסבורג פיקוח־חיסיבון של שתי משפחות יהודיות באוברהאוזן. כאחד מן הנהנים מזכות זו הפקיד שמעון את ידידו נתן שאטין, שקיבל ממנו סכום־כסף, בתנאי שיפרע לו בעד בני הזוגים ויתן לו דין־וחשבון על הכסף, אחת להצי־שנה, בגינצבורג. בסוף שנת 1564 בערך נתן לבוא חשבון והעתיק את מושבו לפרנקפורט, כנראה, בגלל התגברות מתביעותיו של שמעון. שמעון פנה אל השלטונות וביקש מהם שיאלצו את שאטין לשעבר מפרנקפורט. יחד עם זה התאונן שמעון אצל מרא־דיאתרא שלו והדה תבע אותו לדין לפניו עם איום בחרם במקרה שלא יופיע[52].

בינתיים נתכנסה בפרנקפורט אסיפת רבנים גדולה, כדי להתיעץ ולהתבונן בצרכי האומה הישראלית בתחום אשכנז. נתן, שכבר ראה עצמו כתושב פרנקפורט, פנה אל אסיפה זו והתאונן על שמעון שבמריבתו דחה כל דרך פשרה והליץ עליו כרמאי בפני רשויות העיר.

46. השוה נספח א.

47. שו"ת רמ"א סי' נ"ה [יש לשקול אם ר' יוחנן הוא קרובו של ר' אליעזר. נראה שהסדר שבו נזכרים הרבנים הוא רק לפי האלף בית].

48. גרץ כרך ז עמ' 265.

49. עליו השוה מ. שטרן "רב המדינה יעקב בוורמס", ספר יובל ליעקב פריימן, עמ' 182 ואילך. 50. עי' נספח א' והערה 83.

51. על הריב בין נתן שאטין ושמעון גינצבורג עי' מ' שטרן, שם.

האסיפה נכנסה לעובי הקורה ופנתה אל "הקצין כמ' שמעון יצ"ו" בכתב-קטיגוריה מנוסה למופת — שחתומים עליו ר' יעקב בר חיים, אב-בית-דין דק"ק ווירמישא, ר' אליעזר טריוי"ש, ר' שניאור בר שמואל[52], ר' קלונימוס בר קלונימוס ור' משה יוסף בר שמואל — שבו לא כפו עליו לילך לפרנקפורט ולא על נתן לילך לגינצבורג, אלא קבעו שהם ייפגשו "במקום הממוצע לשניהם" "באם הדרך" כדי שיתברר שם דינם "לפני דייני ישראל"[53].

היה מקום לחשוש שנעשה עוול לנתן ושהוא בא לפני האסיפה כדי להפקיע עצמו מתחום השפעתו של יריבו התקיף. הואיל ונתן כבר היה מתגורר בפרנקפורט היה זכאי אפילו רב מקומי אחד, מבחינה פורמלית, להציע לטובת התובע הצעה, כפי שהיא כלולה במכתב, מבלי להפר את ההחלטות הישנות. על אחת כמה וכמה שהאסיפה הגדולה היתה רשאית ואף חייבת להתערב בעניין, ואילו ר' אייזיק מגינצבורג, שרבי שלמה לוריא (מהרש"ל)[54] מתאר אותו פעם כאדם עדין ביותר ונוח לבריות, נפגע מאד, כפי שניכר ממכתבו אל ר' אליעזר טריוי"ש, והוא מראה התרגשות, שאינה מובנת אלא על-רקע המקרה של הצורף הנ"ל שחוטל עליו חרם.

ר' אליעזר טריבש שחתם על המכתב הראשון עם שאר החותמים רק כ"מסכים עם דבריהם", הרי עתה, כשהיה צורך להגן על שמה ועל כבודה של האסיפה, התיצב בפרץ במלוא כוחו. בינתים ראה את ההזמנה לדין שנשלחה אל נתן בצירוף איומי חרם, וממכתביו נשמע רוגזו על כך, ששוב נתקל בפרנקפורט ביהודי שר' אייזיק החרים אותו: "לא באנו להרחיב מזה, כאשר עת צרה ליעקב ומגור מסביב מכל צד ופנה... שבאמת אפילו הכתיבה עלינו קשה... הגם כי אין שעת הכושר כעת לאמר לכו וניוכחה... הלא הציקתנו רוחנו ועצור לא נוכל". מכך שר' גוטליב חתם את שמו תחת מכתבו של ר' אייזיק, עדיין אין לו הזכות לנהוג כפי שנהג, שכן לא העיד ר' גוטליב בחתימה זו אלא "על צדקת הקצין", כלומר על אופיו של שמעון גינצבורג, ודבר זה אינו מעלה ואינו מוריד לגבי העניין, שהרי כאן אין המריבה בין נתן לבין שמעון עומדת לדיון, כי אם הבעיה העקרונית.

הוא הזכיר לר' אייזיק, שכמה פעמים ביקש בעצמו עזרת אסיפת הרבנים ועזרת אלה שעתה הוא מתקיף אותם, כנגד ההתנגדות והאופוזיציה שבהן נתקל במילוי תפקידיו ברבנות. גם על הפזיזות שבה החליט להשתמש בחרם, מעיר לו ר' אליעזר בלשון נזיפה: "כזאת לא עשינו גם לא ראינו מרבותינו".—"לולי שחסנו על כבו' והדר שיבתך וזקנתך הלא ידעת הדין מי שמחרים שלא כדין." — "אם יעמוד משה ושמואל ע"ה או גדול הדור ה"ה כמהר"ר יעקב פולאק ז"ל[55] שהיה יחיד

52. השוה נספח א' וב' (1574). 53. השוה נספח ה 2.
54. שו"ת מהרש"ל, סי' י"א.
55. הערצה זו לר"י פולאק היתה כללית, ואתה מוצא אותה גם אצל אביו של ר' אליעזר, ר' הרץ, בביאורים שלו לבחיי עמ' 196. לא רק במכתב זה (משמע בשנת 1554), אלא גם בביאורים הנ"ל שנדפסו בשנת 1548, בא שמו של ר' יעקב עם התוספת ז"ל. הקונטרס

בערים לא נשא רבו להרים יד וישונו הנגוע ולפגוע בכבוד האלופים והקהילות הישובים בישיבת תחכמוני בועד נקהלים כמעט מכל שטח אשכנז[55].

ר' אריוך פונה אל הרכסים מבחוץ. כן הסתם תיאר בפניהם את העניין באילו באה האכיפה להסיג את גבולו כשהיא כתבה אל שמעון ניבי לישים לב אליו שהוא מרא־דאתרא והגינה על נתן שחתם מבית־הדין של גינצבורג, שאליו היה כפוף, שעה שפרצה המריבה. שכן כל אלה שהשיבו תבעו את עלבונו של ר' אריוך שנפגע ושהכוד הודו בלמדנותו ברוח זו. פחות או יותר השיבו: ר' מאיר הענרבוגו איש פדובה[56]; ר' יעקב בן יוסף ריינר[57]; איש מנטואה שלמה בן מנחם נחן איש מנטואה; אפרים בן יצחק מוירונה (שבה שהה באופן זמני); יוען בן יעקב וישראל מרוסיה. — ר' משה איסרליש (הרמ"א) שידע היטב את השתלשלות הענין[58]; וד' שלמה לוריא (מהרש"ל) לא השתתפו כנראה במחלוקת שהתפתחה ר' ליב בין רבני פרנקפורט ושוואבן[59] — לאחר שכמה חכמים מישוואבן (ר' וישתיב בן יעקב ור' דוד בלומא מזלצבורג) צירפו את חתימתם למכתבי ר' אריוך.

בין כל המכתבים האלה לא מנעו את ר' אליעזר טריבש מלומר אל יריבו: אבן ספק היא לכבוד לכתוב לנו כמצוה שאנו הננו בקהילה אשר בה סוד חכמים עשיר לא ישוה לו בכל אשכנז ואדום, הבאים ללמוד וללמד, האמונים במלחמת מצוה [illegible] בבוקר לבית־המדרש ובידם נשקה של תורה, ולערב יוצאים מבני עמים —

על אחת בדבר מחלוקת זו חתמו, פרט לר' אליעזר טריבש, חכמי פרנקפורט הבאים: ר' משה יוסף בן שמואל[60] המכונה יוזביל שפרינץ; ר' שמואל בר שמואל; ר' אלכסנדרי בר יצחק הכהן[61]; ר' שלמה בן טודרוס הלוי; ר' יעקב בן ר' יחזקאל[62]; ר' עקיבא בן ר' יעקב; ר' יצחק בר טודרוס שפירא. ר' הילמן נדן ור' משה עפשטיין[63] נזכרים בתוספת הערה שלא רצו לחתום באמרם שיש להם שייכות בדבר; ר' געץ בינג ור' אנשל כהן היו טרודים בעסקים ור' אריוך מייזיק עוד לא נתיישב בעיר דיי צורכו; "אמנם כולם[64] היו במעמד

"יעקב עדות", שהוציא הפרנקפורטאי משה דרום, והמכיל תשובה של ר' יעקב פולאק אחד, יחד עם הספדו של המהר"ל מפראג על ר' עקיבא מפרנקפורט, הוא שהביא לידי התחבטי של חכם מפורסם זה עם אותו ר' יעקב פולאק הצעיר ממנו, שפעל, כפי שנאמר בקונטרס, בפוזנא כ"תופס ישיבה" (השוה שם הגדולים, ערך "מהר"ר יעקב פולאק"). עשוי מוצגת השאלה כיצד ייתכן שבימיו של המהר"ל עוד היה ר' יעקב פולאק בחיים.

55. השוה נספח ה 4. 57. הוא מעיר שאין ברשותו גמרא.
58. הוא מציין כי זה עשר שנים אין בידו גמרא, ולכן הוא יכול לצטט רק על פי הזכרון.
59. השוה שו"ת הרמ"א סי' י"ז.
60. למדינת שוואבן היו בימים ההם מנהגים משלה. השוה שו"ת מהרי"ל סי' ל"ה.
61. השוה נספח ב' (1568). [62] השוה נספח א' וב' (1622), ו"אבני זכרון" מס' 5553.
[63] כנראה זהה עם "אבני זכרון" מס' 250 (1674).
[64] הוא נזכר ביוסף־אומץ, סי' תתקצד. — י.ה.
65. רבים משמות אלה נמצאים בין החתימות על החלטות בפינקס־הקהל.

ובהסכמה ומאוד היה ישר גם בעיניהם" — היינו תוכנו של המכתב; שכן מכתב זה פונה אל רבני שוואבן בדברי ברכה ודרך ארץ: "להשתיק כל ריבון ומריבה, ומכבין אש המחלוקת ולהבה, מים אחרונים חובה"; משמע שיש ליישב את הסכסוך "בין גדולי המדינה כמ' שמעון גינצבורג יצ"ו ובין כמ' נתן יצ"ו". מציעים ששני בעלי הדין ילכו לשפייאר; אולם נתן צריך להתחייב להשיג ליריבו רשיון־נסיעה אצל הפפלצגרף, כדי שיוכל לנסוע עם לוייתו לשפייאר ובחזרה. — הואיל ומכתב זה נושא את התאריך המאוחר ביותר[66] בכל התכתבות בעניין זה, מסתבר שדי היה ב"מים אחרונים" אלה כדי לכבות סוף סוף את הבערה[67].

נראים הדברים ששמעון גינצבורג דידן היה אדם בעל השפעה רבה, שרבים היו גם משטיניו. היה מוסר אחד שהלשין עליו וגרם לו נזק כספי מרובה, ועל כן השתוקק שמעון להינקם בו, ברם קודם לכן שאל שאלת חכם מפי ר' שלמה לוריא אם מותר להלשין על מלשין, כדי למנוע אותו מלהזיק. המהרש"ל השיב שדבר זה מותר רק במקרה שעדיין יש לחשוש מנזקים בידי אותו אדם, ואם לאו יש לוותר על הנקמה[68].

מריבה נוספת, שבה היה מעורב שמעון גינצבורג, התחוללה בפרנקפורט. כאן התגורר מאיר הבל בן שלמה האז, שנתן גט לאשתו, היא בתו של שמעון, אך לאחר מכן הכריז שהגט היה מעושה ולכן הוא פסול. ראוי לציין שר' אייזיק מגינצבורג ור' גוטליב נויבורגר, שרבו בשעתם את ריב רבני שוואבן, שימשו בית דין בעריכת גט זה, שעליו יצא עתה הערעור. הרמ"א, שהערעור הובא לפניו משתמש בלשון חריפה כנגד מאיר הבל, חתנו לשעבר של ר' שמעון, ומוצא את הגט שריר וקיים. הוא מעיר "כי הגאון מהר"ל (— ר' לעזר טריבש) יצ"ו היושב בשבת תחכמוני בק"ק פרנקפורט ראוי שכל התורה תהיה נפסקת על ידו", אלא שמסתבר כי בהתחשב במריבה הנושנה שבה היו מעורבים הן שמעון והן שני הרבנים, העדיף אל־נכון שלא לחוות דעה לגבי הבעיה הנדונה עתה[69]. את הערצתו הרבה אל ר' אליעזר ואל חכמי פרנקפורט מביע הרמ"א גם בהזדמנות אחרת, כשהוא אומר: "כבוד רבני ורנקפורט ואגפיה חשובים עלי כיבנה וחכמיה"[70].

נראים הדברים שר' אליעזר, בעת ששהה בקראקא, התוודע אישית לר' משה איסרליש. מקראקא הוא כתב בשנת רצ"א מכתב אל אביו ר' הרץ על־דבר התנועה המשיחית במזרח הקרוב[71].

שמו של ר' אליעזר משך לכאן גם בחורים מבחוץ, שבאו ללמוד גמרא תחת הדרכתו. עם תלמידיו נמנה ר' דוד גאנז, בעל החיבור ההיסטורי "צמח דוד"[72]. בתקנה משנת שי"ט, שנכתבה בידי ר' אליעזר, והאופיינית לתנאי חייהם של

66. שכ"ה = 1565. 67. נספח מס' ה 4.
68. שו"ת מהרש"ל, סי' י"א.
69. שו"ת הרמ"א, סי' צ"א. 70. שם, סי' י"ז.
71. גריץ כרך ז' עמ' 405, ציון ה' ד'. 72. השוה נספח א'.

בחורים אלה, נאמר שישנות שכותבים צעירים רווקים, שלא על דעת הוריהם או תלמידים מבחוץ שלא על דעת רבותיהם, הם בטלים ומבוטלים ויש לקורעם. רק לימים הונהג הקרוא לבתי אולפנא כאלה לבחורים, השוקדים על לימודי התלמוד, בשם "ישיבה". ואילו ר' טריבש מציין בכינוי זה, כהוראתה הישנה המקורית, של תיבה זו, שהיתה קיימת עוד למשך דורות רבים בפרנקפורט, את תלמידי החכמים שנתקבצו מסביב לרב, היינו את הדיינים שלו. ייתכן שכבר אז היה נוהג סדר דומה לסדר הידוע לנו מתקופה מאוחרת, שהרבנות היתה מורכבת מעשרה דיינים ושלושה ממלאי־מקום ששימשו חליפות. ר' אליעזר מונה עם ישיבתו אותם שנים עשר אנשים שחתמו אתו על המכתב המכריע אל רבני ונציה. שניים מהם ידועים לנו גם ממקום אחר: אנזלם (אשר) כהן, שבו עוד ידובר להלן, ועקיבא בן יעקב שנודע בשם ר' עקיבא פרנקפורטר.

ר' עקיבא פרנקפורטר היה דרשן רב־תהילה, אשר רבים נקהלו מדי שבת בשבתו לשמוע את דרשותיו. כעיר מולדת ראשונה של משפחתו הוא מציין את נוימס. "אחר שנפטר דודו, ששימש כשוחט בפרנקפורט והניח אחריו ארבעה יתומים בירא ר' עקיבא את מקומו בשנת 1550 וישב במעון־השרד שלו עם היתומים. תנאי משרתו שהוא־עצמו רשם אותם בפנקס הקהל[75], היו, שרק מהציית התכנסות מן השחיטה היא שלו, ואילו ה"שכר על הקבלות", היינו כתבי ההרשאה לשחיטים[76], אם יכתוב כאלה, יהיו "לו לבדו". אולם נראה שלא יצאו ימים מועטים והוא פרש מתפקיד זה[77] ובשנת 1564 היה, כפי שראינו, הבר ה"ישיבה" עדיין מדרש נעשה לדרשן הקהילה[78]. בשנת 1574 ניאות "כל הקהל" להחלטת הועד "להעניק ל"גאון ר' עקיבא" לצמיתות את הבית "צו דר היפה" עם החצר והגינה הסמוכות אליו, והעיריה סמכה את ידיה על החלטה זו. לעומת זה התחייב ר' עקיבא לדרוש בכל שבת[79]. כושר דיבורו, יחד עם חסידותו העמוקה והלבבית, הבטיחו לדבריו השפעה על הלבבות וחבבוהו על הקהל. בדרשותיו לשבת חזון היה מונה מדי שנה את מנין השנים שעברו מאז חורבן בית המקדש[80].

בשתמדו מצנו תפילות ופיוטים רבים, שתלמידו ר' אליה לואנס, הוציא אותם לאור[81]. סבו, ר' עקיבא בן אליעזר, היה מחונן אף הוא בכשרון השירה[82], ואף הוא נקרא ר' עקיבא פרנקפורטר. ייתכן שהחליפו אותו לימים עם נכדו המפורסם. הותנו ציטון וינצבורג[83] מתואר בפי אחד מבני דורו כחכם, צדיק, חסיד, עניו ועשיר אשר לא היה כמוהו מעולם בין בני אשכנז, שכן הונו הסתכם בכמה מאות אלף

73. פנקס הקהל עמ' 246. 74. השוה העמ' הקודם. 75. כ"ז ע"ב.
76. השנה מסומנת "וש"ח"ט את בן הבקר"; ההתימה היא: עקיבא בן החבר ר' יעקב שלי"ם נייישא. 77. הפרוטוקול על המינוי מחוק. 78. עי' נספח א'.
79. פנקס־הקהל מ"ח ע"ב.
80. יוסף אומץ, סי' תתע"ה, קורא לו: גאון עירנו מ"ו הדרשן הגדול.
81. זמירות ותשבחות, באזל שנ"ט אצל קונרד ולדקירך. השוה לנדסהוט, עמודי העבודה א', עמ' 305.
82. לנדסהוט, נספח א'. 83. צמח דוד, שנת שנ"ז, ועי' נספח א'.

והובים[84]. לפיכך היה סיפק בידו של ר׳ עקיבא לתת צדקה ככל אוות נפשו באין מעצור. וכן נוכח לדעת את סבלם ומצוקתם של העניים ושל החולים; הוא העמיד איפוא את כושר הנאום שלו לרשות הצדקה לעניים ולחולים, וקרא את הקהל לארגן חברות להקלת המצוקה, לטיפול בחולים ולגמילות חסד של אמת. ואכן רואה בו דוד גאנז בן דורו את מייסדה של מערכת החברות היהודיות[85]. הוא נפטר בשנת 1597 והתאבלו עליו גם מחוץ לפרנקפורט[86]. רבה הגדול של פראג, ר׳ ליווא בן בצלאל המפורסם, הקדיש לו הספד שהופיע בשתי מהדורות[87].

בעת ההיא שהה בפרנקפורט ד״ר שלמה היילברון, שהתעניין בספרות היהודית. בשנת 1559 היה ברשותו כתב־יד על גזירת תתנ״ו, השמור עתה בין כתבי־היד האוריינטליים, בספריית־החצר של הנסיך הגדול שבדרמשטדט, מספר 13[88].

תלמיד חכם, בשם ר׳ מנחם בכרך[89] חתום על החלטות הקהל משנות 1572—1574 [היה פרנס הקהילה 80—1574].

84. שם, שנת שמ״ו. גריץ, כרך ז׳ עמ׳ 327 מזהה את שמעון גינצבורג זה עם פרנס ק״ק פוזנא באותו שם שהיה חי באותו זמן [בפוטוקופיה של ספר זה שהגנזכן בפ״פ ד״ר אנדרנכט הואיל להעמיד לרשותי, מצאתי כאן הערת־שוליים: ״לא, חותנו של עקיבא היה שמעון גינצבורג שהתגורר בפרנקפורט״]. קשר בין ר׳ עקיבא פרנקפורטר לבין קהילת פוזנא אתה מוצא בקינה שהוא הקדיש לשריפה שנפלה בפוזנא (1590; השוה לנדסהוט עמ׳ 307). ברם הן על־פי ציונו של דוד גאנז ״כאחד מבני עמנו באשכנז״ והן על־פי האומדן המדויק של רכושו באשכנז, קרוב לשער שהוא היה תושב גרמניה. מאידך גיסא אינה מן הנמנעות זהות עם שמעון הנזכר לעיל, שכן, כפי שראינו, היה גם הלה בעל־השפעה, עשיר ומכובד על הבריות. והואיל והגיע לגיל שמונים, אפשר להעלות על הדעת כי לאחר המריבה, שתוארה לעיל, ולאחר הרוגז הרב שעבר עליו במכורתו, יצא לפוזנא. וכיון שהמהלוקת חלה בשנים 1564 עד 1566 ושמעון האריך ימים עד 1586, נותרו לו עוד 20 שנה שבהן אפשר שזכה לעמדה מכובדת במקומו החדש. אם כן, יש רק להעיר שר׳ עקיבא פרנקפורטר נעשה חתנו של שמעון גינצבורג רק לאחר אותה מחלוקת שהוא תרם ליישובה על־ידי מתן חתימתו. אשר לשמעון, יש להשוות עוד את התשובה ״חינוך בית יהודה״, סי׳ ח׳ ואת השער של ״ראשית ביכורים״ (פרנקפורט ע״נ מ״ן, תס״ח).

85. צד זה של פעילותו הוא שגרם, כנראה, שעד היום נקרא שמו של ר׳ עקיבא פרנקפורטר על מפעלי צדקה, פה ושם. כשם שבשאר מקומות נוהגים לקרוא את שמו של ״ר׳ מאיר בעל־הנס״.

[86] תלמידו של ר׳ עקיבא היה ר׳ יעקב בן יצחק, רבה של סנדומיר (פולניה), בעל ״פירוש המסורה וטעמי המסורה״, לובלין שע״ו. — ל. ל.

87. פראג שנ״ה ופרנקפורט שע״ט; והשוה נספח א׳.

88. הש׳ Magazin f. d. Wiss. d. Judentums. Berliner-Hoffmann, כרך ד׳, עמ׳ 235. בשנת 1570 חתם רופא, משה מאור קטן רופא בן יהודה למשפחת פרוידשטדט, על החלטות אחדות של הקהל (פנקס הקהל ל״ג ע״ב; ל״ד ע״ב).

89. כנראה אביו של ר׳ משה מינדלס (השוה להלן בסמוך). את השם מנחם בכרך אנו מוצאים קודם לכן בתשובות ר׳ משה מינץ, סי׳ כ״ה.

גם בעל "דבק טוב"[89], אוסף מקומות מוקשים בפירוש רש"י על התורה ר' שמעון אונשבורג[90], היה ביניהם ההם "אחד מדגולי קהל פרנקפורט".

תלמידו של ר' עקיבא פרנקפורטר ר' אליהו לואנץ, הוציא לבד מ"שירי רבו, גם שירים משלו; אחד מהם, "מחלוקת בין היין ובין המים" (שניהם מוכיחים את מעלותיהם מפסוקים בתנ"ך). תורגם גם לגרמנית והיו שרים אותו בניגון של "דיטריך מברן"[91]. אולם המשורר הראה את כוחו גם כתלמיד חכם. הוא הוציא בשלושה כרכים את הערותיו של מהרש"ל ל"שערי דורא" ול"ספר מצוות גדול"[92]. לימים הוציא ביאור משלו לשיר השירים בשם "רנת דודים"[93]. וכן כתב ביאור לספר הזוהר. שימש ברבנות בפולדה, בהאנאו, בפרידברג ובוורמס, שם נפטר בשנת שצ"ו[94].

יורשו של ר' אליעזר טריביש היה ר' אברהם נפתלי הרץ הלוי, שחיבר הגהות לספר המהרי"ל, שנוספו לכמה מהדורות הספר. בשנת 1583 ראה ר' הרץ צורך לחדש בנימה נמרצת את התקנות הישנות, שנזכרו כבר, נגד התערבותם של רבנים מבחוץ בעניני קהל פרנקפורט. הודעה זו, שנכתבה בידי ר' אשר (אנשל) בן שמעון הכהן, בהסכמתו ובפקודתו של הרב, קובעת שכל חרם, כל גזירה וכל תקנה, שהכמים מבחוץ יכוונו אותם אל פרנקפורט, יהיו בטלים ומבוטלים, ויישרפו בפומבי בחצר בית־הכנסת, מטעם הרב שיהיה בימים ההם ושני פרנסים. בכל דבר ריב ובכל תביעה, הן עם יחידים והן עם גופים, יש לפנות אל בית־הדין המקומי, אל "בני הישיבה או אל הקהל", שכן גם "אנו יודעים לתת לאיש כפרי מעלליו, כמצוות תורתנו הקדושה"[96].

ביטנת 1596, כאשר השיא ר' נפתלי הרץ אחת מבנותיו לבנו של ר' שמואל בן אליעזר מפרידברג, נקבעו תנאים שונים, הכוללים לראשונה, את הסעיף, החוזר מעתה לעתים קרובות, האוסר על הרב ועל בני ה"ישיבה" (היינו הדיינים)

89. ויניציא שמ"ח. בהקדמה מכנה המחבר את ר' חיים מפרידברג, שנפטר בשנת שמ"ח, כרבו. הספר מכיל אוסף של ביאורים על רש"י ממחברים שונים, ולכן אוהב המחבר לקרוא לספרו בשם "ילקוט" (סוף־סוף גם הוא היה אחד ר' שמעון מפרנקפורט). השו' פריימקין ריבלין.

91. דש' נספח א'.

92. השוה לנדסהוט, עמודי העבודה, כרך א', עמ' 16.

[93] ספר זה הוצא מחדש בירושלים בשנת תשכ"א.

94. יצאו כולם: באזל שנ"ט — שס"ד אצל קונרד ולדקירך. בשער הספר "רנת דודים" הוא מפאר את גדולי חכמי פרנקפורט ואת התקופה שעשה בעיר זו. השו' Prijs, Die Basler hebräischen Drucke. 1964, עמ' 263 ואי'.

95. השוה לנדסהוט, שם; לויזון, "נפשות צדיקים" עמ' 59 ואי' וכן Berliner-Magazin. Hoffman, כרך ד', עמ' 52; והשוה נספח א'.

96. פנקס הקהל; נדפס בספר "אור הישר" (בדבר הריב על הגט של קליווא), אמסטרדם תקל"ט, ו' ע"א. ר' אשר בן שמעון הכהן חותם: "בשם הקהל". מצבת קבר הסמוכה לזו של ר' שמעון הכהן וזו של משפחת שיף קוראת לר' אשר אנשל בן שמעון הכהן גאון ומשבחת את דעתו, את חסידותו ואת פעולתו למען הציבור. [הוא נפטר בי"ג אדר שמ"ו. — י. ה. ועי' נספח ב'.]

לכתוב איגרת אל הקהילה העומדת תחת שלטון אחר בלי הסכמת ועד הקהל[97]. בת אחרת, מטרונה, שנפטרה בשנת 1628[98], היא אשתו של חכם גדול, ר' זליגמן[99].

אחרי ר' הרץ[100] שימש ברבנות ר' שמואל מפרידברג הנזכר. המאורע החשוב ביותר בזמנו היתה אסיפת־הרבנים[101], שנתקיימה כאן בשנת 1603. באסיפה זו, שבה היו מיוצגות הקהילות הנכבדות ביותר של האיזור: פרנקפורט, וורמס, מיינץ, פולדא, פרידברג, קלן, קובלנץ ועוד, נתקבלו ההחלטות דלקמן:

א. בהתאם לזכות השיפוט העצמי, הקיימת למעשה כבר מאות בשנים[102], וכדי שלא ינואצו היהודים עוד יותר, כאשר הם מביאים את מריבותיהם לפני ערכאות של גויים, מזהירים את הקהילות להיזקק רק לבית הדין היהודי. כל העובר על תקנה זו, אם ייקרא רב או חבר, יאבד את תוארו, ואם ישמש במשרת כבוד כלשהי בקהילה, היא תילקח ממנו. כמושבים של בתי דין נקבעות חמש ערים: פרנקפורט, וורמס, פרידברג, פולדא, גינצבורג.

ב. לשם הקמת קרן לצורכי ציבור "צורכי מסים לרשות", נתבעות הקהילות לתרום תרומות קבועות, ולכן יבחרו הקהילות ממונים שישומו כל אחד ואחד; השומה תישמר בסוד; הכספים יישלחו אל ערי־המחוז (נזכרות הקהילות פרנקפורט, וורמס, מיינץ, בינגן, האם, פרידברג, שניידיג[103] בשם פרנקוניה, ואלרשטיין[104] בברייסגאו, גינצבורג בשם שוואבן). התרומה מסתכמת בפניג אחד לחודש לכל 100 זהובים. אלא שיש להעלות בחשבון רק את מחצית הרכוש. ועד מרכזי, המורכב משתדלנים שכל אחד מהם החזיק מפתח לקופה, כדי שאיש מהם לא יוכל להוציא כסף שלא מדעת חבריו, מוציא את הכסף על־פי החלטות משותפות.

ג. תקנות על השחיטה: לבדוק את השוחטים ולשנן להם [הלכות שחיטה] בהקפדה יתרה.

ד. מזכירים את איסור יין־נסך ומזהירים מביקור בבתי־מרזח. כל מי שגר במחוז אשר שם מייצרים יין, חייב לעשות יין כשר.

97. פנקס הקהל, מ"ה ע"ב.
98. שורת הנפטרים המוזכרים במימור־בוך של הקהילה היהודית נפתחת בשמה: "הרבנית מ' מטרונה בת מהו' נפתלי סג"ל אב"ד פה, אלמנת מוה' זעלקמן ז"ל".
99. יוסף אומץ, סי' תשכ"ט. מחבר הספר, ר' יוזפא האן, אשר פעילותו תידון להלן, היה מקורב מאוד בילדותו לביתו של הרב הרץ.
[100] הוא נפטר בכ"ב תמוז שנ"ט, בתו בלומה נפטרה 1651, אלמנתו של ר' אהרן דודלסהים. השו' נספחים א־ב.
101. השוה נספח א'.
102. לגבי פרנקפורט קובע צו של הקיסר מ־19 בנובמבר 1366 שראש־העיר יניח ליהודים לקיים בית דין שלהם רק במידה שהדבר נראה כדאי מבחינת הקיסרות. השוה קריק, עמ' 426.
[103] סימ. גורס "שייטאך", ואולם נראה שהנכון הוא "שנייטאך".
[104] סימ. וא.פ.: השוה Königsberger Monatsblätter. עמ' 88.

ה. אשר לתנאי המינוי: רב ראשי ומשגיח קובעים שלמישרה זו יוכל לזכות רק מי שישלושה רבנים מעידים עליו שהוא ראוי לכך.

ו. מזהירים שלא לסחור במטבעות מזויפות או קלות מדי ושלא לקנות מן הגנבים, "פן יאמרו איה אלקיהם של אומה זו".

ח. כל הלווה או שואל כסף או שוה־כסף, ואינו חפץ ואינו רוצה לשלם לאנשים, יוצא מן הקהילה. ואם פושט־רגל כזה ייאסר, בל יעזור לו איש.

ט. קריאה לכל רבני אשכנז לצרף את חתימתם להחלטות אלה.

י. אמצעי־זהירות בדבר כשרות החלב.

יא. יש אחדים המתלבשים כך שלא יכירום כיהודים, ואחרים מלבישים עצמם ובנותיהם באריו הם גבירים. יש לבער נגע זה תוך 30 יום. יחד עם זה יש להזכיר את איסורי התורה על בגדי שעטנז ועל ריבית.

יב. יום יהודי לא יביא ספר לבית־דפוס, בין בבאזל ובין בשאר מקומות אשכנז בלא ריטול רשות משלושה רבנים המשמשים באחת הערים שיש בהן בית־דין.

יג. כל רב יפסוק בתחום רבנותו בלבד.

כן מצהירים בכל נידוי וכל חרם שיגזרו רבנים מחוץ לקיסרות הרומית (־הגרמנית) על יהודי אשכנז, יהיה בטל ומבוטל. לבסוף חוזרים ומצביעים על חשיבות הסעיפים א' וב' בהחלטות הנ"ל ומזהירים את קהילות אשכנז להקפיד על ביצוע ההחלטות. ובמקרה הצורך להטיל קנסות או הרמית על הממרים[105].

105. ג. וילף פרסם החלטות אלה בספרו Zur Geschichte der Juden in Worms (ברסלאו שלישר 1862, נספח 29), [וע' MGWJ 1861, עמ' 326. — סימ.] על־יסוד מסמכים מן הגנזך בוורמס, והצביע שם בעמ' 6 על הלשנות ביחס להחלטות אלה. ברם ככל שאני מכיר בופות שנתגלגלה לו לבעל ספר זה, איני יכול שלא להעיר שאחדות מן ההחלטות לא הובנו על ידו כהלכה. וולף קובע: „ב: יש לחלק את נטל המסים ביושר"; ואולם, כפי שמתחוור מן הנמסר לעיל, סעיף זה אינו מדבר "במסים". לסעיף ה' יעד וולף את הדיבו: "הרב הראשי חייב להורות!" — ואילו את החלק השני של סעיף י"ג מפרש וולף כאמור: "החרם הרומי — אין לו משמעות" — בעוד שנאמר שם במפורש: "שכמה רבנים מחוץ לארץ היושבים מחוץ לגבולות הקיסרות הרומית גוזרים או כותבים נידוי או חרם על יהודים היושבים בתוך הקיסרות הרומית" וכו'. בגנזך העירוני כאן נשתמרו שני תרגומים הסוטים זה מזה, אחד מהם בשני עותקים. אולם אף אחד מהם אינו מתאים למה שוולף פרסם אותו אלא לפי עיקר תוכנו בלבד. שני התרגומים החופפים — נסמן אותם כאן א' וב' — סוטים בנקודות רבות מן השלישי, שנסמן אותו באות ג'. דבר זה אמור גם לגבי ההתימות הבאות כאן בא' ובב' אחרי כל סעיף מסעיף ב' ואילך. ודאי אפשר היה במונוגרפיה — וההלטות אלה ראויות לטיפול מונוגרפי בלי ספק — לשחזר בעזרת שלושת התרגומים האלה את משמעותו האמיתית של המקור שאבד לכל פרטיה [הש' נספח א'] [כאן דיינו להעיר שכמה סטיות בתרגום מקורן בכך שההחלטות השונות נקבעו כל אחת ימים רבים קודם שנת 1603 ובאותה שנה רק סוכמו וחודשו כולן. מכאן כנראה יש להבין את ההערה "מת" בחתימות מס' 6 ו־11. בהעתקים א' וב' נמצאת ההערה: "נ.ב.: עד כאן כל תוכנו של סדר־היהודים הישן שהוקם לפני כ־24 שנה. מכאן ואילך מה שנתווסף בחידושו של זה בשנת 1603" (הערה זו נמצאת לפני החלק השני של סעיף 13)].

החתימה הראשונה היא זו של ר׳ שמואל בן אליעזר ״צור אייכל״ (מעונו של הרב), ״כרב ראשי״.

להלן חתומים [105]א:

2. משה בן יהודה אופנהיים ״צום שווערט״ בפרנקפורט,
3. אהרן בן נתן ״צום פריליכמן״ בפרנקפורט,
4. אברהם בן אליקים ״צום רוטן ליוון״,
5. ליבמן אליעזר בן יעקב מוורמס,
6. אהרן יוסף בן משה מוורמס (איסט דודט = הוא מת),
7. משה בן יעקב ושלמה בן מאיר מפרידברג,
8. הרץ נפתלי בן דוד בכרך מפולדה ומדינת מינדן,
9. יוסף בן יצחק לוי אשכנז מקלוניא.
10. עזריאל זליגמן בן חיים מילהאוזן ״ביי דער שול״ צו פרנקפורט, בשם יהודי טאובר,
11. דוד מבינגן (טודט = מת),
12. יוסף ממיינץ,
13. וולף מקובלנץ [106],
14. מנשה מווסטפלן,
15. משה מהאם,
16. אהרן ״מן השטיפט פדרבורן״,
17. אלכסנדר ״מארץ עפשטיין״,
18. לוי מן ה״רינגאב״ (ריינגאו). — סימ.
19. יוסף מיונגהיים,
20. הירץ מפרנקוניה,
21. ישראל בן יעקב מהנאו,
22. מנשה מבינגן,
23. משה מבינגן.

אחדות מהחלטות אלה נתקבלו כבר על־ידי אסיפות קודמות [107], אולם בשנת 1603 זכו לאישור ולהנמקה חדשים. המקור של החלטות אלה אבד [108], אולם עצם העובדה שקיימים שלושה תרגומים בלתי תלויים זה בזה, באה ללמד שהן מילאו תפקיד מסוים בהלשנות שהוצאו בימים ההם תכופות נגד רבני המקום [109].

[105א] השמות — על פי התיקונים שרשם המחבר בטופס הפרטי שלו לקראת עריכתה של מהדורה שניה.

[106] הערת המחבר. מת כ״ט טבת ש״ע. היה רופא, רב ועשיר ועי׳ בהערה הקידמת.

107. השוה הע׳ 105. אסיפה נתקיימה כאן גם בשנת 1600. השוה יוסף אומץ ב׳ פרק פדיון הבן, מהד׳ שניה עמ׳ 347. [108] השוה נספח א׳, ולעיל הערה 101.

109. יוסף אומץ, שם; שם נזכר המסור קרויס (השוה נספח א׳) והשוה אויערבך, מבוא לברית אברהם, עמ׳ 24 והע׳ כ״ה עמ׳ 25. משא ומתן (ביזמתו של הנסיך הבוחר של מיינץ וקלן) על דבר החלטות אלה, נמצאים בגנזך העירוני כאן.

ר׳ שמואל נפטר ביום ו׳, צום גדליה ש״ע (1609).[110]

אחריו בא ר׳ ישעיה בן ר׳ אברהם הלוי הורוויץ[111], שכיהן קודם לכן כרבה של קראקא ושל קהילות אחרות. בין תנאי המינוי שחתם עליהם, אנו מוצאים את התחייבותו לפטוק בדיני ממונות שהאובייקט שלהם הוא למעלה מ־20 זהובים, חינם אין כסף. את התואר ״מורנו״ בל יעניק הרב בלא הסכמתה של ה״ישיבה״; ואילו בבית־הכנסת לא יינתן תואר זה בלא הסכמת הוועד. — הקהילה התחייבה להשיג בשביל הבנים הנשואים של הרב את זכות האזרחות של פרנקפורט אצר מועצת העיר, ואם דבר זה לא יעלה בידה, להקציב להם מקופת הקהילה דמי־נסיעה לאוסטרא. משכורתו נקבעה ב־400 זהובים לשנה[112], 200 זהובים ליריד ניסן ו־200 ליריד תשרי. תנאים אלה, שהיו מצוינים לפי נסיבות הימים ההם[113] אינם מסתברים אלא בגלל המוניטין שכבר יצאו לר׳ ישעיה בחוגי החכמים בשל הוספותיו על ספר אביו ״עמק ברכה״[114] וכהונתו בקהילות מפורסמות. — חיבורו הגדול, שעליו עבד ודאי שנים רבות ושבזכותו הגיע שמו לימים אל חוגים רחבים ביותר, הוא ״שני לוחות הברית״[115]. בספר זה ביקש ר׳ ישעיה לכרוך את כל התורה כל תורה שבכתב ושבעל־פה, יחד עם כל אמיתות התודעה המוסרית, ועם אוצרות המחשבה שהוא ידע לדלותם מנבכי הקבלה. הרבגוניות של ידיעותיו, המפליאה כל מי שהוא בקי בכתביו, מצאה ברוחו הצלולה קשרים הגיוניים, שנתנו לו ליצוק דבדים, הנראים שונים ומשונים זה מזה, אל תבנית אחת ויחידה.

אם נואיל להירוות אליו בדפים אחדים של ״שני לוחות הברית״ שלו אל התחום הערפילי של הקבלה, נימצא נשכרים, שכן דבריו השנונים עשויים להאיר אופקנו. בתוך מרומי הקבלה מפציע הברק המאיר לארץ, לארץ האפופה אור יקרות של חסדי אלקים. עתים הוא נוטש במפתיע את מלאכת ההגדרה השנונה של מושגים קבליים, ורשות הדיבור ניתנת לדרשן מוסרי פשוט ועממי, המטיף ליראת שמים ולאהבת הבריות. אהבת הריע היא לדידו מקור לאהבת הבורא. עשרת הדיברות פותחים ״אנכי ה׳ אלקיך״ ומסיימים ״אשר לרעך״ — ״רעך״ הוא איפוא ״הרגל שעליה עומדת התורה כולה״. כשחודר אתה עמוק יותר אל רוח התורה והמצוות למיניהן, תיווכח שמרביתן מבוססת על אהבת הריע. ואולם האוהב את רעהו כמוהו ממש, כיצד יוכל שלא לאהוב את הבורא, שהוא גדול כל כך באהבה ובחסד. מכאן אתה אומר שאהבת־הריע היא

110. עי׳ נספח ב׳.

111. כך הוא הכתיב העברי של השם. לימים הועתק בכתב גרמני בצורות שונות מאוד. הוא נגזר משמה של עיר בבוהמיה (השוה נספח א׳).

112. קודמו קיבל 50 טאלר כמשכורת שנתית; היחס בין הטאלר לבין הזהוב היה גם אז 3 : 2.

113. התנאים, שאנו מוסרים על פי ספר הקהל (נז ע״ב), יש בהם משום עניין, פרט לחשיבותו של האיש שאתו הותנו, כיון שמכאן ואילך היו מעתיקים אותם בשעה מינויים חדשים, כמעט מלה במלה. השׁ׳ נספח ה 5. 114. קראקא שנ״ז.

115. גם סידור התפילה שלו עם פירושים ״שער השמים״, שבו שילב גם סליחות שהוא חיבר בעצמו, זכה לפרסום רב.

"הרגל", שעליה עומד העולם ושהיא המביאה לידי אהבת ה'[116]. — מובן שגם ההלכה אשר הוא נמנה עם גאוניה, מצאה בספרו מקום מכובד. הוא דן הן בעקרונות היסוד של המסורות והדרשות ההלכתיות של הראשונים[117], והן בפסקי האחרונים לפניו: ר' משה איסרליש ור' שלמה לוריא. לגבי עניינים השנויים ביניהם במחלוקת הוא סבור שאמנם כל העולם נוהג לפי פסקי הרמ"א, אך מכל מקום אדם הוא אדון לעצמו וראוי שכל אחד יקיים לעצמו, אם גם לא לאחרים, גם את החומרות של מהרש"ל[118]. את הפלפול, שהוא טיפח אותו עצמו קודם לכן, הוא מוקיע בחריפות ומצטער על הימים הרבים שהקדיש ל"חילוקים" ה"נפלאים" ועליהם הוא קורא "חטאתי". — לעומת זאת יש לכבד את החקירה העצמאית בדעתם וברוחם של המפרשים הקדמונים, שהוא הפלפול הרציני שהוא מוותר על כל משחקי השינוים ומוקדש רק למטרות הנשגבות של ההלכה. פלפול זה ראוי להערצה שזכה לה בתקופה התלמודית[119]. — כובד ראש זה בדרכי הביאור הוא מציע גם לדרשנים. רצוי שהדרשה תהא מורכבת משלושה חלקים: א) פירושי כתובים שבהם יש להוכיר את שמו של כל פרשן שאתה נזקק לו, ב) הוראות הלכה, בהתחשב במיוחד עם אלה מהמאזינים שאינם יודעים תורה, ג) מוסר ברוח ספרי־המוסר הקדומים "חובות הלבבות" וכיו"ב[120].

כמה מתשובותיו של ר' ישעיה נשלחו מכאן[121]; בשנת שע"ד כתב כאן כתב־הסכמה לספר הקבלי "גנת אגוז"; אם כן, קרוב לשער שעזב את פרנקפורט רק כאשר כל הקהילה היתה נאלצת לעזוב את העיר, היינו בשעת הרדיפה של פטמילך, בכ"ז אלול של אותה שנה. — ר' ישעיה הלך אל מכורת אבותיו, לפראג, ונבחר שם לרב ראשי. בשנת שפ"ב עלה לארץ ישראל, בשנת שפ"ה (1625) סבל שם קשות ובשנת ש"צ (1630) נפטר בטבריה[122].

אנשים אחרים מאותה תקופה שהצטיינו בלמדנותם, כגון ר' משה מנדלס[123], ר' יוספא האן ואחרים, שייכים כבר לפי מרבית פעילותם אל התקופה הבאה[124]. [אדל מענדלש, מחברת הספר יוסיפון בלשון אשכנזית יהודית, היתה לפי כרמולי (אהליבה עמ' 107) בתו של ר' משה. ע.פ.].

116. שער האותיות, אות ב'.
117. מאמרו על י"ג המידות הוא בין הדברים הטובים ביותר שנכתבו בנושא זה.
118. אות ק'. 119. על מסכת שבועות, פרק א'.
120. ב"שני לוחות הברית" הוא ממליץ על מנהג שראה לדבריו בפרנקפורט (קמ"א ע"ב בהוצאת פוליו) כאן הוא מעתיק את שם העיר בצורה "פראנקווארט". ל.ל.
121. חינוך בית יהודה (פרנקפורט דמ"ן תס"ה) סי' ק"ה, והשוה סי' ז', שם הוא מוסיף לחתימתו את האותיות "מפ"פ" (= מפרנקפורט). 122. השוה נספח א'.
123. בשנת שע"ד כתב יחד עם ר' ישעיה הסכמה לגינת אגוז [ר' משה מנדלס נזכר אצל ר' יוזפא האן ביוסף אומץ, סי' תרע"א, שם מדובר במנהג הפרנקפורטאי הישן לאכול סעודה שלישית קודם לתפילת מנחה "וכן נתאמץ מאד בדבר זה הגאון חכם עירנו מהר"ר משה מענדלש זצ"ל וגזר בחרם על השמש". — הערת המחבר בטופסו הפרטי]. [אדל מענדלש, מחברת הספר יוסיפון בלשון אשכנזית יהודית, היתה לפי כרמולי (אהליבה עמ' 107) בתו של ר' משה ע. פ.]. 124. השוה נספח א'.

פרק חמישי

ר' יוסף האן

התקופה שאליה אנו נכנסים, היא אחת הסוערות ביותר בדברי ימי העיר פרנקפורט. במסגרת ספר זה שומה עלינו לצייר אותה, בכללה, רק במידה שאתה יכול לדון על אישים חשובים רק על רקע נסיבות תקופתם. עד איזה גבול דרושה לנו כאן הסקירה הכללית על מאורעות הזמן, נוכל לקבוע כאן בדיוק, שכן בתחילת תקופה זו עלינו לדון באיש אחד, השייך כולו לתחום חלק זה של ספרנו, מבחינת ידיעותיו ופועלו, ואילו בנסיונות־חייו הוא מקיף את כל שלבי תנועת פטמילך ואף זוכה לראות את סופה.

הורותיו, שאיפותיו והשקפותיו של ר' יוסף האן — לא זו בלבד שהן נותנות לנו מבט מעמיק אל תוך חייה הפנימיים של הקהילה, אלא מוסיפות, על מה שנודע ועל מה שתואר ממאבקי הזמן ההוא, מילואים מנקודת הראות של תולדות התרבות, שכל מי שמבקש להרוץ משפט סופי על אותה תנועה, עד כמה שהיא נוגעת ליהודים, טוב יעשה אם לא יעלים עין מהם.

ר' יוסף יוזפא נוירלינגן האן [1] היה בן למשפחה מכובדת [2], ובבית אביו, הלמדן ר' זליגמן [3], שלא חסך את ממונו [4] כדי לשכור לבנו את מיטב המורים, זכה לחינוך מעולה, כאשר השיאו לו [5] את בתו של הפרנס אברהם ברייטינג [6], שדאג לצרכיו של הזוג הצעיר [7]. כבר עשה חיל בלימודיו, כך שיוסף האן יכול היה לשקוד על הלימוד ועל צורכי הכלל, ללמוד וללמד בחוג של בחורים שנקהלו סביבו, וכך מצאו אותו הפורענויות, שעוד קודם לכן נתנו את אותותיהן, כשהוא שרוי כולו בפעילות.

1. השם האן" בא לה למשפחה מבית מגוריה "צום רוטן האן (= אל התרנגול האדום)". השוה הקדמה ל"נהג כצאן יוסף", והשוה נספח א'.
2. אמו היתה בתו של ר' זליגמן בן ר' ישראל ריינבך; השוה הפרק הקודם ע"י הערה 30; אביו היה בנו של החזן המכובד ר' יצחק האן (השוה נספח א'), אחיו הגדול ממנו, ר' אלחנן, היה מלומד בעל אשכולות (השוה נספח א'). השוה יוסף־אומץ, דף קנ"א ע"ב (בהוצאת תפ"ג).
3. ר' זליגמן היה משמיע לפני קהל רב שיעורי הלכה קלים, ובמיוחד אהב לבסס אותם על דברי ר' יצחק אלפסי (הרי"ף). בנו מעיד עליו שבכך הרם הרבה להפצת ספרו של הנ"ל. יוסף־אומץ, קנ"א ע"ב והקדמה. 4. יוסף־אומץ, הקדמה.
5. כנראה בעודנו צעיר, השוה יוסף אומץ קנ"ט ע"ב: "פה עמנו שהעשירים משיאין בניהם כבני י"ד או ט"ו שנה".
6. השׁ' Brisch. Gesch. der Juden in Köln. כרך ב' עמ' 112. — סימ'.
7. יוסף אומץ, סי' תתרע"א.

בשנים 1600 ו־1603 נתקיימו אסיפות הרבנים הגדולות[8], שאם לא סיפקו חומר ממשי מכל מקום סיפקו תואנה רצויה למסור קרויס[9], להוציא דיבה על היהודים[10], ומדי שנה בשנה גדל מספרם של האויבים ורבה עוזתם.

בשנת 1607 "רפו כל ידים ונמס כל לבב ונאנחו בשברון מתנים כי באמת היתה עת צרה גדולה ליעקב, אשר באה בפתע פתאום כשטף מים, ולפי הטבע היה נראה שלא היה באפשרות לבא רוח והצלה", שכן הממשלות הטו את אוזנם למקטרגים.

נפלה רוח כולם, ורק ר׳ יוסף האן נשאר איתן בבטחונו. המיו אמר לו: "על מה אבטח אחרי ראותי שהמסור עומד לקטרג ואדונו הקומיסרי"א סר למשמעתו והנשר הגדול (הקיסר) סתר פנים, ישים שאי אפשר לאחד מהשתדלנים לראות פניו, וכיון שנסתלק הסניגור, פשוט הוא שהמקטרג מקטרג ויכול למלאות בנו כל מאויי נפשו". אולם על כך השיב ר׳ יוסף: "אם כן, באיזה אופן נצטווינו על מדת הבטחון, שהיא שורש גדול לאמונתנו?... בדרך הטבע כי כשהאדם בצרה גדולה, דרך האדם שדאגת צרתו תבלבל מחשבתו עד שאין לו לב להשכיל ולהבין... אכן הבוטח בעומק לבבו שכל מה דעביד רחמנא לטב עביד, נשאר לבבו בריא כאולם... ועל ידי בטחונו באופן זה מעומק לבבו, נמצא לבו חזק לפנות אנה ואנה למצוא צרי ותרופה למכת דאגתו, מבלי שתטרידהו דאגתו לבלבל מחשבתו, ואז יוכל לעשות פעולות בדרך הטבע שיועיל בטחונו בהקב"ה להסיר מעליו הצרה אשר דאגתו עליה... ופירשתי לו מקרא דתהלים על דרך זה "קוה אל ה׳ חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה"... שכונת המקרא הוא כך: קוה אל ה׳ ואז ויאמץ לבך, רצונו לומר יהיה לבך חזק בלי טרדא מטרדת אותך, ואז תוכל למצוא עזר ותרופה ליגונך ועצבונך, ואז וקוה אל ה׳ רצונו לומר: יהיה תקותך ובטחונך תקוה שלמה, שיועילך בטחונך"[11].

לפי שעה חלפה הסכנה, אולם היא נתחדשה ביתר עוז עד שהגיעה לשיאה, סמוך לאחר הכתרתו של הקיסר מתיאס (14 ביוני 1612). האזרחים הגישו בקשה לגרש את היהודים משום שהם "חיים על דם האזרחים" ושהמועצה הלוותה להם כספים עירוניים[12]; אך ב־29 ביוני, לאחר שהקיסר נסע משם, נתקבלה התשובה שהיהודים שומרים בקפדנות על התקנות בדבר ההלואות וגובה הרבית, אלא שהם, המתאוננים, משתקעים בחובות על־ידי הנהגה בלתי־מסודרת של ענייניהם, ואחר־כך הם תולים את הקולר ביהודים. ברם ככל שהוסיפה המועצה להגן עליהם, כן קיבלה התנועה כיוון מפורש נגד היהודים.

בעת ההיא, שיוסף האן מגדיר אותה בקצרה: "אחר סמוך לבחירת הקיסר

8. השוה לעיל פרק רביעי, הערה 101.
9. השוה לעיל פ"ד הע׳ 109, ע׳ נספח א׳ שם.
10. השוה יוסף אומץ, עמ׳ 297.
11. יוסף אומץ, דף ק"ע — קע"א (הוצ׳ תרפ"ח עמ׳ 297 — 298).
12. Kriegk, Geschichte von Frankfurt a.M עמ׳ 256, שמא ניצלה המועצה את היהודים באמת והניעה אותם להרבות בריבית בכספי העיר למען קופת העיר? אם כן דומה הדבר למה שאירע במקומות אחרים קודם לכן, שהם אולצו להרבות בריבית על מנת לתת 20% למדינה. השוה לעיל פרק שלישי הע׳ 2. אם כך היה, היינו יודעים מהו שהזיק ליהודים בימים ההם עוד יותר מן וינצנץ פטמילך.

משיאוס ירי"ה, "היה אז ברחובותינו אוי ואבוי על ידי שכנינו הרעים" והוא קרא לרעים ולתלמידים לכרות ברית, כדי לחלות את פני ה' בתשובה ומעשים טובים ולהעביר את רוע הגזירה. שמונה־עשר מן הנכבדים הצטרפו אליו מיד, וקמה אגודה אשר בתקנונה נקבע כנקודה עיקרית "כל יום ה' לפני ערב ראש חודש, או יום אחר המקובל עלינו, עד השעה שע"ד נעשה יום קדוש ולילו שאחריו עמו, כמו שכתוב בתיקוני התשובה של האר"י ז"ל, ונפסיק התענית מבעוד יום. ואז נחייב אנחנו החברים לייסר איש את רעהו על כל מעשיו שראה או שמע מינו תוך ההדדי בשעת חבורים... ויותר מה שכתוב לפניהם, הלא לא ניתן ליכתב, מה רבו מעשי התשובה שנעשו על ידי כן, מיחידים שבעדה קדושה ההיא ושאר אנשי מעשה".

על יום האסון עצמו כ"ז אלול שע"ד", הוא כותב: "כ"ז אלול קבענו פה לתענית צבור בכל דינו. יען בו ביום, בשנת שע"ד, נתגרשנו מקהלתנו על ידי שנתייעצו עלינו אנשי עירנו, אותם ש"ו שהיו מורדים ועמדו למנין אם להשמיד ולאבד חס ושלום, או לגרש, ועלתה הסכמתם להיות לנו נפשנו לשלל, אכן כלה גרש יגרשינו מעירנו, גם מצוינו הנשאר לנו אחר הגזילה שגזלו אותנו ביה בלילה, וא"א להביאנו אותו בתוך לקיר הרחוב וחוצה, יתר הגזל ההוא אכלו והשחיתו מורדים הנ"ל, ושרפו ברחובותינו כמה וכמה מכתבי הקודש שמצאו בבתינו ובבית־הכנסת. גם שרחו יד באיזה ספרי תורה, בעונותינו. גם בהרבה האוצרות אשר נעשו בבתיהם עירדו יד, מלבד שעשו הרבה בעלי בתים לשכנינו לנאמנים, ביום אף ה' החביא מבתיהם לבתיהם כל הנמצא בתוכם ולשמרם, והמה ירשו גם לקחו גם גנבו גם שמו בכליהם".[14]

המגורשים לא הרחיקו נדוד מעירם. ביישובים הסמוכים, שקיבלו אותם בסבר פנים יפות, ציפו לימים טובים יותר באותו ביטחון הנובע מתודעת צדיקים שייסורים באים עוידם על לא עוול בכפם, ומאמונה איתנה ברחמי אלקים ואכן לא נכזבה תוחלתם. לא עברו ימים מועטים עד שהותר להם לחזור לתחומה של העיר כניסת אדני בפרס בעת הוריד באוגוסט 1615 (לפני ראש השנה שע"ו), ניתן כבר לארבעים משפחות לשוב לצמיתות. וב־28 בפברואר 1616 (כ' אדר שע"ו) הוחזרו באופן חגיגי לשבי העיר וכוויותיהם האורחיות. גם כאן ניתן את רישות הדיבור ליוסף האן, המתאר את המאורע הגדול בסגנונו הקצר והסגולי:

"בי"ט אדר ראשון, הוא היום שלפני היום בו שבנו לבתינו בכבוד גדול, ... הוכרז יוציים לפני יום הנ"ל בתופים ובחצוצרות בשם קומיסריא וקיסר יר"ה, שביום הנ"ל לא ישתה שום אדם יין, וכל אדם לא יראה ולא ימצא ברחוב העיר ביום הנ"ל, ולסבת דאגה זו קבענו אנחנו, הארבעים בעלי־בתים שנתיישבנו[15] בעיר

13. יוסף אומץ, הקדמה, עמ' X. 14. השוה נספח א'.

15. אנו רואים כאן, וכן במקומות רבים בספרו, שהמחבר משתדל תמיד להגן על כבוד עירו. צירוף זה של "אנשי עירנו" ומיד "אותם שהיו מורדים" הוא אופייני למחברנו, אשר מחוץ לעיר. בין שהוא בן־ברית ובין שאינו בן־ברית, נקרא אצלו—וכן תמיד בכל מסמכי הקהלה — "נכרי". 16. יוסף אומץ, סי' תתקנ"ג.

17. המילים "על ידי הגורל" יכולות להיות מוסבות רק אל "התיישבנו", שאם לא כן, תהיה

מקודם ראש השנה שע״ו, על ידי הגורל, שאני הייתי אחד מהם, צום[18] ליום ההוא ולדורות, אולי יתעשת ה׳ לנו ביום ההוא ולא נאבד, ולומר אלו הסליחות... וליתן כל בעל־בית כופר נפשו בליל התענית לבן לצדקה שגובין בבית־הכנסת לחלק תיכף לעניים, וברוך שומר עמו ישראל לעד, שזה אמר ותהי העיר חרדת אלקים ביום הנ״ל, המוכן לעשות נקמה בראשי המורדים, ותהלה לאל לא היה פוצה פה ונודד כנף ומצפצף, אדרבה, כבדו אותנו בכבוד גדול... כ״ף אדר הראשון קבענו אז למשתה ולשמחה... ויקרא שמו בישראל פורים וינצענץ, על שם דברי הניסים שנעשו בערב יום ההוא... והניסים שנעשו בו הלא המה שהחזירו אותנו הקומיסריא הגמון ממענץ ולנד גרוב דרמשטט יר״ה לרחובותינו בכבוד גדול בקרב עמים רבים הולכים בדגליהם לאותותם בטכסיסי מלחמה ובתפים ובמחולות... וכל אנשי העיר, בראותם הכבוד הנעשה לנו על ידי שרי הקומיסריא, משתוממים ואיש מהם לא הרץ את לשונו נגדנו להרע, אדרבה, המה היו בעזרתינו, לפנות האשפה הגדולה שהיתה סמוך לשער הרחוב שלנו מבית, למען יהיה דרך סלולה לשתי העגלות, האחת, אשר היו מונחים בה שלושה מגינים התומים ומצויירים בחותם הקיסר יר״ת, הנשר הגדול מגן אחד לשער העליון, והשני לשער הבריקלן (= הגשר) והשלישי לשער הוואל (= הצמר), אשר אנשי צבא הנ״ל תיכף חזקו אותם במסמרים לא ימוטו, והעגלה הב׳ עליה ישב חמי הפרנס כמר אברהם ברייטינגן ז״ל, שהיה נכה רגליים מחולי הפודגרא. יהי רצון מלפני מלך הכבוד שיזכנו לנבואת ״גדול יהיה כבוד הבית האחרון וגו׳״[19].

ואכן נעתרה תפילה זו, והוא עצמו שכתב אותה בלב הומה, נטל חלק בראש בין אלה שהביאו את הקהילה לידי תקופה של שגשוג בתורה ובמעשים טובים.

יוסף האן רכש לעצמו גם השכלה כללית, ולעת מצוא כתב על חגים נוצריים ועל הלוח האזרחי, אפילו מתוך שימוש בספר לטיני[20], באותה דיקנות ובאותה אריכות, כמו על הנושאים העיקריים של ספרו, שיש בו עניין מכמה וכמה בחינות; שכן הוא דן בסדר־התפילות וברוב המצוות המעשיות, ומשמיע גם רעיונות כלליים על התורה, על הינוך הבנים, על הצדקה, על המוסר ועוד. דבריו כתובים בנימה עממית, והוא משתדל שלא להציג לראווה את למדנותו העמוקה, גם בתחומים שבהם אנו רואים מכמה הערות קצרות, שאמנם מומחה בדבר הלכה היה. — גדולי־הדור ראו אותו כבר־אוריין[21], וכל שכן בני קהילתו שבה מילא, נוסף על משרות־כבוד רבות, גם תפקיד של רב, כל זמן שמשרת הרבנות היתה פנויה. מבחינות רבות הוא

למשפט משמעות בלתי אפשרית. מן הסתם ניתן היתר לשוב רק בשביל ארבעים משפחות, והגולים קבעו ביניהם בגורל, מי ומי יהיה בין ארבעים אלה. אותו דבר עצמו מסופר גם ב״שיר וינצענץ״ (בית 70) הש׳ להלן, בסוף פרק שביעי [וכן נספח א׳ לאותו מקום].

18. השוה נספח א׳. 19. יוסף אומץ, סי׳ תתש״ז ותתש״ט.

20. שם קמ״ו ע״א (הוצ׳ תרפ״ח עמ׳ 268).

21. כן של״ה וב״ח. השוה הקדמת משה רייש דארום, שהביא את יוסף אומץ לבית הדפוס.

מזכיר לנו את ר' עקיבא פרנקפורטר [22], שאותו הוא מציין כרבו [23], וכמוהו נמנה עם אותן דמויות אצילות בדברי ימי העם היהודי, שלא ראו בלימודנותם המופלגת עילה כדי להשחרר עצמם מדאגה לגורלו הציבור, ובעסקנותם הציבורית לא ראו תואנה להזניח את לימודיהם.

כמו רבו הכיר גם ר' יוסף האן בחשיבות הרבה של הקופות הציבוריות, שרק הן עשויות להבטיח את נוחת הנזיבאים והעזובים, ויחד עם זה להרחיק כל טובת-הנאה אישית מעסקני הצדקה. בין החברות הרבות שבהן פעל, העריך במיוחד את חברת "גומלי חסדים", שהוא עצמה ושבתפקידה היה לעשות חסד של אמת עם המתים, בפרט עם אלה שלא הניחו אחריהם קרובים [24]. בסיוע לעניים עודד את דרך הצדקה, שאינה מביישת את הנזקק, אינה משפילה אותו ואינה מלבינה את פניו. בספרו הוא מספר: פעם אחת נראתה עניה אחת אחר מותה בשעת התפילה לפני הצר בית הכנסת עד האבנ... וישאלו אותה על אודותיה, והשיבה שבאה להזהיר לבל יכשלו עוד בעון זה שהעניים מוכרחים להלבין פניהם בכל ערב שבת ללכת לשאול מבית לבית. והוא מוסיף: "ועל זה נתקן פה לגבות בכל חודש מעות ראש חודש הנהוג עד היום, בדי שיחלקו הגבאים לעניים מדי שבת בשבתו, ואל יצטרכו לבייש פניהם ללכת מבית לבית" [25].

את דוגמת לקבל סיוע כספי העניק גם לאלה שיש להם רכוש כלשהו אלא שאינם יכולים להשתמר: "מה שאמרו חכמינו ז"ל מי שיש לו מאתיים זוז ואינו נושא ונותן בהם יש לו ג' זוז ונושא ונותן בהם, הרי זה לא יטול (צדקה), כל זה דוקא בישיהם = בימי חז"ל בלבד), שמחייתם היתה ביושפי והיה זול בכל דבר, ולא היה עליהם עול מלך ושרים ואנשי צבא, כמו בימינו" [26].

דוגמה לא החליש כל ההלטה חשובה בחיי הקהילה, מבלי ליטול עצה ממנו, ויחד עם זה דעת עצמאית נאמנה גם ליחידים, מצא זמן וגילה אוזן קשבת לכל דאגותיהם וחדריים והעיקו על לבם [27].

כשם שדעתה לו גישה שיטתית לעניינים מעשיים, כן עמד על כך שגם תלמוד תורה ייעשה בשיטה [28]. "ועל כל פנים ידקדקו שלא ילמדו מה שאינם מבינים, אם לא שאין להם רב שילמד אותם מה שהם מבינים" היה עיקרון אצלו "ואלה שאינם מבינים עבריית ילמדו בספרי לשון אשכנז" [29]. זמן רב הסתייג מלימוד הקבלה "והאמת

22. השוה לעיל פ"ד הערה 83. 23. יוסף אומץ, סי' תת"ע.
24. שם, הקדמה.
25. יוסף אומץ, סי' תקמ"ז. בספר הקהל (צ"ט ע"ב) נמצאת החלטה משנת שצ"ה המחייבת את גבאי הצדקה בקהילה להתאסף כל ערב ולמסור זה לזה דין וחשבון על פעולותיהם, כדי למנוע שעניים הראויים לכך לא יקבלו מאומה, ואילו פיקחים אחדים יצאו נשכרים.
26. יוסף אומץ, קע"ז ע"א (הוצ' תרפ"ח, עמ' 307).
27. שם, הקדמה. אם אדם עשה עוול לרעהו בבלי דעת, קיבל על עצמו ברצון לתוור בעניין ולתקן את המעוות, מבלי שנודע לזה על השגגה. 28. שם, דף קס"א.
29. שם קנ"ב ע"א (הוצ' תרפ"ח עמ' 271). בסי' ס' הוא ממליץ ללמוד את השיר "יגדל" כדי שאפשר יהיה להכניסו לתפילת הציבור ולסמוך על הקהל שיבין אותו.

אחרי שיודעי חכמת האמת באמת המה מועטים בארצות הללו, וסכנת הטעות בחכמה זאת היא גדולה, כידוע, מפני זה נסוגותי אחור מללמוד כלל בחכמה זו״[30]. הוא מוסיף לספר שהיתה לו שיחה נוקבת בנושא זה עם שליח צפת, ומאז גרס ״אי אתה בן חורין ליפטר מחכמת הקבלה״[31], שאין אדם רשאי להימנע מאחד מענפי החכמה, מבלי לעשות נסיון לרכוש אותו, אך לא על נקלה ניאות לקבל על עצמו מנהגים חדשים ברוח הזרם ההדש[32]. בענינים אלה היה דבק במסורות המקומיות, שהוא שימש להן, בדרך כלל, סניגור זריז ובקי, כי הוא היה החכם הראשון שהקדיש את עטו לגירסאות מקומיות בתפילה ובכך קבע אותן לדורות. השיר ״לכה דודי״ שהתחיל אז להתפרסם באשכנז, זכה למלוא הכרתו כמבע נאמן לזרם הקבלי, אך במקום הבית השני, ״לקראת שבת לכו ונלכה״, המרמז למנהג שלא נהג במקומו, חיבר לו נוסח אחר משלו (״ליבבתיני שבת המלכה״)[33]. זמר לשבת, שהוא חיבר בעברית ובגרמנית, ואשר תלמידיו ורעיו הרבים היו נוהגים לשיר אותו בסעודת ליל שבת, מדבר בשבחה של הדלקת הנרות בתוספת הדינים הנהוגים בה[34].

על חינוך הילדים ועל ההוראה לנוער כתב מאמרים מיוחדים על פי שיקולים רציונליים. את הכלל הגדול במקרא ״חנוך לנער על פי דרכו״[35], ששימש בתקופת התלמוד יסוד מוסד לכל מערכת הלימוד, ביקש להשיבו על כנו ולהשליט אותו הלכה למעשה. מתוך בקיאותו המדוקדקת בספרות ישראל, וכן על יסוד נסיונותיו הוא, הגיע לידי השקפות שרק זמננו מתחיל לדגול בהן. דבריו על הענשת הילד, נשמעים כאילו יצאו מפי פדגוג בן דורנו.

מאוד מאוד, הוא סובר, יש להיזהר בדבר עונשין, שכן על־ידי חומרת העונש אפשר שתאבד לך השליטה על לב הילד. ולא עוד, אלא שלפני שאתה מעניש את הילד, עליך לשקול היטב, אם אמנם ידע הילד שהמעשה שעשה אסור היה. וצריך שהעונש לא יהיה גדול יותר ממושגו של הילד על מעשהו.

ההיקף, הדירוג, השיטה והנושא של ההוראה צריכים להיות תלויים בכושר־התפיסה של הילד, ואין לכפות עליו חומר שאין ביכולתו להשיג. אם אין הילד מוכשר ללמוד גמרא, יש ללמד אותו היטב את התנ״ך, שהוא פשוט ועשוי לפתוח את לבו ליראת־שמים[36].

יותר מכל העריך את הענוה, ואילו הגאוה היתה שנואה עליו ביותר. ״הנהגתו עם בני ביתו צריכה להיות בכלל באהבה וחבה ודברי נחת ופנים מאירות, ולא בשום שמץ גאוה כלל״[37].

״אל יכביד עולו על בני ביתו, אפילו אם עושין בשכרם, ואל יבקש מהם מלאכה שאינה צריכה, ובזה איכא לאו דלא תרדה בו בפרך, ואפילו במלאכה הצריכה ידקדק

30. כאן, בניגוד לא״י, אשר שם שגשגה הקבלה בימים ההם.
31. יוסף אומץ, הוצ׳ תרפ״ח עמ׳ 271.
32. שם, סי׳ תת״נ הוא אומר אפילו נגד של״ה: ״באמת לא ראיתי רבנן קשישי בעלי מעשה אשר בארצנו ארץ אשכנז דעבדי הכי״. 33. שם, סי׳ תקפ״ח.
34. שם, סי׳ תר״א — תר״ב. 35. משלי כ״ב, ו.
36. יוסף אומץ, קס״א, ע״א. 37. שם, קס״ג, ע״ב.

שיעשו אותה בשעה ומקום הנוח להם ביותר האפשר... ואל ישלחם במה דזילא בהו מילתא, ובוהן לבבות יודע כוונות בעל הבית שעושה עצמו שאינו יודע שהשליחות הוא נגד כבוד השלית ובאמת יודע ומכיר בו"[38].

בפרוס פורים שפ"ט (1629), בעוד שר' יוסף האן יושב וכותב את הפרק על הביטחון בה', יהנה באים מכתבים מווינא על סכנה גדולה הצפויה לקהלתו. אחד המקורבים בין התלמידים דיבר עמו על כך, והעיר שאין הוא נרתע מסכנת הנפש והרכוש, במקום שיש צורך לקדש את השם ברבים; ואולם אין הוא יכול לצפות בשווין־נפש אל הסבל והיסורים הנשקפים לנרדפים, מבלי שירחמו עליהם ויתנו להם למות. על כך השיב: "קבלה אמתית בידנו שהעומדים בנסיון לקדש השם אינם שועמים טעם יסורין". מכאן מתפענחים לנו רזים רבים בתולדות ישראל, אך יותר מכל מתפענחת מכאן דעותו של האיש, שבכל הפורענויות שנתרגשו עליו ועל דורו, תמיד נעמד לו השלום והשלוה והכוח לפעול את אשר פעל, ועל־אף כל המעשים הנוראים שראה לא ידע התמרמרות ושנאה[39].

בנושא אחד, שהוא מעניין, משום שהוא אחד המקומות המועטים בספרות הדתודית, המוסרים לנו אגב אורחא על המצב בימי מלחמת שלושים השנה, הוא מכריז: "הרי עד היום הזה בעינינו ראינו ובאזנינו שמענו, כי יש אל חי בקרבנו, העושה לנו נסים ופלא בכל עת ושעה... וזה נראה בחוש ובפרטות על ידי אנשי המלחמה, אשר עברו זה כמה שנים בעיירות ובכפרים, ואלו כל הימים דיו, אי אפשר להעתות על הספר הנסים שעשה עמנו עושה נפלאות גדולות לבדו, הן במה שהטיבו לבני עמנו ביתר שאת, יותר מלשאינם נימולים, שלהם הרעו במאד, עד שלעתים החביאו העמים באיזה מקומות רכושם בבתי היהודים, הן הנסים שנעשו לאותם שעלה חמת הצוררים עליהם, ובקשו לשבותם ולא עלה בידם, וגם כמה שבויים ניצלו בעזר האל בקלות, רובם בלי מחיר כסף, וקצתם רק במעט כסף.— ומזה יקח לבך משל על כל מה שהיצר הרע ידאיג ויעציב וישבר לבך עליו, ואז ישמח לבך באמת בבטחונך על השם, ותחשוב שיעשה לך כמו שעשה והרבה להיטיב בזמננו זה לחוטאים כמותך. שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך, כמה וכמה נסים גלויים שנעשו בדורותינו... ואילו אומר להעלות על הספר מה שידוע לי ולחבריי, תהיה היריעה קצרה מלהכיל..."[40].

בעניין ליחס אל האויבים הוא קובע שיש לנהוג לפי מצות דתנו: "אופן הבטחון בענייני אויבינו הוא שיסבול חרפתם ולא יגמול להם כמפעלם, אדרבה, יגמלם חסד ויזכור בלבו שתועלתו ונזקו ביד השם יתברך לבדו, ואם אין רצונו בנזקו כל האויבים שבעולם אי אפשר להם לעשות לו שום רעה בעולם, ואם יארע שיהיה סבה יהזיקו, יחשוב עליהם הטוב ויתלה היזקו בעונותיו, ויתחנן אל אלקים שיכפרם.

38. שם, קס"ד ע"ב.
39. הכוונה כאן כנראה למה שהוא מוסר משמו של ר' יוזלמן מרוסהיים (עי' שם עמ' 295 ואילך) [המובאה מיוסף אומץ, הוצ' תרפ"ח עמ' 299].
40. יוסף אומץ קס"ו ע"ב (הוצ' תרפ"ה, עמ' 292).

ואז ישובו אויביו לאהבתו כמו שנאמר: ברצות ה׳ דרכי איש גם אויביו ישלים אתו״ [41].

בשנת ש״ץ (1630) [42] סיים את ספרו, אולם שמו חתום גם לאחר מכן על כל החלטותיה של הקהילה, עד שנפטר בט׳ ניסן שצ״ז. במימור־בוך של הקהילה נרשם ״אבד חסיד מן הארץ״ [43].

יחד עם ר׳ יוסף האן היו ופעלו בקהילה תלמידי חכמים רבים, שמהם אנו מציינים ר׳ יעקב אלחנן [44], ר׳ שמעון גינצבורג [45], ר׳ יהודה זעלקין שטיבל [46], ר׳ אהרן בן שמואל דידלסהיים [47], ר׳ מאיר רויטלינגן [48] ר׳ שלמה געלנהויזר [49], וכן ר׳ נתן בן אברהם ור׳ יעקב בן אורי הכהן שיף [50] שעוד נפגוש אותם להלן.

סמוך לאחר שיקומה לא מינתה הקהילה רב כלל, אלא חילקה את התפקידים בין החכמים המקומיים, ואילו במקרים שנגעו באינטרסים של בעלי רכוש בקהילה, פנו אל רבנים מבחוץ וביקשו מהם פסק דין [51].

41. שם, קע״ג ע״א (הוצ׳ תרפ״ח עמ׳ 301). 42. השוה נספח א׳.
43. מימור־בוך: ״הגאון החסיד אשר שמו נודע בשערים ה״ה מהור״ר יוסף בן מה׳ זעקלמאן . . . שהיה אחד מן החסידים הראשונים . . . בקי בכל הדרי תורה אבד חסיד מן הארץ . . . ״. [ביוסף־אומץ מזכיר ר׳ יוזפא שניים מבניו: שם הבכור יצחק; הבת פרוידלין היתה נשואה לר׳ שלמה האג (ר״ג ע״ב)].
44. נפטר שע״ז, עי׳ נספח ב׳.
45. נפטר בשנת שפ״ד, עי׳ נספחים ב׳ וג׳, וכן נספח א׳.
46. נפטר שצ״ה; עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
47. נפטר שצ״ט. [השוה מטה־לוי כרך א׳, עמ׳ 2 הע׳ 12, אשתו נפטרה בשנת תי״א, השוה נספחים שם].
48. נפטר ש״צ; עי׳ נספחים א׳־ג׳.
49. נפטר שצ״ח. [שמו אינו נמצא לא בגידענקבוך ולא ב״אבני־זכרון״], כל הנ״ל מוכתרים בפי בני דורם בתואר גאון. [50] נפטר תי״ד (נספחים ב׳־ג׳).
51. פנקס־הקהל נ״ח ע״ב. פנו בשנת 1617 אל ר׳ מנחם בן חנן מהאנאו (עי׳ נספח א׳) ור׳ נתן וורמס (חתנו של ר׳ שמואל דידלסהיים), רבה של פרידברג.

פרק שישי

ר׳ שמואל בן יוסף הילדסהיים

ואמנם לא היה צורך למנות רב על־מנת שיימצא בעיר תלמיד־חכם או על־מנת להשיג פסקי הלכה; אלא לשם מה היה צורך ברב בכלל? על־מנת לאחד את בני המקום לעריכת סדרים חדשים כלפי פנים וכלפי חוץ, שהשעה היתה צריכה להם במפגיע. ולכך לא היתה הקהילה יכולה למצוא אדם מוכשר יותר מר׳ שמואל בן יוסף הילדסהיים [1] שבו בחרה בשנת 1618 [2], איש שמשבחים אמנם גם את למדנותו, אך לא בעשיית ספרים קנה לו שם כי אם בפעולה ארגונית נמרצת למען הקהילה.

מיד עם כניסתו לתפקידו נדרש הרב החדש לגשת לפתרון בעייה שעוררה סבכוכים ואף תנועה נרחבת, ועניינה ההיסטורי הוא בכך, שניכר בה בבהירות שהצורות והבעיות המדיניות, שהיו מהלכות בעולם המדיני הרחב, נתנו את אותותיהן גם בחיי הקהילה היהודית. כי תנועת פטמילך — ראשיתה במגמה לצרף למועצת העיר נציגות של כל אזרחי העיר, שתיטול את חלקה במינהל. מגמה זו הושגה, והישג זה עמד בעינו אף לאחר דיכוי המרד. והנה, אף־על־פי שנמנעה מהאוכלוסיה היהודית כל השתתפות בחיים הציבוריים, מכל מקום, פגעה בה תסיסה זו בעיה עמוקה ומזעזעת, וכן מצינו שלא נעלם ממנה עיקרו הבולט של המרד. היה זה אפוא סביר שביקשו להעתיק את הרעיון הזה גם אל חיי הקהילה היהודית, כי שכן שתשוני בין התנאים הפנימיים של הקהילה לבין התנאים השוררים בחוץ לא היה גדול כל כך, שכן בקהילה היו חברים רבים שנקראו בשם "קהל־חוץ", (שהרי אין התקנון משנת 1616 מכיר את ההבדל בין יהודי תקנון (שטעטיגקייט), לבין "יהודי חסות", כפי שהוא מצוי בתקנון משנת 1807). חברים אלה שהסתמכו על הסכם שבכתב, באו בטענות ובתלונות על הועד, שהיה מורכב מעשרה חברים (גם אם אין הם מפרטים לנו טענות אלה, אפשר לשחזרן על פי הפסק שהרב פסק להם). פסק זה אומר שאמנם אין להם זכות משפטית להסתמך על ההסכם שבכתב, אולם מכאן ואילך יש לבחור בצד הנציגות הותיקה של הקהילה [3], עוד שבעה טובי העיר, באמצעות בוחרים העולים בגורל מבין כלל משלמי המסים (עד לצנסוס מסוים) [4]. — שני הגופים, הועד ה"ישן" וז׳ טובי העיר, יהיו שווי־זכויות, אולם בשעת ההצבעה

1. עי׳ נספח א׳. 2. פינקס־הקהל ס"ו ע"א; ועי׳ נספח א׳.
3. "חברות" — ביטוי שציין את הועד כבר קודם לכן.
4. רק מי שהיה לו רכוש של 3000 זהובים (לימים העמידו את הסכום על 1000 זהובים) והיה נשוי זה 5 שנים, יכול היה להיבחר.

יתנו את קולם על־פי הסדר "הקבוע"[5]. בל יהיו קרובי־משפחה לא בין הבוחרים ולא בין אלה שייבחרו מחדש אל מינהלת הקהילה. מבין "שבעת הטובים" ישמשו ארבעה גם כגבאים במשך שני חודשים בשנה, יגבו את המסים ויישבו ראש בבית־הכנסת[6]. הפרוטוקול של החלטות אלה מדבר על "איזה ארטיקל שבקיומים דמשתמען לתרי אפי", ואם כי אינו מפרש מה הם, אנו יודעים במה מדובר. שהרי הקיומים מ־28 בפברואר 1616 (סי׳ ק"ו) קובעים שה"ציהנדר" (היינו עשרת חברי הועד) צריכים לחוות את דעתם על כל בקשה לקבלת "עירנות" (= זכות מגורים בעיר). וכיון שנוספו עתה עוד שבעה חברים, היה מקום לחילוקי דעות אם הדיון בבקשות אלה יישאר גם להלן בסמכותם של העשרה, או יובא לפני מליאת הועד. בהתחשב עם רגישותם של החברים החדשים לא מצאו את לבם לייעד לעשרת הוותיקים זכות יתרה דווקא בעניין הנוגע ליחסים הרשמיים עם מועצת העיר, ומאידך גיסא נראה שגוף בן 17 איש היה מסורבל יתר על המדה בשביל התפקיד הנידון, הם מצאו איפוא מוצא מן הסבך, שנראה רצוי גם בשאר ענייניים. מליאת הוועד בת 17 החברים תמנה מקרב הקהל ששה חברים לוועדת־"תקנון" שבה יהיה מקום קבוע וזכות הצבעה גם לשניים מחברי הועד. ועדה זו תחליט לגבי כל בקשה, לפי רוב פשוט של קולות, בעוד שהגבאים התורניים ("בונים") צריכים לייצג את החלטות הוועדה, המחייבות אותם, בפני מועצת העיר[7].

כמה חודשים לאחר מכן, לאחר שמועצת העיר אישרה החלטות אלה, אנו מוצאים את ר׳ שמואל עסוק בהנהגת הסדר קבוע גם בחוג ההכמים, שבני הקהילה הפקידו בידם מתן פסקי דין בענייני הלכה, ושלעתים קרובות שימשו כדיינים בוררים.

ה"עירנות" קבעה בענין זה, שיש לסדר את "כל הדבר הקטון" על ידי הבונים, הרבנים. במעמד אנשים שאינם נוגעים בדבר, ומי שעוד נוכחותו רצויה להם[8]. עתה החליטו שחכמים אלה זקוקים למינוי מצד הקהל, כדי לפסוק בגבולות מסוימים בשאלות המגיעות אליהם מצד אנשי הקהילה, ושיוכתרו בתואר "מורנו". "מורנו" אלה יהיו נחותים מאנשי הועד ובחלוקת המצוות בימים הנוראים יגיע תורם רק לאחר חברי הועד. — בשנת שפ"א נערכה הבחירה בישיבה שבה השתתף יחד עם הרב גם ר׳ ישעיה הורוויץ[9] והוחלט שבישיבות של וועדת "מורנו" יהיה לקרובי

5. גם הבוחרים נבחרו בבחירות בלתי־ישירות. מן הקלפי היו מוציאים 15 שמות, ובעלי שמות אלה בחרו בעשרה בוחרים, שהיו צריכים להישבע שיבחרו רק באנשים הגונים. הרבנים, אף על פי שלא "נישומו", היו צריכים "להיכנס ממילא (בקלפי)". מי שיאחר לישיבה כדי רבע שעה, ייקנס בזהוב אחד. 6. פנקס הקהל ס"א ע"א. 7. שם.
8. "סדר העירנות" משנת שע"ו סי׳ צח. במבוא ניתנת שם הנמקה "לאחר שמעשה בכל יום הוא שכמה יהודים טרחנים מתרוצצים יום יום ב"רימר" (בנין העיריה של פרנקפורט) לפני ראשי העיר והגזברים, בשביל כל דבר נבזה ונקלה וכו׳. שודט, היודע כל כך הרבה דברים שונים ומשונים, מעמיד פנים כאילו פסקה זו אינה כתובה כלל בקיומים, ומספר שהיהודים אוהבים לקפח את הרשויות "ואת שיפוטן" Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten, כרך ד׳, עמ׳ 40.
9. השוה לעיל פרק רביעי. מכאן שסמוך לפני עלייתו לירושלים הוא היה כאן. הוא נקרא כאן ר"ג (= ריש גלותא) בצדו של ר׳ שמואל ("אב"ד שלנו").

מטפחה שביניהם רק קול אחד. נבחרו חמישה חברים: ר' אברהם בן מנחם בכרך, ר' מאיר רוזשלינגר, ר' אהרן בן ש' דידלסהיים, ר' שמעון בן שלמה הכהן ור' אלכסנדר בן יהודה הכהן.[10] חברים אלה הסכימו לבחירתם בתנאי שאינם מידים בזכויות־יתר של הועד.

בכך נוצרה בשביל הקהילה רשות חדשה אשר מעמדה במבנה גוף הקהילה ניתן לקבוע סופית, רק לאחר שתבסס לעצמה את מקומה על ידי פעילותה וסמכותה רגבי דעת־הקהל. — תכף לכך, עוד באותו חודש, הורחבה ההחלטה כך שמדי שנה יש למנות נוסף לבית דין קבוע, גוף שני בן שלושה חברים כ"בית דין לשעת הדחק".[11]

בציבור עם מינהג בת 17 איש, חמשה דיינים רשמיים וחכמים מעוררים רבים כל כך לא יצוין שיינקטו אמצעים חדשים מרחיקי לכת כאלה. מבלי שתעורר גם התנגדות. ובכלי שההתפתחות תביא לידי שינויים שונים, אולם זכות נתגלגלה לר' שמואל הילדסהיים, שהוא נתן להתפתחות ארגון הקהל שיטה, דהיפה וכיוון.

10. אולי את לר' משה מנדלס בכרך לעיל פרק רביעי הערה 123, שהיה רב בפוזנא.
11. הנבחרים חתמו על זכרון־הדברים אך העירו שבדבר חלוקת המצוות אין הם מסכימים לזכות־היתר של חברי הועד. פנקס־הקהל ס"ח ע"א וכן ס"ג ע"א.
12. שם, ס"ה ע"ב.

פרק שביעי

ר׳ פתחיה

אחריו בא בשנת 1622 [1] ר׳ פתחיה ששינה אך מעט בתקנותיו של ר׳ שמואל [2]. הוא התעניין בהדפסת ספר הכוונות לר׳ יצחק לוריא אשכנזי (האר״י) ז״ל [3], המכיל, כדבריו ״סודות נפלאים״,ואסר על הוצאת מהדורה חדשה של הספר ובכך הגן על המו״ל. מצד שני שמר על האינטרס של הקהל כשהוא דורש מן המו״ל הבטחה שלא ידרוש על כל עותק למעלה מרייכס־טאלר אחד. להוצאת ״ספר הכוונות״ ולסיוע הרשמי שניתן למפעל זה על־ידי רבה של פרנקפורט נודעת חשיבות מסוימת, שכן יש בכך משום הנהגה חגיגית של קבלת האר״י — ואכן חסידיה המאוחרים הרבו להצביע על כך. — משמעות זו של צעדו לא יכלה להיעלם מעינו של ר׳ פתחיה עצמו; לפיכך גייס בשביל הסכמתו את התימותיהם של ר׳ יוסף האן, ר׳ מאיר רויטלינגר, ר׳ אהרן דידלסהיימר, ר׳ שמעון בן שלמה הכהן ור׳ נתן בן אברהם העלן. ר׳ נתן העלן זה שלמדנותו זכתה לתהילה רבה [4], היה אחיו של ר׳ אלחנן בן אברהם העלן (ורטהיימר), שנודע כמחברו של שיר וינצנץ [5].

[ר׳ פתחיה השגיח על הדפסת ספר הכוונות, והוסיף לעותקים אחדים מפתח תיקונים, שערך בהיותו עצור 23 יום בכלא.

לא ידוע למה נעצר, אבל יש להניח שזה היה בהקשר עם הוצאת ספר הכוונות. ב״יוסף אומץ״ מסופר, שהביאו את הספר ״בגניבה״ מארץ ישראל לגרמניה, כי בא״י החרימו שלא להוציאו לחו״ל; לא רצו שיתעסקו בדברי קבלה מעבר לגבולות ארצנו הקדושה — י.א.].

1. פנקס הקהל ס״ט ע״ב. 2. עי׳ נספח א׳.
3. ספר הכוונות, ווניציא. התאריך 1620, כפי שהוא בא בשער הספר, אינו מתיישב עם סימון התאריך העברי ״בו שלום״ = שפ״ד (ואין כאן אות שאפשר היה לנכותה כדי שיצא ש״פ). אמור מעתה שהספר יצא לאור בשנת 1624, ותאריך זה עולה בקנה אחד עם הסכמתו של ר׳ פתחיה שנכנס לכהונתו רק בשנת 1622. — בסוף הספר אנו קוראים שההדפסה נשלמה בו ביום, שבו נפטר בפרנקפורט ר׳ שמעון, שהוא אחד מן החתומים. ציון זה אינו הולם יפה ספר שנדפס בווניציא. הווה אומר שהשער הזה סותר את עצמו וסותר את הספר. עי׳ נספח א׳. 4. נפטר שפ״ט; עי׳ נספח׳ א׳ ב׳ וג׳.
5. שיר־וינצנץ (או: — וינץ־האנס) הופיע, אחרי הוצאות רבות שאזלו מן השוק, באמסטרדם 1648 בשם: ״דברי השירה הזאת אשר ישיר שר התורה בחרוזתו וכו׳ חיבר אותו החכם המופלג כמהור״ר אלחנן בר׳ אברהם ז״ל העלן וכו׳ כה דברי המשורר הקטן נתן בן אברהם ז״ל העלן — עמד נכדו וכו׳ אלחנן בן וכו׳ נפתלי, ועשה זה שיהיה זכרון גם לאחרונים״. בשנת 1696 = תנ״ז הופיע בשם ״דס וינץ תנץ ליד״ בפרנקפורט. ואגנזייל תרגם אותו לגרמנית ספרותית ושודט הדפיס אותו בספרו Jüdische Merckwürdigkeiten. עי׳ נספח א׳.

פרק שמיני

ר' חיים כהן מפראג

הבנה רבה לצורכי הציבור ולפיתוח נוסף של הישגי קודמיו בתחום הארגון גילה יורשו של ר' פתחיה, ר' חיים כהן מפראג. הוא היה נצר לאחת ממשפחות החכמים המהוללות ביותר, נכדו של ר' ליווא בן בצלאל (המהר"ל) רבה הראשי של פראג. אביו (חתנו של ר' ליווא) היה ר' יצחק כהן[1], רב בניקולסבורג ווינא ופראג, אחיו ר' נפתלי כהן[2], היה רב בלובלין וגם אחותו חוה היתה בקיאה בספרות העברית עד כדי כך שהיא כתבה ביאורים לסידור־התפילה למדרש ולתרגום[3].

את הסימן הראשון לפעילותו של ר' חיים בקהילתנו אנו מוצאים בתעודה משנת 1618 [4] הקובעת תקנות־מילואים חדשות לבחירות לנציגות הקהילה. שם הוא מודה "ראשית כל" שסדר־הבחירות מניח מקום נרחב למהלוקת "לעם אשר בקרבו הוא חי כאן בפרנקפורט"[5]. שכן סדר־הבחירות משנת 1618, ככל שהיה דקדקני, עדיין השאיר פרצה בשאלה החשובה של השלמת הועד בין בחירה לבחירה, במקרה שנתפנה מקום מחמת התפטרות או מחמת פטירה. ובשאלה החשובה עוד יותר, כיצד ישלימו עצמם החברים "הישנים" של הועד. אותם "עשרה אנשים" שאם לא היתה טענה נגדם, יכלו להמשיך בכהונתם כל ימי חייהם; שכן סדר־הבחירות מ־1618 סידר רק את עניין "ו' טובי העיר" שהיה בהם מקום ויתור לטובת חברי הקהילה.

בשנת 1628 שימשו בסך־הכל 12 חברי ועד; עתה השיג ר' חיים כהן, מתוך

1. השוד הקדמה לשו"ת מהר"ם מרוטנבורג. הוא כתב בין היתר הגהות למדרש שוחר טוב, שנדפסו בהוצ' ורשא 1875, עי' נספח א'.
2. נכדו באותו השם היה לימים רב בפרנקפורט ועי' נספח א'.
3. השוה דוות יאיר, הקדמה [פרטים על משפחתו של ר' חיים כהן עי' במאמרו של ברונו קיש על צאצאי הרב ר' ליווא מפראג Juedische Familienforschung כרך ג' עמ' 25 ואי'].
[4] אשר לוי (זכרונות, עמ' 32) מוסר שר' חיים נכנס לכהונתו בפרנקפורט בתשרי שפ"ח ועי' נספח א' לפרק חמשה עשר, הערה 2.
5. שודט מלגלג על החשיבות שבה התייחסו אל הבחירות לועד הקהילה "כאילו המדובר בבחירתו של מלך". — אך משום מה יהא היהודי, ששילם מסים גבוהים יותר מכל אזרח אחר במדינה, אדיש בשאלה, מי יערוך את שומתו? על שום מה לא יתייחס במלוא כובד הראש למעשה־הבחירה היחיד, שעליו יוכל להשפיע במתן קולו, בחירת הועד, שעל־ידי שיקול מוטעה עשוי היה להמיט שואה על הקהל כולו, ובזכות מעלותיו האישיות יכול היה לשמש שתדלן אצל אדירי עולם.

התייעצות עם חברי־הועד, החכמים ונכבדי הקהילה, את ההחלטה שמבין 12 חברי הועד שכיהנו אותה שעה יסולקו ששה על־פי הגורל, ובמקומם ייבחר אותו מספר של חברי הועד מקרב בני הקהילה, ואילו אלה המסולקים עתה, ייכנסו אל הועד מקץ שלוש שנים, במקום אותם חברי־ועד הנשארים עתה בתפקיד. על־ידי תקנה מפורטת ביותר, המתחשבת בכל האפשרויות מוסדרת עתה התחדשות הוועד מפקידה לפקידה, באופן המפשר בתבונה בין הצורך בכניסת כוחות רעננים לבין הזהירות הראויה לגבי הנסיבות ולגבי האישים שהוציאו את ימיהם בשרות הציבור. אופן הבחירה עמד בעינו, ורק שמעתה נקבע שייבחרו 20 בוחרים[6] והם יהיו מתוך אלה המשלמים מס של 1000 טאלר ומעלה[7] ושמלאו להם 24 שנה. אחר כך על הבוחרים להישבע בבית־הכנסת, לפני הארון הפתוח, שהם ינהגו בלא משוא־פנים (״לא לטובתו של איש ולא לרעתו של איש״ — ביטוי הבא גם בתקנון של 1616 בנוגע לבחירת הועד). אל הועד ייבחרו רק אנשים הגונים ושלא הבטיחו לאיש הבטחה שתכבול אותם בבחירתם החופשית. הבחירה נערכה בנוכחות הרב, אחד מ״מורנו״ ותשעה קשישים מבני הקהילה. סדר־בחירות זה נתקבל סופית ואושר על־ידי מועצת העיר[8]. עליו התומים תשעה חכמים אשר ביניהם אנו מוצאים, פרט לאלה שנזכרו לעיל, את ר׳ מתתיהו הלוי[9] שהיה רב במיינץ[10] ולעת זקנה חזר לגור ב״עיר־החכמים״[11].

עם קבלת סדר בחירות זה שככו המריבות לשנים רבות, והתסיסה בתחום המינהל הגיעה לסיומה. הקהילה הלכה ושגשגה. מעמד ה״עירנות״ (זכות מגורים קבועה) היה אמנם בעוכרי התרחבות הקהילה מבחינת מספר החברים, שכן 500 משפחות (תושבי בית) בלבד, היו זכאים לקבל את ה״עירנות״, אולם מצד שני הרי הודות לתקנות החמורות בדבר קבלת חברים חדשים, נתווספו רק יסודות הגונים וטובים, וכך אומר בגאווה אחד מחשובי הקהילה, יעקב בן אורי הכהן שיף, שקהילתו היא קהילה למופת בישראל, אשר בה ״חכמה וגדולה״ חוברו יחדו[12].

מעלה יתרה לחכמה זו, שבה נשתבחה הקהילה, שעלתה בד בבד עם לב פתוח לעם ולצרכיו. כל המרבה בחכמה היה מרבה גם בפעילות ציבורית. הם דרשו דרשות פומביות, שהיו שוות לכל נפש, ור׳ חיים כהן קבע לדרשות אלו את השעות 2—4 בשבת אחרי הצהריים, בעוד שלדרשותיו הוא שמר את השעות שלפני הצהריים[13]. התקנה בענין זה היא המסמך האחרון המונח לפנינו בחתימת ידו. מדברי ר׳ יוסף האן אנו למדים כדי בשנת 1629 השמיע ר׳ חיים, המתואר על ידו כ״גדול בישראל״,

6. אלה הם אותם ״20 סופרים״ שעליהם יודע שודט לספר ״לשם שעשוע הקורא״, כפי שהוא אוהב להתבטא.
7. תלמידי החכמים לדרגותיהם (מורנו, חבר) היו זכאים להיבחר מגיל 40 שנה, גם אם אינם משלמים מסים.
8. פנקס הקהל, עמ׳ 81 — 83.
9. נפטר תי״א, עי׳ נספחים א׳, ב׳ וג׳. 10. השוה נספח א׳.
11. כך הוא מתבטא בהסכמתו ל״יואל משה״ לעשרה מאמרות.
12. השוה את הסכמתו ל״יואל משה״.
13. פנקס־הקהל פ״ח ע״ב.

דעה שעליה לא הודו לו חבריו [14]. כשהגיעה אליו הקריאה לצאת לפוזנא נענה לה וגם זכה לתהילה רבה [15].

לאחר פרישתו של ר' חיים אנו מוצאים את ר' יוסף האן הישיש בראש עניניה העיקריים של הקהילה. בשנת 1630 היו נאלצים, לצורך הקהילה ו"לצורך כלל אשכנז", לגייס 4000 רייכס־טאלר "לרצות ההגמון יר"ה מקלן", 1500 רייכס־טאלר לתשלום מס־הגולגולת ועוד 500 רייכס־טאלר ל"טכס" ו"להוצאת החריות" (= הפריבילגיות), כלומר בסך־הכל סכום, שאפילו עם הרצון הטוב ביותר לא היה ביכולתה של הקהילה לספק, לפיכך הוחלט לקבל הלואה אשר בפרעונה — כולל קרן וריבית — חויבו כל בני־הקהילה, "בין נוכחים בין עתידים". — כאשר התקרב סתו 1631 ועדין לא נצטרף הסכום הדרוש בשביל הנסיך הבוחר (קורפירסט), הוחלט בהנהגתו של ר' יוסף האן, לקבוע באמצעות הגורל חמש קבוצות, אשר כל אחת מהן חויבה, כשאחד מחברי הועד בראשה, לספק עד ליריד האביב של 1632, 1000 רייכס־טאלר לצורך דחוף זה של כלל יהדות אשכנז [16].

כשם שהועד הוכיח בהחלטה זו את חוש האחריות שלו לכלל אשכנז, כן שקד להרחיב את חוג תפקידיו גם כלפי פנים. בשנת 1631 מינה רופא שהוטל עליו לטפל בעניים חינם אין כסף [17]. כתב המינוי פותח במילים האופייניות: "אמרה התורה ורפא ירפא מכאן שניתן רשות לרופא לרפאות [18], וגם אמרו חז"ל שאסור לדור במקום שאין בו רופא אומן. לכך קבלנו עלינו על כל צרה שלא תבא הרופא המומחה האלוף כמוה"ר יוסף בן מה"ר אליה יצ"ו, לזמן משך ה' שנים מהיום" [19].

14. יוסף־אומץ, סי' תשכ"ט: — [והש' בר Rahmer JLB 1883, עמ' 130 — סימ'].
15. על שאלה זו הש' אורח חיים סימן תנ"ג סעי' ח' (השוה נספח א' והשוה פרלס MGWJ 169, עמ' 70.
16. פנקס הקהל עמ' צ"ב — צ"ג. בקבוצות השונות נמצאים בין השאר השמות: בון, לייטר, וורמס, שוועלם, האס ויצחק רוטשילד (אביו של שלמה רוטשילד, רבה של פריידברג, שבנו, מנחם רוטשילד, רבה של וורמס היה זקנו של בעל "אניה בלב ים" (פיורדא תקכ"ח). הש' שם, הקדמה. — [הש' נספחים א'־ג']. — יצחק בן אלחנן רוטשילד היה פרנס ונפטר בשנת תי"ב. (מימור־בוך). A. Eckstein, Die Juden im ehemaligen Fürstbistum Bamberg. עמ' 167 — סימ'.
17. השוה נספח א'.
18. בבא קמא פ"ה ע"א.
19. פנקס־הקהל צ"ג ע"ב. — התנאים הם: שיטפל בעניים חינם, שלא יפלה בהתנהגותו ובאופן טיפולו בין עשיר ועני, שלא ידרוש מבעלי אמצעים יותר מן התעריף הקבוע. התעריף לביקור הראשון היה חצי זהוב וכו'.

פרק תשיעי

ר׳ שבתי הלוי הורוויץ

בשנת 1632 בחרה הקהילה בר׳ שבתי הלוי הורוויץ[1] בנו של ר׳ ישעיה, לרב, ובדין יכלה לקוות כי בקהילה שבה היה שמור עדיין זכרונו של אביו, והזרם הרוחני שלו עשה נפשות רבות, ישתרש יותר משהשתרשו בה קודמיו האחרונים. ר׳ שבתי, ששימש תחילה דרשן בפראג ולאחר מכן רב בפיורדא ״עיר קטנה אבל בעיני היתה גדולה כאנטוכיא״[2] קיבל את המשרה בפרנקפורט, או בלשונו: ״עליתי אל ראש ההר ק״ק פרנקפורט, עיר גדולה לאלהים בכל מדינות אשכנז, היא תל תלפיות, תל שהכל פונים אליה ושם בעלי התוספות היורדים בעומקה של הלכה״[3]. ר׳ שבתי היה זריז בכל שטחי פעולתו, למן שאלות המינהל הפשוטות ביותר וכלה בבעיות המסובכות של הפלפול, והבין אל־נכון דרישות הנסיבות המיוחדות והטעם השורר בקהילתו, אך מצד שני עמד על השקפותיו ועקרונותיו ועשה למענם גם נגד מגמת הדור. דבר זה ניכר במיוחד בשאיפתו להטות את צמאון דעת תורה הקיים בציבור אל אפיקים בריאים ולכונן בסיס איתן לחינוך הדור הצעיר. על שני נושאים אלה הוא מאריך את הדיבור בספרו ״ווי העמודים״, שנדפס כעין מבוא ל״שני לוחות הברית״ של אביו.

ספר זה מבוסס על צירוף שתי האמרות שבפרקי אבות[4] אודות ״שלושה דברים שעליהם העולם עומד״. הם מסתכמים אצלו בששה ״עמודים״ אשר לכל אחד מהם הוא מקדיש מאמר אחד, ואלה הם: תורה, עבודה, גמילות־חסדים, אמת, משפט ושלום.

עמוד התורה ראוי לשאת את בנין האמונה ולעמוד איתן בלא מוש, רק אם האדם משתית אותו על היסוד העמוק של הענווה[5]. לאלה המבקשים להכניס את ראיותיהם ההלכתיות אל דברי הפסוק כדי להוכיח את שנינותם ואת מקוריותם, הוא קורא: ״הלא כל הארץ רחבת ידים לפניכם, תלמוד בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, מכילתא, רבות, תנחומא, שוחר טוב, פסיקתא, כולם כחדא מחתא מחתינהו ושייכי לענין זה, להעמיד היסוד עליהם בנין זקנים״, ואילו את דבר הכתוב הוא רוצה לשמור בשביל הביאור הפשוט, הטבעי, ובשביל הביאור הקבלי, שמטרתו הוא המוסר.

1. השוה נספח א׳.
2. הקדמה ל״ווי העמודים״. 3. שם.
4. אבות א׳, ב׳ וי״ח. 5. ווי העמודים, פרק ה׳.

ואמנם ככל שהדעות יכולות להיות מחולקות בדבר הערכת תנועת הקבלה של הימים ההם, מכל מקום יש להודות שכיוון זה, כפי שהוא משתקף בפעליהם של ר׳ ישעיה הורוויץ ור׳ שבתי בנו, מבוסס על הצד המוסרי ועל המניית הנפש להפחת רוח מרעננת אל החיים הדתיים, לסלילת נתיבות חדשות, אשר בהן מתמזגים רחשי לב אנושיים עמוקים עם קיום קפדני של המצוות.

ב״עמוד העבודה״ שלו הוא מדבר חריפות נגד אלה האומרים את תפלותיהם כמצות אנשים מלומדה, בלא הבנה ובלא רגש: ״בהיותי אב בית דין וריש מתיבתא בק״ק פרנקפורט, תקנתי תקון גדול לכל בני החברותא קדישא, שימצאו אסופות אסופות, שילמדו התפלות מראשית השנה עד אחרית השנה, ופיוטים וסליחות בפירוש אמרי׳ פירוש המלות לפחות, כדי שלא יצפצפו כעופות המהגים ומצפצפים, כי רק אז יעלה התפלה לאל נורא עלילה״.[7]

את מאמרו על ״גמילות־חסדים״ הוא מסיים בציינו: ״ומשבה אני האשכנזים המעשרים מעותיהם לעניים ונזהרים במצוה זו במאוד מאוד, והיא שעמדה להם שיורשים ומורישים נכסיהם לדור ודור״.[8]

לבסוף, כאשר הוא מסכם את תוכן ספרו, הוא אומר: ״ואגב באתי לסלק תלונות בני ישראל, אשר המה מלינים ומהרהרים על מדותיו ית׳, באמרם הימים הראשונים היו טובים מאלה, ויהי לימים האלה ימים של צער אשר אנחנו היום כלנו חיים ועדיין לא נושענו, ואנחנו עובדים לה׳ אלהינו ודבוקים בתורתו ומחזיקים באמונתו ומקיימין מצותיו... והשכינה אומרת: מדוע אתה עובר את מצות המלך מלכו של עולם ב״ה, כי כל המצות מה שאנחנו עושים הם כמצות אנשים מלומדה ולא בהתעוררות הלב... ואם אנחנו עומדים בחצרות בית ה׳ אלהינו היינו כחולמים, כאדם ישן באנטוכיא ורואה חלום באספמיא. כן אנחנו עומדים בבית ה׳ והמחשבה משוטטת בשווקים וברחובות, ואם הוא לומד תורה יש בו קצת תערובת ופיגול, אשר אפילו באלף לא בטלה. ונוסף על זה שנאת חנם ועין הרע ולשון הרע מצויה בינינו, וכמאמרו״ל רובן בגזל ומיעוטן בעריות וכולם בלשון הרע, ומדה הזאת נמשכת אחרינו עדיין בעו״ה... וכמה תלאות עברו ראשינו, אוי נא לנו כי חטאנו שמדה הרעה לא תסור ממנו, עד כי יעיר רוח ה׳ עלינו למחות אשמינו, וברחמיו ירחמנו וישלח לנו מנחם לנחמנו״.

כשם ששימש מורה־דרך לזולתו, כן לא שכח לעולם לפשפש במעשיו הוא. הוא מסגל לעצמו פירוש ששמע אותו מחכם אחד בפרנקפורט שאינו מפרש בשמו[9]. הלה הסביר אמרתו של הלל ״אם אין אני לי מי לי״ כדלהלן: ״אם אין אני מחייב עצמי, מי לי שיתחייב (צ״ל שיחייב) עצמי? בשלמא שארי (צ״ל שאר) אנשים ילמדו מוסר ממני, אבל אני ממי אלמוד לחייב עצמי?״[10].

6. שם, פרק י׳ (הוצ׳ תנ״ח יז ג).
7. הוא כתב את ספרו בפוזנא.
8. ווי העמודים, פרק ט״ו.
9. השוה להלן הע׳ 21.
10. ווי העמודים, פרק י״ד.

בין ההחלטות שנתקבלו על־ידי ועד הקהילה בהנהגתו, אנו מוצאים תקנה שגובי מס הקהילה חייבים להתאסף לאלתר אחרי כל גביה, ולתת דין־וחשבון כספי בנוכחות כולם[11]. באשר לחבר הדיינים הוא תיקן תקנה שנשתמרה לצמיתות, ששלושה מחבריו ישמשו בחורף ושלושה בקיץ ועוד שלושה יהיו ממלאי־מקום; נמצא שהחבר צריך למנות תמיד תשעה חברים.

הממונים של שנת 1641 היו יעקב שיף[12], חיים שלוס[13], נפתלי כהן, ליווא יצחק שטיבל, מ. פרידבורג[14], ח. ארווילר[15], יצחק הלבמונד[15א], ירמיה מתתיהו ודוד גרינהוט[16].

תוך ציון סמוכין בגמרא, שנציגי הקהילה בהנהגתו של הרב מוסמכים לכך, הוחלט בשנת 1640 שאסור ש״חבר אחד או שניים או יותר של הקהילה יעשו עיסקת שותפות, ושכל אלה שנכנסו לשותפות כזאת חייבים לחסל אותה תוך שלושה חודשים״. כנימוק לתקנה זו נאמר שאירע הרבה חילול השם ורעות רבות ש״עצמו מספר״[17].

בשנת 1641 הוחלט למנות חזנים ראויים לבתי הכנסת הישן והחדש, מתוך ציון, כי ״הקהל הוא גדול לפני ה׳״[18]. תחושה גדולה זו היא המפעמת את הקהילה, כשהיא מחייבת את עצמה לעמוד לימינם של אחים נרדפים על אמונתם, ובסתו 1642 קיימו ישיבה משותפת עם נציגים ממיינץ, בדבר מצוקתה של קהילת ווירצבורג. בישיבה זו הוטל על קהילת מיינץ להשתדל אצל הנסיך הבוחר דשם (קורפירסט) למען יהודי ווירצבורג. קהילת פרנקפורט מקבלת על עצמה להלוות עד שלשת רבעים של הסכום הדרוש לכך, הנאמד בכ־100 דוקטים[19]. בעת ההיא עזב ר׳ שבתי את הקהילה, לאחר שפעל בה כעשר שנים ונענה, כמו קודמו, למינוי בפוזנא, מקום שם אנו מוצאים אותו בשנת 1643[20].

הגדול והמפורסם בין ידידיו של ר׳ שבתי בפרנקפורט[21] היה ר׳ מאיר, בנו של הפרנס והדיין ר׳ יעקב בן אורי הכהן שיף שנזכר לעיל.

11. פנקס־הקהל, ק״ד, ע״א.
[12] נפטר תי״ד, עי׳ נספחים ב׳ וג׳; אשתו גיטלה נפטרה תט״ו, עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
[13] נפטר תכ״ד, עי׳ נספח ב׳.
[14] כנראה זהה עם מ. קרכביין, נפטר תכ״ב, עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
[15] נפטר תל״ח, עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
[15א]. נפטר תכ״ה, עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
[16]. נפטר ת״ז, עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
17. פנקס־הקהל ק״ו, ע״ב. — התקנון משנת 1616 קבע רק שאסור ליהודי פרנקפורט ״להיכנס לשותפות עם יהודי מבחוץ״ (סי׳ 49).
18. פנקס־הקהל ק״ה ע״ב.
19. שם, ק״ט. חתומים הם: יהודה בן משה אופנהיים, שמואל בן שניאור בינג, אליעזר בן יוסף קאנשטט וברוך בן ר׳ משה ממיינץ.
20. הסכמה ל״ראשית בכורים״ (פרנקפורט ע״נ מיין תע״ח).
21. ״החכם מפרנקפורט״, אשר משמו הוא מביא את הפירוש על ״אם אין אני לי מי לי״, מוכרח להיות ר׳ מאיר שיף, שכן אותו פירוש נמצא גם בדרושיו של האחרון (כ״ה ד).

פרק עשירי

מהר"ם שיף

ר' מאיר שיף נולד כאן בשנת 1605[1] וכבר בגיל רך הפתיע והפליא את כל סביבתו בכשרונותיו הגדולים. במדה יוצאת מן הכלל הקדים להתבגר מבחינה רוחנית ונעשה לאיש רציני בתכונתו והדור יראת שמים. במלאות לו 17 שנה בחרה בו קהילת פולדה לכהן בה כרב (1622). כ-18 שנה שימש שם במשרתו, ושם נאספו אליו תלמידים רבים, שביקשו לשמוע תורה מפי פרשן התלמוד המהולל.

ודי היה לו ב-18 שנים אלה כדי לכתוב ביאור מפורט ומעמיק לתלמוד כולו ולארבעת הטורים, ואגב תפקידיו כרב הקהילה, מצא פנאי להעלות על הכתב את דרשותיו העממיות, ולחבר אגב אורחא ספרים שלמים על נושאים קבליים[3].

כל המצוי אצל כתביו מתפעל מן השנינות והעמקנות, שבהן חדר אל הבעיות שבהן דן, ומתמציתיות הלשון הדורשת מקוראו ריכוז רב — שכל אלה הן מידות שעל־פי־רוב אינן מצויות אצל סופר, שכתיבתו היא בשפע ובקלות כזאת כמו אצלו.

על הפסוק: "קראהו בהיותו קרוב"[4] הוא מעיר לשם באור: "שנאמר: רחקת ממנו בעונינו"[5]. משמע שבמקום לנסה את השאלה, הוא מניח שהיא תתעורר אצל הקורא, ובלי הסבר נוסף הוא מתרץ אותה על־ידי הפנייה אל המקום האחר, כלומר: אמנם אלקים הוא תמיד קרוב אלינו, אך אנו מתרחקים ממנו על־ידי חטאותינו.

דבר זה אופייני לא להערותיו הפרשניות בלבד אלא גם לביאוריו לתלמוד, הנוקבים ויורדים לעומקה של הלכה: קצרים הם בלשונם ומכוונים לעיקרו של דבר, למשמעותו הנכונה של המקום. חשיבותו הרבה לשיטת לימוד הגמרא היא גם בזה שכאן בא אדם שנון היה יותר מכל בני דורו, אך את שנינותו זו השקיע לא בפלפול אלא במפעל יוצר. והרי ראינו כיצד לחמו ר' ישעיה הורוויץ, ר' שבתי בנו וכן ר'

1. השנה מבוא ל"חידושי הלכות" שלו.
2. שם.
3. השו' הקדמת המלביה"ד של "חידושי הלכות", מיכאל שטרן, שהיה נכד בתו של ר' מאיר. כתביו הופיעו במהדורות רבות. בידי מצויות שלוש: הומבורג פור־דר־ההא (מהדורה ראשונה), תצ"ט—תק"א, דירנפורט תקכ"ו ופאריצק תק"ע [מהדורות חדשות יותר הש' פרידברג, ע"ע אות ח' מס' 130]. — נדפסו רק החידושים לביצה, כתובות, גטין, שלוש הבבות, חולין, סנהדרין, שבת, זבחים, ופרט לכמה הערות קצרות, אי־אלו דרשות וקטעים של ביאור לס' דברים. כל השאר אבד או שנשרף בשעת הדליקה בשנת 1711.
4. ישע' נ"ה, ו. 5. בתפילת הוידוי.

יוסף האן נגד השתוללותו של הפלפול. — אולם יותר מהם הצליח מהר"ם שיף במאבק זה, בהראותו לבעלי שאר הרוח את הדרך, שבה מתפתח לימוד הגמרא בכל היותו וגמישותו, מבלי לסור מנתיב התפיסה הישרה. הוא לחם בפלפול בכך שהציע לו תחליף[6]; להגביר את כוח המשיכה של ההעמקה ובכך הסיח את דעתם של רבים מן הפסגות המסחררות. מה שמאפיין אותו, עמקנותו, אהבת האמת וקוצר הלשון שבביאוריו. כל זה מזכיר לנו את תכונותיו של מבאר מקרא דגול אחר, ר' אברהם אבן עזרא, וכמוה זכה גם ר' מאיר שיף לפרשן שחיבר ביאור רצוף לכתביו[7].

לעומת זאת נמנע מן הקיצור ומן ההעמקה, בדרשותיו העממיות, בהן ידע לדבר על לב שומעיו בלשון נלבבת ולהוכיח אותם, עתים בהומור דק ועתים בהלצה בוטה. במקום אחד הוא דורש את הפסוק: "בלב ולב ידברו": "אותם האנשים האומרים 'דע לך אחי שבכל לב אדבר עמך ולבי שלם עמך' — סימן הוא שפיהם מלא מרמה וכו', לפי שמרגיש בעצמו שאין לבו שלם ומתירא שחבירו גם כן יודע ואומר כן, זהו שנאמר: יכרת ה' כל שפתי חלקות וכו'"[8]. דרשה אחת לפני קהילת פולדא הוא פותח באימרה התלמודית שדרכם של תלמידי־חכמים לחסוך בממונם. והוא ממשיך באירוניה: "ופה תודה־לאל הרבה תלמידי־חכמים לענין זה, מדקדקין על פחות משוה־פרוטה, אבל לענין העיקר שיהיה בה תלמיד־חכם בלימוד — "אנשים בה מעט". ולפחות היה להם להחזיק ידי לומדי תורה, אם אין לומדין בעצמן: "ותומכיה מאושר — למחזיקים בה". ותהי להיפוך: בשאר קהלות שרואין כי לעת הזאת לומדי תורה הולכין ומתמעטין, טרודים בעסקים מכובד עול משא ארנונות ומחייתם, מכל מקום עושים גדרות להחזיק ידי בחורים ונערים שבת וחול, וכאן להיפך... ומן עמי הארצות לא אדבר כי הוא מנהג קדומה: אמר ר' עקיבא, כשהייתי עם־הארץ הייתי אומר מי יתן לי תלמיד־חכם ואנשכנו כחמור. אך אותם הרוצים להיות כלומר־לומדים (תלמידי־חכמים־כביכול), ידם במעל הראשון והלומדים לשיכים בעיניהם ולצנינים בצידיהם"[9].

את דבר קוהלת "ראה חיים עם אשה אשר אהבת"[10] פותר המדרש[11] על האומנות. היכן נזכרת בפסוק זה האומנות? שואל ר' מאיר שיף[12], והוא מתרץ שנאמר "ראה חיים", והלא אומנות היא חיים[13].

6. שנים עשר מגדולי הרבנים ברוסיה ובפולין, מבצר־העוז של הפלפול, מעלים עוד בשנת 1800 במליצות נשגבות את ה"מעמקים אין־חקר" של ר' מאיר על נס. עי' ההסכמות להוצ' ספרו משנת תק"ע.
7. ר' מרדכי מורדאש, רבה של פאריצק. ה"ביאור" הופיע עם "חידושי הלכות" של תק"ע. שם נאמר שציבור של תלמידי־חכמים עסק בביאור התוכן ובקביעת הגירסאות של כתבי מהר"ם שיף. החכמים שכתבו הסכמות על ה"ביאור" מציינים את זכותו של הפרשן, שבא לבאר את דברי "הגדול שבענקים".
8. דרושים כה ג. 9. סיום בבא קמא. 10. קוה' ט' ט.
11. ילקוט וקוהלת רבא, שם.
12. חידושי בבא־בתרא, י ג, ד"ה ישכור.
13. לדעתו פותר המדרש ב"אומנות" לא את ה"אשה" שבפסוק אלא את ה"חיים".

ואולם הוא עצמו — האומנות היתה לו יותר מן החיים. בגיל שלושים ושש, בדיוק כאשר קהילת פראג בחרה בו כרב, נפטר בפרנקפורט בבית אביו, במוצאי שבת, כ' אדר ת"א. — על מצבת קברו חרות: "הכהן הגדול... דודי הלך לגנו, כשמש בלא זמנו... הגאון המופלג בחריפות ובקיאות"[14]. ואולם כתביו מצבת-נצח הם לו, והם ערבים לכך ששמשו של "כהן גדול" זה לא תשקע בבתי מדרשות בישראל.

11. השי להלן נספחים ב'-ג'.

פרק אחד עשר

ר׳ מנדל בס

לאחר שר׳ יעקב שיף, אביו של ר׳ מאיר, מונה כראש חבר הדיינים [1] — ובתפקיד זה שימש עד סוף ימיו [2] — נבחר בשנת 1644 ר׳ מנדל בס לרב.

ר׳ מנדל בן יצחק אביגדור בס מקראקא היה אחד הגדולים והמקורבים בין תלמידיו של ר׳ יואל סירקש [3], ובחוגי ההלכה היה מוחזק כפוסק בר סמכא בשאלות הלכה למעשה [4]. את רבניה של פרנקפורט העריך מאוד. לאחר שפסק בשאלה מסוימת שהופנתה אליו, ביטל את דעתו מפני דעתם, משום שמצא כתוב בספר שזה עתה הופיע, שר׳ קלמן כהן עם חבר דייני פרנקפורט הכריע בשעתו [5] בניגוד לפסקו־הוא אם כי ידע להביא לדעתו ראייה ברורה ומשכנעת [6].

בקהילה היה ר׳ מנדל פעיל מאד. מבין ההחלטות המרובות ביותר, החתומות על־ידו, אנו יכולים להזכיר כאן מועטות בלבד. — בשנת 1644 נתקבלה הלואה של 1700 רייכס־טאלר מ״ערלים״, כדי לכסות את ההוצאות ל״שתדלנות״, שבה ביקשו לבטל גזרת מס־גולגולת שנגזרה על יהודי אשכנז. כדי לפרוע חוב זה הוחלט לגבות סכום מסוים מכל בעל־בית לרבות העניים ואפילו מקבלי צדקה [7].

בשביל הדיינים, שמספרם צומצם לששה [8], חוברו תקנות, שמהן היה עותק אחד צריך להיות תלוי תמיד על הלוח בחדר הישיבות [9]. בשנת 1656 נתחברו תקנות

1. תוארו: ראש־ישיבה. על השימוש הישן במונה ״ישיבה״ השוה לעיל פרק רביעי.
2. 1654, עי׳ נספחים ב׳ וג׳. אשתו, לבית גינצבורג, נפטרה שנה אחריו: נכדו, ר׳ שמואל בנו של ר׳ מאיר, נפטר בשנת 1652, עי׳ נספחים, שם.
3. בעל ״בית חדש״. השוה תשובות הב״ח, הקדמת המהדיר.
4. השוה שו״ת צמח צדק, סי׳ נ״ח: ״בשנת תי״א״; שו״ת חינוך בית יהודא, סי׳ מ״ה, מ״ז וצ״א.
5. הש׳ פרק רביעי ע״י הערה 64.
6. חינוך בית יהודא, סי׳ מ״ה.
7. פנקס־הקהל קי״ב ע״ב: על־דבר הלואה שלוו הקהל יצ״ו בריבית מערלים לערך אלף ושבע מאות רייכס־טאלר לצורך השתדלנות לבטל גזירת הגלגולת שהסכימו ביום הועד פה לגבות מכל היהודים שבכלל אשכנז לצורך הקמיר שפייער.
8. במקום שלושת המחליפים שעד אז נבחרו במיוחד, היו צריכים מעתה שלושת החברים ששימשו בקיץ להיות ממלאי־מקום בחורף, והמשמשים בחורף להיות ממלאי־מקום בקיץ.
9. פנקס־הקהל, ק״א ע״א.

בשביל הרופאים, והעיקריות שבהן שאין רופא רשאי לצאת מן העיר, רק לאחר שהוא נוטל רשות משני חברי הועד, ושכל רופא מחויב לבקר אצל כל חולה מיד כשפונים אליו, אפילו נמצא אותו חולה בטיפולו של רופא אחר. במקרה זה בל ישאף הרופא לסתור את דברי עמיתו אלא ידון במצב החולה רק "לשם שמים". כן מוטל על הרופאים להישבע בפני הרב שישמרו את התקנות בדייקנות. על זכרון־הדברים חתומים ארבעה רופאים[10]: אברהם בן יצחק, רופא[11]; שלמה בן הרופא אברהם, רופא; אברהם בן יעקב הלין, רופא; יונה בן משה בון, רופא[12].

גם בשביל חינוך הילדים תוקנו תקנות חדשות (1662). נתמנתה ועדה מיוחדת לעניני חינוך, שהיתה מורכבת משלושה אנשים מתאימים, ומדי שנה צריך היה אחד מהם לפרוש מתפקידו ולפנות את מקומו לחבר אחר. תפקידה של ועדה זו היה לפקח על המורים, לקבוע את משכורותיהם ולדאוג לכך כי בכל יום חמישי בשבוע תתקיים בחינה. מספר המורים מן־המניין נקבע בעשרה ומספרם של המורים־העוזרים בשלושים[13].

אורגנה גם הישיבה אשר בראשה עמד הרב ולמדו בה תלמידים רבים מבני העיר ומחוצה לה. בין התלמידים הונהגו דרגות־דרגות. מי שהתקדם בלימודיו זכה לתואר "משוחרר"[14]. הדרגה העליונה, הסמיכה לרבנות[15], הוענקה לתלמידים על פי החלטה שעליה הוסכם בשנת 1656 בין הועד לבין הרב, רק אם למדו שלושה "זמנים" לפחות[16] בישיבה של פרנקפורט.

גם בסדר בחירת הועד וסדרי עבודתו חלו שינויים ושיפורים, ובמידה שהיו אלה בעלי־משקל, היו שואלים עליהם גם את פי הרב וחבר הדיינים[17]. — בחומרה רבה נהג ר' מנדל בהענשת אלה ש"חיללו שם שמים". חילול כזה ראה בעיקר בפשיטת־רגל[18]. על־פי החלטה משנת 1650 נמנעו מפושטי־רגל, למשך שלוש שנים, כל מצוות בבית־הכנסת, כל משרות בקהילה וחברות בכל חברה ואף נאסר על כל אדם להזמין אותם אל שולחנו. לא ניתן להם אפילו לשבת במושבם בבית־הכנסת אלא הושיבו אותם ביחד בספסל האחרון[19].

בשנת 1647 כתב ר' מנדל הסכמה לספר קבלי שעורר סערת־רוחות. מאז הופעת כתבי האר"י נתפשט לימוד הקבלה כמעט בכל מקום, אבל איש לא העיז להרצות את ה"סודות" בלא סייג, בצורה גלויה ונועזת כזאת. עד לכל המסקנות המתבקשות

10. הש' נספח א'. 11. שם.
12. פנקס־הקהל, ק"כ ע"ב.
13. שם קכ"ט ע"ב. 14. הש' נספח א'.
15. תואר "מורנו" שהוענק במקום אחר, לא הוכר כאן, אלא אם כן אושר על־ידי הרב והדיינים.
16. תנאי נוסף לגבי בני־המקום היה שהם נשואים מזה שנתיים ושבמשך שנתיים אלה השתתפו בשיעורי הישיבה.
17. פנקס־הקהל קכ"ז ע"א וקכ"ו ע"א־ב.
18. בעברית של יהודי אשכנז: "פליטה".
19. פנקס־הקהל קי"ט ע"ב: "מחויב לישב בבהכ"נ למטה וכו' כשאר אנשי פליטה".

מהם, כמו ר׳ נפתלי בן יעקב אלחנן[20] מפרנקפורט, בספרו ״עמק המלך״[21]. בפנותו אל מתנגדי תורת־הסוד המחבר מחלק אותם לשלושה סוגים: (א) אלה הסבורים שהם יכולים להבין את העולם בלי חכמה זו ומעדיפים עליה את תורת אריסטו והנלוים אחריו, (ב) אלה שבעיניהם תורת־הסוד היא נשגבה יותר מדי, ולכן הם מסתפקים בתורת הנגלה, התלמוד וכו׳, שדעתם יכולה להשיג אותה, (ג) אלה החוששים מחכמה זו משום שהעוסק בה עלול להיכשל בטעויות[22]. לאחר שהוא מפליג עד שאין שיעור בשבחו של ר׳ יצחק לוריא (האר״י), כותב מאמר על ה״תשובה״, הוא נכנס בצעדים בטוחים אל חדרי חדריהן של הספירות, בארשת של אדם הבקי בכל ואין לפניו סודות. נימה זו הפתיעה אף את חסידיה המקורבים ביותר של הקבלה הלוריאנית. אחד מדובריה המוסמכים ביותר, ר׳ חיים כהן[23], התקיף אותו והצהיר שהדברים שמוסר ״עמק המלך״ משמו של האר״י אינם מוסמכים, ואכן אותו מקובל פרנקפורטאי, שבימים ההם עדיין היה צעיר לימים, העיז לשייך את כל מה שאינו כלול בתורת הסוד אל ״עולם התוהו״, ומשתמע מדבריו שמי שמאמין בתורה לפי פשוטה, מקומו באותו עולם התוהו. שלא כר׳ חיים כהן (שהיה תלמידו של ר׳ חיים ויטאל), שהעמיד את הקבלה בכל מקום לשרותה של ההלכה כפשוטה וניסה למצוא הסבר קבלי לכל הדינים[24]. [ואמנם המחלוקת שפרצה בין תלמידי האר״י לא מנעה מחסידי הקבלה להצדיק את שני הצדדים גם יחד, שכן ר׳ נתן שפירא כתב בספרו ״טוב הארץ״ (וויניציא תט״ו) שאם שני חכמים יונקים מאותה ספירה, מוכרחה להיות מחלוקת ביניהם, משום שכל אחד רוצה לינוק יותר, ואילו כשהם מתעלים לדרגת רוח־הקודש, תגדל ביניהם האהבה. — הוספה בטופס הפרטי של המחבר].

יחד עם ר׳ מנדל המליצו על ״עמק המלך״ גם ר׳ יעקב שיף, ר׳ עזריאל בריל[25], ר׳ שבתי בפוזנא, ר׳ ליפמן הלר בקראקא ועוד, כנראה מתוך הנחה שאלה הן תורותיו האמיתיות של האר״י[26], וניתן לשער שהמחבר לא הראה להם את כל מה שעמד להביא לבית־הדפוס[27]:

20. הש׳ לעיל, סוף פרק שביעי. גריץ (כרך ח׳ עמ׳ 366) טועה כשהוא מגדיר את האיש הזה, המציין עצמו בגאוה כאחד ״מילידי ק״ק פ״פ״ (וזאת הפעם אמר את האמת), כ״פולני שהתיישב בפרנקפורט״.
21. יצא באמסטרדם תי״ג.
22. הקדמה. סיווג זה של מתנגדי הקבלה נמצא גם ב״אור נערב״ לר׳ משה קורדובירו, פרק א׳.
23. בספרו ״מקור חיים״. החיד״א כותב ב״שם הגדולים״, ערך ״עמק המלך״: ״ולכן הצנועים מושכים ידיהם מלקרות בו״. נראה שגם הוא עצמו לא קרא את הספר.
24. בספר זה וב״טור ברקת״ (אמסטרדם תי״ד) הוא מפרש ומנמק בנימוקי קבלה חלק אורח־חיים מהלכות פסח ועד הלכות מגילה.
25. בריל מתואר כבן־בית בכל ענפי החכמה ושימש כפרנס הקהילה, עד שהוכרח לפרוש מן הועד לרגל מחלוקת עם ר׳ מנדל וכמה מחבריו בועד. פנקס־הקהל, קי״א ע״ב.
26. ״והמה בכתובים בכתבי קדש מחכמת קבלת האר״י ז״ל״.
27. ר׳ ליפמן הלר, בעל ״תוספות יום־טוב״ אמר שאמנם לדעת רבים אין לפרסם את עצם רזי הקבלה; בכל זאת הוא יכול להמליץ על הספר, שהרי על תורת הגלגול כבר

עדיין לא נפתח הפולמוס על "עמק המלך" — הספר נדפס רק בשנת 1653 — וכבר קם פרנקפורטאי אחר ופרסם אף הוא ספר קבלי. ר' משה בן שלמה הלוי הגיע ללבוב ושם יצק מים על ידיו של אחד מחכמיה [28], ומה ששמע שם, נעשה גרעינו של ספר, שבו עורר הד גדול. אחרי שובו לפרנקפורט, השמיע בחוגים מסוימים את דעותיו, ואלה הפצירו בו להוציא את ספרו, שנכתב בצורת פירוש לספר "עשרה מאמרות" [29].

ר' מנדל בס אומר בדברי המלצתו על הספר "מעי המו עלי על אשר חדשים מקרוב באו, דרשנים ותלמידים שיא הגיעו להוראה, ודורשים ולוקחים הקדמותיהם מן הספר "עשרה מאמרות", לגנוב דעת הבריות, מצפצפים ומהגים ואינם יודעים מה מצפצפים ומה מהגים". בדין מאשר ר' מנדל שהביאורים שהוסיף המהדיר הם נכונים, שכן ר' משה בקי היה בהחלט בכל התחום הנידון.

לבו של ר' מנדל היה שלם עם הספר "עשרה מאמרות", וגם כאשר יצאו חלקים נוספים, כעבור 15 שנים (בשנת 1663), קיבל אותם בשמחה ותמך בפרסומם [30], ואז היתה סמכותו מוכרת עד כדי כך שחכמי אותו זמן סברו שאין עוד טעם לחוות את דעתם על חשיבות הספר "לאחר שרבה הגדול של פרנקפורט בדעתו הצלולה כבר הסכים להוצאתו".

שמו של ר' מנדל הלך לפניו במיוחד הודות לבית מדרשו, שרבים הסתופפו בו והשתעמיד חכמים דגולים, מהם יש לציין את ר' יאיר חיים בכרך ואת ר' מאיר שטרן. הראשון שקיבל בשנת 1660 את סמיכותו לרבנות מידי ר' מנדל [31], היה רב בוורמס. אחרי רדיפות וורמס (1689) חזר לפרנקפורט ושם הוציא שו"ת שלו "חוות יאיר", שהבטיחו לו מקום מכובד בין גדולי בעלי ה"תשובות" [32]. ר' מאיר שטרן נשא את בתו

דיברו הפילוסופים היווניים ומאז יצאה מכלל "סוד". מלבד זה, הוא מוסיף, יש בספר מאמר על התשובה שיש בו כדי לעורר לבבות רבים. נראה אפוא כי בכתב־היד, שהיה לפנינו היו חלקים אלה את רובו של הספר, בעוד שלעומת היקפו הרב של הספר, כמו שהוא בידנו, אינם עיקר כלל. והש' את דברי דוד גרינהוט, בהקדמה לספרו "ספר הגלגולים (פרנקפורט תנ"ד), על הסכמתו של ר' ליפמן הלר.

28. ר' ליב מלבוב.

29. "עשרה מאמרות" לר' מנחם עזריה, עם פירוש "יואל משה" לר' משה הלוי (אמסטרדם ת"י). הוצאה זו מכילה רק שלושה "מאמרות": (א) חקירה (על השאלות הכרוכות בשכר ועונש), (ב) אם כל חי, (ג) מאמר הסודות (השימוש ב"ג המידות שהתורה נדרשת בהן לענייני קבלה). — גם לספר זה ניתנו הסכמות מאת ר' יעקב שיף ור' עזריאל ברילן, ונוסף עליהן עוד מכמה חכמי פרנקפורט: ר' חיים ש"ן ור' ירמיה מתתיה. ר' יהודה רויטלינגר מילר, רב בבינגן (שאין להחליפו עם רב אחר באותו שם. שבתקופה מאוחרת שימש אף הוא ברבנות בבינגן) ור' יעקב שיף הם קרובים של ר' משה.

30. "מאמר עלם קטן" ו"צבאות ד'", שיצאו בהמבורג תכ"ג.

31. לפי עדותו, שו"ת חות יאיר, סי' קנ"ט: "סמכני הגאון המופלא אב"ד דק"ק ורנקנורט". הוא היה נכד אחותו של ר' חיים הכהן שנזכרה לעיל.

[32]. הש' נספח ה, ו: זכרון־דברים מכ"ה חשון ת"ס (1699). ביוגרפיה מפורטת של ר' יאיר חיים, פרסם ד. קויפמן: Jair Chajjim Bacharach (1638-1702) und seine Ahnen. טריר 1894.

של ר׳ מנדל ושימש שנים רבות כדיין[33]. ידען גדול היה בספרות הקבלה, שבה חינך גם את הנוצרי קנור פון רוזנרות[34]. לימים נעשה רב באמסטרדם[35].

כפי שראינו, היתה פעילותו של ר׳ מנדל בקהילת פרנקפורט, במשך עשרים ושתיים שנה, נרחבת מאוד ורבת הישגים, אך לא הסרה לו גם עגמת נפש. סכסוכים רבים נפלו בינו לבין הועד[36]. בשנת 1650 נאלץ אחד הפרנסים המשכילים ביותר לפרוש מן הועד, משום שאי אפשר היה לפשר בינו ובין הרב. כאשר נדונה הארכת מינויו של הרב נתהוותה סיעת אופוזיציה, מורכבת מבעלי הדעה ומבעלי המאה שבקהילה, שנתאחדו לחבורה. אמנם עד מהרה חזרה ונתפרקה אותה חבורה והרב קיבל את מינויו הקבוע, אבל עקבות המחלוקת הורגשו גם לאחר מכן, ואין תימה בכך. בימים ההם היו דורשים מן הרב שילוב שני דברים שונים שאינם ניתנים לצירוף, מבלי שיתעוררו מריבות. מצד אחד ביקשו לראות בו נציג דבר התורה ואת הפוסק האחרון בדבר הלכה שאין עוררין עליו, ויחד עם זה העמידו אותו בראש המינהל הציבורי. הרב, שרגיל היה להכריע בקולו בפעולתו הרבנית במובן המצומצם, עשוי היה אפוא לראות בכל סימן של אופוזיציה ערעור על כבודו, ואילו לפרנסים חרה הדבר שבענייני מינהל שבהם היו אולי בקיאים יותר, נדחקה דעתם בפני סמכותו של הרב. ואכן פרנסי אותו דור היו אנשי מעשה מוכשרים. בשנת 1660 הוחלט להעניק לשני פרנסים, אברהם דראך ותיאודור אופנהיים, את החברות בועד לשתי תקופות (היינו לשתים־עשרה שנה), מבלי שהיו צריכים להיבחר על־ידי ה״בוחרים״, כאות הכרה בפעולותיהם למען הקהילה, ובפרט מפני ש״לעת כזאת קיבלו על עצמם להיות שתדלנים לכלל אשכנז בחצר הקיסר יר״ה בעניין הידוע״[37].

[33]. אחד מאחיו של ר׳ מאיר, ר׳ אברהם, היה רב־המדינה של מוריביה ונפטר בי״א תמוז תמ״ה כדיין בפרנקפורט (הש׳ נספחים ב׳־ג׳). אשתו ובתו של ר׳ מאיר שטרן נפטרו בשנת תכ״א (הש׳ נספחים שם).

34. הוא כתב ספר לטיני בשם: Kabbala denudata, sive doctrina Hebracorum transcendentalis etimetaphysica atque Theologia. Apparatus pars prima et pars secunda in librum Sohar (זולצבאך 1677). השוה גריץ, כרך ח׳, עמ׳ 311. בגללו נחשבה קבלת האר״י בחוגים נוצריים סתם כ״תורת העברים״. — גריץ (שם) קורא לר׳ מאיר שטרן ״רב של פרנקפורט״. הוא היה כאן דיין. [ר׳ מנדל שטרן נפטר בשנת 1696 — השוה נספחים שם].

35. אשתו, שהיתה בתו של ר׳ מנדל, חזרה לאחר פטירת בעלה, עם בנה מנדל שטרן לפרנקפורט ודאגה להוצאת שו״ת ר׳ יואל סירקש (שו״ת הב״ח, פרנקפורט תנ״ח) שמצאה אותן בכתב־יד בעזבונו של אביה.

36. ״מאחר שמקרוב חדשים באו איזה חילוק לבבות בין הגאון האב״ד הנ״ל והחבורה יצ״ו, שעל־ידי כך לא היו שלמים בדעת אחת מפני איזה תלונה בלבו, בכן קבל עליו הגאון הנ״ל להיות מעתה בלב שלם ליראת ד׳ ובמלי דעלמא עם החברות׳ יצ״ו לטובת קהלתנו ולחיזוק מעמדה״. פנקס־הקהל קכ״ח ע״ב.

37. פנקס־הקהל קכ״ח ע״א. גריץ, כרך ח׳, עמ׳ 43 מציין, על־פי וולף, את א׳ שמואל צום דראכן (אולי אברהם בן שמואל, שאם כן, הוא זהה עם אברהם דראך) ואת שמואל שטראוס כיהודי־חצר.

אולי יש קשר מסוים בין המריבות, שהיו לו לר׳ מנדל בשנים האחרונות לכהונתו, ובין החלטת הועד שדרשותיו של הרב לא יתקיימו עוד סמוך למוסף אלא קודם למנחה ״כיון שהדבר מייגע יותר מדי את הקשישים וכו׳״ [38].

למרות כל המריבות האלה זכה ר׳ מנדל להערצה אישית גדולה ביותר, ואותה שמרה לו עדתו גם לאחר פטירתו בערב סוכות תכ״ז (1666) [39].

38. פנקס־הקהל קכ״ט ע״א. יצאו מכלל זה הדרשות לשבת שובה ולשבת הגדול. — והשוה להלן, תחילת פרק ארבעה עשר, הערה 1.
39. השוה נספחים א׳, ב׳ וג׳.

פרק שנים עשר

ר׳ אהרן שמואל קאידנובר מווילנא

בשנת 1667 (י״ד תשרי תכ״ח) נבחר כרב ר׳ אהרן שמואל, שהצטיין ברוב למדנותו ובשגיונותו המופלגת.

ר׳ אהרן שמואל בן ישראל קאידנובר מווילנא היה בן להורים אמידים ובשעה ששקד על התורה, ודאי לא עלה על דעתו שאי פעם יזדקק ללמדנותו כדי לשמש ברבנות. אולם כאשר גורשו היהודים מווילנא ומסביבתה, נמלט כל עוד נפשו בו ונשאר עני ואביון, ואפילו כתביו שהיו היקר שבנכסיו, נשדדו הימנו. הוא מצא עצמו ״מושלך ברחוב בראש כל חוצות, סחי ומאוס מתגולל בדם הרוגים קדושי עליון״. עם בני ביתו יצא לגולה, ולאחר טלטולים רבים, מלאי נסים ופלאים, הגיע למורביה, לעיר ניקולסבורג, ולאחר מכן נעשה רב בפירט ושם נתנו בו עיניהם יהודי פרנקפורט [1].

את האבדה למדע התלמוד באובדן רוב כתביו, אפשר להעריך רק כשעומדים על חשיבות פירושו לכמה מסכתות של הגמרא [2], שהוציא באותו זמן בפרנקפורט [3]. פירוש זה שונה, במגמתו ובמתכונתו מכל מה שנכתב בימים ההם בפירוש התלמוד, עד כדי כך שאפשר לראות את מחברו כאחד האישים המקוריים ביותר וכנציג כיוון חדש בתחום מחקרו. בראש וראשונה הוא מבקש לראות לפניו את התלמוד ואת מפרשיו העיקריים (רש״י ותוספות) בצורתם המקורית, לכן ראשית חכמה היא לו לקבוע את הגירסא הן על פי כתבי יד ומהדורות קדומות, והן מתוך הקשר הדברים ותוכנם, ובכך מנחה אותו חוש מפותח כזה, שלאחר שהציע את תיקוניו מצא אישור לרבים מהם, וציין זאת במהדורה הבאה [4] [5]. השלב השני במלאכתו, הוא מציאת המקורות שמהם נבע תוכן הדברים. שתי פעולות אלה היו יגעות ולא יכלו לפצות את בעליהן על החידושים המעניינים, ויותר מזה על הופיש התנועה הנוח ליצר ההתנשאות, כפי שהתלמוד עשוי לספק לעוסקים בו, אולם ההצלחה האירה לו פנים גם בכיוון זה. תחילתו היתה עבודה מדעית רצינית. הוא עמל קשות כדי להגיע עד חקרו של דבר. ברם משהגיע לגירסה הנכונה ולמשמעות המדויקת, נמצאה טרחתו נשכרת, שדי היה להעיף עין על כל הקושיות והבעיות שהועלו על ידי אחרים, כדי

1. השוה נספח א׳.
2. זבחים, מנחות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד.
3. ברכת הזבח, אמסטרדם תכ״ט, השוה הקדמת המחבר.
4. וויניציא ת״ח. 5. מילואים להקדמה.

ליישב אותן בפשטות ובהחלטיות. נוסף על הצד המתודי הזה" מצביע ספר זה בכל אתר על פסקי הרמב"ם[6].

כמו בספרו העיקרי נקט אותה שיטה גם בחיבור שהקדיש לרא"ש, לטורים ולמהרש"א (ר' שמואל אידליש). כן יצאו מתחת ידיו הידושים על אי-אילו מסכתות, חיבור על התורה" וקובץ שאלות-ותשובות[7]. בתשובותיו הוא דן בעניינים פעוטים[8], באותה מידה של יסודיות כמו בשאלות העומדות ברומו של עולם[9]. החכמים נהגו בהן כובד-ראש מרובה והתחשבו בדעותיו אף במקום שנראו תמוהות, שכן לא-אחת מצאו, לאחר התעמקות בבעייה, שעל-אף הכל הדין אתו, והם פסקו כמותו[10]. — אם כי בענייני מדע הלך בדרכים משלו ואך האמת שימשה קו ומשקולת לחקירותיו, היה, כמו כל גדולי הספרות היהודית, חדור ענווה והערכה שביראת-כבוד כלפי דעות הזולת. ביחוד במקום שהמדובר היה בהכרעות מעשיות חשובות, הוא עמד על כך שיישמעו גם אחרים, והעיד על עצמו שהוא "מיראי ההוראה"[11]. חשובה מאוד היתה בעיניו דעתם של חכמי פרנקפורט[12] שאתם קיים יחסים טובים מאוד.

בימי כהונתו נתקבל בקהילה בשנת 1674 תקנון חדש, המכיל 97 סעיפים על בחירת הועד והפקידים, סדר בית-הדין וסמכויותיו וההנהגה המוסרית הכללית של בני הקהילה[13]. בהומרה רבה דן התקנון את אלה שאינם פורעים את חובותיהם. על דרכי ההענשה המקובלות מתווסף כאן "הלוח השחור"[14], להוקעת שמות בעלי-החוב הסרבנים ברבים והנועד לשמש אתראה אחרונה לפני הנידוי. עבירות מוסריות גררו גירוש מן העיר[15]. סוחרי-בגדים הוזהרו על-ידי תקנות חמורות שלא להפציר בלקוחותיהם יתר על המידה, לא בשעת המכירה ולא בשעת קניית בגדים ישנים.

6. בכך שימשו לו לדוגמה, כפי שהוא מציין בהקדמתו, "הרב הגדול מהר"י בועז ז"ל בשאר סדרים" ומן הסתם גם ר' שלמה לוריא.
7. לגבי מסכת זבחים ראה ר' מאיר איזנשטט צורך להתנצל על שהוא כותב פירוש נוסף על מסכת זו לאחר ספר "ברכת הזבח".
8. ר' שבתי כהן (הש"ך), הגדול במפרשי שולחן ערוך, עמד בקשרי ידידות ערים עם ר' אהרן שמואל וגם בקשרי משפחה. נחום כהן, אחיו של הש"ך, היה חתנו של ר' אהרן שמואל. לעתים הוא מביא מדבריו ב"ברכת הזבח". כל הכתבים הנזכרים נדפסו יחד עם החידושים לחולין, גיטין, בבא-קמא ובבא-מציעא בשם "תפארת שמואל", פרנקפורט תנ"ו.
9. ברכת שמואל. השוה הקדמת בנו צבי הירש לתפארת שמואל.
10. אמונת שמואל, פרנקפורט תמ"ג.
11. השוה סי' כ' על מוצא הכינוי: תפילת 'מנחה'.
12. השוה למשל סי' ב' וג'. 13. השוה סי' ד'.
14. סי' ב'.
15. סי' ל"ד: "וכן נוהגים פה ק"ק ורנקנורט דמוין כל בעלי ההוראה".
16. פנקס-הקהל קל"ח ע"א—קמ"ו ע"ב. ועי' נספח א'.
17. שם, סי' ה'-ו'.
18. סי' כ"ט—ל': "מי שהורתו הי' בלא חופה וקדושין יהיה מי שיהיה, זכר או נקבה, לא יותן לו פה קדושין".

אסור היה למכור מאכלים ומשקאות לפני שהוועדה הממונה על כך קבעה את מחירם[19]. משחקים הותרו רק בחנוכה, בפורים ואצל יולדת מתוך מגבלות מסוימות[20]. בדבר חלוקת מצוות בימי "יארצייט" הוחלט אחת ולתמיד כדי למנוע סכסוכים, בפרט בבית־הכנסת הישן שרבים מאוד המתפללים בו, שבשבתות ובמועדים תהיה הזכות לקבל "מצוות" מוגבלת לאלה שיש להם מקומות־ישיבה, להוציא את העומדים "על המדרגות" או "ליד המושבים", גם אם שילמו בעד מקומות אלה[21]. לאחר ששימש עשר שנים ברבנות פרנקפורט, ניאות ר׳ אהרן שמואל לקבל מינוי לקראקא[22].

19. שם, סי׳ מ"ג.
20. תקנה זו נמצאת כמעט מלה במלה גם בפנקס־הקהל של אייזנשטט; שם תוקנה על־ידי ר׳ מאיר אייזנשטט, מעריצו הגדול של ר׳ אהרן שמואל.
21. סי׳ צ"ב וכן עמ׳ 158, סי׳ נ"ו.
22. [במטה־לוי, חלק א׳ עמ׳ 8 הע׳ 16 שוקל המחבר את האפשרות שר׳ שמואל היה בבריסק לפני שהלך לקראקא ; לעונשטיין (שם, עמ׳ 159) מניח שאמנם נבחר שם לרב אך הוא לא ניאות לבחירה.] — בנו, צבי הירש קאידנובר, בעל "קב הישר" (פרנקפורט תס"ה), [הש׳ נספחים א׳, ב׳], היה חתנו של ר׳ יצחק האס המלומד; [ברם לפי לעונשטיין (שם, עמ׳ 160), ולפי א. פ. שם החותן לא היה האס אלא גנז ; יצחק גנז נפטר בשנת 1660 (הש׳ נספחים ב׳ וג׳). על ר׳ צבי הירש הש׳ נספחים שם. בתו גיטכן נישאה לר׳ איציק שוארצשילד (נפטר 1731 נספחים שם). [הוא נפטר כאן בשנת 1712.]

פרק שלושה עשר

ר׳ ישעיה הלוי הורוויץ השני

בשנת 1678 נתמנה ר׳ ישעיה, בנו של ר׳ שבתי הלוי הורוויץ, לרב בעיר[1]. בין ההחלטות התמומות על ידו יש לציין את הנוסח החדש[2] של תקנות 1672. עריכתו של נוסח זה הוטלה על תשעה חברים מכובדים שהשלימו את מלאכתם בשנת 1684. מעניינת ביותר היא תקנה בדבר חינוך הילדים: על ועדת־החינוך בשיתוף עם ועד־הקהילה להשגיח בתחילת כל ״זמן״ על כך, ששום מורה לא ילמד ביום למעלה משמונה שעות בחורף ותשע שעות בקיץ. (אלה מן המורים שאינם מבני המקום לא היו רשאים גם בקיץ ללמד יותר משמונה שעות). עד להוראת התלמוד (ועד בכלל) ישולמו למורים ארבעה טאלר לשעה וללימודים גבוהים יותר (תוספות וכו׳) חמישה טאלר[3]. לשום מורה לא יותר להעסיק מורים־עוזרים, כדי שיוכל לקבל על עצמו מספר רב יותר של שעות. מי שלא לימד ששה חדשים לפחות, ינוכה לו סכום מתאים ממשכורתו[4]. בראש הוועדה שניסחה תקנות אלה עמד מיכאל שפייאר, חכם מובהק, שדחה את משרת הרבנות שהוצעה לו בהנאו, והעדיף לשמש בעיר מולדתו, עתים כפרנס ועתים כדיין[5].

מאחר חכמים בעלי שם שהיו כאן באותו זמן, אנו מציינים את ר׳ משה מאיר בן זלקין גרוטוול[6] ששימש ברבנות באמריך וקובלנץ, אך לאחר מכן שימש כרב של קלויז בפרנקפורט, מקום שם תפס אביו בשעתו מעמד מכובד[7]. נראה שניתן לראות את השפעתו של ר׳ שמואל קאידנובר בכך שחכמים אלה עסקו כמעט רק בתלמוד הגמרא, ואילו הקבלה — אבד הינה בעיניהם. בדעת ר׳ דוד גרינהוט[8],

1. הש׳ נספח א׳. 2. פנקס־הקהל קנ״ג ע״א—קנ״ט ע״ב.
3. שם. התשלום הנ״ל הוא לשעה יומית במשך ״זמן״ אחד. חמישה טאלר לתשע שעות הוראה ביום מסתכמים אפוא ב־45 טאלר לחצי שנה. משכורתו של ר׳ אהרן שמואל קאידנובר כרב היתה 50 טאלר לחצי שנה. הש׳ פנקס־הקהל עמ׳ 132.
4. שם.
5. נפטר 1692. [אולי שייך הנה ״אבני־זכרון״ מס׳ 5459?]. חברים אחרים של הועדה היו: שלמה אופנהיים, משה צונץ, יצחק בינג, שמואל לאנגנבך, אלכסנדר רינדסקופף, ג. שטראוס ואחרים.
[6]. נפטר 1690, עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
7. נפטר 1690 (מימור־בוך). במימור־בוך של קובלנץ כתובים, כפי שמודיע לי הרב ד״ר לוין, דברי שבח מופלגים לזכרו.
[8]. נפטר 1723, הש׳ נספחים א׳־ג׳.

שנתפרסם בשל כמה חיבורים והוצאת כמה ספרים של אחרים[9], היה להוציא קונטרס אחד של ר׳ חיים ויטאל קלבריזה, הגדול שבתלמידי האר״י ז״ל, עם הערותיו של ר׳ מאיר אייזנשטט[10] הספר כבר נדפס ועמד לצאת לאור, והנה התכנס הוועד יחד עם הרבנות בשנת 1682, והחליט לאסור על דוד גרינהוט למכור כאן את הספר או אף לתתו במתנה ״מחמת הסכנה״[11]. מה טיבה של סכנה זו לא פורש בהחלטה. דוד גרינהוט נשבע שינהג על פי ההחלטה. הספר הופיע בשנת 1684[12], ומדברי הקדמתו ניכר בעליל במה דברים אמורים. וכן הוא פותח: ״אני שלו׳ וכי אדבר המה למלחמה... לעלות בקודש ולהורידו״... ולהלן הוא מבקש שיתחשבו בכך ״בפרט שהסכים הבעל תוספות יום טוב ז״ל (ר׳ ליפמן הלר) בהקדמתו ל״עמק המלך״... וכמוהר״ר מענדל זצ״ל אב״ד ק״ק פרנקפורט הסכימו להדפיס עמק המלך בהסכמה דבני ישיבה דק׳ פרנקפורט״[13], והרי בספר ההוא כתובות אותן התורות כמו בספר הנדפס עתה, מכאן ברור שלשון ״סכנה״, בפי הרבנות והוועד, אינה באה כאן במובן המקובל באותו זמן, היינו החשש שמא ישמש הספר תואנה ל״אויבים״ להתקפה על היהודים, אלא לדעתם היתה נשקפת מן הספר סכנה לאמונתם של בני הקהילה עצמם. ר׳ דוד גרינהוט עזב את פרנקפורט וקיבל משרת רב במחוז אידשטיין[14], אולם לימים

9. חיבר ״מגדול דוד על התורה״ (פרנקפורט תס״ב), ״טוב רואי״ להלכות שחיטה של ר׳ יעקב ווייל (שם) והוציא לאור ״מדרש שמואל (פרנקפורט תע״ה). [כן הוציא ספר תהלים עם פירוש רד״ק (פרנקפורט ע״נ מוין, מ. אנדרי תע״ב). בשער צוין שר׳ דוד גרינהוט היה רב במחוז ויסבדן ו״בק״ק אויא ואגפיה״. שם הוא מזכיר גם פירושו ל״פרק שירה״. בהערת מבוא הוא מבקש מן הקהל להירשם כמנויים על הספר ״פרדס רמונים״ שהוא עומד להוציא בהיקף של 300 גליונות־דפוס (מחיר הספר היה צריך להיות טאלר אחד). בערל ראפ סייע בהוצאת התהלים ור׳ שמואל שאטין העניק לו ״הסכמה״ בה הוא מכנה את ר׳ חיים ״הרב התהכמוני שהיה אב״ד בכמה מדינות, מפורסם בשמו בכל הארצות״. הסכמה זו כתובה כ״ד סיון תע״ב. — מן הטופס הפרטי של המחבר.]
10. אין להחליף אותו עם ר׳ מאיר אחר שבתקופה מאוחרת שימש אף־הוא ברבנות באייזנשטט.
11. פנקס־הפרוטוקולים הקטן (מתחיל משנת 1659), עמ׳ 38: ״נמנו וגמרו על־פי החברותא קדישא מחמת ספר הגלגולים שנדפס פה על־ידי ר״ד גרינהוט עם הגהות, שלא ימכר פה ולא יתן אותו לשום אדם במתנה שלא יהיה סכנה פה, ועל זה עשה ר׳ דוד גרינהוט שבועה״.
12. ספר הגלגולים, פרנקפורט תמ״ד.
13. השוה לעיל, פרק אחד עשר, דוד גרינהוט כתב גם הקדמה להוצאת המקרא של אייזנמנגר (פרנקפורט 1694), שבה הוא מונה את מעלותיה של ההוצאה, כשהוא מהלל את בית־הדפוס של יוהאן ויסט ובלשון מופלגת ביותר גם את ״המזרחן המלומד מר יוהאן אנדריאס — אייזנמנגר״. ידידות היתה קשורה לו לגרינהוט גם עם הסופר שודט; וכן מדבר שודט בספרו (ספר 6, עמ׳ 59) על ״ר׳ דוד גרינהוט המיודע לי על־ידי שיחות מרובות״. אכן נודע הדבר...
[14]. על ר׳ דוד גרינהוט מעיר י. מאיר: הוא היה נשוי עם גוטלין בת שמואל זלהויזר (נפטר 1646, אבני־זכרון מס׳ 704). האב נתן נפטר 1684, האם שינכן — 1671.

חזר אל עיר מולדתו ונעשה "רב דקלויז" ב"בית־המדרש החדש", שיסד כאן ר' דוד אופנהיים, רבה הראשי של פראג[15].

בין הפסקים של ר' ישעיה הורוויץ, המובאים בקבצים שונים של שאלות־ותשובות[16], יש עניין מיוחד בפסק הנוגע לכתיב העברי של שם העיר פרנקפורט, כפי שנהוג בתעודות יהודיות. באותה שאלה נשאל ר' ישעיה בדבר כשרותו של גט שבו אין שם המקום כתוב בצורה המקובלת בישראל, והוא עונה: "ומה שכתב השואל תוך כתבו להביא ראי' מורנקנורט, שכותבין בגיטין נ' לאחר הק', ורגיל בפי הבריות לקרותו בלא נ' בעל פה וגם במכתב, ומחמת זה רוצה להקל, נראה לי שאין זה שום ראי' כי בשלמא בורנקנורט שם דישראל ושם דגוים שוין המה, כי גם הגוים קורין לה עכשיו בלא נ', אף אצל השררה יר"ה דדייקי לישנא, קורין לה בלא נ'. ומה שכותבין גיטין עם נ' משום שכך היו כותבין וקורין לה מימים ושנים קדמוניות. אך שבאריכות הדורות וסיבובי המלחמות שנשתנה לפעמים איזה אות וכזאת מצינו יותר"[17].

15. השוה שער ספרו "טוב רואי".
16. השוה חות יאיר סי' כ"ט; עבודת הגרשוני סי' כ"ג.
17. ר' יהודא ליב בן ר' חנוך, חינוך בית יהודא, סי' קמ"ה.

פרק ארבעה עשר

ר׳ שמואל בן צבי מקראקא

כאשר ר׳ ישעיה כמו אביו בשעתו, עבר מפרנקפורט לפוזנא בהרה הקהילה (1690) בהכם שפעל גדולות למען חכמת ישראל. ר׳ שמואל בן צבי[1] מקראקא. [בהירה זו היתה חשובה בעיני הקהילה, עד כדי כך שהיא שיגרה שליח לקראקא, שהיה צריך לקחת מר׳ שמואל ערבין, אם ייאות סופית לבחירתו ״כדי שהקהילה תהיה בטוחה״[2], במקרה שר׳ שמואל ידחה את הבחירה על השליח לצאת לדרכו בחזרה, אבל לפי שעה עד ברסלאו בלבד, ושם עליו לשהות עד לקבלת הוראות נוספות][3]. ואמנם המקום שבו פעל בשעתו ר׳ שמואל קאידנובר, היה יאה לו לר׳ שמואל, שכן גם במחקריו ובחידושיו הלך בעקבותיו. אם יש בידינו הוצאות של התלמוד עם הערות־שוליים, המלוות אותנו ברציפות ומוסרות לנו תמיד את המקבילות במשנה, בגמרא ובתוספתא, וכן את הפסקים של הרמב״ם, סמ״ג וטור ושולחן־ערוך, הנובעים מאותו מקום בגמרא, בציון מדויק של הדף או סימן של כל ספר וספר, הרי זוהי בעיקר זכותם של שני אנשים אלה. לעבודה מעין זו יכול היה לגשת רק אדם אשר כל החומר העצום גלוי לפניו, למן המקומות הנידחים ביותר של התלמוד ועד לסימן האהרון של חושן־המשפט, ורק אדם המחונן בכוח־ההתמדה, במסירות ובאהבה הדרושים לכך. הוצאת התלמוד, שהופיעה לראשונה עם תיקוני הגירסאות ועם מראי המקומות משל ר׳ שמואל, נדפסה בחלקה בפרנקפורט (1721) ובחלקה ב־אמסטרדם. לשם הקלת ההבנה ציין גם את החלקים ואת הביטויים השונים בטכסט על־ידי נקודות, אבל סידור זה הגיע לדפוס רק לגבי נוסח המפרשים (רש״י ותוספות)[4].

בני דורו — אף על פי שלא ידעו דבר על עבודה מבורכת זו, שכן ההגהות הופיעו רק לאחר פטירתו, דיברו עליו בלשון הנהוגה רק לגבי החכמים הגדולים

1. הוא נשא את השמות הנוספים: ישראל, יוסף, חיים, ישעיה. בשעת מינויו קיבל על עצמו לדרוש כל שבת לפני ראש־חודש סמוך לשחרית. ״ואז יהיו לו הוצאה והכנסה ויקרא אותו בעל הסגן לעלות לתורה ובכל מתנת יד״. פנקס־הקהילה, עמ׳ 232. [והש׳ ״עיר־הצדק״ מס׳ 37. — סימ׳. עי׳ נספח א׳; נפטר 1703, עי׳ נספחים א׳־ג׳].
2. ספר־פרוטוקולים הקטן, נ״ו ע״א.
3. הערת המחבר בטופס הפרטי שלו.
4. השוה הקדמת המלבה״ד (ר׳ יהודה אריה ליב) למס׳ ברכות, סי׳ כ״ט.

ביותר. לעתים נזכר שמו בספרות השו"ת [5]. גם בנו ר' יהודה אריה ליב, דיין, שערך את הגהות אביו בלמדנות רבה ותרם תרומה מישלו לשכלולה של הוצאת התלמוד, ידוע בספרות. בשנת 1752 היו הטפסים המודפסים נעולים עדיין בחדר מיוחד, בפקודת הקיסר, בגלל מחלוקת שפרצה בין בנו של ר' ליב ובין ר' משה הן שהלוה לו, יחד עם חותנו ר' שמשון ורטהיימר, את הוצאות ההדפסה [6], והמחלוקת לא נתיישבה כל עוד נמשכו המריבות הכלליות בקהילת פרנקפורט, ושני הצדדים לא יכלו למצוא בורר שלא היה נוגע בדבר [7] [הוספה בטופס הפרטי של המחבר]. גם חותנו של ר' ליב, ר' שמואל הכהן שאטין, נתן את ידו להוצאת התלמוד הזאת. הוא היה רב בדרמשטט אולם התגורר בפרנקפורט, שבה שימש כ"רב של הקלויז" וגילה פעילות מרובה. איש חשוב זה ייזכר עוד הרבה להלן.

המעשה הבא עשוי לזרוע אור על מעמדה וחשיבותה של הקהילה בעת ההיא. בשנת 1702 הטיל ר' יוסף הא' כמלך רומי [8] מצור על העיר לנדאו (כ"ו ביוני ועד ספטמבר). העיר פרנקפורט שלחה למלך תותחים ושאר ציוד ומינתה ב־19 באוגוסט משלחת שי"תקלס" את המלך ותמסור לו מתנות בשם העיר. מלנדאו פנתה המשלחת להיידלברג, מקום מגורי המלכה, כדי לתת מתנות גם לה. לאור קבלת־הפנים האדיבה שזכתה לה המשלחת העירונית — היא חזרה הביתה ב־31 לאוגוסט שבעת רצון [9] — החליטה הקהילה היהודית לשגר גם משלחת משלה. וכן יצאה בסתו 1702 [10] משלחת, שנבחרה על־ידי הועד ונציגות הקהילה, מורכבת מחבר הועד אהרן אופנהיים, נתן מאס ויצחק רייס, להיידלברג, כדי להביא מתנות לזוג המלכותי ששהה בעיר זו אותה שעה. המתנה למלך היתה נשר של זהב (מחירו 550 טאלר מלכותיים) וארנק כסף, מעשה מלאכת מחשבת, מלא 400 זהובי־זהב ריניש ישנים. ביעיל המלכה לקחו אתם מנורת כסף גדולה ששוויה שמונה מאות זהובי מטבע. הן המלך והן המלכה נטו את הסדם למשלחת וקיבלו אותה לראיון מיוחד. נתן מז החזיק בידו את הנשר ויצחק רייס את האוצר, בעוד שאהרן אופנהיים [11] היה הדובר. נאומו היה כדלקמן: "הוד מלכותו המלך הרומי, אדיר־גבורה ורודה אויביו תחתיו! מלכנו ואדוננו רב־החסד! מסורת היא מדורי־דורות שבבוא קיסר או מלך רומי הנה בראשונה, מתייצבים עבדי־הלשכה הנכנעים מאוד, ציבור יהודי פרנקפורט,

5. חינוך בית יהודא, סי' קל"ז; פנים מאירות, חלק ב', סי' קכ"ב, שם נאמר: "זקן ויושב בישיבה הגאון מה' ר' שמואל חיים ישעיה אב"ד מפ"פ שהתיר דבר זה וכתב תשובה ארוכה על זה" (המדובר בשאלה אם מותר לטלטל ולכונן שעון בשבת).

[6]. בדבר הסיוע לדפוס (פרנקפורט ת"פ—תפ"ב) הש' ד. קויפמן, ש. ורטהיימר עמ' 61 ורבינוביץ, דקדוקי סופרים, כרך ח', נספח, עמ' 94 הע' 134, ושם עמ' 96 ואי'.

7. הש' להלן פרק שמונה עשר, הערה 21.

8. נבחר בשנת 1690, אולם רק ב־5 במאי 1705 נטל את השלטון בידו וקיים אותו עד לספטמבר 1711. בשנה הראשונה וכן בשנה האחרונה למלכותו העניק ליהודי פרנקפורט אותות לחסדו.

9. Lersner Ia עמ' 412.

10. י"ב תשרי תס"ג.

[11]. הש' MGWJ כרך 45, עמ' 544. — סימ'. ועי' נספח א'.

ומגישים כאות ציות את מנחתם. אי־לזו באנו גם אנו בשם הציבור הנ״ל לצאת ידי חובתנו בהכנעה רבה, ולבקש בענווה שיואיל הוד מלכותו הרומית לקבל בחסדו הרב מנחה צנועה זו ולזכות את עבדיו בחסותו רבת־החסד, שהם זכו לה גם מיד הוד מלכותו הקיסר הרומי והאדון אביו, אדיר־הגבורה ורודה אויביו תחתיו, וכן לפני מאה שנים ומעלה מבית אוסטריה הראשון רב־התהילה. כן לא נחדל מתפילתנו הנאמנה לפני אדון התהילה, למען הוד מלכותו הרומית עם כל בני ביתו הנעלים ועם כל בית אוסטריה, לחיים ארוכים, בריאות מתמדת, הצלחה במעשי־השלטון, תשועה מכל אויביו, כשם שנתן הקדוש־ברוך־הוא את תשועתו לעבדו המלך דוד ופדה אותו מכל אויביו החזקים. זאת נאחל מעומק לבנו ונאמר אמן״ [12]. על נאום זה של המשלחת השיב המלך, כשהאוברסטקאמרר הרוזן פון־טראוזאם מנחה את הראיון: ״אנו מודים הן על האיחולים הטובים והן על המנחה. אנו נראה לכם את חסדנו כמו אדוננו אבינו הקיסר וכמו אבותינו״. תשובה זהה נתנה המלכה, אשר אצלה נערך הראיון ברוב חסד, באמצעות סוכן־החצר העליון הנסיך פון־לאקוויץ והאדון פון־פלאטן, גזבר־הקבינט המלכותי [13].

12. פנקס־הקהל, קס״ט ע״ב.
13. גם האדון פון־פלאטן קיבל מתנה (ששויה 38 רייכס־טאלר). חברי המשלחת הופיעו ב״מחלצות־חג״ עם ״חפתים״. סמוך לאחר ראיון זה התייצב אהרן אופנהיים שנית לפני המלך בראש פרנסי קהילת וורמס (שהביאו למלך נשר בשווי של 200 רייכס־טאלר ועוד 100 זהובי־זהב ולמלכה קופסה קטנה בשווי של 150 רייכס־טאלר). גם בשם אנשי וורמס נשא אופנהיים את הנאום.—פנקס־הקהל, שם.—אותו נאום עצמו הושמע גם לרגל הכתרתם של קארל השישי ושל יוסף השני. על הראיון אצל יוסף השני מסר מר אליאס אולמאן בכתב־העת Mittheilungen des Vereins für Geschichte und Alterthums-kunde in Frankfurt a.M., כרך ג.
יוסף קיים את דברו גם בהיותו קיסר. בשנת 1705 (ב־7 בדצמבר) נענה לבקשת הקהילה היהודית, ושיגר אל מועצת העיר צו מלכותי ובו כמה הקלות לטובת האוכלוסיה היהודית (שודט, שם, מס׳ VII, עמ׳ 194).

פרק חמישה עשר

ר' נפתלי כהן

הרב ר' שמואל נפטר בחורף 1703 [1] ור' שמואל שאטין שימש ראש ועד הרבנות, עד שהקהילה בחרה את ר' נפתלי כהן [2] כרב.

על ר' נפתלי הופצו אגדות רבות, דבר המקשה על מי שמבקש לתאר אותו כמות שהוא. מצד אחד וכה ליראת כבוד ולהערצה כללית, אולם דווקא הן שסיפקו נקודות אחיזה לדיבות שהושמעו נגדו. שתי מגמות אלה רקמו סביבו ערפל, שבו מתלבט כל מי שחותר אל שורש הדברים, אולם אם נתבונן תחילה באיש, כפי שהוא מתגלה לנו מתוך חייו וכתביו, יהיה בידנו לחרוץ עליו משפט חד משמעי בהחלט.

ר' נפתלי כהן בן ר' יצחק [3], נינו של המהר"ל מפראג, סבל הרבה מרדיפות, ותקופה מסוימת היה שבוי בידי הטטרים. לאחר שחרורו התמסר כולו לתלמוד תורה, בבית המדרש שהוקם על ידי חותנו, ולאחר מכן היה לרב באוסטרוב ולימים בפוזנא.

אם כי בימים ההם היה שרוי במצוקה רבה — הוא כותב שלא היה לו אף מזון סעודה אחת — תמך באחיו ובקרוביו העזובים, ואמנם גידל אותם לאנשים הגונים, ומהם אף מלומדים "אחר השביה מעם כל זה לקחתיה [לקחתים] אלי בשמחה וה' הזמין לי פרנסתם [והלבשם] ולהלבישם בכבוד, ונתתם [ונתתים] ללמוד והמה אנשים גוברין לומדים גדולים ונתתי להם נשים ואת אחותי נתתי לאיש, הכל לפי כבוד משפחתינו". כן דאג לשלושה יתומים אחרים. הוא הודה לה' על שזכה לשמש ברבנות "והקב"ה גדלנו [גידלני] והביאני עד הלום זו מלכות, וכל הרבנות שלי היה בכשרות ת"ל" [4].

בשנת 1704 נקרא לפרנקפורט ונתקבל בה ברוב פאר. משלחות נסעו לקראתו כברת דרך ארוכה. קהילה זו, שבה פעלו לפניו ר' חיים כהן ור' שבתי הורוויץ, שלשניהם היה קשור בקרבת משפחה [5], זכאית היתה לצפות לגדולות מן הרב החדש שישמו הלך לפניו כהכם גדול בישראל.

1. עש"ק ר"ח כסליו תס"ד — עי' נספחים ב'-ד'.
2. השוה לקמן נספח א' לתחילת פרק שמיני.
3. האב (רב בשטיפאן) היה בנו של ר' נפתלי מלובלין; אביו של הלה, ר' יצחק, היה חתנו של ר' ליווא בן בצלאל. ועי' לעיל הערה 2.
4. השוה צוואתו.
5. ר' חיים כהן היה אחי סבו; ר' שבתי היה נשוי עם דודתו של ר' נפתלי. השוה הסכמתו של ר' נפתלי ל"ראשית ביכורים".

לאחר שכתב פירוש לתורה, הוציא ספר מקיף על התלמוד ששמו "ברכת ה'"[6]. בחלק הראשון שהופיע בשנת 1704[7], עשה את הניסיון המקורי להוכיח את הסמיכות בין המסכתות והסדרים השונים של התלמוד, היינו לגלות את העקרונות הסידוריים שלפיהם נהג מסדר המשנה, ולהסביר שמותיהם של הסדרים והמסכתות. זוהי כעין הקירת־מבוא בממדים רחבים. ואם כי הביצוע המיתודי לקוי בפרטים מבחינה מדעית מדוקדקת — להבדיל משגיונות פלפולית — הרי ראיית המשימה וניסוח השאלה הכללית ראויים לשבח. למדנות המפכה כמעיין המתגבר מכל המקורות בלא הפסק זורמת כאן לעינינו, חלקה וזכה כולה, וכל המטען הכבד של החומר ההלכתי העשיר נסקר לפנינו ברעננות ובגמישות ובהרצאה קלה ומופלאה.

החלק השני, שנדפס שנתיים לאחר מכן[8], הוא פירוש למסכת הראשונה של הגמרא. אחדות ממעלותיו של המחבר שציינו, בולטות בחלק זה עוד יותר. על מקום אחד בתלמוד הוא כותב כמעט ארבעים עמודי פוליו[9] כאילו במשיכת קולמוס אחת מבלי להתייגע, ולבסוף הוא מצטער שעליו להפסיק כיון ש"בימים אלו" אין הבריות מהונגים בכוח ההתמדה כדי לרדת עד שורש דבר. ודי במאמר אחד זה, שבסופו הוא מסכם באופן שיטתי את מסקנות מחקרו, כדי להראות את שיעור קומתו כגאון ההלכה.

לציון מיוחד ראויה העובדה שהקבלה משמשת לו כאמצעי עזר בלבד. במקום שאין הוא זקוק לה הוא מעלים עין ממנה[10], ואילו במקום שהיא עוזרת לו להשיג המטרה שהציג לעצמו, כגון בחלק הראשון של ספרו, הוא משתמש בה בהרחבה. בחלק השני הוא עושה זאת במקומות הדורשים פירוש סמלי ודבר זה שכיח ביותר, דווקא במסכת ברכות, שבה הוא דן שם, ואם נחשוב עד כמה קשה לאדם ששבילי הספרות הקבלית נהירים לו, שלא לעבור את הגבול, המטושטש קמעא, בין סמליות לבין קבלה, נייחס משקל יתר לדבריו "העוסקים במשנה ותלמוד אין לך מדה גדולה מזו"[11]. כאן לפנינו אדם הבקי היטב בכל תורת הקבלה, אבל אין הוא מודה בשום אופן שהיא עולה בחשיבותה על הנגלה [לסידור התפילה של ר׳ ישעיה הורוויץ (שער השמים, אלטונה תע"ז) כתב הסכמה שבה הוא משבח את האסכולה הישנה של הקבלה, עד כמה שהיא שונה מן הזרם הקבלי שבימיו: "עתה אשר קמו בדורינו מארי גדפין ורוח בכנפיהם להתנענע לקרוץ בעיניהם ולרחוש ב־שפתותיהם... וחושבים דנהירו להו שבילי דרקיע, ואתה עומד בתוחלת ממושכת להמתין עד שיסיימו תפילתם". משמע שהם מאריכים בתפילה בלא מידה, לכן ראוי לגזור בחרמים שלא להדפיס ספריהם ואף להצניע הנדפסים. — הוספה בטופס הפרטי של המחבר].

6. פרנקפורט תס"ד.
7. שמו: "סמיכת חכמים".
8. "קדושה וברכה". חלק שלישי בשם "משך הזרע", והוא פירוש לסדר זרעים, נשאר בכתובים.
9. ברכות ל"ה ע"א.
10. השוה למשל "סמיכת חכמים" עמ' ה': "גם הובא במדרש שהמועדים רומזים על עולם הבא וכו'". על כך יכול היה למצוא דיונים ארוכים בקבלה.
11. שם, דף ג' ע"ב (על־פי ב"מ ל"ג ע"א).

הדבר העילאי בעיניו הוא שהאדם פועל עלי אדמות בכוחו המוסרי. על שום מה הוא שואל, חמורות מצוות מדרבנן יותר ממצוות מדאורייתא, והוא מתרץ שכתבי הקודש הם התגלות מעילא לתתא, ואילו דינים מדרבנן הם התגלויות, שרוח האדם מגישה אותן לשמים[12] מתוך חיים של מטה. אם פירוש זה נקרא קבלי, הרי זוהי קבלה של אנשי מעשה, החופשית מן הנימה הפטליסטית, המבקשת שמלאכת הארץ תיעשה בידי מלאכי השרת.

רבים מפירושיו הסמליים יופי להם וקסם רב. מדוע באה, אחרי מסכת ברכות, שעניינה האמונה והתודה לה׳ מסכת פאה, הדנה במצוה להקדיש בקצה השדה חלק לכלל? פשיטא אם מאמין אתה באלקים אתה משווה תמיד לנגדך שבקצה שדך, בקצה עמל כפיך, מתחילה רשות הקדושה.

בהרבה מפירושיו הוא מתבלט כאיש הפשט, ההולך אחרי שכלו הישר. במקום אחד[13] כשהוא דן על הויכוח בגמרא, אם מלשון הכתוב, "בשכבך ובקומך" אפשר להוכיח שחשבון היום מתחיל עם הערב, הוא מביע דעתו שאין מכאן ראיה, באשר לשון זו צריכה לגופה, שכן אין אתה יכול לקום אלא אם כן שכבת קודם. באותה בהירות מחשבה מצטיינת תשובתו לקהילה אחת במקרה דלקמן: עיר אחת היתה במצור. אחרי כיבושה הטיל המצביא הכובש היטל כבד על הקהילה היהודית המקומית. אחדים מבני הקהילה, שנמלטו מן העיר לפני נפילתה, נדרשו עתה על ידי אלה שנותרו בה לתת את חלקם ל"הוצאות שלא כסדרן", כיון שכבר עשו וסכמו ביניהם בשעת הזעם. ר׳ נפתלי כהן פסק עקרונית שהדין עם הקהל הנשארים, אך הוכיח שהפליטים יפרעו באופן יחסי פחות מאלה שנשארו בעיר, שכן יש להניח שהמלך קבע את גובה ההיטל, בהתחשב עם מספר התושבים היהודיים המצויים במקום, ו"לאחר שראה המלך שנתמעטו הנותרים הקל מעליהם"[14].

ידידות הדוקה קיים ר׳ נפתלי עם ר׳ שמואל שאטין שצירף את חתימתו לתשובה זו, וכן עם שאר החכמים בעיר שהוא אוהב להצביע עליהם.

בשנת 1709 עסקו רבנים גדולים בשאלה אם בהמה שנשחטה, ובשעת פתיחתה לא נמצא בה הלב, מותרת בהנאה[15], ר׳ נפתלי היה בין המתירים מתוך טענה שבהמה אינה יכולה לחיות בלי הלב, ואם כי לא נמצא, מסתבר שאבד בשעת הפתיחה מבלי שהשגיחו בכך. וכך כתב אל ידידו ר׳ צבי אשכנזי, ששימש אז ברבנות בהמבורג, שסבר כמותו וביקש ממנו את הוות דעתו: "ויפה הביא האדון מכ"ת ראיה

12. סמיכת חכמים, ט"ז ע"א.
13. ברכות ב׳ ע"א, תוס׳ ד"ה אי הכי. — שנונות הן הערותיו הקצרות, כגון תשובתו על השאלה, על שום מה חששו החכמים שעמי הארץ חשודים לא לתת את מעשרותיהם כהלכתם? הרי הגמרא אומרת שכל המקפיד על המעשרות נוח לקנות דעת תורה. והרי אלה נשארו בורים; שמע מינה שלא יצאו ידי חובת המעשר.
14. חינוך בית יהודא, סי׳ צ"ט.
15. הש׳ את דיונו הנוקב של ר׳ יונתן אייבשיץ ("כרתי ופלתי", סי׳ מ׳), שקיבל בעניין הנידון הוות־דעת מן הפקולטה המדיצינית של אוניברסיטת האלה והגיע למסקנה הפוכה.

מהזוהר, ופליאה נשגבה בעיני על האדון מכ״ת על אשר היה נבוך להביא ראיה מהזוהר, והוכרה לעמוד [להעמיד] סניגורים לדבריו, שבמקום שאין הזוהר מחולק עם הגמרא וכו׳, וזה לעניות דעתי שלא לצורך, כי זה אין נקרא ראיה רק המציאות, ובדבר זה יש להביא ראיה אף מרופאים החשובים והטבע, וממשל השועל שהיתל בדגים ששכח לבו בביתו, והוא גילוי מילתא בעלמא״. בכך הסכימו אתו גם ידידיו הדיינים, ר׳ וולף לוי ור׳ זוסמן, שהיה מקורב אליו במיוחד[16].

וכן אנו רואים אותו מכובד ומקובל בקרב קהילתו ומחוצה לה כאחד מגדולי החכמים — עד שבא היום המר והנמהר, כ״ד טבת תע״א, (14 בינואר 1711), באותו יום, בשעה תשע בערב לערך, פרצה דליקה בביתו של הרב, והיא הביאה לידי תבערה נוראה, שהשתוללה בכוח איתנים ושמה לאפר כמעט את כל רחוב היהודים על בתי כנסיותיו. שמועות משמועות שונות נפוצו על־דבר סיבת הדליקה; ברור היה שהיא פרצה בביתו של הרב, ודי היה בכך כדי שהשלטונות יעצרו אותו. ומה ידעו השמועות לספר? מקור אחד שלנו[17] מחלק אותן לשמועות שיצאו מן היהודים ואלה שיצאו מן הנוצרים. הנוצרים — דעותיהם היו חלוקות. לפי גירסה אחת ערך הרב משתה גדול, ואילו לפי דעה אחרת השליך צלב אל האש, כדי להוכיח את חוסר אונו של זה (!); אך כעונש על החילול אכלה האש את כל רחוב היהודים[18] בין היהודים היו מהלכות שלוש סברות. היו שאמרו שהרב ייצר בביתו נרות, כיון שהנרות המצויים לא היו כשרים בעיניו![19]. אחרים סיפרו שאשת הרב טיגנה שומן על האש והוא שהביא לידי ההתלקחות. ושוב טענו אחרים שעניין פשוט יש כאן: ״אנשי הרב״ הלכו אל עליית־הגג כשנר דלוק בידם, וממנו יצאו גצים שגרמו לבערה.

עד אחד[20] מספר על השמועה שנפוצה כי הרב עצמו הצית את האש ״כדי להראות לאלה הסרים למשמעתו כיצד הוא יודע לכבות אותה״, ובודאי היה מצליח בכך, לולא התבלבל והשביע את מלאך האש במקום מלאך המים[21].

יהודי אחד, ״אשר דבריו נמצאו תמיד מהימנים״ סיפר בסודי סודות סיפור אחר לגמרי על אודות הרב. לדידו התחבר הרב עם איזה בארון ל. שהתגורר בכפר סמוך, כדי לגלות אוצר במקום מסוים ביער וסטרוואלד באמצעות ״הקבלה המעשית״ ולשם כך ערך הרב בביתו, ״כמה השבעות״, כנראה לשם אימון, אלא שפגם בהן כלשהו ואז הופיעה הרוח הרעה והעמידה בפניו את הבריה, להפקיר את עצמו או את רחוב היהודים והרבי בהר ברחוב היהודים[22]. נוסף על כל אלה סיפרו אחדים,

16. חכם צבי, סי׳ ע״ו. 17. Lener, Nachgcholte Chronik, עמ׳ 779.
18. לרסנר מעיר שגירסה זו היא ״בלי יסוד״.
19. ולא זו בלבד אלא שהכריח את בני הקהילה לקנות ממנו את הנרות לשם בצע כסף.
20. שודט ספר ו׳ עמ׳ 71.
21. שם, עמ׳ 73. גריץ, כרך ח׳ עמ׳ 366, רשם רק את הגירסה הזאת דווקא!
22. שם, עמ׳ 72. שודט אינו מאמין בזה, ואף־על־פי־כן הוא מקדים ואומר שידיעה זו באה לו ממקור שנמצא ״תמיד מהימן״ וכן הוא קורא פעמים אחדות לר׳ נפתלי ״מבעיר הרחוב״! והיכן היה ידידו הנאמן ביותר של שודט, המקובל הזריז יהשקדן דוד גרינהוט? כלום יהיה עלינו לשער שהוא־הוא המקור אשר ״נמצא מהימן״?

שראו לפני האסון תמרת אש מרחפת מעל לרחוב, וחכם אחד מלומד מאוד, ציפה לאסון מראש, כיון שחשב ומצא שבמשפט לטיני שפירושו "רחוב היהודים בוערים" יש צירוף אותיות המצטרפות כספרות רומיות למספר 1711. וראה זה פלא בחודש הראשון של אותה שנה פרצה השריפה.

עתה נגבתה עדותו של הרב עצמו. הוא סיפר ששפחה אחת באה אליו ואמרה שהיא חשה ריח של שריפה, וכיון שיום תענית היה ובביתו לא היו מבשלים כלום, נבהל ורץ החוצה כדי לראות את האש ולכבותה. בהדר המדרגות פגש אדם שמראהו יהודי ובידו קרדום וכשהלה פתח דלת של הדר ש"עידן ועידנים" עמד ריק פרצו ממנו פתאום להבות בעוצמה כזאת שנחרכו שערותיו. תיאורו זה שיכנע את השלטונות והם שחררו מיד את הרב ממעצרו.

לימים התבררו פרטים נוספים: חייט שהיה יושב בעליית־הגג בבית הרב ומתקן בגדים, עוב את החדר והשאיר על השולחן את הנר הדולק, כשהוא מחובר בטיפות של חלב[23]. נסיבות מדויקות אלה נתבהרו רק לאחר מעשה, שכן הרב העצוב שנן הסתם עסק בדברים חשובים יותר, לא ידע שהחייט היה עסוק בתיקון בגדים בחדר ההוא למעלה; ועוד יש לקחת בחשבון שתיאורו של החדר שעמד ריק "עידן ועידנים" ושאליו היו מגיעים דרך הדר המדרגות, מתאים כולו לאותה עליית־הגג, וכך מתבאר מהלך הדברים באופן הפשוט ביותר. אם כן, מה קרה שתיאור פשוט זה של הרב המלומד, שעד אותה שעה היה מכובד על הכול, לא זכה לאמון? וכי יש בכל תכונתו ובאישיותו, כפי שהיא פרושה לפנינו בכתביו ובדעותיו, אף שמץ דבר, שיכול היה לשמש אחיזה לכל האגדות ולכל החשדות הללו? ועם זאת אפשר להבין את התגובה. את הגודל המחריד של האסון אי אפשר היה, לפי רוח הזמן, לתלות בהזנחה של מה בכך. מי שביקש להביא הסבר לפורענות עצומה כזאת ורצה שדבריו ייכנסו אל הלב, צריך היה לספר על גדולות ונצורות[24], ורק זאת ניתן לשאול: האם אינה מספקת תפיסתה של האוכלוסיה היהודית, שראתה בדליקה עונש מן השמים, על אשר הקהילה התרשלה בעזרה לעניים, וכי לא די בגדולתה של תפיסה זו, ואפילו תאמר שפריצת השריפה אירעה באופן טבעי ופשוט לגמרי?

חמש מאות בתים נשרפו וכשמונת אלפים נפש[25] נשארו בלא קורת גג. העניים

23. יהיד קרוב ללרסנר.
24. pLatea IUDaeorUM ConfLagrat. האותיות שנכתבו כאן באות רבתי. מצטרפות בספרות רומיות למספר 1711. הנה כי כן אנו רואים, עד כמה ידעו גם חכמי הנכרים לפתח, ואפילו באותיות לטיניות, קבלה מעשית! — הש' לרסנר, עמ' 780.
25. שם, וכן שודט, כרך ו', עמ' 71.
26. Frankfurter Oster-Mess-Relation von 1717. 15, עמ' 101, היינו פרסום בעל אופי רשמי. מובא אצל לרסנר ואצל שודט.
27. שודט מעיר על עדותו של הרב: "מסתבר שהוא עצמו, הרב, חשב את הנוצרים לאנשים תמימים מאוד אם דימה בנפשו שיוכל לטהר עצמו בפטפוטים תפלים כאלה" (עמ' 71).
28. שודט, שם.
29. לפי מקור אחד היו אז בפרנקפורט 24000 יהודים — מספר שהוא כמובן מופרז לאין

שבהם אוכסנו ב״בית־הדבר״, העשירים מצאו להם אכסניות בעיר; אלה שלא היתה להם זכות ה״עירנות״ גורשו ורבים פנו להאנאו, לרעדלהיים ולמקומות סמוכים אחרים, מבין הנשארים נתקבלו רבים בצורה הומנית ביותר בבתיהם של שכנים נוצריים. גם ר׳ נפתלי עצמו זכה להכנסת אורחים נאה בבית אזרחי מהוגן[30]; החייט־האומן יוהאנס פינגר קיבל אותו בסבר פנים יפות[31]. אך הבדיות, שבדו ושהפיצו על אודותיו, מיררו את חיי הרב, עד שנמאס עליו לדור בעיר. הוא עזב[32] את הקהילה שהתפוררה כמעט כליל, ועבר לפראג, מקום מוצאה של משפחתו. שם מצא כבוד ותהילה[33] אך לא מצא את שלוות נפשו שאבד לו ביום הבערה ברחוב היהודים. האיש רב־המכאובות ביקש לעלות לארץ ישראל, ובדרכו אליה מצא בקושטא את מנוחתו, מנוחת עולמים (כ״ד טבת תע״ט)[34].

שיעור. שודט מעריך כי בשעת השריפה היו בה 12000 יהודים. לפי אומדנו של לרסנר היה מספר מחוסרי קורת גג — 8000, וגם זה הוא, מכל מקום, מספר גבוה בהשוואה לאותן 500 משפחות שזכו מתחילה ל״עירנות״.

30. על כך וכל שכן על אלה שהעמידו לרשות היהודים מקומות לתפילה בציבור, יצא שודט מכליו מרוב כעס (סי׳ 23, 27 ו־28). ברם, דעת האוכלוסיה הנוצרית היתה בענין זה שונה מדעתו.

31. מוצאו של יוהאנס פינגר זה היה מיער אודנוולד, כפי שהואיל נינו, מורה בתיכון ד״ר פרידריך אוגוסט פינגר, למסור לי, ודר היה בלינדהיימרגאסה. ביומן הכתרתו של המלך קרל הששי הוא רשום כסמל ברובע השמיני.

32. מסופר שבשעת פרידתו בירך את מארחו הנדיב בברכה, שהוא וזרעו לא יחסרו לחם לעולם. משפחות יהודיות, שבהן נשתמרה מסורת הסיפור על הברכה הזאת, ראו חובת כבוד בכך, כל עוד אחד מצאצאיו של פינגר הזקן החזיק חנות פתוחה, לערוך את קניותיהם בחנותו והם שמרו על כך גם בתקופה החדשה. [הש׳ Israelitische Wochenschrift 1880, עמ׳ 422. — סימ׳].

33. לימים אנו מוצאים את שמו בין החכמים הדגולים שעמדו בפרץ במאבק נגד חסידי שבתי צבי. על הלוחם האמיץ ביותר למען השבתאות, חיון, שהצליח מקודם בפראג להוציא ממנו הסכמה בערמה, הטיל חרם יחד עם בעל ״חכם צבי״. הש׳ גריץ, ח׳, עמ׳ 574.

34. לנדסהוט, עמודי העבודה, עמ׳ 283. כן כתב תפילות ופיוטים רבים שחלק מהם הופיע בשם ״שער נפתלי״ (ברין תקי״ז ועוד). [קובץ זה מכיל וידויים, ביניהם אחד בעל צורה מקורית: הוא מונה את החטאים נגד עשרת הדיברות, נגד כל אחד משלושת חלקי המקרא, נגד התלמוד ונגד תורות הקבלה. ראויות לציון הן המילים:

״אם נתחייבתי להיות מונח בקרן זויות
על שפגמתי בספר או ספרים וכתבי קבלה מעשיות.
ואתה רחום היה פיפיות״.

בין שירי ״התעוררות״ לכל אחד מימי השבוע נמצאים מקומות נוגעים עד לב, כגון בשיר הנועד ליום ב׳, שפזמונו:

״בן אדם בן אדם אם עלית על במות,
למה תתגאה, הלא סוף אדם למות״

או ליום ג׳:

״בן אדם בן אדם
קרוץ מחומר
בשר ודם

בצוואתו שכתב בשביל בניו הוא כיתייחס אל כיאורעות אלה בפרנקפורט בהצרה בלבד "מה שנעשה לי בפוזנא ובפרנקפורט ייניחל וייסלח לכל אלה שפרעו לי".

בפרנקפורט נשתמרה מסורת אגדתית על השריפה שלימים נתן לה אנין אחד מי בישוי בציור. באותה תמונה רואים את הרב המפורסם, כשהוא יושב לפני ספר פתוח בגודל פוליו, ומגלה לשני אברכים את רוי התורה. מופיעה שמש השולחת את קרני אורה בבית המדרש. האור הולך וזוהר, הולך ולוהט עד שהוא נוגע בוילון, הרב ותלמידיו נושאים את עיניהם. פניו האציליים של הרב מופנים בשלוה אל הלהבה ומביעים פליאה יותר מבהלה. ואילו בפני התלמידים הצעירים התרגשות ופלצות.

גם מדליית־הזיכרון שהוטבעה לזכר השריפה מציינת את "הפולני ר' נפתלי כ'גורם'" לאש.

מה לך נרדם
קום קרא אל אלקיך"
השיר "ויכיח עם יצר הרע" נסב על החרוז:
"מה לך יצרי תמיד תמיד תרדפני
ולאויב לך תחשבני"]. — הוספה מן הטופס הפרטי של המחבר]

35. צוואת ר' נפתלי, אמסטרדם, בלי ציון שנת ההוצאה. צוואה זו, שהיא מעניינת מבחינות רבות ושבה הוא פונה בדברים לבניים אל אשתו החסודה, שעמדה לימיני בנאמנות בכל תהפוכות גורלו, ואל כל בני משפחתו המרובים, מכילה גם הערה ער הקבלה המעשית. היו לו כתבים רבים המוקדשים לה וגם קמיע. כיון שחילק את כל אשר לו בין בניו, ציווה שהקמיע ייגזר להמשה גזרים כדי שכל אחד מן הבנים יירש חתיכה ממנו לזיכרון. קריעה זו לגזרים אינה מעידה דווקא על אמונה ביעילותם של קמיעות. — מאיתנו הוא מבקש מחילה על אשר לא יצא ידי חובתו כלפיה, שכן אינו יכול לצוות לה אותו סכום שהוא חייב להשאיר לה; אלא שלא היה לאל ידו להשאיר לה יותר.

36. שמו נוטנאגל. תחריט שנעשה על־פי ציור זה הוא ברשות בית־הנכות ההיסטורי העירוני של פרנקפורט.

37. כתובת המדליה היא: Fatum mirabile non minus ac miserabile hem felicem infelicissimum diem quo Francofurti ad Moenum Judaeorum conflagrata platea Rabbi Naftali Polone causante XXIV. hor spatio funditus exusta salvo receptabulo pulveris pyrei salvisque omnibus Christianorum domibus quae platea reparato die XXIII Martii Synagoge fundamento jam ex ruderibus surgeit. C.W. (גורל מופלא לא פחות מאשר אומלל. הוי ליום מאושר ואומלל זה שבו נשרף רחוב היהודים בעיר פרנקפורט ע"נ מיין, באשמת ר' נפתלי הפולני, במשך עשרים וארבע שעות עד היסוד, אבל האש לא נגעה במגדל אבקה השריפה וגם לא בכל בתי הנוצרים. הרחוב כבר הולך ומוקם מהריסותיו ואבן היסוד לבית הכנסת נורתה בעשרים ושלושה במארס.—C.W.) — הצד השני של המטבע מראה את מגדל האבקה מוקף להבות, משפחה יהודית מיבבת ואת המילים: ac bonum quod sic probet et placet hoc (וטוב הוא מה שכך הוא בוחן) ובשוליים: superis medios quod mittar in ignes (וכן טוב היה בעיני האלים שישימוני לתוך להבות אש). שודט (שם, עמ' 82־83) מוקיע את הלטינית הגרועה. — למטבע אחר היתה כתובת בגרמנית מוחרזת: Inner 24 Stunden — hat das Feuer was er- funden — In der Judengass verzehrt — Doch blieb alles unversehrt — Was

האוכלוסיה היהודית התנהגה בכבוד ובהבלגה לנוכח האסון הגדול. רק מעטים האשימו את הרב האומלל [38]. הכול ריחמו עליו ושמרו לו אמונים. — המצב הבלתי רגיל שיהודים רבים כל כך התגוררו בין נוצרים, נתן מקום לחשוש מהתנגשות, כל שכן שכבר נשמעו איומים שבאם תפרוץ שריפה בעיר, יתלו את הקולר בכל הקהילה היהודית וייפרעו ממנה. לפיכך הוציא הקיסר אתראה לתושבים לטובת היהודים, וב־18 במארס פרסמה אותה מועצת העיר תוך הקשה בתופים.

כבר ב־23 במארס נורתה אבן היסוד לבית כנסת חדש [39]. בשעת טכס הנחת אבן היסוד היה נוכח "קפיטן אזרחים" [40]. הרב, שהשמיע באותו מעמד "תפילות עבריות" [41], היה כנראה ר׳ שמואל שאטין שהקהילה ראתה אותו כרבה, כל עוד לא היה לה רב רשמי. הוא חיבר גם סליחה [42] נוגעת עד הלב לכ״ד בטבת (יום השריפה) שנקבע כתענית.

נוסף על ר׳ שמואל היו באותו זמן בקהילה, כמה תלמידי חכמים בעלי שם, וביניהם הרץ האס, שלמה רינדסקופף [43], מאיר עלזוז [44], יוסף טאוב [45], וזסמן שמש, דוד אבדרוט [46], דוד אולף [47] (לימים רב במנהיים), גומפלין פולד, וולף לוי [48], משה שפייאר, משה ראפ, אברהם גייגר [49], יואל ענגרש, ליב שנאפר [50], הירש האנזן [51] ומשה דרום [52] ששימשו הליפות כדיינים מאז שנת 1691. רבים הצטיינו

der Christen Wohnung war — Man schrieb damals Tag und Jahr — 1711, 14 Januar (תוך 24 שעות המציאה האשה המצאה: ברחוב היהודים אכלה אך פסחה על כל מה ששייך היה למעונות הנוצרים; והתאריך, יום ושנה, היה: 14 בינואר 1711). השוה נספח א.

38. שודט אומר: "את האמת איני יכול לכתוב", שלא היה בין היהודים איש שהטיח דברים כלפי מעלה, ורק "מעטים מאוד" שדיברו נגד ר׳ נפתלי.

39. אבן מבית־הכנסת הישן, שנמצאה בהזדמנות זו, נשאה את התאריך רכ״ד (1464) ואת השם ליב מארכס (שודט ולרסנר). בית־הכנסת החדש ("נוישול") נבנה בשנת 1601.

40. לפי מקור אחד הניח את אבן היסוד, ברם שודט אינו מאמין בזה. 41. שם.

42. פתיחת הסליחה: אשאג אל. סיומה: ש׳מחנו מ׳הר ו׳הרחב א׳ת ל׳בבנו ש׳לח א׳ת ט׳ובך ו׳קבץ נ׳דחינו וכו׳. גם ר׳ דוד סורפס מפראג, שהשריפה גרמה לו הפסד גדול ואשר עבר לקרונברג אחרי השריפה, חיבר "קינה חדשה על השריפה הגדולה בפרנקפורט לפי הניגון של — המן במשחק אחשורוש" (השוה שודט, ג׳, עמ׳ 69).

43. חיבר פירוש למסורה (מימור־בוך). והשוה נספח א׳.

44. השוה נספח א׳, ב׳ וג׳. 45. השוה נספח א׳.

46. כתב הגהות ל״ספר חסידים" ונפטר בשנת תפ״ח (מימור־בוך). והשוה נספח א׳.

47 השוה נספח א׳.

48. הוא הוסיף נספח לספר "מעבר־יבוק" (הומבורג ת״ק אצל אהרן דסאו מפרנקפורט). והשוה נספח א׳.

[49]. בנו של למלי גייגר (דיץ, עמ׳ 100), נפטר תצ״א (נספחים ב׳ וג׳).

50. השוה להלן נספח א׳. בנו של ר׳ אהרן דרשן תאומים (השוה שם); הוציא את ההגדה של פסח של אביו, רב בקראקא, במהדורה שלישית (פרנקפורט ת״ע). אחותו, שהיתה בקיאה במקרא, היתה אשתו של ר׳ דוד אולף. הוא נפטר בשנת תע״ז (מימור־בוך). השוה להלן נספח שם.

[51]. סימ׳ גורס "האוזן"; לפי זה יש להשלים את דיץ, עמ׳ 148. השוה נספח א׳.

52. השוה נספח א׳.

על־ידי כתיבת חיבורים גדולים. שמו של אחד מחכמי פרנקפורט היה ר' מנדל שטערנן, המובא לעתים בספרות השו"ת[53] כבר־סמכא בשאלה חשובה מסוימת.

הקבלה שבדורות קדומים זכתה בפרנקפורט לתרומות נכבדות בכל ענפיה וזרמיה, שוב לא נתברכה בספר של ממש כאן נסיונו של דוד גרינהוט שלא עלה יפה. לעומת זאת עלינו להזכיר כמה חיבורים חשובים פחות או יותר. בענייני אגדה הלכה או תפילה. ר' נפתלי בן שמעון גינצבורג מפרנקפורט כתב הגהות לתורה ולחמש המגילות[54] שאופיין ניכר מתוך דברי המחבר עצמו, שאין הוא בא להעמיד סולם שראשו בשמים אלא שלעולם הוא נמנע מלעמוד על "יותר מהנחה אחת". פניו לפשט הדברים והוא גורס "כל יתר כנטול דמי". — [ר' נתן (בון) מפרנקפורט רב בהאמלבורג, כתב את הספר "שכחת לקט"[55]. אוסף של אגדות קצרות בעלות תוכן אגדי מן המדרש, מן הזוהר ומספרים אחרים, מסודר לפי הענינים[56]. — הוספה מהטופס הפרטי של המחבר].

חשוב הרבה יותר הוא הפירוש למכילתא שכתב ר' משה בן שמעון פרנקפורטר[57] בשם "זה ינחמנו"[58]. הוא בחר בשם זה לספרו משום שביקש לו סעד רוחני בייחודי קודש. לאחר פורענויות רבות, ובפרי חקירתו מצא נוחם לנפשו. פירושיו מצטיינים בדרך כלל בבהירותם ובפשטותם, ורימוזיו למקורות ולמקבילות הכשירו את הקרקע לעבודה המדעית על המכילתא[59]. [כן חיבר ספר "נפש יהודה", והוא פירוש ל"מנורת המאור" וכן תמצית "מנורת המאור" שקרא לה בשם "שבע פתילות" (אמסטרדם תפ"א). לקהל הקוראים הרחב ביותר זכה ודאי תרגומו האשכנזי ל"מנורת המאור" באת ר' יצחק אבוהב, ספר שבו רוכזו המאמרים המוסריים־האגדיים של התלמוד בסדר מקורי (זולצבך תצ"ט). רק בתרגומו האשכנזי נעשה הספר לספר־עם והפיץ שפע של אימרות תלמודיות גם בין אלה שלא היו בקיאים בלשון הגמרא. — זלמן אפטרודה וציצה במברג היו מחותניו. — הוספה מן הטופס הפרטי של המחבר].

על המנהגים המיוחדים לק"ק פרנקפורט כתב ר' יוסף בן משה קאשמן[59] מצאצאי

53. גיץ וירצבורגר, שהיה לו אח הרש־אילם, אירס לו את בתו של מאיר שוסטר, איש מכובד בפרנקפורט. כדי לשמור את ארוסתו מהאפשרות של חובת חליצה החליט "הגאון מה' מענדל שטערן" לתת קידושין על־תנאי והודו לו חכמים. שו"ת אור נעלם, סי' ל"א.

54. "נפתלי שבע רצון" (אמסטרדם). ר' נפתלי כהן כתב הסכמה לספר בשנת תס"ה.

55. ספר "שכחת לקט", מילקוט חדש מלא ישן נושן, אשר לקט לקיטא בתר לקיטא והפריישן, ומה שנמצא בספר הפליאה והתמונה הוסיף על הראשון האלוף המרומם וראש לכל הדרשנים מהור"ר נתן דק"ק ורנקפורט, לע"ע אב"ד ור"מ דק"ק המלבורג יע"א (י'ת'ן') 1700 אמ"ד (מהדורא קמא 1652).

[56]. לפי בריל היה דיין באמסטרדם. על פעילותו הספרותית השוה Steinschneider. Catal. Bodl.

57. אמסטרדם תע"ב.

58. מבין חכמי פרנקפורט הוא מזכיר בהבלטה יתרה את ר' יוסף בן עקיבא בערן שהיו לו תלמידים הרבה בבית־המדרש החדש (מיסודו של ר' דוד אופנהיים). הישיבה, הוא אומר, נתפרקה "ומשנה לא זזה ממקומה".

59. "נהג כצאן יוסף" (האנויא תע"ח). כמסייעים בהוצאת ספרו הוא מזכיר את ברמן

ר׳ יוזפא האן, שספרו נתפרסם רק מאוחר יותר[60]. את חיבורו כתב לפי בקשותיהם של פרנסי קהילות קטנות, שהיו נבוכים בפרטים רבים של נוסחי תפילה, בשל השוני בין מנהג אשכנז למנהג פולין, במיוחד ביקשו ממנו לקבוע בדיוק, מה נהוג בפרנקפורט. כי הם החליטו לנהוג בעצמם לפי מנהגה של קהילה זו, ותפקיד זה מילא ברוב ידע וזריזות. כנספח פרסם פיוט לטכס מסירת ספר תורה חדש.

ספר גדול יותר הוא, "יד כל בו"[61], ספר שכלל כל מה שקשור לעניני תפילה, הן בבית והן בבית הכנסת, למן החומש ועד ההגדה של פסח, בלוית הערות ישנות וחדשות. החדש היה ברובו משל ר׳ דוד לידא[62], רבה של אמסטרדם, ורק מקצתו בדבר סדר הדברים ואי אלו מן ההערות, היה משל בנו ר׳ פתחיה לידא[63], שהתגורר בפרנקפורט והוא שערך את הספר.

הוצאת הספר שימשה תואנה להלשנה, אשר בעקבותיה הוזמנו מלומדים נוצריים[64] לחוות דעתם, אם בתפילות הכלולות באוסף זה נאמר איזה דבר שיש בו משום פגיעה בדת הנוצרית. הייניריקוס גלונץ, פרופסור לפילוסופיה בעיר פאדרבורן, כתב ב־17 בינואר 1728 בין השאר "שברור כשמש הוא לכל מי שעיניים לו לראות ומבין בפילוסופיה ובלשונות הלטינית והעברית" שאין בתפילות האלה ולא במסכת "עבודה זרה", פגיעה בנצרות, אלא ברור הוא שהמקומות הנדונים מתייחסים אל אלילי הרומאים בימי הקיסרים. ברוח דומה מתבטאים שם 23 פרופסורים, כהנים ואחרים[65].

גם רופא היה בקהילה שידע למשוך בעט סופרים. אברהם וואליך, שמשפחתו העמידה רופאים חשובים במשך המשה דורות, כתב ספר על "דמיון הרפואות", היינו על הצדדים השווים בטיפול במחלות גופניות ובריפוי מחלות מוסריות[66]. בנו, ליב וואליך, גם הוא רופא, הוציא לאור ספר זה, המעניין מבחינות רבות, עם תוספות משלו[67].

בנימה של בדחנות לועג המחבר לאותן "נשים זקנות" ה"אומרים (כך!) שיודעים הכל יותר טוב מן הרופאים"[68], וכן את כל בני האדם שלא יפסקו להתפלל יום יום שהקדוש־ברוך־הוא ישלח להם פרנסה, אך לא ירפו מחטאותיהם

בהלברשטדט, הרץ בוינה, שהם קרוביו, ר׳ שמואל שטערן בפרנקפורט ובנו זיסקינד שטערן, הרופא קופל מילר בבינגן ועוד.

60. פרנקפורט תפ"ג. — גם "מטה משה", שבמתכונתו ובמגמתו יש לו הרבה מן המשותף עם "יוסף אומץ" ועם "נהג כצאן יוסף", הופיע כאן באותו זמן (ת"פ) במהדורה שנייה.

61. פרנקפורט תפ"ז. 62. השוה נספח א׳.

[63]. נפטר 1750 (לא 1751). — עי׳ נספחים ב׳ וג׳. הכתובה בנספח ב׳ תוקנה לפי זה. השוה לכך אבני־זכרון, עמ׳ 764 ולעונשטיין ב־Zeitschrift של גייגר, כרך ה׳, עמ׳ 400.

64. השוה נספח א׳.

65. על התעמולה נגד התלמוד שנתפתחה כאן בשנת 1510 בעקבות הופעתו של פפרקירן, מסר ד"ר ב. גייגר ב־Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst (סדרה חדשה, כרך ד׳, 1869. השוה נספח א׳.

66. ספר דמיון הרפואות, ובשמו הלועזי: Harmonia Walliehia medica (פרנקפורט ת"ס). 67. השווה לעיל תחילת פרק יא ונספח א׳ לאותו מקום. 68. עמ׳ 10.

אלא יסמכו על אותה "תרופה לכל דווי המיכונה יום־הכיפורים, נמים כמי האנשים המבקשים כל מחיה ב"גירן בורגר פלאשטייר" [69] — איספלנית של גירנבורג". אך הספר מדבר גם על לב הרופאים. קורא אותם ליראת שמים, ראהבת הבריות, לדרך ארץ, להופעה נאה [70], ומייעץ לרופאים "קודם שילכו לבתי חולים" יאצרו את "תפילת הרופאים" [71] היפה והעמוקה.

ספר בעל תוכן הלכתי טהור כתב ר' עקיבא [72], גינו של ר' עקיבא פרנקפורטר [73] למסכת כתובות [74].

אולם על כל אלה עלה בחשיבותו ר' שמואל שאטין [75], שפרסם ביאור לכמה מסכתות של הגמרא בשם "כוס הישועות" [76]. 23 שנה לפני שיצא ספרו זה שימש ר' שמואל בן יוסף הכהן שאטין [77] רב ב"בית־המדרש הגדול" שנבנה על־ידי יורשי ר' מנס דרמשטט, אי"ש עשיר ואיש שמים. משרה זו הייבה אותו לתת שיעורי גמרא לפני קהל של למדנים, שהם בני בית בכל הדרי התלמוד. לפי חשבונו עברו אלפים רבים של תלמידים במשך השנים הרבות את השיעורים הללו, את ה"חידושים" שחידש בהרצאותיו העלה על הכתב. העירות אלה נתרבו והיו לכרכים עבים, שהם מן העידית של מה שנכתב בפרשנות הגמרא, על דרך הפשט ובשישה הצמודה לדף ולעניין. בספר זה אנו מכירים בכל עמוד את האיש שהראה בהוצאת פרנקפורט של התלמוד, שהעיקר הוא לו הבנת השכסט ולא הצגת הברקותיו לעיני הקורא או השומע. גם במקום שהוא מפתח רעיונות באופן עצמאי, אינו הורג מן העניין ויודע להרצות את דיוקיו בבהירות כזאת כאילו הכל פשוט ומובן מאליו [78]. נוסף על כך השתדל להעיר

69. עמ' 15. 70. עמ' 65.
71. עמ' 68. בנספח מציונות הרפואות השונות עם מהיריהן.
72. השוה נספח א'. 73. הש' עמ' 26.
74. "ספר האהל עולם" (פרנקפורט תע"ד) למס' כתובות. המחבר הורה בבית־המדרש הגדול מיסודו של ר' אשר למלין במנהיים. — בשנת תע"ח הופיע "ספר העידה שלמה" (אופנבך) מאת נכדו של החזן החסיד שלמה (קירכהיים).
[75]. השוה נספחים א', ב' וג'; נפטר בשנת תע"ט.
76. "כוס הישועות" (פרנקפורט, יוהאן קלנר תע"ז). באותו בית־דפוס עמדו להדפיס את הרי"ף, ולשם כך ערכו וולף דורלאך, אליה בער, אליה וואהל, יצחק האהל ומשה ריינגאנום הגרלה. שודט, כרך ו', סי' 19, עמ' 150. והשוה ר' אברהם שישא הלוי: חדושי מהרשש"ך למס' ראש השנה (האהל, ירושלים תשי"ז—י"ח).
77. בראשי־תיבות: מהרשש"ך, היינו ר' שמואל שאטין כהן.
78. השוה למשל פירושו והנמקתו ל"שבועת היסת" שתיקנו רבנן, שכוונתה היא לד"ו רק "כדי להפיס דעת בית־דין". (שבועות מ' ע"ב). ברוח הערתו של רש"י לב"מ ה' ע"א ד"ה היסת: "שבועה שהסיתו חכמים לכך להסיתו להודות". השוה לעומת זה רש"י לשבועות מ' ע"ב ד"ה היסת: "לשון שומה ששמו חכמים עליו שבועה" את הנמקת שבועת ההיסת "חזקה אין אדם תובע אלא אם כן יש לו עליו". הוא מפרש שהתובע עצמו אינו בטוח בטענתו (דבר זה נשמע, לדעתו, מן הלשון "יש לו עליו" במקום "חייב לו"), ולכן שבועת בעל־דינו מפייסת אותו. לפירושו הוא מוסיף את ההערה: "ודוק ותמצא הדבר יקר" — אמרה נועזת מפי ענוותן כמוהו. השוה לכך

לכמה נוסחאות המקובלות בתלמוד[79] לפי נקודות־ראות כלליות ולנמק את שימושן הנמקה הגיונית. כן ניסה לפרש את כל המקומות שבהם נחלקים האמוראים ביניהם בדבר הוראת אחד התנאים, כך שלא ייראה "כאלו אחד מהם משקר". כידוע, יש סכנה במגמה כזאת, אם היא פועלת כמשפט־קדום. אבל ר׳ שמואל היה רחוק מלשעבד את האמת לדעות קדומות; הוא אומר בפירוש[80]: "ובמקום שראיתי שע"י הדחק בא — הנחתיו".

בפתח ספרו לא הדפיס הסכמות של גדולי הדור "באשר הדרך של נותני הסכמה הוא ליתן לאיזה מחבר שבח יותר מן הראוי לו", והוא סבור היה שאם יש רווח בכך לגוף הרי יש בו הפסד לנשמה[81]. בעוד ספרו הולך ונדפס — חלק ממנו כבר היה גמור — פרצה השריפה, אותה אש עצומה אשר ממש מעולם לא נראה ולא נשמע כזה, ושהיא גזלה את הכול גם ממנו ומבניו. למזלו הצילו ידידים נוצריים את ספרו מן הלהבות[82].

דברי הש"ך סי׳ פ"ז וצ"ב וכן דברי "אחרונים" על "ספק מלוה ישנה" בקשר עם "היסת".

79. הניחא, פשיטא (השוה פירושו ל"הניחא" ב"מ צ"ד ע"ב).

80. בהקדמה. 81. הקדמה.

82. ב"קול יהודה" (אמסטרדם תפ"ט) לר׳ יהודה גלאגאו נמסרים דברים רבים בשם ר׳ שמואל שאטין.

פרק שש עשר

ר' אברהם ברודא

אחרי שהקהילה חזרה ובנתה את בתי הכנסת[1] ואת בתי המגורים, בחרה ברב, את ר' אברהם ברודא מפראג שהיה רב בראודניץ, אחר־כך ראש־ישיבה בפראג ולפני שבא לפרנקפורט שימש רב במץ[2]. בפעולת ההוראה הנרחבת שלו — כמעט כל הלמדנים הצעירים באשכנז באו מבית־מדרשו[3] — קנה לו שם כגדול הדור, כך שהחכמים שבקהילה, ובראשם ר' שמואל שאטץ, קיבלו אותו ביראת כבוד כאלוף התורה המהולל, ואילו את לב שאר חברי הקהילה קנה במידת גמילות חסד ובידו הפתוחה.

את כוח המשיכה שנודע לשיעוריו בגמרא, נבין, אם נעיין בחיבורו הגדול "אשל אברהם"[4], שהוא פירוש לכמה מסכתות. לבד מעמקנות וחריפות התפיסה, בולטת בספר זה בהירות מופתית בסדר הרצאת ההומר הנידון. בכל נושא הוא עובר תחילה על המקורות, התלמוד והמפרשים הקודמים, ורק לאחר מכן הוא בא לדון בהכרעות הפוסקים על יסוד מקורות אלה[5]. אפשר להבין כי לבית מדרש שבו הורה תלמיד חכם מובהק כזה לפי שיטה זו, זרמו דווקא המוכשרים שבבחורים, שהתעתדו להורות הלכות ולפסוק דינים. הטובים שבתלמידיו רשמו את תוכן הרצאותיו ואת מסקנותיו. מרשימות כאלה ניזונו ספרים שלמים, שתלמידיו ראו חובת כבוד לעצמם להוציאם[6].

יחד עם הרצאת שיעורים היה פעיל מאוד בעניני הקהילה, ויש להזכיר במיוחד תקנה אחת שנדונה רבות ונתקבלה בימיו ב־18 ביולי 1715. מטרתה העיקרית היתה

1. נבנו שני בתי־כנסת: הקטן שבהם בניינו נשלם ראשון.
[2]. את כתב־המינוי במץ משנת 1712 פרסם דוד קויפמאן REJ כרך י"ט עמ' 128.
3. השוה ר' יונתן אייבשיץ: "עד אשר ממש רוב חכמי ישראל בדור הזה השלמים המה משותי מימיו (הסכמה ל"אשל אברהם") ור' שבתי כהן הילמן בהקדמתו ל"מנחת כהן" (פיורדא): "חכמי דורנו המה תלמידי הגאון".
4. פרנקפורט תק"ז. פירוש על פסחים, חולין, בבא מציעא, בבא בתרא וגיטין.
5. שני החלקים הם: "חידושי הלכות" ו"חידושי פוסקים".
6. "ספר מנחת כהן (פיורדא) מכיל בחלקו העיקרי, "ספר חידושי הלכות" (ואנדסבק תצ"א) רק פירושים של "ראש וראשון לכל רבני הגולה", היינו ר' אברהם ברודא. מלבד זה נתפרסמו מאמרים מפוזרים ממנו עוד בספרים אחרים רבים. — ב"נהג כצאן יוסף" (כ"ה ע"ב) מודפס שטר־עיסקא שחיברו ר' אברהם ברודא. [השוה נספח א' וכן Löwenstein, Nathanael Weil עמ' 9, וממנו: Blätter כרך ב, עמ' 4. הוא נפטר בשנת 1717 (עי' נספחים ב'־ג')].

לשמור על סייגי הפשטות בחגיגות המקובלות ובמלבושיהם של בני הקהילה. חשיבותו של "סדר" זה היתה מוכרת עד כדי כך, שאחד מחברי הוועד הדפיס וחילק אותו בין אנשי הקהילה בצנעא. עותקים אחדים מגיליון זה באו לידיו של — שודט, שחשש מהמשך הפצתם וראה להאשים את ועד הקהילה, לפני העיריה ב"התערבות יומרנית בזכויות השלטון".

ב־24 מאי 1716 כאשר העיר ערכה חגיגה לכבוד ליאופולד, יורש העצר של אוסטריה, שנולד ב־13 באפריל, קיימה הקהילה היהודית חגיגה זו בצורת תהלוכה אל בית הכנסת, שבו השמיעו הרב ור׳ שמואל שאטין את דברי ברכתם [7].

לתלמידיו היה הרב ידיד נאמן וגומל חסד. רבים מהם "אכלו מפתו וישבו אל שולחנו" ובמיוחד סייע לאלה שיצאו עם מילגת לימודים אל בית־המדרש, שהוא יסד בפראג. גם יתומים גידל בביתו וכלכל אותם מכיסו [8]. ר׳ אברהם ברודא נפטר בל׳ ניסן תע"ז [9].

7. הרופא ליב ווליך שנזכר לעיל חיבר חוברת שתיארה חגיגה זו: Dank-Fest, zugleich auch Fried- und Freudfeste. השוה שודט, שם, עמ׳ 121.
8. מימור־בוך: השוה נספח ד׳, 1.
9. אלמנתו ריכלה נפטרה בי"א שבט תק"ז וקבורה ליד בנה דוד (עי׳ נספח ג׳). עי׳ גם נספח א׳. שנת פטירתו של ר׳ דוד אינה נתונה באבני־זכרון, מס׳ 5844.

פרק שבעה עשר

ר' יעקב הכהן פופרש

אחרי פטירת ר' אברהם נבהר ידידו ובן ארצו, אשר אתו עמד בשעתו בחילוף מכתבים עם ר' יעקב הכהן פופרש מפראג, שמתחילה היה אפלאנט (חבר הרבנות) בפראג, ומשנת 1697 [1] רב בקובלנץ [2]. כאשר עבר את פרנקפורט בדרכו להלברשטדט מקום שם נבהר לרב, הניעו אותו ידידיו הרבים במקום, וביניהם ר' שמואל שאטין ור' יואל ענגרש, לדחות את הצעת קהילת הלברשטדט ולרשת את מקום ידידו שהלך לעולמו [3].

מבחינה ספרותית היסטורית תופס ר' יעקב כהן מקום בסופה של התקופה הגדולה, ובמכלול פעילותה הרוחנית הוא מהווה חוליה שהיתה חסרה בה. הכיצד? הכתבים הרבים, שבהם העשירו חכמי פרנקפורט את הספרות העברית, הקיפו כבר את כל תחומי הספרות הזאת, מן הילקוט לר' שמעון הדרשן ועד ל"אשל אברהם" לר' אברהם ברודא. בפרנקפורט זכו איפוא כמעט כל ענפי העולם היהודי לניצנים חדשים. רק תחום אחד, תחום מיוחד במינו, ספרות השו"ת, שהיא סגולית לפי דרכה לתרבות היהודית, והמקור העשיר ביותר למחקר ההיסטוריה היהודית, עדיין לא היה מיוצג — פרט לאוסף היקר אבל קטן, של תשובות ר' שמואל קאידנובר. אמנם אתה מוצא אי־אילו תשובות מפוזרות שיצאו מתחת ידיהם של רבני פרנקפורט — והרי כבר הצבענו על אחדות מהן בשל חשיבותן; אבל אוסף גדול של שו"ת, שערכו יהיה שקול כנגד הכתבים שיצאו בתחומים אחרים, יש לנו רק בספר "שב יעקב" [4] לר' יעקב כהן.

בתשובותיו אנו מוצאים אותו עומד בקשרים עם רבים מגדולי זמנו. על שאלה אחת יש בידינו תשובותיהם של ר' שמואל שאטין, ר' יהודה מיילר מבינגאן והכם פרנקפורטאי אחד, ר' יהודה ליב [5], ששימש כאן בשעתו כרופא וכדיין בעת ובעונה אחת, ולימים היה רב במיינץ [6].

1. שב יעקב סי' ט"ז. אבי סבו ר' יעקב כהן (השוה נספח א') היה רב בהאנאו.
[2] לפי I. Meyer נשאה המשפחה את השם טאכאו, אולם אין הוא נותן אסמכתא לדבריו ואין למצוא אסמכתא לזה בשום מקום אחר.
3. השוה נספח א'. 4. פרנקפורט תק"ב.
5. השוה נספחים א' וד' 2.
6. הוא חיבר פירוש "יד יהודה" ל"עשרה מאמרות" שכבר נזכרו (פרנקפורט תנ"ח) ופירוש להגדה של פסח.

ההכרעה בשאלה הנדונה היתה תלויה בעיקר בכך אם יש לייחס לחוות־דעת רפואית משקל הלכותי מכריע. ר׳ יעקב כהן השיב על שאלה זו בחיוב על יסוד פסקים קודמים [7] ועל סמך ראיה מן הגמרא [8]. ר׳ שמואל שאטין משיג עליו, ואילו ר׳ יהודה ליב, הרופא־הרב, שולל מדעת הרופא משקל כלשהו בענייני דת, אם אין בצדה ראיות מכריחות. וכך הוא כותב: ״ודבר זה יצא לנו מסברא ומגמרא, כי אמנם מצד הסברא ידוע לכל המתחילים בלימוד הרפואות, שחכמת הרפואה מניחה ונותנת לפעמים לדבר אחד סיבות רבות, ואין אחת מהן מכרחת, ולא עוד אלא גם התחלותיה ויסודותיה בלתי מוכרחים במופת חותך כשאר החכמות, אבל אינן אלא אומדנא, קצתן לקוחות מסברות וקצתן מהנסיון, ולהיות שכל המושכלות הם של שלשה מינים, והיינו החיוב והנמנע והאפשר, ובחיוב ונמנע לא יבא שום ספק, אבל הספיקים נמצאים באפשר, עד שאפילו האפשר היותר קרוב וסמוך לוודאי אינו וודאי, על כן רבו כמו רבו בחכמת הרפואות דעות שונות, לא ראי זה כראי זה, ומה שאחד בונה השני סותר, ומה שזה מתיר זה אוסר. ומי כהחכם יודע על מה להישען?״ [9] ועל יסוד ראיה מן הגמרא, הוא מותח ביקורת קטלנית על אבחנתו של אותו רופא.

ר׳ יעקב מתייחס בתשובתו המפורטת לחלק זה של השאלה: ״מצד הסברא כתב שאין לחכמה זו יסוד מוכרח והאריך בזה, ואין בידי להכריע בזה, ועל כל פנים ראוי לעשות דבריהם כספיקא.״ הוא דוחה את הראיה שהביא ר׳ ליב מן הגמרא וממשיך: ״על כל פנים לפי הבנתם וחכמתם צריכין ראיה לדבריהם, אף דאנחנו לא נדע אם זה הוי הוכחה, מכל מקום סגי אם הם יודעים בוודאי על־פי חכמתם, שזה הוא הוכחה״. באשר למקרה הנידון, הוא מסר לרופא המטפל על הביקורת שמתח הרב של מיינץ על אבחנתו. אולם הרופא טוען שמבחינה מסוימת ייתכן אמנם שר׳ ליב צודק, אך בכללו של דבר הוא מחזיק באבחנתו הראשונה. שהרי, הוא טוען, ר׳ ליב הוא גם רב ו״אינו עוסק כל כך בחכמה זו (= הרפואה) מחמת שהוא עוסק בחכמת התורה ואין הזמן גורם לאחוז בזה וגם בזה כראוי״ [10].

תשובתו השניה של ר׳ יהודה מילר מלאת הערכה לדרך טיעונו של ר׳ יעקב, שבו הוא רואה את מנהיגו ורבו. הוא מעלה נקודות חדשות רבות בויכוח ושואל אם במקרים כאלה לא יהא מן הראוי לשאול את פיהם של שני רופאים [11].

השאלות מקיפות תחומים מתחומים שונים, ברבים מאלה יש משום עניין בשביל הבנת הרקע של התקופה.

פרנסי יהודי ״מדינות קולוניה״ (ארצות הארכיהגמון של קלן) התמו בשנת

7. ״אמונת שמואל״ סימן א׳ (״דיש לסמוך על קצת נשים פקחות״) ו״עבודת הגרשוני״ סימן ב׳.
8. נידה כ״ב ע״ב.
9. שב־יעקב, חלק א׳ דף ס״ו ג.
10. שם, דף ס״ח ד.
11. שם, דף ע״א ג. השוה תשובתו של ר׳ מאיר מלובלין, סימן קי״א (מופנית אל רופא באותה שאלה). מובן שבכל התשובות האלה מדובר רק בשאלות הלכה, ואילו במה שנוגע לבריאותו של אדם, יכריעו דעותיהם והוראותיהם של הרופאים בלבד.

1710 על הסכם ("פיצר") עם אחיהם בווסטפליה, אשר על פיו ייצאו האחרונים בשלייט מן המסים היהודיים. הסכם זה נערך על בסיס של 220 טאלר דמי "קיומים" ו־1000 רייכס־טאלר מסים. והנה הועלה המס לאין שיעור, ונתעוררה השאלה אם ההסכם מחייב גם בסקרה בלתי־צפוי זה. אנשי קולוניה טענו שלא עלה על דעתם להתחייב לגבי "סך עצום כזה", ואילו אנשי ווסטפליה הסתמכו על כך שההסכם מיוסד על העובדה שהם אמידים פחות מאנשי קולוניה, ובכך לא נשתנה דבר עם שינוי גובה המס. ולא עוד אלא שב"שטר הפיצר" נאמר בפירוש שכוחו יהיה יפה גם "אם תשתנה המתנה מן שנה חדשה". אמור מעתה שבהסכם הובאה בחשבון האפשרות של העלאת המס, אולם ר' יעקב פוסק שדווקא פרט אחרון זה הוא נגד אנשי הווסטפליה, שכן לדבריהם, היו צריכים לנקוט לשון כללית, ולא לציין דווקא את "המתנה מן שנה חדשה" המגיעה להגמון. כן התחייב קהל הקולונים בהסכם מפורש רק "כאשר יוכל שאת", והרי עתה הם טוענים שאינם יכולים לעמוד בכך ולפרוע שני שלישים של הסכום העצום הזה, לאחר שהם מיעוט לעומת יהודי ווסטפליה[12].

בעת ההיא היתה השאלה הבוערת ביותר בקהילות היהודיות התנועה הידועה כשבתי צבי וחסידיו בעלי הדמיונות. השקר התארגן באסכולה של בני נביאים ממש וכל אלה ראו בהוזה שבתי צבי את אדונם ומשיחם. הטובים בעם עשו את כל אשר ביכולתם, כדי למנוע התפשטותו של רוח־עועים זה. בכך התחיל ר' נפתלי כהן כאשר הטיל חרם על חיון, אותו ראש המתעים שהפיץ בלהט עצום מבוכה בחוגים רחבים. אולם הוזים, כל שכן כשהם מחוננים בפקחות ויודעים לנהוג בשיטה. לעולם ידם על העליונה במקרים כאלה, ככל שהם מתעטרים בהילה של "קדושים מעונים". מי שיכול להבטיח מה שהבטיחו מבשרים אלה, המתיימר שיש לאל ידו לפדות את חסידיו מכל הפורענויות בעולם הזה ובעולם הבא, ימצא בכל עת ובכל אתר חוגים שידבקו בו בסתר.

כבר קודם לכן ננקטו צעדים נגד הסידי תנועה זו. ישעיה, חתנו של יהודה מנשיח, הוחיד בדעות שבתאיות והודה בהן. ר' אברהם ברודא הטיל עליו את החרם הגדול בשנת 1714. המוחרם הודה בטעותו וחזר בתשובה, ולכן ביטל הרב את

12. שם, חלק אה"ע, דפים קי"ח־קי"ט. להלן הוא מסביר שהשיקולים המשפטיים הכלליים הם לטובת אנשי קולוניה. שכן במקרה שמתעורר ספק בפירושו של שטר, לפי כללי המשפט התלמודי הרי לעולם יד בעל השטר על התחתונה. וכבעלי השטר יש כאן לראות את הווסטפלים, באשר הם טוענים על־סמך ההסכם. "ואם יאמר האומר דבני מדינות קולוניה נקראים בעלי השטר, כיון שהמה ביקשו להוציא ממון מבני מדינות ווסטפליה, והמוציא מחבירו נקרא בעל השטר ועליו להביא ראיה, תשובתו בצדו, דהמה אינן נקראים מוציאים. כי אם יתנו רשות לבני מדינות קולוניה, שיאמרו להגמון ירה"ה, שאין להם חיבור עם מדינות ווסטפליה רק מה שיתנו עבור מדינות קולוניה לבד, לא ביקשו מדינות קולוניה כלום מבני מדינות ווסטפליה, רק למדינות ווסטפליה אהני להו בחבורות, ואם אין להם פשר כלל הוי צריכין על כל פנים ליתן החצי לכל דבר, כיון שהמה במספר נפשותם יותר ממדינת קולוניה". — נמצא שהם־הם המבקשים להם משען בהסכם, ואם כן, עליהם להביא ראיה על נכונות פירושם.

החרם, לאחר שהתחייב ישעיה, בין היתר, לומר את וידויו לפני ארון־הקודש ולא לקרוא בזוהר במשך שלוש שנים [13].

גם עכשיו ננעלו בפרנקפורט "השערים" בפני מבשרי השבתאות בצורה חגיגית; אף־על־פי־כן נמצא אחד ששלח לליבלה פרוסניץ שחנה מחוץ לעיר "לחם ומזון" [14]. חסידים נסתרים רבים היו לכת במנהיים [15]. אחד משליחיה הפעילים ביותר, משה מאיר, ששהה בשנת 1725 במנהיים, נתפתה לליב דרום, פרנס של פרנקפורט, ששהה אף הוא באותה עיר, לבוא לפרנקפורט. ואולם שם נטלו הימנו ר׳ יעקב כהן, ר׳ יואל ענגרש [16] ור׳ מיכאל שפייאר את הכתבים שמהם נתבלטה רוח־התזזית של התנועה ההיא [17].

מובן שעתה היתה המלחמה נטושה נגד כל הקבלה החדשה. הואיל ומגמה זו ההופכת עורף למציאות ולעולם הזה, דרכה להתבטא במושגים ערפיליים ובלשונות מובנות־למחצה, השוגה בדמיונות מצא בה שכיות חמדה ואילו הפיקח — משעבר נחשול השבתאות, הכול בה נעשה חשוד בעיניו. איש בעל כשרונות מופלגים, האיטלקי ר׳ משה חיים לוצאטו, שחיבר ק״ן מזמורים בנימה קלסית, מחזה עברי ועוד יצירות נהדרות לרוב, משך על עצמו בכתביו הקבליים את החשד של מגמות שבתאיות. משה חיים לוצאטו הגיע לפרנקפורט [18] ומבלי לחשוש לכל דבר רע הלך לבקר אצל הרב. אולם הלה חקר אותו חקירה חמורה ביותר והוכיח אותו על פניו. ניכר שדברי ר׳ יעקב, עשו על האיטלקי חם־המזג רושם עצום, שכן לבסוף חתם על זכרון־דברים שהכיל את המשפט החשוב דלקמן: "... שמהיום ועד הלאה לא אלמד עם שום אדם בעולם, יהיה מה שיהיה ומתי שיהיה, ליחיד או לשנים ויותר, חכמת הקבלה, לא מתוך שום ספר בעולם או בעל־פה, ואפילו מה שנמצא בשם חכמי אמת כתבי האר״י וספר הזוהר, או שום ספר קבלה יהיה מה שיהיה, ומכל שכן מה שחלקי אמרה נפשי, מה שאני משה בדאי מלבי" [19].

לימים, כאשר ריב חדש, דומה לישן, הדריך את מנוחת החכמים, קרא אחד מחמומי המוח, בהצביעו על מעשה זה של ר׳ יעקב: "אשריך ק״ק פרנקפורט שזכית לכך לגדור פרצות הדור, ... זה שלוש פעמים" [20].

בראש מינהל הקהילה עמד בשעה זו, שהיתה קשה כל כך בחיי הקהילה — שכן בשנת 1721 פרצה שוב שריפה שגרמה נזק רב ברחוב היהודים — אדם מצוין,

13. ואילו ב"תיקוני הזוהר" הותר לו לקרוא. השוה מפתחו של רפאל קירכהיים, ערך Bann.
14. אותו תושב פרנקפורט, חיים מנהיים [נפטר ת״ק; עי׳ נספחים ב׳ וג׳] ערך משתה גדול ביום חתונתה של שפחתו, ועלתה הסברה שבמתכוון קבע את תאריך החופה ביום חג של השבתאים, ולכן נקנס האיש ב־159 ר״ט (שם).
15. השוה נספח א׳.
16. נפטר תקי״ב (עי׳ נספחים ב׳ וג׳).
17. ר׳ יעקב עמדן "תורת הקנאות" (לבוב תרכ״ט), עמ׳ 74.
18. עי׳ נספח א׳.
19. שם, עמ׳ 114־116. תאריך החתימה הוא י״ז טבת תפ״ה.
20. שלוש פעמים: (א) חיון, (ב) משה מאיר וליבלה פרוזניץ, (ג) הרמח״ל.

ליזר אופנהיים[21], שפעילותו הנמרצת היתה לברכה בכל השטחים. בווינה היו לקהילה נציגים מוכשרים, זיסקינד שטערן ועמנואל (מנדל) דראך[22], שעמדו בקשר אמיץ עם ר' שמשון וורטהיים בווינה, שכל קהילות הקיסרות הכירו בו כראש לכולם, וייצגו את עניני הקהילה אצל ממשלת הקיסר. בשנת 1718 הכיר הקיסר במעמד הנציגים האלה כמעמד רשמי, ובשנת 1723, כאשר פורסמה בחומות העיר וינה הודעה שעל כל היהודים (פרט לליב זינצהיים) לעזוב את העיר תוך שבועיים, יכול היה עמנואל דראך להסתמך על מעמדו כנציג הקהילה היהודית בפרנקפורט.

הודות לפעילותם של אישים אלה, וביחוד של ליזר אופנהיים, שניהל את המשא ומתן[23], התחשבה לעתים ממשלת הרייך, בגביית המסים המעיקים, במצבה הכספי העלוב של הקהילה. שלטונות העיר נהגו אף הם בעין טובה עם הקהילה. הקהילה חבה לעיריה כ־4000 זהובים (דמי חסות, מס דורות, היטל ליין, ארנונה לגינות, ניקוי רחובות וכו'), הואיל ולא היתה באפשרותה לגייס את הסכום הזה, נשארה הקהילה חייבת לעיר, לחשבון שש שנים את הסכום של 21120 זהובים. בשנת 1723 הצהירה מועצת העיר שמרביתו של חוב זה מכוסה על ידי תביעה ישנה של הקהילה (לגביה התנהל משפט ממושך שנסתיים לטובת הקהילה) והחליטה למחוק את יתרת החוב[24].

בין האחרים שפעלו בשרות הקהילה ראויים להיזכר משה זיכל, שלמה גייגר, ליב מיינץ (מנץ), ל. שנאפר, משה טריר, דוד בראדי, ל. פולד, יהודה בינג ומאיר שוארצשילד[25], ואילו מבין הדיינים יש לציין את ר' יואל ענגרש, ר' משה ראפ ור' וולף פרידברג־דורלך, שפעלו יחד כוועדת צנזורה אשר בלי רשיון ממנה לא ניתן להדפיס ספר בפרנקפורט, את הלמדן הגדול ר' משה קן[26] (חתנו של ר' שמשון וורטהיים בווינה). ר' יוסף שיף, ר' בער המבורג, ר' יוחנן המבורג ור' וולף כהן פופרש, שמקצתם שייכים אמנם, על־פי עיקר פעילותם, כבר לתקופה שלאחריה[27].

בשנת 1737 נשמעה לא בפעם הראשונה — וכפי שאנו יודעים, גם לא בפעם האחרונה — העלילה הנתעבת שהיהודים אוכלים דם בחג הפסח. קונטרס לטיני

[21] נפטר תצ"ט (עי' נספחים ב' וג').

[22] הוא היה חתנו של שמואל אופנהיים, השוה Wolf. Geschichte der Juden in Wien עמ' 63. — א.פ. — הוא נפטר בשנת תצ"ט (עי' נספחים ב' וג').

23. מן התכתובת הערה והמעניינת ביותר של אופנהיים עם הנציגים בווינה נשתמרו מכתבים והעתקים רבים בארכיון הקהילה היהודית בפרנקפורט. הם נרשמו בידי מר רפאל קירכהיים.

24. השוה המפתח של קירכהיים, מס' 46.

[25] נפטר 1776, השוה נספחים ב' וג'.

26. רב ה"קלויז" שמשפחתו נדבה הרבה להחזקת המוסד, ויחד עם זה רב־מחוז של דרמשטט. אשתו שרה בת ר' שמשון נפטרה בשנת 1724 (עי' נספח ד') באיגר (מימור־בוך) — עי' להלן, ונספח א', שם. בתו מרת ריזלה דריזן דאגה לתלמידיו הרבים של אביה הלמדן.

27. השוה תשב"ץ (אמשטרדם תק"י), הקדמת המהדיר.

מוקדש לנושא זה, שהופיע בקאסל, הגיע לידי הרב, והלה שלח אותו אל הנציג בווינה וביקש ממנו להשתדל שם שהחוברת תסולק משוק הספרים.

אנו רואים אפוא את ר׳ יעקב עומד בפרץ נגד אויבים מבית ומחוץ, בשורה הראשונה, כשם שגם בספרות התורנית הוא אחת הדמויות החשובות והמושכות ביותר של זמנו[28].

הוא נפטר בשנת 1740 (כ״ב שבט ת״ק)[29]. אחדים מבניו[30] התגוררו במקום והם קבורים בבית־העלמין הישן. ר׳ וולף כהן שכבר נזכר, התלמיד־חכם המובהק שבבניו, ששימש בפרנקפורט שנים רבות כדיין, היה לימים רב בפריידברג[31].

28. השוה נספח א׳.
29. השוה נספחים א׳—ד׳.
30. זכרה של בתו היחידה, שנקטפה בדמי ימיה, הונצח בפרוכת יפה, שהאב המתאבל הקדיש לשמה, ונתנה מתנה לקהילה (השוה כתובת מצבתה הנוגעת עד הלב, בנספח ב׳. השוה גם נספח ג׳. נפטרה בשנת תצ״ג — י״ה).
31. את בתו, הנשואה לאהרן אוכס, מהלל ה״מימור־בוך״ בשל מידת גמילות־חסדים שלה. ועי׳ נספחים א׳ וב׳.

פרק שמונה עשר

ר' יעקב יהושע פאלק

אנו מתקרבים למחצית השניה של המאה הי"ח, לאותה תקופה, רבת הייעוד ההיסטורי בכל תחומי רוח אנוש, שנפתחה בסערות ובזעזועים עמוקים. לא ייפלא אפוא שגם באותו תחום שבו זימנה לנו את משה מנדלסזון, התחוללו סערות עזות. ועדיין אין כוונתנו לאותו מאבק שנתעורר עקב שאיפותיו של החכם מדסאו; הוא שייך לעידן מאוחר יותר, והוא כאפס ואין לעומת ממדיה העצומים של המחלוקת, שפרצה סמוך לפני כן, ואשר שמו של ר' יעקב יהושע פאלק, רבה של פרנקפורט, שבו אנו באים לספר עתה, קשור בה קשר אמיץ ביותר.

הברית בין היהדות לתרבות הזמן, שהראתה את כוחה לפנים במשך מאות שנים, עמדה עתה להתחדש, לאחר שעה ארוכה שפגעי דורות הפרידו בין השתים. אם ביקשו עתה היהודים שלא יעומעמו עיקרי תורתם מנוגה האור שקרן מבן הברית האדיר שנמצא מחדש, היה זה צו השעה שיבהירו לעצמם את משמעותה ההיסטורית של אמונתם ויעלו את מהותה הפנימית למלוא תודעתם, וניתן לומר — ותהיה מה שתהיה דעתנו בעניין מחלוקת הקמיעות שעליה נדבר — ששיבה כזאת אל עצם מהותה עלתה לה ליהדות בכלל וליהדות גרמניה בפרט, מאותו מאבק שניהל רבה של פרנקפורט, כפי שנראה, מתוך אמונה עמוקה וקדושה ומתוך הכרה שבכך הוא לוחם למען אמונת היהדות.

אבל גם המריבות הממושכות והבלתי־פוסקות, שפרצו באותו זמן בקרב הקהילה, אינן חסרות, עם כל הקטנוניות שבה התנהלו, גם קו־אופי כללי שבו הם קשורים במידת מה, מבחינה היסטורית, בתנועות המדיניות של התקופה. גם אלה גררו בסופו של דבר את הרב אל המצולה. ואכן במאבק הגדול שהיה כים נגרש, יצא הרב וידו על העליונה, ואילו באותם הגלים שהלכו ונסוגו מן האופקים הרחבים יותר ויותר אל המערבולת הפרועה הצרה של יצרים אישיים, נחל תבוסה.

ר' יעקב יהושע בן צבי הירש פאלק, שנולד בשנה 1681 לערך, בא ממשפחת תלמידי חכמים מקראקא, שבה היה סבו, ר' יהושע, רב ראשי וחיבר ספרים שיצאו להם מוניטין [1]. כהתנו של ר' שלמה לנדאו בלבוב, שהיה איש עשיר ומכובד, נקשרו

1. הוא חיבר כתב־הגנה על רש"י נגד השגותיהם של בעלי התוספות בשם "מגיני שלמה" (ויניציה תק"א ועוד). מתשובותיו הרבות שנשלחו אל חכמים מבני דורו, יצא קובץ בשם ספר "פני יהושע" חלק ראשון, שו"ת (אמסטרדם תע"ה) — [ההוצאה המורחבת (לבוב תר"ך) מכילה שני כרכים של שו"ת.]

לו קשרי משפחה גם בעיר זו עם חוג של למדנים בעלי שם, ועד מהרה מצא שם הזדמנות לפעילות ציבורית נרחבת. בראשונה הפקידו בידו את משרת הכבוד של מפקח על ההוראה בלבוב, ותפקידו היה לבחון את מורי העם לפני קבלתם למשרתם ולהשגיח עליהם בעבודתם. לימים נבחר גם לפרנס הקהילה[2], אך מצא גם פנאי ללמד חוג גדול של תלמידים, כדבריו, "שליו הייתי בביתי ורענן בהיכלי עם תלמידים וחבירים המקשיבים לקולי". ואז אירע אותו האסון הנורא, שהוא עצמו מתארו בלשון ציורית מאד[3]: "קול זוועה לא שמענו כי אם קול הבערה יצאה לחלק ומראה אש הגדולה והמתלקחת אשר עלה בארמנותינו ובחלונינו על־ידי כמה חביות גדולות ונוראות מלאים פולוור (= אבק־שריפה) שהיה לשריפת אש עד שנהרסו הבתים ממגורותם, כמה בתים גדולים ובצורים חומה עד לשמים הושפלו עד לעפר, ערו עד היסוד בהן, ונהרגו כששה ושלשים נפשות קדושות מישראל, ובתוך החללים גם כן מגרי ביתי, זו אשתי הראשונה נ״ע ואמה ואבי אמה, עד שהגיע גם כן לצרת הבת בתי הקטנה, אחת היתה לאמה וחביבה עלי ביתר שאת, וגם אנכי הייתי מן הנפילים מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, ובאתי בעמקי מצולה בארץ התחתית ממש, כבתוך המכבש מחמת כובד משא הגלי גלים, שנפלו עלי קורות בתינו יותר מקורות בית־הבד, לא נתנוני השב רוחי, ידי ואיברי אינם ברשותי. אמרתי נגזרתי, בדמי ימי אלכה, פקדתי יתר שנותי, לא אביט אדם עוד עם יושבי חלד. ומתיירא הייתי שלא ייעשה ביתי קברי, לנסקלין ולנשרפין נהרגין ונחנקין, עלי היו כולנה ארבעתן כאחת, ודין ארבע מיתות לא בטלו ממני. זאת ועוד אחרת, שקורות הבית רהיטיו ועציו ואבניו נדמו עלי כעדים גמורים, אמרתי פן יפגעו בי להיות יד העדים בי בראשונה להמיתני. אמנם בחמלת ה׳ עלי, לא נתנני אלוקים להרע עמדי, וכמו ערך שליש או רביע שעה אחר ששקט וסר מזעף קול המפלה, רק עדיין קול שפעת המולת המון לאלפים ולרבבות הולך וסוער, הרומסין על הגג ותיבקע הארץ לקולם, ורבים אשר המיתו ברמיסתן מאשר בראשונה, אף דלא הוי סגי בלאו הכי, שכוונתם להציל ולפקוח הגל. סוף דבר יצאתי מכלל ודאי סכנת נפשות לידי ספק. אז אמרתי עודני בתוך הגל: אם יהיה אלקים עמדי והוציאני מן המקום הזה לשלום, ויבנה לי בית נאמן להרבות גבולי בתלמידים, לא אמנע עצמי מכותלי בית־המדרש, ולשקוד על דלתי העיון בסוגיית הש״ס ופוסקים, וללון בעמקה של הלכה אף לינות הרבה בעניין אחד״.

אכן הוא ניצל, וקיים, הלכה־למעשה, את נדרו להקדיש את חייו לתורת ה׳, ולא יצאו שנים מועטות והוא נמנה עם גדולי הלמדנים ונתמנה רב בטארלי, בזאריב, בליסקה ובשנת 1718 נתמנה רב ראשי בלבוב. ודאי אין זה דבר שכיח שאדם שהיה פעיל בתור פרנס בהנהלתה של קהילה גדולה, והיה לו שיח ושיג יום־יומי, עם כל השכבות השונות שמהן מורכב ציבור כזה, זוכה לאחר מכן לכהן

2. השוה לנדסהוט, תולדות אנשי שם, כרך א׳ (ברלין תרמ״ד, הוצ׳ מ. פופלאואר) עמ׳ 29.
3. הקדמה ל״ספר פני יהושע, אפי זוטרי״ (אמסטרדם), כרך א׳: נשים.

כרב באותה קהילה עצמה. אבל אם קרה דבר כזה, הרי סימן מובהק הוא שהאיש הוכיח את יושרו ואת נקיון כפיו מכל מיצוא פנים. ואמנם מידות אלה הן שעמדו לר' יעקב יהושע גם בעתיד, במריבות ובמחלוקות הרבות שבהן היה מעורב. בשל משפחתו הענפה[4], וכן בשל המישתתפים המרובים בישיעוריו בגמרא, שנאספו אליו מכל הארצות, התפתחו קשרים בינו ובין המקומות המרוחקים ביותר, ועד נהרה נמנה עם בעלי הסמכא הרבניים הידועים ביותר, לפיכך, כאשר קיבלה קהילת ברלין מן המלך את הרשות למנות רב ראשי, בשנת 1731 הפקידה משרה זו בידו של ר' יעקב יהושע. בכתב המינוי מכנים אותו אנשי ברלין "איש מאין כמוהו חד בדרא, שר התורה".

עם זאת נשאר בברלין שלוש שנים בלבד. פרנס רב השפעה, פייטל אפרים שהיה רגיל שהכל יסגדו לו, היה מעורב בסכסוך שבו היה הרב צריך לישמש בורר וכיון שהרב ר' יעקב יהושע דן בלא משוא פנים, והייב את הפרנס התקיף התחיל הרה להציק לו[5].

מצרה זו חילצה אותו הזמנתה של קהילת מיץ בשנת 1734 לשמש בה ברבנות. נראה כי למינוי זה יש חלק רב בתשובתו שכתב זמן קצר קודם לכן לישאלה שקהילה זו הפנתה אליו. בקהילה זו היתה קיימת קרן לתמיכה בעשרה תלמידי חכמים, ועתה הופיע תלמיד־חכם אחד, שאשתו היתה ממשפחתו של הנדבן שנדב את הקרן, ובהסתמך על סעיף אחד בשטר־הנדבה דרש שאחד מעשרת החכמים האלה יפוטר כדי לפנות לו מקום. הואיל ורבה של מיץ, ר' יעקב רישר, נפטר זמן קצר קודם לכן, פנה אחד הממונים על הקרן אל ר' גרשון קובלנץ ממיץ, והלה שלח את השאלה לפני רבה של ברלין. ר' יעקב יהושע, שזה עתה חזר מנסיעה אל עיר מרחץ ("טעפליץ"), היבר תשובה שהצטיינה הן בבהירותה והן במדעיותה. הוא מסביר שאין לדחות אדם ממשרתו כל עוד לא מצאו עוולה בידו, אפילו נמצא מועמד "טוב ממנו", וכך הוא מסכם: "ובהא נחיתנא ובהא סליקנא. דמוקמינן הדבר בחזקתו. כיון שהגבאים והאפוטרופסים לא מצאו עולה לדחות המוחזק ועומד בחזקת כשרות וחוששין לכבודו, בוודאי הדין עמהם"[6].

ימים רבים נחשבה הרבנות של מיץ כמשרה מכובדת ביותר בשל ריבוי תלמידי החכמים שבה. יתר על כן, הרב ר' יעקב רישר שנפטר בשנת 1733, היה הסמכות ההלכתית המוכרת, והודות לתשובותיו[7], גם המפורסמת ביותר של דורו. חכמים

4. בין קרוביו בגרמניה בלט אז במיוחד גיסו ר' הירש חריף (ביאלה) שהיה מאז שנת 1718 רב בהלברשטדט. השוה עליו: Rabbi B. H. Auerbach, Geschichte der isr. Gemeinde Halberstadt. 5. השוה לנדסהוט, שם עמ' 30.

6. שו"ת קרית חנה (מיץ תקמ"ה), סימן ל"ד ול"ו, וכן חלק ב' סימן מ"ה. מדברי חתימתו "חונה בק"ק ברלין והמדינה ומצ"פ לק"ק לבוב והגליל יצ"ו" אי אפשר להסיק (נגד לנדסהוט, שם) שהוא עמד לחזור ללבוב, שכן בשער ספרו "פני יהושע לסדר נשים" כתוב "מהור"ר יעקב יושע נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק מיץ וכו' ומצ"פ לגליל לבוב", ומכאן ראיה שלא תמיד מוכיח הלשון "ומצ"פ" שפלוני מכהן בפועל במשרה מסוימת.

7. שו"ת שבות יעקב, חלק א' האלה (תס"ט), חלק ב' אופנבך (תע"ח).

רבים היו חושבים להם לכבוד גדול לרשת את כסאו. כאן נדון רק באחד מהם, ר׳ יונתן אייבשיץ מפראג, חכם ששמו הלך לפניו ואשר היה המועמד הרציני ביותר, נוסף על רבה של ברלין[8]. ר׳ יעקב יהושע, שבסופו של דבר היתה ידו על העליונה, הצדיק את בחירתו עד מהרה, בשנת תצ״ט, כאשר הוציא את החלק הראשון של מפעלו הספרותי ״פני יהושע״[9], ובכך תקע לו יתד נאמן בספרות פרשנות הגמרא.

המוניטין הרבים, שיצאו לו עם צאתו של ספר זה לאור, גרמו ודאי במידה רבה לכך, כי מקץ ימים מועטים, כאשר נפטר הרב הגערץ והמקובל ביותר של פרנקפורט, ר׳ יעקב כהן פופרש, נתלו בו עיני בני פרנקפורט, ובשנת תק״א נתמנה בעל ״פני יהושע״ כרבה הראשי של הקהילה[10]. סמוך לכניסתו לתפקידו בשנת תק״ב הודפסו בפרנקפורט שו״ת ר׳ יעקב פופרש, שהכילו חילופי תשובות עם ר׳ יעקב יהושע, והימנו יכלה הקהילה לראות באיזו מדת הוקרה והערצה דיבר בשעתו, רבה הדגול המנוח, על יורשו[11].

אם סבור היה הרב כי לאחר פגעי הזמן שעליהם סיפר, יזכה עתה בפרנקפורט לימי שלוה, לא היה אלא טועה, שכן מיד לאחר שקנה שביתה במקום זה, הביא עליו פסק של הלכה מחלוקת עם רבים מחכמי העיר. את נסיבות הבעיה הוא מתאר בעצמו: ״ידוע שאין ליהודים פה כי אם רחבה אחת קטנה, ארוכה כמות שהיא מצפון לדרום, ונחלקה לשתי שכונות, אחת מצד מזרח ושכנגדה למולה מצד מערב ואין הפסק בין הבתים, כל שכונה ושכונה, כי אם במקומות מעט מזעיר. ויהיה כי ימות מת באחד מבתי השכונה, הוצרכו הכהנים להיות נעים ונדים ולזוז ממקום ולילך משכונה לשכונה שכנגדה. ואם ח״ו גם באותה השכונה ימות המת, אזי, לא ימצאו מנוח לכף רגלם, ללון לינה אחת ברחוב היהודים כלל, כי אם במקומות מעט מזעיר״.

״פעם אחת קרה מקרה שהלכתי למצות הלוית המת, התאספו אלי כמה נכבדי הכהונה במעמד כמה לומדים, וענו ואמרו לי הכהנים, דרך סיפור דברים, מגודל הצער שיש להם מענין זה. ואמרתי להם: מה הקול הרעם הזה? וכי אי אפשר לתקן על־ידי הפסקות חומות שקורין בראנד מויאר (= קיר מפריד)? או בשאר דברים שאפשר לתקן, לעשות ריווח בין הדבקים בגיגין וויזין הבולטים... ואמרו לי שכל זה לא יועיל, מחמת שעדיין יהיו אסורים מחמת הביב שמתחת לארץ, בכל אורך השכונות... ובשמעי הדברים האלה הייתי משתומם ומתפלא בדבר זה, לפי שלא עלה בלבי שיהא בזה שום בית מיחוש, שתסוב הטומאה מבית לבית מדרך תחתית הארץ.״ כאן נכנס ר׳ יעקב יהושע לשקלא־וטריא נוקבת בהלכות טומאה, ומסיים: ״ועוד תדע שכן הוא (היינו, ״שלא יאומן לי כלל שיצאו אלו הדברים מפי חכם מובהק להחמיר״), דאם לא תאמר הכי, הגע בעצמך, שאם היו הביבין הללו נמשכין

8. השוה איגרת ר׳ נחמיה רישר, נדפסה ב״שפת אמת ולשון זהורית״ (תקי״ב).
9. ״פני יהושע אפי זוטרי, פנים מסבירות להלכה״ לסדר נשים (אמסטרדם תצ״ט).
10. פני יהושע, הקדמה לסדר נשים.
11. ״שב יעקב״, פרנקפורט ע״נ מאין תק״ב, חלק א׳ סימן מ״ח, דף עח ג—פד ד.

משכונה זו לשכונה שכנגדה, כמו שנתברר לי אחר כך, שכן הוא באמת פה קהילתנו, אם כן אפוא היעלה על הדעת שיהיו הכהנים בני לוי גולין משכונה לשכונה, ולא תהא קולטתו לדירה לעמוד בתוכה, דיצטרכו לגלות עוד מעיר לעיר?"

כך טען הרב באותה שיחה אלא ש"אחר כך נתפרדה החבילה. ובמהלך הימים, תוך שנה־שנתים מדי היותי פה, הפצירו בי הכהנים מאוד, אולי הימצא יימצא להם צד היתר בזה, עד שפעם אחת אסתייע מילתא. שאחר הכנסת כלה לחופה שכל המשפחה מצד החתן ומצד הכלה היו כהנים, וכבר היה טבחם טבוח ויינם מזוג ושולחנם ערוך, ובתוך כך מת תינוק אחד בתוך השכונה של מקום בית המשתה, וגם בשכונה האחרת היה מת אחר, בענין שהיה להפסיד כל סעודתם ולבלבל המשתה והשמחה, וכמעט שנתערבב משתה הנישואין, עד שהוצרכתי לפייס אבי הילד המת בשכונה ההיא, שיוציא את הילד מתוך אוהל לחדר אחד שהוא בחצר הפתוחה לאויר העולם. — וגם פעמים הרבה שהכהנים נעים ומטולטלים בלילי שבתות ומועדים, שהוצרכו לפרוש מביתם לבטל עונג שבת ומצות עונה."

"קיבלתי עלי להתבונן בזה לעתים ולפרקים ידועים, כשאגיע בספר משניות במס' אהלות, בכדי שאוכל לידע אם יש בה שום סברא קצת נוטה לאיסור, ואז אניח דברים כהוויתן במקומן. אמנם האם שלא אמצא שום צד איסור כלל, או אדע נאמנה שלא יצא הוראה מפי שום חכם מובהק." ר' יעקב יהושע ביקש לברר, מה היתה דעת חכמים בדורות קודמים על איסור זה, והנה "הגיד לי זקן אחד מופלג שגם המנוח הרב המאה"ג מוה' שמואל שאטין ז"ל אמר לו שאין יודע טעם להומרא זו". ואמנם החכם הנ"ל ציין באזני אותו זקן משנה מסוימת, שלפי השערתו, שימשה יסוד לאיסור הנ"ל. "וכשומעי הדברים הנ"ל נתתי שמחה בלבי: אדרבה נראה לי שמשם ראיה יותר לביטולו של האיסור"[12].

פסק זה של הרב עורר התנגדות רבה, אבל בגלל יוקרתו הרבה לא הובעה זו בגלוי. הוועד התייחס אליו, בכל הזדמנות, ביראת כבוד יתרה.

לפי תקנה ישנה משנת 1628 היתה צריכה להתקיים, בשנת 1742, בחירת ועד חדש, בחדש תמוז. אלא שבאותו זמן שהה בעיר הקיסר ועמו "שרים רבים ונכבדים הפרתמים ויועציו ואדיריו, והדבר ידוע שבשעת בחירת הפרנסים תמיד התרגשות רב ברחובות קריתנו, עד שנתוודע הדבר ליושבי העיר. ומעתה כל חכם־לב יבין וישכיל, שלעת כזאת לא נכון לבני עמנו להתראות באוושא מילתא (= ברעש גדול) ובהתרגשות, כולי האי ואולי יתעורר ח"ו על־ידי כך נתינת עין משונאי דתינו, יען כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב וגלה כבוד מישראל". הוועד ההליט אפוא לדחות את הבחירה עד שיעזוב הקיסר את העיר ולהאריך עד אז את כהונתו של הוועד הנוכחי; אלא שתקנון הקהילה הנ"ל אסר על הפרנסים, תוך איום

12. השוה שו"ת מאמר מרדכי סימן נ"ו. [על בעל שו"ת זה השוה אויארבך, "ברית אברהם". עמ' 25 ואילך, הערה.] בכתב־יד שברשותי אני מוצא תוספת מעניינת המכילה דברי פולמוס חריפים מאת אלמוני נגד הפסק של הרב.

בחרם ושמתא, להמשיך כהונתם, למעלה משלוש שנים, בלי בחירות חדשות. לפיכך ביקש הוועד מן הרב לפסוק דין בעניין זה. תשובתו של הרב היא כדלקמן:

״אחר העיון הדק היטב לבי מבין מלשון התיקון הנ״ל שנעשה דרך פשר, עיקר הענין היה כדי להשקיט המחלוקת שהיתה בעת ההיא, לכן גזרו בחומר הנ״ל על מי ומי מהפרנסים שימלא לבו לעשות בזדון ובשאט נפש להחזיק הפרנסות יותר מהזמן שלושה שנים הנ״ל, בדרך אלמות או קשר מחלוקת וכיוצא בזה. מה שאין כן באונסא (= במצב חירום) דלא שכיח כי האי לא סלקא אדעתייהו (= מקרה מיוחד כזה לא עלה על דעתם), וביותר שענין ההרחבה אינו לזמן מרובה כי אם על זמן מה כמבואר, וכבר נתברר על-ידי פנקס הקהל ישן, שגם בשנים העברו, לפעמים הורחב זמן בחירת הפרנסים על חודש או ימים. סוף דבר הכל נשמע, שאין כאן לא נידוי ולא חרם ולא שמתא, מאחר שאין כאן שינוי מפני המחלוקת חלי׳, והרשות נתונה להרחיב זמן מה כפי שבא בשאלה. רק כדי שיצא הדבר בהיתר היותר נאות, זאת ועוד אחרת: שהוא דבר הנעשה במנין, וכל מילתא דמתעבדא בי עשרה צריכי עשרה אחריני למישפליה, וגם כדי לעשות זמן קצוב להרחבה הנ״ל, כשר ונכון הדבר לעשות כנסים לשם שמים, לפרסומי מילתא לברר כ״ג אישים כשירים על-פי הגורל מהקלפי וכנהוג, כדי שיהיה על כל פנים המנין מרובה ממנין הראשון (= בשנת 1628), והם יעיינו ויפקחו, ולמראה עיניהם ישפוטו בענין זמן ההרחבה, ואיך ומה להתנהג בימים שבינתיים, שלא יהא קהילתנו כבירה בלי מנהיג״.

הועד רשם לפניו תשובה זו בציון: ״כל זה מפה הקדוש הרב הגאון אב״ד נר״י דקהילתינו״ [13]. — בהתאם לכך נבחרו כ״ג אישים — ביניהם הרב עצמו ור׳ משה קן — ואלה קבעו את מועד הבחירות ליום א׳ הראשון לאחר צאתו של הקיסר [14]. לאור ההחלטה הזאת שבה מופיע הרב כשומר נאמן של תקנון־הקהילה הישן, ולאור אחדות־הדעות שבה קיבלו כל הנוגעים לדבר את ההחלטה, לא היינו מעלים על הדעת שעד מהרה תפרוץ בקהילה מחלוקת מרה, שפגעה בהשלכותיה, במשך שנים רבות, בכל תחומי חייה של הקהילה, ולבסוף עירבה גם את הרב עצמו, בתוך המערבולת. הלא היא המחלוקת בין סיעת קן לבין סיעת קולפא [15].

כאשר סיעת קולפא, שרבים מנכבדי הקהילה השתייכו אליה, ביקשה לפשר בין חוקת הקהילה הישנה לבין ארגונה מחדש ברוח עממית, נתקלה בהתנגדותה של משפחת קן, שחלשה על מינהל הקהילה ועל האוכלוסיה, ולא קל היה לסלק

13. פנקס הקהל, קפ״ז ע״א.
14. שם, קפ״ז ע״ב. כ״ג האנשים היו: הרב, ר׳ משה בן ליב קן בינגן, מענדל דראך, מרדכי גלוגא, משה שייאר, מאיר ווירמש, יוסף בן יעקב קן, זעליגמן איטינגן, גומפריך בן יהודא ליב, יוסף קאסיל, יודא בן מענדלין קולפא, ליפמן בן ר׳ מאיר עלזוס, שמואל בן משה איטינגן, ליזר בן יעקב האוזן, אנשיל לאנדא, שמואל מניס, מאיר בן דוד האמיל, יוסף אלחנן בן יעקב רפאל, זלמן גייגר, יוסף שיף, נתן אנשיל, משה ניימרק ואנשיל בן ליב פלערסהיים.
15. השוה נספח א׳.

את השפעתה משום שהיא עמדה על יסודות איתנים. ליב קן נדב בחייו נדבות רבות לקהילה, ובצוואתו הטיל על בניו לייעד עשרת אלפים רייכס־טאלר לקרן מיוחדת, שמן הרבית תשולם קצבה לתלמידי הכמים שישקדו על התורה בבית המדרש. בניו של הנדבן, בער ור׳ משה קן, מסרו בשנת 1730 סכום זה לקהילה וקבעו עם הוועד שהרבית 275 רייכס־טאלר בכל חצי שנה — תימסר להם לשם הענקתה לחכמים שיוצעו על ידם ויאושרו על ידי הוועד. האחים קן רמזו שיש בדעתם להוסיף נדבות מאמצעיהם הפרטיים. זכרון דברים על הסכם זה כולל מליצות גבוהות על זכויותיהם של ליב קן ושל בניו ההגונים, למען קהילת פרנקפורט[16], ואמנם היו בער ומשה קן אישים שכל קהילה היתה מתברכת בהם בכל עת. בעוד שבער קן היה תומך בעניים ביד רחבה, עומד לעשירים בעצה טובה ושתדלן נאמן לענייני הקהל, הרי אחיו ר׳ משה היה איש ירא שמים וגדול בתורה. ר׳ משה קן[17] היה חתנו של ר׳ שמשון ורטהיימר, הרב הראשי המפורסם של וינה, שהיה מכובד מאוד על חצר הקיסר, ושכל הקהילות העירוניות של גרמניה התיחסו אליו בהערצה וביראת כבוד. ועם זאת הסתפק ר׳ משה קן במעמד של רב־ה״קלויז״ בעיר מולדתו וכן החזיק ברבנות דרמשטדט. בתו של הרב הראשי מווינה, אשר בביתו היו נכנסים ויוצאים גדולי הדור, היתה מאושרת שנפל בחלקה לסייע בתרומותיה לתלמידי ה״קלויז״ בפרנקפורט, ולספק מזון וכל שאר הצרכים לאלה שבאו להאזין לשיעורי בעלה[18].

מעלותיו התרומיות של ר׳ משה קן, אופיו האצילי, פקחותו והתנהגותו העדינה, כמעט דיפלומטית, היו מכשירים אותו למלא תפקיד גדול בחיי הקהילה גם אילולא עמדו לו ייחוס משפחתו ולמדנותו. זכות מיוחדת נתגלגלה לידו, לא רק למען הקהילה אלא לטובת הציבור היהודי בקיסרות כולה. בפעילותו הנמרצת והזריזה בעניין החרמת ספרי התלמוד וסידורי התפילה, בעקבות הלשנותיו החוזרות ונשנות של יהודי מומר, שיגרו השלטונות הוראה המורה אל ועדת הספרים לנקוט באמצעים נמרצים נגד מדפיסי ומו״לי ספרים אלה. התלמוד (הוצאת פרנקפורט ואמסטרדם) היה כבר מודפס, ועל כן נגזר לרכז כל העותקים שהשלטונות הנכריים יכלו למצוא ולסגור אותם בפרנקפורט על מנעול ובריח. היהודים ניסו לבטל את הגזרה על ידי איסוף נתונים מדויקים על אישיותו של המלשין. כפי שסופר לעיל[19], היו או מומחים נוצריים מוכרים את דעתם, כי בתלמוד, וביחוד במסכת עבודה זרה, שעליה יצא הקצף, אין דבר שיש בו כדי לפגוע בדת הנוצרית. לפיכך היה חשוב ביותר, ובכך היה תלוי במידה רבה גורלם של הספרים המוחרמים, לברר מי הוא האיש הטוען את ההיפך. לאחר חקירות ממושכות עלה בידי היהודים לגלות

16. פנקס־קהל קפ״ג ע״א.
17. אשתו השניה היתה בתו של הסוכן בערמן מהנובר. היא נפטרה בשנת 1726. אשתו השלישית, לבית שפייאר, נפטרה בשנת 1758 (מימור־בוך). והשוה נספח א׳ לפרק זה, הע׳ 23.
18. השוה הפרק הבא, הע׳ 26. נפטרה בשנת 1724.
19. השוה לעיל פרק חמשה עשר ע״י הערות 64־65.

שהמלשין פאול כריסטיאן לא נתקבל בברלין לטבילת הנצרות, בשל ״דברים שאינם כשורה״, ונאלץ לנסוע לקיסטרין כדי לזכות לטבילה המיוחלת. כן נתברר כי מיד לאחר שכריסטיאן, שהמיר את דתו, קיטרג על יהודי פרידברג במארק ברנדנבורג לפני שלטונות קיסטרין, בשל ״חילול השם״. סמוך לכך נסע משם להאלה, ושימש שם כמרצה ללשון העברית, אלא שבסופו של דבר הודח ממשרתו כמורה לא יוצלח, כאדם גס ומחרחר ריב. כל זאת אישרו בכתב מטיף החצר ד״ר יבלונסקי בברלין ויועץ הקונסיסטוריה שארדן בהאלה. ר׳ משה קן ביקר אצל הנסיך הבוהר של מיינץ כשתעודות אלה בידו והרצה לפניו את תוצאת חקירתו, שנגלתה לעין כל, בצורה משכנעת כזאת, שהנסיך הבוהר הרים את קולו ואמר ״איזה מנוול ורמאי הוא זה, שלחו מיד את המסמך הזה לווינה!״ במהלך השיחה העיר ר׳ משה קן שהנסיך הבוהר יכול לראות כאן בעליל, שעדיין משגיח הקדוש ברוך הוא ברחמים, עלינו היהודים, שכן הכל מתגלה, ״שמציקים לנו רמאים כאלה, ולכן יואיל־נא הנסיך־הבוהר בחסדו לתת את ידו למען העניין הצודק״. ובכך רכש את לב הנסיך לפעול לשחרור הספרים[20]. אבל רק ב־1 באוגוסט 1753 הוחלט להחזיר את עותקי התלמוד ואת סידורי התפילה שהוחרמו יחד אתם — על אלה יצא הקצף בשל תפילת ״עלינו״ ומקומות אחרים. — שחרורם בא איפוא בעיקר בזכות השתדלויותיו הבלתי נלאות של ר׳ משה קן יחד עם חותנו, ר׳ שמשון ורטהיימר שהמציאו בשעתם את האמצעים הדרושים להדפסת הוצאה זו של התלמוד[21], והם גם שניהלו בזריזות רבה ובהצלחה, בשליחות יהודי אשכנז, את ההגנה על התלמוד ועל סידורי התפילה. לפיכך אין פלא כי לרב ה״קלויז״ של פרנקפורט, השתדלן ר׳ משה קן, ששמו הלך לפניו בכל קהילות אשכנז, נודעה השפעה מכרעת בקהילתו הוא. איש שראה ארצות רבות, ר׳ מאיר קרשקש[22] מפליג בשבחו כשהוא מדבר עליו ״השלם בכל הכתרים, בהפלגת התורה וברוב העושר ותפארת הבניה ומנהיג כל קהילתו הקדושה בכוח חכמתו, והוא רך בשנים, לא קם כמוהו בדורות הראשונים וגם האחרונים, ר׳ משה קן״. אם נשווה אותו לנגדנו, את אחיו בער ואת יוקרת זכר אביהם, יוקל לנו להבין שמשפחה זו[23] ניהלה את ענייני קהילת פרנקפורט במשך עשרות שנים.

בכתב המינוי שנשלח בשעתו אל ר׳ יעקב יהושע[23א], צוין במיוחד ש״ה״ה המאהג״ל אב״ד דקלויז״, היינו ר׳ משה קן, היה בין אלה שעשו למען בחירת הרב החדש, ואם כן היה זה מדרך הטבע, ששני החכמים קשרו ביניהם ידידות הדוקה. משפחת קן שחלשה על הוועד, היתה מכובדת מאוד על הרוב המכריע של הקהילה, ויחד עם זה היתה מחוננת בכל המעלות הדרושות להנהגת ציבור גדול כזה. ואם ניקח עוד בחשבון שמימי ר׳ מנדל בס לא ניתן לרב, על־פי כל המסורות וה״סדרים״, להתערב בעניני המינהל, נבין שר׳ יעקב יהושע השאיר את הצד

20. איגרות ר׳ משה קן ואחרים בגנזך הקהילה.
21. [השוה לעיל פרק ארבעה עשר, הערה 7].
22. הקדמה ל״תשב״ץ״ (אמסטרדם תק״א).
23. השוה נספח א׳. 23א. השוה נספח ה׳.

המינהלי כולו בידי הוועד — היינו, באותה שעה, סיעת קן. ברם כל זה לא ניצל שעל כל משגה של מינהלת קן היו שומרים טינה בסתר לבם גם כלפי הרב. ואכן בלי ספק, נעשו משגים.

ר' שלמה בן אברהם גייגר, אדם בעל שאר רוח ובקי בכל חדרי ספרות ישראל, פרסם בשנת תצ"ח ספר בשם "כרם שלמה"[24] המפרש פסוקים מן התנ"ך ומאמרות של המדרש בעזרת הזוהר, כתבי האר"י ז"ל, הספרות המוסרית־הפילוסופית וספרות שו"ת, בקיצור מתוך ניצול כל מכמני הספרות היהודית, ולעתים בהצלחה מפתיעה, לפי טעם הדור, בשינוניתו ומקוריותו ידע להסתייע בפרשנותו בכל שיטות הפלפול וה"חילוקים"[25], ולשלב בחידודי לשונו אפילו את הבעיות הפילוסופיות הרציניות והעמוקות ביותר[26]. הוא מביא אמרה מן הזוהר ששימשה כנראה נר לרגליו בלימודיו: "איכא בזוהר מכל עץ הגן אכול תאכל, כולהו ביחודא שריא (= כולם ביחד מותר לאכול), דהיינו אם היה אוכל גם משאר אילנות, לא היה נחשב לו לחטא, אבל על שאכל מעץ הדעת לבד, בזה חטא, דעשה פירוד למעלה וקצץ בנטיעות"[27]. הוא עצמו קטף מכל העצים ומכל הענפים, לפיכך סבור היה שזכאי הוא להביא גם מספר ה"עיקרים" "מורה נבוכים" ושאר ספרים המדברים מאותן החקירות, ולהרצות רעיונותיהם כדרכו, בלשון השוה לכל נפש[28]. בתקופה ההיא סירבו רבני פרנקפורט לתת הסכמות להדפסת ספרים חדשים, ולכן לא מצאו כל תמיהה בכך שספרו של ר' שלמה גייגר היה מצויד בהסכמות של רבנים מקהילות אחרות[29]. אבל ארבע שנים לאחר שהופיע הספר ונתחבב על חוגים רחבים יצאה החלטה מאת הוועד כי במשך תשע שנים לא יעבור ר' שלמה גייגר לפני התיבה, באף אחד מבתי הכנסיות הגדולים, וכי "לעולם" לא יוכל להיבחר לפרנס, ואילו על ספרו תפורסם "הודעה" בבית־הכנסת. הטעם שניתן הוא שר' שלמה גייגר ועוד שניים מאנשי הקהילה, מרדכי גלוגא ושמואל משה כהן שוסטר — שנקנסו ב־39 זהובים ונידונו שלא להיבחר[30] — התנהגו בחדר־הקהילה "שלא כהוגן". אין אנו יודעים אם הפרנסים מצאו דופי באישיותו של ר' שלמה בלבד או גם בספרו, אבל ניכר שהעונש היה מכוון כנגד שניהם גם יחד, מכל מקום ידוע שעל הספר קפצו קוראים גם לאחר מכן[31], והחלטה זו הוסיפה לשורות הבלתי מרוצים איש נוסף משכיל ומיוחס[32].

24. הומבורג פד"ה תצ"ח.
25. השוה במיוחד את השימוש בדרך "לשיטתו" בפ' ויגש, פסקה ב'.
26. השוה למשל בפ' כי תצא, ד"ה במדרש. 27. לפרשת בראשית, פסקה אחרונה.
28. כפי שהוא אומר בהקדמה לספרו, ערך גם "לקט עוללות" מספרים אלה.
29. מהור"ר שמואל הילמן ממנהיים, מהור"ר משה האגיז מירושלים ומהור"ר צבי המכונה הירש אויערבאך, רב הקלויז בוורמס.
30. פנקס־קהל, קפ"ו ע"ב.
31. בעותק המונה לפני אני מוצא דברי הוקרה מופלגים שכתב הפרנס יצחק האמל בשנת תקמ"ג.
32. אשר לייחוס משפחתו, הוא מציין כאבי סבו את הרב המלומד ר' שלמה רוטשילד; אביו היה ר' אברהם גייגר ששימש כדיין, ימים רבים. — הוא נפטר בשנת 1765.

ואכן מצב יהודי פרנקפורט היה בעת ההיא עלוב למדי, וראוי היה להם לשמור על אחדותם. המגבלות המעיקות, שבהן היו מכבידים על עסקי היהודים, מומחשות בעינינו מתוך הידיעה כי בעקבות תלונה של סוחרי קמח נוצריים נאסר על היהודים להוסיף ולמכור קמח חיטין ברחוב היהודים. הוועד נרתם לעניין זה במרץ רב והביא אותו עד לבית־משפט החצר. אבל מ־1740, שנת התחלת המשפט, עד ל־1771, שנת סגירת התיק, עמד הסינט על דעתו: "אם אסור ליהודים על־פי חוק העירנות לסחור בפירות, יש להסיק מכאן שאסור להם גם לסחור במה שטחון מפירות" [33].

אף־על־פי שתקנת העירונות אסרה על היהודים (בסעיף 77) את המסחר בתבלינין וכיו"ב, ניתן להם בכל זאת לסחור, באין עוררין, בקפה, תה וסוכר. אולם כאשר היה ליהודי אחד מחסן גדול של סחורות אלה במלון "צום גולדנן שטרן", נאסר עליו גם מסחר זה, על־פי תלונת מתחריו. הפקולטה למשפטים בגיטינגן וכן סוחרים מאמסטרדם הגישו חוות־דעת מנוגדת, ואולם הגזירה עמדה בעינה: סוכר וקפה שייכים ל"ארומטה (= סמים)" ויש לשלול מן היהודים את המסחר בהם. כיון שהוועד נתקל תמיד בטענה שהחוק הישן אינו נותן רשות לכך, ביקש — כמובן תמורת מס חדש — להשיג רישיון חדש למסחר זה, אך הסינט לא ניאות לבקשתו [34].

גם מן התלמוד ומסידורי התפילה של היהודים עדיין לא הוסר הקטרוג, אבל כל זה לא מנע מן הסיעות המנוגדות להמשיך במחלוקתן. בשעה שאופוזיציה חזקה, המורכבת מנעלבים ומקופחים, ונוסף עליהם בעלי רצון כן מאנשי הקהילה, ששאפו לשיפורים במינהל, התארגנה למערכה מתוכננת וכבר יצאה לפעולה בשם סיעת קולפא. אנחנו רואים שהוועד קיבל בשנת 1749 החלטה, שודאי היה בה כדי לעורר שוב התמרמרות בלב רבים, שאיש לא ייבחר למשרת פרנס, שאין לו התואר "חבר", שהיה כרוך במידה מסוימת של למדנות [35].

בשנת 1750 כבר אכלה איש המהלוקת בכל פה. בזכרון דברים מאותה שנה נאמרים הדברים דלקמן:

"בהיות שנתעורר בקהלתינו קצת אנשים בעסק עשית גובים ותיקונים בקהילה יצ"ו, ועשו קשר ביניהם, ולאחר שהמציאו עצמם אנשי אמת לתווך שלום, הן הדברים המבוארים להבא, שהתרצו הצדדים את עצמם לקיימם בכל תוקף ועוז, וזה יצא ראשונה:

א. הקהל והרב מבטיחים ורושמים בפנקס הקהל "שלא יענשו הקהל או הגובים אותן אנשים אשר היו בקשרים של שני צדדים, הן בממונם, הן בכבודם, או בשום

השוה נספח ב'. בשנת 1723 היה כבר פרנס. בין ידידיו הוא מציין במיוחד את "השתדלן רב המעש" מיכאל מאי ואת שלושת בניו של זה: יעקב, גבריאל ואהרן לוי מאי, שפעלו הרבה למען הוצאת ספרו. ברם לאחר שספג הגאון עלבונות אלה, זכה להתמנות לדיין.

33. גנזך הקהילה היהודית בפרנקפורט, מסמך מס' 95.

34. שם, מס' 96.

35. פנקס־קהל, ק"פ ע"ב.

דבר שיהיה להם ולזרעם עד עולם, מחמת הקשרים שהיו עד היום, ולא יזכרו ולא יפקדו הן מקישור הנ"ל ומכל מה שנעשה בעסק זה".

ב. הגובים הנוכחיים: בער קן, זיסקינד שטערן ואחרים, נשארים בתפקידם עד שנת [36] תקי"ג, ואילו באותה שנה יש לבחור בגובים החדשים על-פי התקנות החדשות.

ג. הגובים, שאר חברי הקהילה ואף ה"מורנו" לא יהיו נוכחים בישיבות הוועד [37].

ד. ועדת המעריכים תיקבע לפי ההסדר החדש.

ה. עד לחמשה-עשר בשבט של אותה שנה יש להשלים את התקנות החדשות. ניסוחן תוטל על ועדה שתהיה מורכבת כדלקמן: כל אחת משתי הסיעות בוחרת שני גבאים ושלושה חברי קהילה. אולם אסור שיהיו "מורנו" בין שלושה בני-קהילה אלה. כל אחד מחמשת נבחרי כל צד יכול להצביע ולחוות את דעתו לטובת הקהילה דרך חירות. אבל אסור להקדים לשיחה זו התקשרויות או הידברויות. לא תהא הצבעה מלוכדת של סיעות אלא כל אחד יתן את קולו על-פי השקפתו-הוא. נוסף על כך יש לצרף להם שמונה מבני הקהילה שרכושם מוערך ב-2000 זהובים ומעלה ושייקבעו על-ידי הקלפי (= הגורל). פרט לשמונה-עשר אנשים אלה נמנה גם הרב על הוועדה [38].

ו. "ולפני בעלי תקנות הנ"ל (יהיו מונחות) התקנות ישנים, ולהם רשות להוסיף ולגרוע ולחדש" [39]. את הטיוטה יש להמציא לידי הרב ותירשם בפנקס-הקהל בחתימת ידו של כל חבר בוועדה. אם אחד מחמשת חבריה של אחת הסיעות לא יוכל להיות נוכח, רשאית אותה סיעה לבחור חבר אחר כמחליף לו; אלא שגם כאן אסור לבחור באחד מ"מורנו".

ז. "כי יהיה ריב בין איש לחבירו באיזה אופן שיהי', הן בדיני ממונות או בשארי דברים, ואחד מן הצדדים (רוצה לברר אותו לפני בית-דין), אזי מחויבים הקהל (לקבוע) מתוך הקלפי שלושה (אנשים שרכושם מוערך ב-5000 זהובים ומעלה), וזה יהיה עד ברירת פרנסים הבע"ל".

ח. "היום הניחו שני הצדדים את הקשרים שלהם ביד אדמ"ו הגאון נר"ו, עפ"י אופן שלאחר גמר התקנות חדשים בי"ד כנ"ל, יהיה הגאון אב"ד נר"ו דן בשריפה השני קשרים הנ"ל, בפני הפרנסים ומנהיגים זיסקינד שטערן והר"ר מיכל שפייאר והר"ר ראובן שייאר והר"ר דוד קולפא יצ"ו".

ט. "מחר יוכרז בשני בתי כנסיות ישן וחדש, שבאם יש לאחד מהשני צדדים שום קשר אחר בענייני כלל הקהילה, או מי שיודע שום רמז או רמיזה שיש עוד אי איזה קשר כנ"ל, אזי מחויב להודיע תוך מעת לעת, להגאון אב"ד נר"ו ולהשני

36. לפי קראקאואר: אדר.
37. נראה שיש בכך משום תגובה על ההחלטה של השנה הקודמת, להוציא מן הישיבות את אלה שאין להם תואר "חבר".
38. כראשי הסיעה האחת נזכרים ראובן שייאר ודוד קולפא.
[39] קראקאואר מוסיף: "על-פי רוב הדעות".

גבאי קהל, (והנמצא חייב) על זה יהיה מוחרם ומנודה, מובדל ומופרש מכל קדושת ישראל, בלי שום התרה שבעולם, והנזהר — תבוא עליו ברכה״ [40].

על תסיסות אלה בתוך החיים הפנימיים של הקהילה, שהכבידו יותר ויותר על פעילותו של הרב, נתווסף מאבק עז, שהוא ראה הכרח לנהל למען כלל ישראל. כבר רמזנו על התנועה שנתעוררה עקב הופעתו של שבתי צבי, ראשיתה בהכרזתו שהוא רואה עצמו כגואלו של ישראל וסיימה בקבלת האיסלאם על ידו. מן הרושם העצום שעשתה הופעתו ניתן להסיק, מכל מקום, שהוא היה אישיות בלתי רגילה, אדם שכל רואיו נתפסו לקסמו ולעוצם השפעתו, אבל מסתבר שפעלו בתנועה הזאת שאין להכחיש את חשיבותה, גורמים נוספים, לבד מאישיותו של ההוזה מאיזמיר, שכן אף לאחר סופו העלוב נשארו חסידים נאמנים לרעיון שהוא דגל בו, ואם כי ייתכן שנפלו ממבשריו הראשונים באומץ ובגילוי לב, לא נפלו מהם בשום אופן בדבקות ובלהט אמונה.

דבר זה היה ידוע ולפיכך נטו הבריות להעלות על כל מי שהתמסר ל״קבלה־מעשית״ את חשד השבתאות. שום למדנות ושום מעמד בין גדולי התורה לא יכלו לשמש תריס בפני חשדות אלה. במיוחד עקבו אחרי ר׳ יהונתן אייבשיץ, שירש את משרתו של ר׳ יעקב יהושע במיץ, לאחר צאתו של האחרון לפרנקפורט. הלה התבטא כבר אז נגד בחירתו של ר׳ יהונתן, ואולם משנבחר בכל זאת, שוב לא דיבר על העניין. אפילו לאחר שראה ב״זכרונות־הדברים״ של רבנות פרנקפורט רישומי דיונים, שמהם נראה לו ברור שאלה שנחשדו בשבתאות מנו את ר׳ יהונתן בין אנשי שלומם, הוא מסר על כך בסוד לידידו ר׳ שמואל הילמן (אז במנהיים) [41]. לר׳ יהונתן היו ידידים רבים בפרנקפורט, ביניהם גם ר׳ משה ראפ, אך מעולם לא שמע איש מפי הרב הערה מעליבה כנגד ר׳ יהונתן, ולא עוד אלא שבאחד ממסעיו ביקר ר׳ יהונתן בביתו של הרב ונתקבל על ידו בסבר פנים יפות [42]. בינתיים נעשה ר׳ יהונתן רב ראשי לקהילות אה״ו (הקהילות המאוחדות של המבורג, אלטונה ווונדסבק) והגיע לפרנקפורט כדי לנסות להשכין שלום בין הסיעות המתגוששות; גם בהזדמנות זו לא נפגם, לפחות באופן חיצוני, יחסו אל ר׳ יעקב יהושע.

אין להתעלם מן העובדה כי בסתר לבו היה הרב משוכנע כל הזמן, כי לפנים נתפס ר׳ יהונתן לתורת נביא השקר, אלא שהניח שבינתיים חזר אל התפיסה האמתית של היהדות. והנה חל מפנה הן באלטונה והן במיץ, מקום שם נתמנה כרב אחריו, דווקא האיש שחשד בו יותר מכולם, ר׳ שמואל הילמן. נתגלו כמה קמיעות שלפי טענת מקטרגיו יצאו מתחת ידי ר׳ יהונתן והם שעוררו מחדש את

40. על החתום באים: בער המבורג, זיסקינד שטערן, יוסף שוסטר, אברהם ואהל, ש. בנדיט ש״יאר, דוד קולפא, אנשיל גאנז, ליב שייאר (פנקס־קהל ק״צ ע״א וב׳). — [הערת המתרגם: הקטעים הבאים במרכאות מובאים כלשון המקור, מה שנאמר במקור ביהודית־אשכנזית, תרגמנו בסוגריים.]

41. השוה ״שפת אמת ולשון זהורית״, איגרתו של ר׳ ש. הילמן.

42. גם במכתב המעניין שמוסר הרב ד״ר אויערבך (Geschichte der Israel. Gemeinde Halberstadt, עמ׳ 192), לא סופר אלא על עלבון שספג ר׳ יעקב יהושע.

החשד היישן נגדו. קמיעות אלו, שנועדו לחולים ולנפגעים בכל פורענות שהיא, היו מורכבות מנוסחאות קבליות ומצירופי אותיות חידתיים. קמיעות מעין אלו היו נפוצות גם בעבר, ומלכתחילה היתה תכליתן, מן הסתם, רק להזק את לב האומללים שנשאו אותן בבטחונם בה', על־ידי פסוק מתהילים או משאר כ"ד הספרים שנהרת בהן והמבטיח סייעתא דשמיא[43]. לימים נתווספו נוסחאות קבליות, אבל איש לא נהג לבדוק את תוכנן, שהרי הרבנים וכן מה שניתן לכנות "ציבור תופסי התורה הרשמיים" לא עסקו, בדרך כלל, הרבה ב"קבלה־מעשית". מה שאין כן לגבי הקמיעות שיוחסו לר' יהונתן: אלה היו עשויות לאשר את כל החשדות שהיו קיימים נגדו. ואפשר לתאר את הרושם שעוררה העובדה, כי תוך פיענוח נוסחי הקמיעות על פי אלפא־ביתא סודי, השכיח בשימוש המקובלים, ייתכן, בכל אופן, פיתרון, לפיו מכונה שבתי צבי כ"משיח" כמתווך ומסייע. עתה ביקש ר' שמואל הילמן רבה של מיץ, מר' יעקב יהושע לצאת למלחמה נגדו, אמנם לא על נקלה ניאות הלה לקריאה זו. כאשר ביקר אצלו בפרנקפורט למדן מכובד אחד[44] וקרא אל הרב הישיש: "איך אפשר להחריש נוכח מעשים כאלה", השיב לו הרב: "ומדוע מחרישים אחרים?"

בינתיים פשטה השמועה על הקמיעות שנמצאו במיץ והגיעה לאלטונה, מקום שם נתלקחה המחלוקת בכל עוזה. שם התגורר ר' יעקב עמדן, תלמיד חכם גדול ואדם תקיף ואלים, שירש מאביו המפורסם, ר' צבי אשכנזי, רבה הראשי של אמסטרדם, את השנאה הלוהטת לכל מה שנדף ממנו ריח כלשהו של שבתאות, והוא שפתח במערכה נגד ר' יהונתן. הוא דיבר על לבו של ר' שמואל הילמן, שבלאו הכי היה מוכן ומזומן לכך, לנקוט צעדים נמרצים[45]. אולם כולם היו מהססים וממתינים עד שר' יעקב יהושע ישמיע את המילה הראשונה בענין. גם פרנסי אלטונה (ור' יהונתן עצמו) פנו אליו בהתקפות חריפות על ר' יעקב עמדן וטענו שהקמיעות הפסולות אינן משל רבם. אז כתב ר' יעקב יהושע אל רבה של מיץ שאם כי עתה נתחוור לו העניין די צורכו, הוא מבקש בכל זאת למסור לו את העובדות המוכחות שהן נעלות מכל ספק. ובסיום מכתבו הוא אומר: "ואחר שיגיע בירורי הדברים ע"י רפ"מ אזי אאזור חלצי לקנאות קנאת ה' צבאות ולא אשא פני איש, והנני הנני בכל לבבי ובכל נפשי להעמיד הדת על תלה, וה' יהי' בעזרתינו,

43. קמיעה אחת פורסמה בפרנקפורט בשנת 1731 בהערת־המבוא שר' שמואל הביא אותה מקראקא והמליץ עליה בפרנקפורט. היא נקראה "קמיעת־הנשר" והיה בה ציור של נשר פורש כנפיים, שהיה עשוי כולו מפסוקים. היות והיא היתה מיועדת, כפי שנאמר במפורש, ליולדות, יש להניח שהכוונה היתה לרמוז אל הפסוק: כנשר יעיר קנו על גוזליו ירחף (דברים ל"ב יא).

44. ר' מרדכי הלברשטט, רב בדיסלדורף, בעל שו"ת מאמר מרדכי, השוה מכתבו במחלוקת אייבשיץ אל ר' שמואל הילמן.

[45] על מאבקו נגד תנועה זו ונגד ר' יונתן השוה Löwenstein, Kurpfalz עמ' 200.

ולהמתחיל אומרים לו גמור, שעל רפ״מ מוטל הדבר להודיע גם כן לשאר חכמי דורינו״ [46].

לעומת זאת פנה אל ר׳ יהונתן בעל פה וגם ביקש ממנו באמצעות ידידים משותפים, להודות בטעותו ולחזור בו ברבים. בכך ראו הן בהמבורג והן בפרנקפורט ששם היו לר׳ יהונתן ידידים רבים, נקיטת עמדה מפורשת כנגדו. שניים מנכבדי פרנקפורט, ר׳ זיסקינד שמואל שטערן ור׳ ליב שייאר, שהיו קשורים עמו בקשרי משפחה, כתבו אל ר׳ יהונתן בי״א ניסן תקי״א [47]: ״רע ומר עלינו המעשה אשר נעשה ועמל אשר יצא מתחת יד אב״ד נר״ו, והיתה משלוח ידו למרות עיני כבוד מ״ו מבלי גילוי אוזן שום אדם, ובלי דעת ורצון כל בני עירנו... ושלחנו לאב״ד דיין אחד להודיע לו כי היטב חרה לנו על דבריו, ושלא יעשה בזה עוד מאומה, באשר שלא לבד שהוא נגד דעת הקהל יצ״ו בכלל, כי אם אף נגד כל דעת יחידי תורה מבני עירנו... ודרך כלל הנני מבטיח לאדמ״ו נר״ו שנעשה עוד להבא כל טצדיקי דאית למעבד לטובתו... נאום אהו׳ אשר ברצונו ידלגו על ההרים״ [48].

בינתיים נתגלו גם בפרנקפורט קמיעות רבות שמוצאן מר׳ יהונתן ונתברר שעיקר תוכנן של כמה מן הקמיעות של מיץ הוא מדוקדק בלשונו. עתה שוב לא ידע ר׳ יעקב יהושע מנוחה. ידוע ידע שאם יתגרה עתה מלחמה עם ידידיו רבי ההשפעה של ר׳ יהונתן, יערער עד היסוד את עמדתו בפרנקפורט, שהתמוטטה כבר בלאו הכי, אבל הוא ראה מלחמה זו כמלחמת מצוה, שאינו בן הורין להיבטל ממנה, ולכן כתב לרבה של אלטונה מכתב רב רושם בו אמר:

״עד הנה לא פסקה האהבה שבינינו ורחימנא ליה כוותי (= ואני אוהב אותו כמוני), אבל מה אעשה שהשמים ביני לבינו, וכל עיקרי יסודי הדת והאמונה חוצצים בין שנינו ובין הקיר, אשר עליית בית ישראל נשענת עליו, כאשר הודעתיו נאמנה זה כמה שנים... לא די שלא שמע לעצתי להשקיט המחלוקת, ולא עוד אלא שהוסיף להגדיל המדורה בלכתו אחרי עצת נערים... העבר אין והעתיד עדיין במקומו עומד. בבקשה ממנו הכיר בוראך ואל יעלים עינו ולבו מדרך אמת, והמאושר שבדרכים טוב להודות לה׳ ולזמר לשמו עליון... וכבר מצינו גדולים שטעו בענין זה וה׳ יכפר בעדם, וקצת מהם הודו ולא בושו וזכו להשיב רבים מעוון הזה. ...ובזאת יהי׳ לבו נכון ובטוח, שכל מגמתי ורעיוני הכל לטובתו, בלי שום פניה בעולם ח״ו. ובאשר שההכרח לא יגונה, שבאם ח״ו לא יתן מקום לדברי אלה שהוא בדרך עצה ואזהרה אחרונה, אזי יהי׳ מההכרח להודיע ולפרסם הדבר לכל אחינו בני גולה, וביחוד לכל גאוני חכמי דורינו שבכל מדינה ומדינה הקרובי׳ והרחוקי׳ ואיי הים, כי איככה אוכל לראות באבדון הדור ה״ו בימינו...

46. שפת אמת ולשון זהורית, איגרת ראשונה של ה״פני־יהושע״.
47. השוה נספח א׳.
48. לוחות עדות, דף ט׳ ע״א.

ובטוח אני בחכמתו, שיתן מקום לדברי וישמע חכם ויוסף לקח ויטה אזנו לשמוע דברי אלה הנאמרי׳ באמת וביושר לבבי . . . ״ [49].

אולם מכתב זה שהיה עשוי בהחלט לעשות רושם עמוק על מקבלו, הודפס והופץ מיד ברבים, ללא ידיעתו של ר׳ יעקב יהושע, כנראה על ידי אנשים שביקשו למנוע שר׳ יהונתן יחזור בו מדעותיו ולהביא לידי מלחמה בכל מחיר. מובן שמעשה זה גרם כי למכתב היתה ההשפעה ההפוכה. מן הצד שכנגד נעשה משגה גדול עוד יותר. באותו יום שבו כתב בפרנקפורט ר׳ יעקב יהושע את המכתב הזה, הטיל בלובלין מרא דאתרא, ר׳ חיים, תלמיד ר׳ יהונתן שנאמנותו העבירתו על דעתו, חרם על כל יריבי רבו. עתה הפכו מתנגדי הקמיעות למותקפים. בראש איגוד קהילות פולין, ״ועד ארבע הארצות״ המפורסם, עמד אז ר׳ אברהם מלייסא. ממנו דרשו עתה כמה מרבני אשכנז ״לייסר״ את רבה של לובלין. ר׳ שמואל הילמן איים שאם ימאן לעשות כן, ״ינעלו״ יהודי אשכנז את ״הדלת״ לפני יהודי פולין שיבקשו מהם עזרה. ר׳ יהושע העשל משוואבאך איים למסור למלך צרפת שאזרחים פולניים מעיזים להטיל חרם על אזרחים של מיץ. בעקבות זה דוכא אמנם החרם מלובלין, אך בקהילות אחרות, ובראשונה בניקולשבורג, חודש והורחב על כל אלה שנמנו עם יריביו של ר׳ יהונתן.

הרב הישיש לא היה יכול עוד לעמוד בכל אלה. כשהוא מותקף מבחוץ ועתה מסוכסך גם בתוך קהילתו עם רבים מאלה שהיו לפנים ידידיו, הוא החליט לעזוב לפי שעה את פרנקפורט. ברם החלטה זו היא שהחזירה לו את מלוא חופש הפעולה, שכן עתה היה פטור מכל התחשבות באחרים. הוא כתב שני מכתבים, האחד אל פרנסי מיץ, בו קרא להם להישאר נאמנים למרא דאתרא שלהם, ב״מלחמת־מצוה״ המוטלת עליו, ואת השני — אל ועד הקהילות המחוברות עם אלטונה, ממנו ביקש לקרוא אל ר׳ יהונתן למסור את המחלוקת להכרעת בית־דין של חכמים, והוא מסיים במילים: ״כדנא תימרון לי׳: אם צאית צאית, ואם לאו מגלינא עלה טובא להראות בעליל את צדק ויושר מפעלי, ולא יהי׳ לו לרצון ולתפארת״ [50]. שני המכתבים נכתבו ביום ו׳, כ׳ אלול תק״י; למחרת, ביום השבת, נפרד מקהילתו וביום א׳ נסע. היה בדעתו לעלות לירושלים ולבלות את שנותיו האחרונות בארץ הקודש, הרחק מקרבות ותלאות. אך המערכה עדיין היתה צריכה לו.

לעתים שהה עוד לשעה קלה בפרנקפורט, אך על הרוב נמצא באופנבך או במנהיים, לאחר מכן שהה זמן ממושך בוורמס ושוב באופנבך. ואולם את המערכה נגד ר׳ יהונתן המשיך.

הוועד באלטונה כתב אליו — ידידו חנוך האלה בפרנקפורט קיבל את המכתבים שהגיעו עבורו והעבירם אליו — בלשון מתגרה ומעליבה. ר׳ יהונתן חיבר מכתב אליו, שהיה גדוש הקנטות ועלבונות עד כדי כך, שהוא עצמו נרתע מלהמציאו לידיו

49. ״שפת אמת״, מכתב זה נדפס בכ״ח סיון, אבל, ככי שנמצאנו למדים ממכתבו של ר׳ יעקב יהושע אל פרנסי אלטונה, נכתב כבר בי״א סיון ונועד למסירה לידי ר׳ יהונתן.

50. שפת אמת ולשון זהורית.

של יריבו הישיש. אך התלמידים השלימו את שהחסירה אנינות דעתו של רבם. ר׳ יעקב יהושע, כיון שנוכח לדעת שהצעתו שהציע לוועד קהילת אלטונה ולרבה נדחתה, החליט — ולא היה צורך בפגיעות אלה בכבודו, כדי להניעו לכך — לפעול פעולה נמרצת. יחד עם רבני מיץ ואמסטרדם הטיל עתה חרם על מחבר הקמיעות שנמצאו פסולות. ואולם גם בלשון ההרמה זו לא נזכר שמו של ר׳ יהונתן, כדי לתת עדיין סיפק בידו לחזור בו. מלך דנמרק הגן אמנם על ר׳ יהונתן, אבל החרם שהוכרז על־ידי אנשים נכבדים כאלה, עשה בכל זאת רושם עמוק.

אפילו ועד שלוש הקהילות, שכתב קודם לכן מכתבים יהירים ומגרים כאלה אל ר׳ יעקב יהושע, פנה אליו בשנת 1753 בבקשה לבטל את החרם על ר׳ יהונתן, הואיל והמלך אסר להזכיר עוד מכאן ואילך את עניין הקמיעות. על איסור זה של המלך אנו מוצאים — עד כדי כך כבר עורר העניין התעניינות בחוגים רחבים — בעתון פרנקפורטאי[51] מיום 26 בדצמבר כתבה מאלטונה בזו הלשון: ״סוף סוף הגיעה לסיומה המהומה והמחלוקת הממושכה, ששררה בשלוש הקהילות היהודיות, כאן, בוונדסבק ובהמבורג בשל רבן הראשי, שהרוב צידד בו ועמד לימינו. שכן הוד מלכותו מלך דנמרק החליט לצוות לחקור את הריב חקירה מדוקדקת. לבסוף יצאה פקודה מקופנהגן ב־6 בנובמבר, שכל אותה מחלוקת שנתעוררה עקב כתיבתן של קמיעות, שבה הרב הנ״ל לא רק, שהצדיק עצמו על־פי נסיבות העניין, אלא גם יכול היה להסתייע בחוות דעתם של כמעט כל בתי הכנסת והחכמים של היהודים, תהיה בטלה ומבוטלת, שהרי אין בה אלא שנאת־חנם בלבד. לפיכך מצא הוד מלכותו לנכון לדכא אותה, לגמרי ובבת אחת, בצירוף איסור נמרץ, שלא יהין איש ללבות או לחדש את המחלוקת להשמצת הרב הראשי, בכל אופן שהוא, שכן גם בהזדמנות זו נר לרגלנו היתה מנוחתה של הקהילה; לפיכך נצטווה גם האדון הנשיא־העליון לדאוג מכוח תפקידו לכך, שהרב הראשי יישבע כאן שבועת אמונים לפני בית־המשפט העליון, כדוגמת אבותיו.

הפקודה המלכותית דלעיל נקראה ופורסמה ב־17 בחודש זה להשקטת כמעט כל הקהילה היהודית, בבית־הכנסת הגדול דכאן, ולאחר מכן נשבע באמת ב־11 לחודש הרב הראשי הנ״ל, לפי התקנות, לפני בית־המשפט העליון דכאן, את שבועת האמונים״[52].

ברם נראה שהאיסור מטעם המלכות לא השפיע לטובה דווקא על מהלך הרוחות, שכן נציגיהן הרשמיים של שלוש הקהילות ראו לנכון להתייצב כמבקשים לפני אותו איש שמקודם התייחסו אליו בזלזול ובבוז. ר׳ יעקב יהושע ענה באיגרת, אשר ניסוחה המתון נבדל לטובה מתשובותיהם של חבריו רבני מיץ ואמסטרדם, שגם

51. Frankfurter Postzeitung, שנת 1753.

52. באותו נוסח פחות או יותר, כותבים מקופנהגן לעתון Frankfurter Journal (1753) ב־23 בדצמבר 1753, והפעם באה התוספת ״מכאן משתמע שמה שהודיעו עד כאן עתונים מדיניים ומלומדים אחרים בעניין, אין לו כל יסוד״.

אליהם פנו. הוא כותב: "צעדו של מלך דנמרק, הראוי לכל ההערצה, בשל יחסו הידידותי אל היהודים, ביחוד בימי הפורענות, צריך ודאי להתקבל בחיוב, ואילו ר' יהונתן ראוי לגינוי חריף מאוד, דווקא משום שגנב את לב המלך, בהודיעו כאילו כל תלמידי החכמים מצדדים בו. הוא תובע להביא את הענין לשיפוטו של בית דין רבני. באם יזכה אותו בית־דין זה יבקש הוא — ר' יעקב יהושע — את סליחתו ויעניק לו את כל הכבוד המגיע לו. ואם לאו — יהיה צורך להסביר למלך דברים כהווייתם, והלה, ברוב אהבת־האמת שלו, ודאי יכיר בצדק. עד אז אפשר מכל מקום להתיר לחברי הוועד לקיים גם להלן מגע רשמי עם הרב ולערוך את התפילות יחד עם נאמניו.

בית־הדין, עליו התפשרו אחרי משא־ומתן ממושך — ר' יהונתן הציע במכתבו אל ר' יעקב יהושע משנת 1754 את רבני גלוגא, ליסא וברלין — לא רצה לקבל על עצמו את תפקיד השיפוט הקשה והמביך. שהרי אנשים כערכו של ר' יחזקאל לנדא, שנקרא בינתיים כרב ראשי לפראג, אנשים שהיו מלאי הערצה לאישיותו של ר' יהונתן וללמדנותו*[52], הכריזו שיש לראות את הקמיעות כשהן לעצמן, היינו לולא ידענו מי הוא מחברן, בלי ספק ולכל הדעות, כמעשי מינות שבתאית, ועתה היו צריכים לשבת לדין אנשים חכמים ובעלי מצפון, בלא משוא פנים, ולדון לפי חומרת הדין על כתבים, שבלא התחשבות באישיותו של מחברם, לא היו צריכים לדעת ידידיו, לידון בכלל!

משנפקד מקומו של הרב, החריפה בתוך הקהילה המחלוקת בין סיעותיהם של קן ושל קולפא, שנתנה את אותותיה בכל מערכות חיי הקהילה, בכיוון שהיה בו משום פגיעה חמורה ביותר בכבודם של התושבים היהודיים.

משיצא הרב, בחר הוועד בר' משה ראפ כדיין והפקיד בידו תפקידים ששיוו לו כעין מעמד של מחזיק ברבנות. אולם חסר היה איש שעשוי היה, על־ידי התערבותו־תיווכו, למנוע התנגשות גלויה בין הסיעות המתגוששות. עם צאת הרב הישיש סרה מן הקהילה הסמכות, אשר נכחה ראו הצדדים היריבים עוד צורך להלבי"ם את מעשי האיבה שלהם באיצטלה מהוגנת כלשהי. רק עתה נקרא דרור לכל היצרים, וגם אחרים סברו שעתה הגיעה שעתם לנגח את ההנהגה בכל הבא ביד. שכן כלום יש מונופולין לאנשי קן ולאנשי קולפא על חרחור ריב ומדנים? וכך מצינו שכל שהדעות היו מחולקות בכל עניין ועניין, ככל שהכחישו אלה את מה שטענו אלה, הרי בדבר אחד מאוחדים היו בעצומותיהם אל הסנט: משנסתלק הרב, הרי כל מידה טובה ירדה פלאים בתוך הקהילה. נראים הדברים שהודאה זו תרמה הרבה לכך שעד מהרה קיבלה סיעת קולפא, שמעולם לא היתה לה טינה על אישיותו של הרב, את הצעת סיעת קן לקרוא אל הרב שיחזור אל הקהילה. ורק התיהה את הסכמתה בכך, שלפני שובו של הרב יושלמו התקנות החדשות כדרישותיהם. לאחר שהודיעו לו על הסכם זה, חזר הרב בשנת 1753 בפרוס הפסח לפרנקפורט ושם הוליכו אותו ידידיו אל דירתו, שבימי העדרו ננעלה על־ידי הוועד. הם הניחו כי

*[52] השוה דרשות הצל"ח (וואַרשא 1897), הספד ב'.

בשבת הגדול ידרוש הרב בבית־הכנסת. אולם אך נפוצה השמועה על שובו של הרב, השיגה המפלגה הנגדית את כינוסה של ישיבת ועד, שבה הוחלט לאסור על הרב לדרוש, שכן התקנות עדיין לא הושלמו ואם כן, לא הגיעה השעה לפי ההסכם שהרב ישוב אל תפקידו.

כדי לא לפגוע בכבוד הרב, התחייבו שני פרנסים, ר׳ דוד אהרון פלעש ור׳ גבריאל וורמס, שגם בלא הודעה רשמית על ההחלטה המעליבה לא ידרוש הרב, ונתנו על כך ערבון בסך 1000 זהובים והרב עזב שנית את פרנקפורט. עתה הזדרזו ידידיו בהכנות לחיבור התקנות אשר בהשלמתן היתה תלויה שובו של האיש הנערץ, ובשנת 1754 הושלמו סוף סוף התקנות. הוועדה שעיבדה אותן היתה מורכבת מ־12 ה״בנאים״: זעלקלין היידלברג, נתן אורזל, הרץ מיכאל, זיסל קולפא, מאיר וורמס, ליזר לייטר, יוסף האנויער, שמואל גאנז, גבריאל וורמס, אהרן פלעש, אברהם שטיבל ומ־21 אנשי הקהילה שהועלו ב״קלפי״ מתוך שלוש דרגות־המס[53].

התקנות המכילות 136 סעיפים, מקיפות את כל ענפי חיי הקהילה. חלקים ניכרים מהן יכולים להיחשב כוויתורים לתנועה האופוזיציונית שנאבקה עליהן שנים רבות. כגון סעיף 27: ״הגזברים חייבים לתת דין־וחשבון מדי שלוש שנים״. שכן ביקורת שנערכה מטעם הממשלה, על־פי דרישת האופוזיציה, העלתה שאמנם איש מן הגזברים המותקפים לא חטא בזדון, אבל מחמת אי סדרים בהנהלת החשבונות חלו בהם שיבושים רבים. סעיף 98 מסדיר את בחירת הרב וקובע בין השאר כי צריכים להשתתף בה לפחות 40 מחברי הקהילה, ביניהם צריכים להיות הפרנסים, הגזברים, שני מורנו או ״ראשי הדיינים״, נציגי הנהלת בתי החולים וחברי־קהילה הנבחרים מבין שלוש דרגות־המס. שלוש דרגות אלה נקבעות כדלקמן: (א) עד 3000 טאלר, (ב) 3000—8000 טאלר, (ג) למעלה מ־8000 טאלר[54].

סעיף 103 קובע שאין הרב רשאי לבוא אל הישיבות בחדר הקהילה, ללא הזמנה מיוחדת; שאסור לו להטיל חרם על בני הקהילה, ולעומת זה הוא חייב לתת הסכמתו לכל חרם שהוטל על ידי הנהלת הקהילה.

סעיף 115 קובע כי בכל דין, שמובא לפני בית־הדין הרבני, רשאי כל צד לדחות דיין מתוך נימוק שהלה עוין לו.

סעיף 116 קובע שפסקי בית דין של שלושה, המתקבלים ברוב קולות, צריכים להיות חתומים גם על ידי אותו דיין שלא הסכים לאותו פסק. פסק דין, שלא נכתב

53. מתוך ה״קופסה הגבוהה״: יצחק בן משה קן, קלמן זיכל, מיכאל האמל, יצחק הלבר־שטדט, מאיר הערץ פולד, וולף המבורג ואנשיל מנדלר. מתוך ״הקופסה האמצעית״: משה רינדסקופף, משה ה. בינג, נתן ל. אדלר, שלמה האס, נתן שלאס, מאיר גערץ שוסטר ומאיר פלערסהיים. מתוך ״קופסת הקהל״: גרשון אמדן, גומפרעכט פלעש, מענדל ליליג, משה לוי, זליגמן שטרויס, משה שווארצשילד ומשה שלמה אופנהיים.

54. התקנות החמורות בחוקת־הקהילה הישנה נגד פושטי־הרגל נשארו בדרך־כלל בעינן, ובנקודות אחדות חלה בהן אפילו החמרה. סעיף 83 אומר שפושטי־רגל אסור להם להיבחר למשרה כלשהי, להתקבל לאיזו מצוה בבית־הכנסת ובחגים אסור להם ללבוש צוארון לבן. את אדרת־השבת מותר להם ללבוש רק ״אם בעלי החוב שלהם מתרצים לכך״.

על ידי שלושה דיינים, אינו מחייב את הנהלת הקהילה, אם כי הצדדים יכולים להכיר בו מרצונם הטוב.

כאשר הושלמו התקנות הוחלט להזמין את הרב לחזור אל כהונתו, כתבו לו שאין עוד כל מניעה לשובו, וכבר חשב האיש למוד הייסורים, שסוף סוף יוכל לראות שוב בשקט ובשלום את קהילתו, והנה נוצרו מכשולים חדשים. מן הסתם חששה סיעת קולפא שיריביה לא יעשו במרץ הדרוש את כל הצעדים הדרושים, כדי להשיג מטעם הקיסר את אישור התקנות החדשות, היא ידעה שאין בידה אמצעי לחץ יעיל יותר נגד הנהלת הקהילה, מאשר למחות פעם נוספת על שובו של הרב הנערץ על כולם. בכשרון רב לחם הפרנס, שנבחר אל הוועד בעקבות ה"הסכמה", לעזר לייטר, המנהיג הזריז ביותר של האופוזיציה, למען טענתו שה"הסכמה" היתה שלא ייקרא הרב לשוב עד שלא יושלמו התקנות, ואולם אין לראות אותן כשלמות, אלא אם כן הן יכולות להיכנס לתוקפן, משמע כשהן מאושרות על ידי הקיסר.

הואיל וטענה זו, עם כל השגיונות שבה ייצג אותה לעזר לייטר, ושכל משפטן יכול היה להתברך בה, לא היה לה כל סיכוי להתקבל, יצא הלה לחלוק על הוקיות ההסכם בכלל. אפילו העובדה שהוא עצמו נתן בשעתו את קולו להחזרת הרב, לא מנע אותו מנסיונו להוכיח כי לאחר שהרב נפרד מקהילתו בדרשת פרידה, היינו שהסתלק מכהונתו במפורש, אין המדובר עתה בהחזרתו אל כהונתו הקודמת אלא במינוי חדש, ואילו במינוי לא יאמר איש שדי בצורה זו של הסכמה, אלא יש לערוך בחירה כדת וכדין, בהתאם לתקנות הקהילה. הוא ציין שהאופוזיציה מסכימה בהחלט לבחירתו המחודשת של הרב הראשי הקודם, ולא עוד אלא שהיא מודה שנוכחותו עשויה לתרום הרבה לתיקון "המדות", אבל יש לעמוד על כך שהוא יוזמן על־פי בחירה פורמלית ממש. על כך השיב הוועד בפקחות רבה והצביע על צו קיסרי משנת 1752, המדבר על "הרב הראשי הנעדר"; אמור מעתה שהרשות העליונה מודה בכך שהרב הוא רק "נעדר" ולא הסתלק מכהונתו.

נכבדי הקהילה מרימים את קולם יותר ויותר, בלשון נמרצת, למען החזרתו המידית של הרב. גם את זיסקינד שטערן[55], קרובו ומעריצו של ר' יהונתן, אנו מוצאים בין אלה העושים את הכל, כדי לראות ביניהם את רבם הראשי במהירות האפשרית. וזיסקינד שטערן היה איש שיכול היה להתמודד בהחלט עם טכסיסיהם הדיפלומטיים והמשפטניים של יריביו. במשך שנים רבות שימש סוכן הקהילה בחצר של וינה וייצג שם את ענייניהם של היהודים בכושר־מעשה שזכה להערכה כללית[56]; אבל לא איש כמו לעזר לייטר יאבד את עשתונותיו מיד. הוא טען שהתפטרותו של הרב, כוחה גדול יותר מכל מה שנאמר מאיזה צד אחר, והסתמך על העובדה שהרב הראשי ישב בוורמס בראש אסיפת קהילות המדינה כנציג קהילת וורמס, משמע שהוא ראה כבר את עצמו כרבה של וורמס, ולא עוד אלא במשך כל

[55] נפטר 1763 (עי' נספח ב').

56. פעילותו בווינה למען קהילתו זכתה הכרה כזאת שהוועד ניסה, על־ידי כיבודים מיוחדים לשדל את אשתו שהפצירה בבעלה לפרוש ממשרתו ולשוב אל משפחתו, להיאות להארכת העדרו של בעלה. פעם אחת הזמינו אותה לשם כך למסיבת תה.

שנות העדרו לא התעניין הרב בקהילה בכלל. נימוק אחרון זה היה חשוב במיוחד בשביל השאלה אם יש לשלם לרב הראשי למפרע גם את משכורת השנים האחרונות, שאלה שעליה השיב רוב הוועד בהחלט בחיוב. המועצה לא יכלה להגיע לידי הכרעה, והחליטה לבסוף לגבות עדות מפי הרב הראשי בוורמס. נציגי הוועד מחו על כך, ומדבריהם נשמע שהם לא רצו לערב את הרב עצמו לתוך מחלוקת חדשה זו, כדי שלא יספק למתנגדיו עילה חדשה להתקפה. הם רצו לריב את ריבו, ואילו הוא לא היה צריך למצוא בשובו כל מחיצה בינו לבין מתנגדי הוועד.

וכך נתמשכו חילופי המכתבים והמשא ומתן באריכות דברים אין קץ[57]. בין כה וכה חזר הרב הישיש לאופנבך ובשעה שכאן היו מתדיינים על דבר שובו אל קהילתו, נאבקו שם אראלים עם מצוקים ויכלו להם; הרב הישיש נפטר לעולמו. ביום שישי, י״ד שבט תקט״ז (17 בינואר 1756) לפני כניסת השבת, הוציא את נשמתו. במוצאי השבת הובאה גופתו ברשיון שלטונות אופנבך ופרנקפורט לפרנקפורט. זעזוע עמוק עבר על הקהילה, כאשר מסע האבל הגיע בשעה 11 בלילה העירה. הוא ציוה שלא יספידו אותו בשום מקום, וכך ליוו אותו ביום א׳ באבל חרישי וביגון צורב בדרכו האחרונה. כך חזר הביתה, וסוף סוף בא אל מנוחתו.

קהילת פרנקפורט השתדלה להוכיח לאלמנתו ולילדיו של הרב הנערץ ולמוד היסורים שזכרו מקודש עליה. המשכורת שהיתה מגיעה עוד מן השנים הקודמות, שעליה היו מריבים קודם לכן, שולמה עתה לילדים[58] והאלמנה נשארה בפרנקפורט עד שנפטרה בשנת 1772[59]. בניו, היו ר׳ נתן, ר׳ בער ור׳ ליב פאלק, שהיה מקודם רב בסקול ולימים נתמנה רב בהנובר, שהה זמן ממושך בפרנקפורט.

57. העתק משא־ומתן זה נמצא בגנזך הקהילה, מס׳ 39 ב.
58. שובר קבלה של הבנים שמור בפנקס־הקהל רצ״ד ע״א.
59. השוה נספחים א׳—ג׳. — בן אהד של ר׳ יעקב יהושע המתגורר בברודי נזכר אף הוא בקבלה הנ״ל. היא נושאת אישורים מאת ר׳ משה ראפ, נתן בינג נוימרק, משה שווארצשילד, טעבלי שייאר ונתן ש. מז.

פרק תשעה עשר

ספרי ר' יעקב יהושע פאלק

בחוגי יודעי ההלכה ידוע שם הספר "פני יהושע", החביב על כל שוחרי הבהירות המחשבתית, יותר משם מחברו[1], משל כאילו לא רצו הבריות לעכור מי־מנוחות אלה של דיונים צלולים, בהזכירם את הייסורים והנפתולים שעלו בגורלו של המחבר. רבים מבני הדור שהיו מיריביו של ר' יעקב יהושע, נהגו אף הם יראת־כבוד כלפי "פני יהושע".

פירוש חדש לכמה מן המסכתות החשובות שבתלמוד לא היה אותה שעה מן הדברים הנדירים, אולם "פני יהושע" לא נכתב בסגנון המקובל ברוב הפירושים. הרצאתו שוטפת ושוה לכל נפש, צחה ושקופה עד היסוד, ועם זאת שואפת רק אל האמת, בדרך שנהגו ראשוני מפרשיה של הגמרא. אינו משתעשע ברמזים אלא אומר את הכל עד תום, דבריו אינם נשמעים בחצי פה אלא מפורשים וברורים. ואף־על־פי־כן הוא מסיים את שהוא רוצה לומר, יותר מאחרים שלשונם מעיקה תחתיה מכובד הרעיונות. אמנם אין הוא רוצה מה שרוצים כמה מן האחרים. הוא רוצה להבין את המקום, בעוד שרבים רוצים למצוא בו דווקא מה שהם מחפשים. הוא עצמו מתאר את שיטתו: גמרתי בלבי "שלא להעלות בכתב שום דבר בעניני הדרוש או שאר הלימודים שהם רחוקים ממרכז לימוד האמת, אם לא לעתים רחוקות, רק כל זמן שנתחדש לי שום דבר בסוגיית הגמרא או בפירש"י ותוס', והיה הדבר נוטה בעיני, שהוא על צד דרך לימוד האמיתית, לפי דרך קדמונינו ורבותינו, אותה אבחר ואקרב לכתוב בספר הזכרונות". לידי זהירות זו הגיע במיוחד לנוכח נימתם ושיטתם של חיבורים רבים מאוד, שהופיעו באותו זמן, ושכנגדם היתה התורה יכולה לקרוא אל מי שנתנה: "עשאוני בניך ככנור המנגן בבית המשתאות".

כשם שהמשפטן השנון יודע לעתים למצוא את האמת על־פי פרטים זעירים של נסבות המקרה, כן ניתן לפעמים בפרשנות הגמרא לעמוד על הכוונה המדויקת על־פי מילים קטנות שלכאורה אין בהן חשיבות, על־ידי הערות־אגב ועל־ידי הבחנה בין מלים נרדפות, הבאות לבטא אותו עניין במקומות שונים. זאת היא השיטה שבה קוצר "פני יהושע" את הצלהותיו הגדולות ביותר. אנו רואים את המחבר מתעמק ראשית כל בקטע אשר לפניו, נותן את דעתו על כל פרט,

1. הרי מקובל בעולם ההלכה לכנות את המחברים על שם ספריהם. לאור הדייקנות, העירנות וחריפות הויכוח, המציינות כל כך את הספרות הזאת, ביקש הקורא לראות תמיד לנגד עיניו, בעיקר את הענין, ולא את האדם אשר בסברתו הוא עוסק.

ספר

פני יהושע

אפי זוטרי

פנים מסבירות להלכה

על מסכתות כתובות גיטין קידושין שחיבר כבוד הרב
המאה"ג המפורסם בדורו מוהר"ר יעקב יושע נר"ו
אב"ד ור"מ דק"ק מין יע"א היא העיר הגדולה לאלקים
ומצ"ם לגליל לכוב: זו לפי שעה ועוד חזון למועד
בקרב הימים ברעת המחבר להוציא לאור ג"כ יתר
החיבור מאלה ובאלה על סדר מועד ונזיקין
אם יקובלו הדברים בעיני חכמי
הדור ובעזה"י:

סובב כעיון מפפרי ע"י החשובים כ"ה התורני המופלג ומחופלג מוהר"ר יפתי
כהר"ר שמואל מפלקלוב בסיוע לק"ק וועבערוב:

וע"י הכחור חשוב המופלג המופלג כהר"ר אפרים פיפל במוהר"ר יהושע ליב
מפעמריסוב סמוך לק"ק ריפא נכד דודתו של הגאון המחבר נ"י:



באמשטרדם

בבית וברשות המשובח של
הגביר אברהם בן הישיש הנכבד רפאל
חזקיהו עמיאש זצל:

והשלם כל המלאכה יום ג' טו"ב סיון

בשנת ושאבתם מים בששון ממעיני יהושע לפ"ק:

צילום השער של הספר "פני יהושע", דפוס ראשון, אמשטרדם תצ"ט

בגמרא [illegible]

ע"ב [illegible]

ובד"ה [illegible]

ובר"ה [illegible]

ברף ח [illegible]

שם [illegible]

ובתוספת [illegible]

ע"ב [illegible]

ובד"ה [illegible]

ברף ט [illegible]

על כל דבר לא-שיגרתי ובעוד שעדיין סוברים אנו לשמוע ניתוח, הוא מתחיל כבר, כמעט בלי משים, לבנות את המבנה החיובי, ההולך ומתבהר להלן, עד שבאמצעותו נפתרות הקושיות בזו אחר זו, והשגותיהם של קודמיו כאילו נעלמות מאליהן. במשך דורות רבים היו מפרידים את ספרות פרשנות הגמרא כמעט מכל מגע עם מלאכת הפסיקה ההלכתית המעשית, שנעשתה בספרים מיוחדים ובקבצים של שאלות־ותשובות. ולא בכדי נהגו כן. מצד אחד דרשו הפירושים מדה גדולה יותר של חופש, משיכולה היתה להתקיים יחד עם הדרישה להוציא מיד מתפיסתם, את המסקנות המעשיות, ומצד שני היה הפסק חייב להיות תואם תפיסות כלליות מסוימות, שעליהן סמכו הפרשנים המוכרים את ידיהם, שאם לא כן, היה הדין צריך להשתנות מדי פעם עם התנודות בדעות הפרשנים. והנה מזמן שבוצעה הפרדה זו, היה "פני יהושע" הפירוש הראשון לתלמוד, שבו היתה כל מילה כתובה במלוא האחריות לביצוע הביאור בחיים הלכה למעשה. ולכן גם נשמע קולו, כאשר שאלות מעשיות עמדו על הפרק[2].

כיון שפניו היו אל האמת, ואל האמת בלבד, ביקש בהקדמה לחיבורו שכל מי שיש לו השגות על מה שיכתוב, יודיע לו על כך[3], ולכשיופיעו החלקים הבאים של ספרו, יפרסם בהם תיקונים ומילואים לכרך הראשון.

דוגמאות אחדות עשויות אולי לתת גם למי שאינו בקי בענייני הלכה מושג מה מדרכו של פירוש זה.

כתוב בתורה: "ודרשו השופטים היטב והנה עד שקר העד, שקר ענה באחיו. ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו, ובערת הרע מקרבך"[4].כאן נקבע איפוא שעדי השקר ייענשו באותו עונש שהיה חל על הנאשם, לולא נתגלה שעדותם היא עדות שקר. יש מקרים שבהם אי אפשר לבצע עיקרון זה. ביניהם מונה המשנה את המקרה שהעדים הזוממים העידו שפלוני הרג אדם בשגגה, מעשה שעליו קובעת התורה עונש גלות. מהו דינם של עדים אלה? המשנה אומרת: "מעידים אנו באיש פלוני שהוא חייב לגלות — אין אומרים: יגלה זה תחתיו, אלא לוקה ארבעים (מכות)"[5].

כאן מקשה בעל ה"תוספות": "ואם תאמר היאך יכולין לחייבו גלות בעדותן, והא יכול לומר 'מזיד הייתי'". הרי על כוונתו של ההורג אין העדים יכולים להעיד,

2. השוה למשל שו"ת בגדי כהונה, אה"ע סי' ו'; שם מסכימים ביניהם ר' שלמה כהן ור' משה טוביה (זונדהיימר) [השוה שו"ת "אור פני משה" (פרנקפורט ע"נ מיין 1928), סימן ט'] שהדעה בדבר מינקת חברו שהובעה בק"א ל"פני יהושע", היא המכרעת.

3. ראוי לציון מקום אחד ב"שב יעקב" (חלק א', סי' מ"ח), שבו מדבר ר' יעקב יהושע על "חכם" אחד, שהשיג על דעה שהוא הביע ב"פני יהושע". את הדעה הזאת הוא סותר מבלי לפרש שמו של אותו "חכם", ואולם יש מקום ב"כרתי ופלתי", הדן באותו עניין (בית הספק קס"ב ע"ב) והמדבר אף הוא על "חכם", ומהשוואת שני המקומות מסתבר שאצלנו הכוונה לר' יונתן ושם לר' יעקב יהושע. ר' יונתן הוציא כבר את הספר שלו בריתחת המחלוקת, ומכאן מובן על שום מה אינו קורא את בר־פלוגתא שלו בשמו. ואילו ר' יעקב יהושע לא רצה, כבר בשנת 1739, להזכיר את שמו של ר' יונתן — אפשר משום שדבריו כלולים במכתב אל ר' יעקב כהן!

4. דברים, י"ט יח—יט.

5. מכות ב' ע"א.

שבדרך כלל אין הם יכולים להבחין בה. ואם הלה היה טוען שמזיד היה, היה יוצא נקי מעונש, שכן לפי ההלכה אי אפשר לדון אדם למוות על סמך הודאתו בלבד ואילו עונש גלות אפשר לגזור רק על הרוצה בשגגה.

על כך מקשה המהרש"א (ר' שמואל אידלש): "ומאי קושיא? דהא אינו יכול [מהימן] לומר מזיד הייתי, דאין אדם משים עצמו רשע!". ניכר שהודאתו המרשיעה של הנאשם אינה יכולה לשמש יסוד למסקנות משפטיות. אם כן, כיצד יכלו התוספות לטעון שאם היה אומר שעשה בזדון, תהיה לכך משמעות משפטית כלשהי?

על כך משיב ר' יעקב יהושע בפירושו: "ולפי עניות דעתי נראה דלא קשיא מידי דבלאו הכי משמע מלשון התוספות, שכתבו היאך הם יכולין לחייבו גלות בעדותן, ולא קשיא להו בפשיטות אעיקר גלות דכתיב בקרא, היכי משכחת לה הא יכול לומר מזיד הייתי, אלא על כרחך משום דאיכא למימר אין הכי נמי, עיקר גירות בקרא, היינו עצה טובה להורג בשוגג, שלא יהרגנו גואל הדם, והא דכתיב נמי בתר הכי "עד עמדו לפני העדה למשפט, ואם בשנאה בלא איבה הדפו והשיבו אותו וקני העדה לעיר מקלטו", דפשטא דקרא משמע שנתחייב גלות במשפט על־פי העדים, דבהם נמי איכא למימר דהוי משום עצה טובה ולא מטעם עונש, שהרי אם יאמר מזיד הייתי, כל־שכן שיהרגנו גואל הדם. אבל אלשון משנתינו דאיירי בדין הזמה, מקשו התוספות שפיר: מה הזמה שייך כאן? כיון שאין החיוב גלות מצד עדותן, שהרי הוא יכול לומר: מזיד הייתי, ואם כן לפי זה אין מקום לקושית מהרש"א דכוונת התוספות דכיון דאיגלי מילתא שאלו העדים עדות שקר הן שלא הרג כלל, אפילו בשוגג, ואם כן, מעיקרא כשהעידו נמי לא היו יכולין לחייבו גלות דמסתמא יאמר: האמת שלא הרג ואף לפי דבריכם שהרגתי, אפילו הכי איני חייב גלות בעדותכם, שיכולני לומר מזיד הייתי".

בשלהי בבא מציעא, מהדורה ראשונה, נמצאת הערה שתוכנה מופיע גם בכל שאר הספרים שנתפרסמו באותה תקופה, אך יש בה ענין בשל ניסוחה: "מודעת בכל הארץ שכל הספרים והחיבורים, כגון ספרי הש"ס ופוסקים ובשאר חיבורים כיוצא בהם, שנזכר בהם לשון עכו"ם וכיוצא בו, בכולן הכוונה המיוחדת על אותן האומות שהיו עובדי כוכבים ומזלות, אבל אותן האומות שאנו יושבים בצילם, אינן בכלל הזה, ולא די שיש איסור גמור לעשות להם שום גזל או עושק, או להטעותן במדה, במשקל ובמנין, אנו מוזהרים עליהם כעל של ישראל, כמו שאמר הרמב"ם ז"ל ובשולחן ערוך והוקבע להלכה. אלא לא זו אף זו שחובה עלינו להתפלל תמיד בשלום מלכות והשרים, כמו ששנו חז"ל במשנה במס' אבות פרק ג', והדבר ידוע ומפורסם, שבכל הקהילות שהיו סרים למשמעתי הייתי מכריז ברבים בדרשות שלי, להזהיר את העם על כל הנזכר."

אין בידנו דרשות מלאות ממנו, אבל מתוך ההערות הארעיות בענייני אגדה, המצויות זעיר פה זעיר שם בספריו, יכולים אנו ליצור לנו מושג מאופן דרשנותו. אנו קוראים בגמרא[6]: "אם רואה אדם שיסורין באין עליו, יפשפש במעשיו, שנא'[7]

6. ברכות ה' ע"א, ועי' פני יהושע במקום.

7. איכה ג' מ.

׳נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה׳. פשפש ולא מצא, יתלה בביטול תורה, שנא׳ [8] ׳אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו׳. ואם תלה ולא מצא, בידוע שיסורין של אהבה הם, שנא׳ [9] ׳כי את אשר יאהב ה׳ יוכיח׳.״ על כך מעיר ר׳ יעקב יהושע: ״אין לתמוה על החפץ, דאכתי מה תועלת יש לו להקב״ה להביא על הצדיק יסורין בלא שום עון, כדי להרבות שכרו בעולם הבא? ואין זו אפילו מדת בשר ודם לייסר את אוהבו ביסורין, כדי ליתן לו מתנות הרבה, כל שכן לפני מלך מלכי המלכים הקב״ה, שכל העולמות שלו, וברצונו נותנו למי שירצה בלי שום שיעור — אלא דנראה דהטעם מבואר משום דזולת היסורין מבלתי יכולת להנשמה, אף לאחר הפרדה מן הגוף, להשיג ולקבל כל האורות והעולמות העליונים, הצפונות והנעלמות, אשר עליהם נאמר ׳עין לא ראתה אלקים זולתך׳. לא מבעיא לאחר שחטא אדם הראשון, שאפילו הצדיקים גמורים יש בהן קצת מעטיו של נחש, שעשתה פגם בכל הנשמות העתידות לבוא, אלא אף קודם שחטא אדה״ר, אפילו בתהילת בריאת עולם, כתיב ״וירא אלקים את האור כי טוב ויבדל״ כו׳ . . . לעולם לא תוכל (הנשמה) לקבל את האור הגדול אלא על־ידי יסורין, שמתוך כך תזדכך הנשמה, כאילו היא נפרדת מן הגוף, ואין לה חלק בעניני עולם הזה כי אם במה שהוא הכרח לצורך קיומה לעבודת ה׳״. — מה גדולה תורה זו כשהיא נשמעת מפי איש שסבל רבות כל כך!

לקבלה נתן ר׳ יעקב יהושע את כל הכבוד היאה לה בחלקיה הפילוסופיים והמוסריים. בקשר למקום אחד בתלמוד הוא כותב: ״לא בלבד בענין אגדה זו ושארי האגדות כיוצא בו, אנו צריכין לדברי הקבלה, אלא כל המקרא בתורה ובנביאים ובכתובים, כל מקום שמצינו תואר ודמות וגבול ומקרה ושינוי, בעניני האל ית׳, כגון ויראו את אלקי ישראל ותחת רגליו וכו׳ [10] וכן ׳ראיתי ה׳ צבאות יושב על כסא רם ונשא׳ [11] וכן ׳וראית את אחורי ופני לא יראו׳ [12] והרבה כיוצא באלו, בכולן אנו צריכין לקבלה, והן סודות מופלאים, שהרי אין לו כביכול להבורא שום דמות ותואר וגבול ועמידה וישיבה, או שום דבר מקרה או שינוי, אלא הכל לפי הדמותו לעבדיו הנביאים״ [13]. כמו כן יש להרחיק כל גשמיות מן המושגים על הישארות הנפש, ועל כך מדבר ר׳ יעקב יהושע בהערתו למה שאומרת הגמרא [14]: ״מרגלא בפומא דרב: העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה, ולא פריה ורביה, ולא משא ומתן ולא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה״. על כך אומר ר׳ יעקב יהושע [15]: ״וכל עניני היעודים הנמצאים במקרא, שמורים על ענינים גשמיים כאכילה ושתיה, לא מיירי בעולם הבא ממש, שהוא הטרקלין, אלא לימות המשיח, אבל לעולם הבא ממש, עין לא ראתה״. תורות קבליות כגון אלה על העולמות השונים או על חמש הנפשות של האדם, הוא מזכיר [16] כדי לפרש שרובם של ״עולמות״ אלה הם, לאמתו־של־דבר, עולמנו אנו,

8. תהלים צ״ד יב. 9. משלי ג׳ יב.
10. שמות כ״ד י׳. 11. ישעי׳ ו׳ א. 12. שמות ל״ג כג.
13. פני יהושע לברכות ו׳ ע״א, ד״ה אמר ר׳ אבין בר״א.
14. ברכות י״ז ע״א. 15. פני יהושע, שם, ד״ה מרגלא.
16. פני יהושע לברכות י׳ ע״א, ד״ה אמר ר״י משום רשב״י.

אלא שבשלבים השונים של התפתחותנו הוא מופיע באופנים שונים בנפשנו, ו"חמש נפשות" אלה הן נפשנו ביקיצתה ובהתפתחותה בשלבים השונים של חיינו, והנפש ה"חמישית" היא שוב אותה נפש, אבל כשאתה נוקט אותה ברגע שהיא עוברת אל חיי העולם הבא.

כשם שהאיברים והגידים בגוף מקבלים מזון, חיזוק וחיות על־ידי האכילה, כן בא גם המזון הרוחני לחזק ולהזין את הנפש, והוא מה שנאמר: "ויחזו את האלקים ויאכלו וישתו"[17]. התגלות ה' הזינה והרוותה את נפשם. ולכך מתכוון גם תרגום אונקלוס האומר כאן: "והוו חדן (= שמחים) בקרבניהון דאתקבלו כאילו אכלין ושתן".

לעתים הוא מביא מספר הזוהר ומכתבי המקובלים, ומפרש מקומות בגמרא בעזרת י' הספירות וג' שערי הבינה, שמהם רק ארבעים ותשעה נפתחים לפני בני האדם. אין הוא מזניח גם את הגימטריה, במקום שבעזרתה הוא יכול לרדת לעומקו של מאמר. אבל בדרך כלל הרי הערך המספרי של האותיות הוא בעיניו דבר טפל ואינו מניח שחכמי הגמרא ייחסו לו חשיבות של ממש.

אנו קוראים למשל[18]: "דאיתא במדרש פליאה, שהתפלל משה תקט"ו תפלות כמנין 'ואתחנן', והוא פלאי; מה בעי ללמדינו בזה? ונראה לי דודאי לאו מחושבנא דואתחנן יליף לה, אלא דקושטא דמילתא הכי הוא, שהתפלל משה תקט"ו תפלות בחשבון מכוון, ודרשא דואתחנן אסמכתא בעלמא היא. והיינו לפי מאי דאיתא במדרש ובפירש"י בחומש בפ' ואתחנן אל ה' בעת ההיא פירש"י: לאחר שכבש ארץ סיחון ועוג אמר: דימיתי שמא הותר הנדר, נמצאנו למידין דמקמי הכי לא היה פתחון פה למשה להתפלל שיכנס לארץ ישראל, כיון שהיה על־ידי שבועה של הקב"ה, באומרו "לכן לא תבואו", ו'לכן' לשון שבועה היא, עד שמצא מקום לומר: שמא הותר הנדר, והיינו על־ידי כבישת ארץ סיחון ועוג, ומצינו גם כן בפסוק פ' דברים שאמר הקב"ה למשה 'ראה נתתי בידך את סיחון מלך חשבון האמורי ואת ארצו החל רש', 'היום הזה אחל תת וגו'[19]. ויש במדרש ובפירש"י בחומש שכפה שר של אמוריים של מעלה תחת רגליו של משה וכו'. נמצא לפי זה מאותו יום ואילך היה פתחון פה למשה להתפלל ולומר: שמא הותר הנדר ודיבור זה בכל פרשה זו היה בט"ו באב... ואם כן צא וחשוב: מן ט"ו באב עד ז' באדר, יום שמת בו משה, כשתחשוב החדשים על הסדר אחד מלא ואחד חסר, עולה מאתיים יום... ואם היה מתפלל משה בכל אותן ימים ג' תפלות היה ת"ר תפלות, רק שידוע שבשבת אין היחיד שואל צרכיו, ואם כן, כשתסיר כ"ח שבתות שהיו באותן ימים של מאתיים יום, נשאר קע"ב ימים, שלוש תפלות בכל יום הרי תקי"ו, אמנם שתפלת ט"ו בעצמו, כיון שלא היה הדיבור מתייחד עם משה אלא ביום ולא בלילה, אם כן באותו יום ט"ו לא היה מתפלל כי אם ב' תפלות, הרי לך חשבון מכוון שתקט"ו

17. שמות כ"ד יא.
18. פני יהושע לברכות ל"ב ע"ב, ד"ה דרש.
19. דברים ב' כד.
20. שם ב' כה.

תפלות התפלל משה מאותו יום ט"ו באב עד יום מותו שהוא ז' באדר שמת בו בשעת מנחה".

דוגמאות כאלה מראות לנו שהמחבר שואף למעט את ערכה של גימטריה, שדורות אלה היו כרוכים אחריה כל כך, ועשו ממנה עיקר בפירוש דבר הכתוב, ולשים אותה אסמכתא בעלמא. הוא לא רצה להודות בכך שהמדרש הסיק מסקנות מהשבונות מעין אלה.

כל מי שמצוי אצל ספרות התלמוד והמדרשים יבין שפירושו, ככל שייראה לנו מסובך, הוא כולו ברוח האגדה, וסוף־סוף אי אתה יורד לעומקו של מדרש אלא ברוחו של המדרש עצמו. — ובכלל כרונולוגיה מקראית וענייני לוח־השנה הם תחום שבו אהב לעסוק, גילה זריזות רבה ומצא לעתים נקודות מבט מקוריות[21].

תכופות הוא מסתייע גם בידיעותיו במדעי הטבע, כדי לבאר מקומות במקרא ובתלמוד. הגמרא מדברת על כך שהקב"ה, בדונו את האדם, מכריע את כפות המאזניים כלפי חסד, ושואלת[22]: "היכי עביד? רבי אליעזר אומר 'כובשו' שנ' 'ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו'[23]". מובן שהמפרשים טורחים מרובה כדי להסביר כיצד יכולה לחיצת כף החובה כלפי מטה לפעול לטובת האדם. רבינו מפרש כדלקמן[24]: "ידוע לפי ענין הטבע שמה שכובד המאזניים לעולם מכריע למטה לצד הארץ, היינו לפי שעיקר ענין הכבדות הוא יסוד העפר, וכל דבר המורכב מארבעת היסודות לעולם יסוד העפר שבו מכריע לחלק יסוד העפר למטה, שהכל הולך אחר יסודו, כענין שנ' 'הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר'[25], ומכל שכן בענין העוונות של אדם, שהם על ידי יסוד העפר שבו, שהוא היותר חומרי, נמצא דלפי זה בענין הזכויות הוא להיפך, שלעולם כשהזכויות מרובין, והם יותר רוחניים שבאדם, אותו החלק הוא העולה למעלה, נמצא שעל־ידי כך נכבשין העוונות שבכף השניה לצד הארץ והזכויות עולין למעלה, ומתקיים שפיר מאמר הכתוב 'יכבוש עונותינו'". משמע שהחטא גורר את הנפש למטה אל הארץ, ואם כן, נצחון הטוב מתבטא בדימוי עלייתה של כף הזכות. בדימוי זה נאחז ר' אליעזר כשהוא מציין את השקיעה בחטא, ולעומתו את עלייתו של הטוב כסמל לנצחון הטוב במאבק על הנפש.

שני חלקים של "פני יהושע" הופיעו בימי חייו של המחבר, ואילו את הכרך השלישי הוציא בנו ר' נתן ואת הרביעי — בנו ר' ליב, רבה של הנובר[26].

21. השוה למשל את הערותיו לראש השנה דף י"ח—כ"ב.
22. ראש השנה י"ז ע"א. 23. מיכה ז' יט.
24. פני יהושע, שם, ד"ה ב"ה. 25. קוהלת ג' כ.
26. החלק הראשון, "נשים", הופיע באמסטרדם תצ"ט, החלק השני, "מועד", בלא ציון שנה ומקום, אלא שמתוך ההערה "אשר נשאו לבו לשבת בארץ ישראל" הרשומה בשער הספר, ניתן להסיק שהוא יצא אחרי שנת 1750 (השוה נספח א'). — חלק ג', "נזיקין" פרנקפורט תקט"ז (עם הסכמה של "המלומד הגדול האדון הפרופסור מגרלין"). וחלק ד' מכות, שבועות, ב"ק וכן ח"מ ביחד עם "פני אריה" של המו"ל עם הערות של בנו ר' בער [על חלק ב' וד' השוה נספח א'.]

החכם המפורסם ר' חיים יוסף דוד אזולאי כותב בספרו "שם הגדולים" על רבנו: "מהר"ר יעקב יהושע מקראקא הוא הגאון אב"ד ור"מ דק"ק פפד"מ משנת תק"א ויצא שמו בכל העולם באמצעות חבורי טהרה פני יהושע ארבעה חלקים על הש"ס. ואני הצעיר זכיתי לקבל פני שכינה איזה ימים ומראהו כמראה מלאך האלהים. ונתן לי במתנה ספר פני יהושע על סדר מועד שנדפס בי בפרק". — דבר זה קרה בעיצומה של המחלוקת. אבל אזולאי לא רצה להזכיר אותה אף במילה אחת. מכל מקום נראה שניתן להכיר את דעתו על ענין המחלוקת. אם נשווה את דברי הגלהבים על ר' יעקב יהושע וספריו לעומת הרשימה הדלה, שבה הוא פותר ב"שם הגדולים" שלו את ר' יונתן אייבשיץ שלכל הדעות היה מלומד גדול". — ר' יחזקאל לנדאו רבה הראשי של פראג, שלמד סנגוריה על ר' יהונתן, כפי שסופר לעיל, כתב בכל זאת אחרי פטירתו של ר' יעקב יהושע, שהוא "מאיר הגולה, הגאון המפורסם, גדול הדור יחיד בעמו... מי שחפץ בהלכה ברורה נפשו חושקת בשאירית כתביו". — כך כתב ר' יחזקאל לנדאו בשנת 1776, בשעה שהוא עצמו היה מוכר כגדול הפוסקים בדורו.

מבין התשובות שנשתמרו לנו מר' יעקב יהושע, ישנה אחת המודפסת בספר "אור נעלם" (קארלסרוהא תקכ"ה) סי' ל"ו, שיש בה עניין מכמה בחינות. על אותו נושא מובאת שם גם תשובה של ר' יונתן.

27. שם, ערך מהור"ר יעקב יהושע.
28. שם, ערך הגאון מהור"ר יונתן.
29. הסכמה לפני יהושע, כרך ד'.

פרק עשרים

רבנים ממלאי מקום (תקט"ו — תקי"ט)

לפי שעה לא נבחר רב ראשי חדש. תחילה היה ריב הסיעות צריך להסתיים או לפחות להירגע קמעא כדי שהרב החדש לא ייכנס מיד לאותה קלחת שבה היה מתייסר קודמו. וכיון שבעיר היה קיים חוג גדול של תלמידי חכמים[1], שאף בימים הטובים ביותר שבעבר לא היו מרובים מהם, אפשר היה לדחות את הבחירה ימים רבים. בצד החכמים הותיקים, שכולם חלקו להם כבוד ויקר, הופיעו מספר רב של תלמידי חכמים, צעירים יותר, שפעלו רבות כדי להגדיל ולהאדיר תורה בקרב הקהילה. הזקנים שבין החכמים היו ר' משה קן ור' משה ראפ[2]. על השתתפותו של ר' משה קן בענייני המינהל אין לנו כל עדות לאחר פטירתו של הרב[3]. לעומת זה נטל מקום בראש הרבנות ר' משה ראפ, למדן גדול, שבימיו של ר' יעקב יהושע לא מילא כל משרה ציבורית, בין שהוא עצמו נמנע ממנה ובין שאחרים מנעו אותו. ר' משה ראפ היה מקורב מאוד אל ר' יונתן אייבשיץ, שהתאכסן אצלו בעת שהותו בפרנקפורט, ויחד עם זה בין התומכים המובהקים ואפשר אף בין היוזמים לתנועת מתנגדי הקהילה; הווה אומר שבשתי החזיתות גם יחד ייצג את האופוזיציה לרב. השפעתה הגוברת של סיעת קולפא והעדרו של הרב שבא בעקבותיה, סללו לפני ר' משה ראפ את הדרך אל הרבנות[4]; אולם הוא מילא את משרתו, בצורה שלא נתנה לשום צד מקום לתרעומת, וכן מצינו שגם אחרי פטירתו של הרב, שעה שמן הסתם לא היתה האוירה נוחה ביותר ליריביו לשעבר,

1. מצוינים ביניהם היו (השוה נספחים ב' וג') בין השאר: ר' משה בער שווארצשילד, נפטר תקנ"ב, ר' מרדכי מענדל בער, נפטר תקכ"ג, ר' אברהם מענדל שטרן, נפטר תקכ"ג, ר' שמואל בן שמעון אדלר, נפטר תקכ"ג, ר' בער בן מרדכי אדלר, נפטר תקכ"ז, ר' שלמה בן שמעון חזן, נפטר תקכ"ז, ר' שלמה בן אברהם גייגר, נפטר תקל"ה, ר' אלעזר בן שלמה גייגר, נפטר תקל"ה, ר' אנשיל בער דן, נפטר תקל"ו, ר' יהודה יוסף אולף, נפטר תקמ"ד ור' יהודה מיכל בינג, נפטר תקל"ח. האחרון חיבר פירוש לתורה, בצירוף הערות לתולדותיה ולמנהגיה של הקהילה, הנמצא בכתב־יד בידי נינו של המחבר, מר אליהו אולמן והמכיל חומר יקר לרוב. הוא היה בנו של הדיין ר' מיכל בינג.
2. השוה נספח א'.
3. נפטר ט"ו כסלו תקכ"ב; עי' נספחים ב', ג' וד'.
4. מנהיגה השנוי של סיעת קולפא, ליזר לייטר, אף רוצה להציג, בתזכירו אל הסינט, את מינויו של ר' משה ראפ, כמילוי משרתו של הרב־הראשי הנעדר, ולהביא מכך ראיה שהלה ויתר על המשרה.

הוסיף ר׳ משה לכהן עוד שנים אחדות[5]. לחבר הרבנים היו שייכים מלבדו לסירוגין: ר׳ נתן פולדה נוימרק, ר׳ משה שווארצשילד, ר׳ טבלה שייאר, ר׳ מיכל בינג[6], ר׳ חיים גונדרשהיים, ר׳ יעקב ישראל, ר׳ דוד שמש, ר׳ שמואל משה טראך ור׳ אנשיל הרץ צונץ[7]. בעוד שר׳ משה ראפ ייצג בחבר הרבנים את הזקנה המכובדת שהכל היו חולקים לה כבוד, הרי כוח העבודה העיקרי היה איש צעיר שאין רבים כמותו, רב־כישרון ועוז־רצון, ר׳ נתן בן שלמה מס, שעלה יותר ויותר למעמד של מנהיגות בחוג חכמים זה. לעומת הנציג הישיש של האופוזיציה לשעבר שימש ברבנות כאיש אמונה של הסיעה האחרת, ר׳ נתן מז, איש רב פעלים, שהיה אומר על עצמו בסיפוק מסוים, כי בשעתו היה בן בית אצל הרב הראשי, אולם קשור היה קשר משפחתי גם עם סיעת קולפא[9], ואם כן הוא נוצר ממש כדי לגשר על הניגודים הישנים. וכן הכל היו צובאים סביבו, ובפרט הצעירים העולים, שמהם נזכיר כאן לפי שעה רק אחדים, כגון ר׳ טעבלי שיף — לימים רבה של לונדון, ר׳ אהרן שלום — לימים רב באופנבך, גונדרסהיימר — לימים רב בקובלנץ, ר׳ מאיר שיף ור׳ נתן אדלר, שעד מהרה זכה לתהילה רבה.

גם בתחומים אחרים לא היתה חסרה השאיפה המדעית בקרב הקהילה. כבוד והערכה ניתנו בכל החוגים לאיש אחד שיכול היה להתמודד עם הטובים מבני דורו, הן בהשכלתו הכללית המצוינת והן בידע המקצועי שלו, הלא הוא הרופא אנשיל מאיר וירמש[10], שאם שומעים על כל היקף פעילויותיו ועל המסות הנרחבות שכתב על דברים שונים ומשונים, מתעורר הרושם שעצם עבודתו כרופא לא היתה לגביו אלא דבר טפל בלבד. הוא עצמו מונה, פרט לכמה מסות קטנות, שהוא מזכיר אותן רק אגב אורחא, שבעה חיבורים גדולים המשתרעים כמעט על כל ענפי הדעת האנושית: מתמטיקה על כל ענפיה, מכניקה, פיסיקה, תורת ההיגיון, פילוסופיה מעשית (אתיקה), מטפיסיקה, מוסיקה, תורת הדקדוק, ויותר מכל הספרות העברית זכו לתרומותיו רחבות הדעת. פרט לכתבים קטנים יש בידנו רק חיבור גדול אחד ממנו בשם "סייג לתורה"[11]. אבל אם מותר להסיק משפע הידיעות, ומן היסודיות, שהיא מראה ומפעיל בכישרון בתחום זה, בכל חדרי הספרות היהודית, ודאי יש להצטער שהשאר לא הגיע לרשות הרבים. עניינו של הספר "סייג לתורה"

5. הוא נפטר בשנת תקכ"ב. הכתובת שעל מצבתו מדגישה את רוב ידיעותיו ופועלו; ואילו ה"מימור־בוך", שאופיו הוא רשמי יותר, אף על פי שבדרך כלל אינו נוהג קמצנות בדברי תשבחות, אינו מביע הערכה מיוחדת אליו. — דבר זה מובן אם משוים אותה עם ההערכה הבלתי־מסויגת, שבה מדבר המימור־בוך על ר׳ משה קן (השוה נספח ד׳).
6. נפטר בשנת תקכ"ג.
7. השוה נספחים ב׳־ג׳ (תקל"ה). לעינשטיין, Blätter מצביע על MGWJ 1894.
8. מבוא ל"בנין שלמה". — הוא נפטר בשנת תקל"ז.
9. יצחק קולפא נשא את בתו, שנפטרה בשנת תקכ"ד בעודה צעירה. השוה נספחים ב׳־ג׳.
10. השוה נספח א׳.
11. פרנקפורט ע"נ מיין (בייארהופר), תקכ"ו.

היא המסורה, היינו כל מה שנוגע לדקדוקי נוסח המקרא ולגירסותיו והוא מכיל מאמרים היסטוריים מעניינים על ראשיתו ועל התפתחותו של מדע זה שלדעתו ימיו כימי המקרא עצמו [12].

הספר "סייג לתורה" הופיע לאחר פטירת המחבר עם הקדמה לטינית מאת פרידריך דוד מגרלין, המזכיר לעתים בכתביו את ד"ר אנשיל וירמש בהערצה ממש, וכאן הוא משבח את למדנותו הגדולה בלשון נלהבת [13]. את הספר הוציא בנו המלומד של המחבר, הדוקטור שמעון וולף וירמש.

מן הכתבים הקטנים נציין מאמר המוקדש לשיר "חד גדיא" מתוך ההגדה של פסח [14], שבו מציין אנשיל וירמש את התגמול כרעיון המרכזי של השיר.

ספר בעל תוכן הלכתי הופיע בשנת תקי"א בשם "חדות יעקב" [15] מאת ר' יעקב זאמשט בס [16], ששימש לפנים, במשך שנים רבות, כדיין בקהילה. החיבור שפורסם על־ידי בניו, יצחק ואליעזר זאמשט בס, מכיל דיונים והערות למקומות שונים בתלמוד [17], נספח עם הגהות לרמב"ם, לטור ולשולחן־ערוך מאת המחבר ונוספות משל המהדירים.

גם בנוגע למצבם הכללי של יהודי פרנקפורט יש לרשום שיפור קטן. מי שיודע כמה היו אנשי הקהילה עצמם צריכים לעמול, וכמה היו חברי המועצה צריכים

12. כדי לתת מושג מן התוכן העשיר של הספר, נציין כאן את שמות פרקיו השונים. החיבור מחולק לשלושה חלקים. בחלק הראשון יש שלושה פרקים. הראשון דן במהות המסורה ובמייסדיה; בו הוא מוכיח (א) שהנחתו של ר' אברהם אבן עזרא שהמסורה נוסדה על־ידי ה"טבריינים" אחרי חתימת התלמוד, היא מוטעית; (ב) כן לא ייתכן שטבריינים אלה הנהיגו את הניקוד וכו'; (ג) שאנשי המסורה האמתיים הם עזרא ואנשי כנסת הגדולה. הפרק השני מדבר על הצד החיצוני של המסורה, היינו הפסוקים, התיבות והאותיות של המקרא (שיר מוקדש לכל אות ואות של האל"ף בי"ת, תוך ציון מספר הופעותיה של האות במקרא). הפרק השלישי דן בצורתה ובתכליתה של המסורה.

ההלק השני, הוא "מפתח המסורה", מכיל דברים כלליים על מסורה גדולה ועל מסורה קטנה וכן (א) פתרון כל ראשי התיבות הבאים בכתבי המסורה, לפי סדר האל"ף בי"ת, (ב) ביאור המונחים הטכניים של המסורה (אף הוא לפי סדר האל"ף בי"ת), (ג) על הציונים הכלליים שהמסורה מקדימה לכל אחד מכ"ד הספרים, (ד) משחקי־מלים ופתגמים בשרות המסורה. — החלק השלישי "תיקון פרצות הסייג" מכיל תיקונים בטכסט המסורה. את הספר מסיים מאמר הדן בנושא המקורב לענייני של החיבור.

13. הוא קורא לו: vir experimentissimus et doctissimus, non medicinae tantum praxi clarrissimus, sed scientiarum queque et linguarum complurium notitia instructissimus etc.— (= איש בקי ומלומד ביותר, המצטיין לא רק במלאכת הרפואה אלא ידען גם במדעים ושולט בשפות שונות).

14. "ביאור מספיק וכו'", לונדון תקמ"ה.

15. יצא ברדלהיים (בבית־הדפוס מטעם הרייכסהוכגרף).

16. השוה נספח א'.

17. מן המסכתות ביצה, סוכה, קידושין, ברכות, בבא קמא, בבא מציעא, שבועות.

להבריג, כדי לבצע פסיעה אחת קטנה כזאת קדימה, לא יהיה זה דבר קל בעינינו
שב־14 בפברואר 1750 יצאה תקנה שהתירה ליהודים לצאת מרחובם במקרים של
חירום, גם ביום א ובחגים הנוצריים, כדי להביא רופא, ספר וכיו"ב או כדי לשגר
מכתב את הדואר. בתנאי שילכו בדרך הקצרה ביותר ויקפידו על התנהגות שקטה
ומנומסת[18].

18. השוה "תולדות הדואר בפרנקפורט ע"נ מיין", מאת מזכיר הדואר ב. פאולהאבר, בכרך העשירי של Archiv fuer Frankfurts Geschichte (Voelkers Verlag 1883), עמ' 167.

פרק עשרים ואחד

ר׳ אברהם ליסא (תקי״ט — תקכ״ט)

לאחר שכיסא הרבנות נשאר ריק במשך שלוש שנים, הוסכם למלא אותו מחדש. בישיבה שבה השתתפו נציגי כל הסיעות הוחלט שהבחירה תיערך בין שלושה מועמדים: הרב הראשי של פראג, ר׳ יחזקאל לנדא [1], הרב מדוקלא, שהוזמן בינתיים לכהן בצילץ, ור׳ אברהם מליסא. מקץ שבועיים (בי״ד בשבט) בחרה ועדת הבחירה, המורכבת מכל הזרמים ומכל דרגות המס, פה אחד, את ר׳ אברהם ליסא לרב ראשי. נראים הדברים שביקשו למנוע שיורשו של ר׳ יעקב יהושע יהיה איש שצידד במחלוקת צידוד כלשהו בר׳ יונתן אייבשיץ. כפי שראינו, היה ר׳ אברהם מליסא אחד משלושת הבוררים, שנקראו ליישב את מריבת הר״י אייבשיץ. אותה שעה נחג בניטרליות גמורה, ומסתבר שהוא שמח שלא נאלץ להיות שופט במחלוקת, ששני הצדדים ניהלו בשצף קצף, בשל כך אמנם נזף בו ר׳ יעקב עמדן, ואולם בעיני קהילת פרנקפורט, שאך התגעגעה לשלום, לא היה דבר זה בעוכריו. באיגרת לבבית אל הועד אישר ר׳ אברהם את בחירתו, אולם קהילת ליסא, שבה פעל פעולה מבורכת, לאחר ששימש ברבנות ביאנוב, בליקוב ובמזריץ׳, עשתה ככל יכולתה כדי להחזיק ברבה הנערץ. ואמנם הבטיח להם להישאר במקום אם יעלה בידם להניע את פרנסי פרנקפורט להתיר את הבטחתו. במכתב ארוך, התום בידי תלמידי חכמים ונכבדי קהל רבים ובידי פרנסי קהילתם, פנו אנשי ליסא אל הועד של פרנקפורט והדגישו כי בשעה שהמלחמה בסביבת ליסא מפילה קורבנות לרוב, אינם יכולים לתת לאיש הנערץ להסתלק מביניהם, אך במיוחד ציינו שאם תתפנה אצלם משרת הרבנות, התוצאה תהיה — כפי שידוע לכל מי שמכיר את המצב — שאנשים רבים יחלקו סכומים גדולים בין הפקידים כדי לזכות במשרה זו. ואת החטא הזה, שיש בו חילול ה׳ גדול, תוכל קהילת פרנקפורט למנוע, אם תסכים שר׳ אברהם יישאר בליסא. — ברם טיעון זה גרם רק לכך שאנשי פרנקפורט עמדו ביתר שאת על כך שהרב החדש ייכנס לתפקידו בהקדם האפשרי. בסתו תקכ״א הגיע ונתקבל בסבר פנים יפות מכל הצדדים, עד שנראו הדברים, כאילו צפויה לרב החדש פעילות שלווה תוך אחדות לבבות עם כל חוגי הקהילה. — אכן אין אנו

1. על שאלה שהופנתה אליו בעקיפין אם הוא נוטה לקבל את המשרה, העביר תשובה חיובית; במקרה שייבחר, נאמר, מוכן הוא לקבל את ההזמנה המכובדת, הואיל והלחץ והעוני שבהם שרויים יהודי פראג, ממלאים את לבו יגון ומכאובים. מעניין הוא שאנשי פרנקפורט ביררו אצל אחד מבני פראג (אליעזר פונטו) בדבר אופיו והליכותיו של האיש המפורסם. התשובה היתה חיובית ביותר.

שומעים עליו כל טרוניה, מאיזה צד שהוא וגם לא היה כל יסוד למחלוקת. עד שבשנת 1766 הוטל על הרב מבחוץ עניין, שהפך שוב את פרנקפורט למרכז של מריבה עזה, אם כי זאת הפעם עומדים כולם, הועד, הרבנות והקהל, שכם אחד עם רבם.

העניין שעליו פורסמו שני ספרים רבי היקף[2], היה בקיצור כדלהלן[3]: יצחק נייבורג ממנהיים אירס את בתו של יעקב גונצנהויזר מבון. החתונה היתה צריכה להתקיים בסתו 1766 במנהיים. כל המשתתפים הגיעו למנהיים, חמישה ימים קודם למועד החופה, והיו במצב־רוח מרומם, ובפרט החתן. אולם כבר למחרת בואו אל העיר הראה הלה סימנים של דיכאון ומפח נפש. אביו ואמו ניסו לשמח אותו, אך לשוא. כאשר הכלה והוריה שאלו אותו, מה פשר התמורה שחלה בהלך רוחו, השיב סוף־סוף — נעקוב נא בדיוק אחרי התנהגותו ודבריו: — אבי השביעני במרורים. ראו הביא לנו הגיס הרופא ואשתו אחותי ונתן לו החדרים המעולים שבבית לדירתו, ואני אנה אני בא... דברו נא באוזני אבי, שישמור מוצא שפתיו אשר הבטיחני, שקודם חתונתי כלה גרש יגרש אותם מביתו" — ובאמת הניעו הורי הכלה את נייבורג האב להישבע שיעמוד בדיבורו, וכן נתקיימה החתונה. בשעת הסעודה דרש החתן, כפי המנהג, דרשה תלמודית, אלא שלא גמר אותה, כיון שהאורחים הפסיקו אותו על־ידי ויכוח ער על החידושים שהוא פיתח. — בליל שבת הבא, ביום "שענק־וויין", כפי שנתכנתה בימים ההם, השבת הראשונה אחרי החופה, הזהיר הרופא, היינו הגיס הנ"ל, את החתן ממאכלות מסוימים, שהם יזיקו לו בשל "מחלתו"; אולם הוא קיבל בחשאי משכיניו ליד השולחן, דווקא את המאכלות האלה, ודבר זה גרם "צחוק רב" לו וליושבים סביבו. אולם אך הגיע בוקרה של שבת, קם הבעל הצעיר, נטל 94 קארולין בזהב מן הנדוניה שהיתה מונחת בחדר, וברח דרך שער העיר, מבלי לומר על כך דבר לאיש. — עד מהרה חשו בבריחתו, שלחו שליחים לכל עבר, ורק ביום ראשון נודע שהוא הסתתר אצל איכר אחד בברנהיים. הכסף עדיין היה בידו בשלמותו, פרט לחצי קארולין שנתן לאיכר, והוא החזיר אותו לידי המוצאים אותו. הוא היה מוטל במיטה ומרוב התרגשות ובושה התעלף בנוכחות הידידים. כאשר השיבו את רוחו ותודעתו חזרה אליו, שאלו אותו, מדוע נהג מנהג מתמיה כזה, ואפילו חילל את השבת, היתה תשובתו שהוא רעד בכל אבריו ונפל עליו פחד מוות. ביום שני הוזמן לבית המשפט, "כדי להשביעו כפי נימוסיהם שיהי' נאמן רוח לאדוניהם הדוכס האדיר יר"ה". אולם אחרי שנשבע אמר לזוגתו "דרך הלצה": "נשבעתי לשקר". בתשובה לשאלתה מה הוא רוצה לומר בזה? השיב בפנים שוחקות ומסבירות: "נשבעתי שלא לרמות לשום אדם ולא ניקיתי משבועתי זאת, באשר שכבר רמיתיך רעיתי". באותו יום עוד חתם על מסמך בנוגע לנדוניה שלו.

בינתיים חלה קטטה בין המחותנים, אך לבסוף באו לידי הסכם, בנוכחות "יועץ

2. "אור הישר" לר' שמעון קאפנהגן, אמסטרדם תקכ"ט, ו"אור ישראל" לר' ישראל ליפשיץ, קליווא תק"ל.
3. השוה נספח א'.

ושר גדול״, שחציה של הנדוניה תישמר לשם ביטחון אצל אבי האשה וחציה השני אצל אבי החתן (אמור מעתה שהיה להם ספק בשפיות דעתו של הבעל הצעיר), מתוך התחייבות כי ברגע שהזוג הצעיר יקיים ביחד ׳בית ראוי׳, ישולמו לו הקרן ורבית, אם תהיה כזאת. גם את כל המתנות ואת ה״איינוורף״ שמר לפי שעה יעקב גונצנהויזר, אבי האשה הצעירה, עד ״לזמן הראוי הנ״ל״. אחר כך נסע הזוג בלוויית הקרובים וסר ללון בפונדק בועייסנאו ליד מיינץ. שם ״שאלה אשה בעלת הבית לפי תומה: הזה האיש שברח בשבת שענק־וויין?״ ודי היה בשאלה זו כדי להוציא את האיש מכליו: הוא התנהג כמטורף ולא הועילה כל נחמה וכל הרגעה רק כשבאו בתוכחה חמורה ניאות לשבת לאכול. כשהגיעו לבון, התנהג כמה ימים שקט, בשבת הלך לבית הכנסת, קיבל ״עליה״ לתורה ונדב נדבה ״כראוי״. אבל כבר במוצאי שבת קרא אליו את נאמן הבית, ר׳ שמעון קאפנהגן, שהשתתף בכל המסע הנ״ל ושעל פי תיאורו אנו מביאים כאן את כל הסיפור, ואמר לו שהאשה ״הסבה את עיניה מנגדו״, ולא עוד אלא הוא ״בסכנה גדולה״ אם יישאר בארצות אלו, והוא רואה את המוצא היחיד בכך לצאת ולנדוד אל ארצות רחוקות; בהוסיפו ״לבי דוי שתישאר אשתי עגונה״.— למחרת אמר במפורש: ״אני רוצה לתת גט כריתות לאשתי״. החלטה זו העציבה אמנם את אשתו, אך לבסוף הסכימה. נייבורג אמר כי מאחר שיש בדעתו ללכת דרך הולנד לאנגליה, מן הראוי שהגט יינתן בדרך שמה, למשל בקליווא, ״אבל לא בדיסלדארף, באשר שהיא תחת ממשלת הדוכס האדיר מפפאלץ יר״ה״. ביום א׳, י״ט באלול אחרי הצהריים, ירדו באניה, וביום ג׳ בבוקר הגיעו לקליווא. ר׳ שמעון קאפנהגן שהשתתף בכל העניין, מיהר אל הרב, ובו ביום לפני תפלת מנחה, ניתן כבר הגט. ביום ד׳, כ״ב באלול, נפרדו הצדדים זה מזה, נייבורג ביקש לתת ברכת פרידה גם לגרושתו, וכאשר זו הסבה פניה ממנו, שאל אותה: ״למה פניך רעים? אנכי לא כן עמדי, והיה כי ייטיב ה׳ עמדי, אתן מתנות להבנים אשר יולדו לך מאיש אחר״.—

כל התיאור הזה — חייבים היינו לתתו לפרטיו — בא מפי שמעון קאפנהגן, ״סופר נאמן דמדינת קולוניא״, שכבר הוזכר לעיל, הנמנה עם המגינים הנמרצים ביותר על כשרותו של גט זה. אך עם כל מה שאולי קאפנהגן העלים או ייפה, לא יכול היה למנוע שגם תיאורו יתן לנו את הרושם מהתנהגותו של נייבורג שקשה להבדיל בינה לבין זו של מטורף.

בד׳ בתשרי, היינו עשרה ימים לאחר מתן הגט, מחאה רבנות מנהיים[4] על כל מעשה זה והכריזה, שהגט הוא פסול ומעשה רמאות, שכן משפחת האשה ניצלה את מצבו של נייבורג כדי לבלבל אותו לגמרי ועשו את הכל כדי להסב את לב אשתו ממנו. אין תוקף לגט, כל שכן שהנימוק שהוא נותן, היינו שהוא מוכרח להרחיק נדוד, משום שאחרת ירדפו אחריו, הוא ״עיקר מעשה שטות״ שלו. כיון שמיד

4. על החתום באים ר׳ טעבלי העס, ר׳ שמואל כהן מדרמשטדט, ר׳ יהודא אינספרוק מהמבורג, ר׳ אברהם מור מצילץ, ר׳ יהודא שמעון גינצבורג, ר׳ שמואל הכהן שאטין מפרנקפורט ועוד ארבעה חכמים ממנהיים.

לפני הגירושין היה נייבורג שרוי בשגעון רדיפה, אין הוא מסוגל לפי הדין לבצע גירושין. כל פעולת הרב מקליווא — לא נשמע כמוהו, והרי זהו בדיוק מה שנאמר: "עד דלא עיילה אפקה (= מיד כשהוא כונס אותה הוא מגרש אותה)", והרי מכאן חובה חמורה לנקוט כאן בצעדים נמרצים. רבנות מנהיים פונה בקריאה זו אל רבנות פרנקפורט ומבקשת ש"גדולי ישראל" שם ירימו קולם האדיר ויודיעו בבית הכנסת שאיש לא יראה את האישה הזאת כגרושה עד שהאיש לא ישוב הביתה, ולאחר שיתברר שהשתפה יתן לה גט חדש. כיון שהימים היו ימי היריד, אפשר היה לצפות שהודעה כזאת תישמע ברבים, וכן יימנע סיבוך נוסף.

ר' אברהם מליסא היה משוכנע שהגט הוא פסול, אלא שלפי שעה לא הוציא את ההכרזה המבוקשת אלא מסר לרבה של קליווא תוכן איגרתה של רבנות מנהיים, בתוספת ההערה שכל התנהגותו של נייבורג היא התנהגות של משוגע, ואכן מיום חתונתו ואילך היו הכל רואים אותו כמשוגע. — ר' ישראל ליפשיץ, רבה של קליווא, היה תלמיד הכם שהיה ידוע ומכובד גם בפרנקפורט[5]; ר' אברהם ליסא הניח כי משייודע לו לר' ישראל פרטי העניין שהועלמו ממנו כהוויתם, יהיה הראשון להכריז על פסלות הגט.

מיד גבתה הרבנות עדויות, בירורה דברים במנהיים ובבון, שמעה את עדותו של שמעון קאפנהגן הנזכר, שהסתבך בסתירות שונות ולבסוף נאלץ להודות שנייבורג ברח אחרי התונתו במצב של שיגעון גמור[6]. הלה חזר בינתיים הביתה, ורבנות פרנקפורט גבתה מפיו את עדותו — הוא. עדותו לא נמסרה אבל מתוך השוואה עם עדות האחרים, הספיקה כדי להחמיר את ההלטתה הראשונה של הרבנות, שאם מתחילה נקבע פסול הגט רק "על תנאי", הוכרז עכשיו שנישואיו של נייבורג הם כדת וכדין, וכל מעשה הגט אין לו תוקף יותר מאשר של "ריח גט". פסק זה של רבנות פרנקפורט עורר סערת רוחות ממש בחוגי הרבנים, לאחר ששמעון קאפנהגן גייס בעטו השנון את כל חכמי הדור, ור' ישראל ליפשיץ, שכבודו נפגע במישרין על ידי פסק הדין, פנה אל החכמים המקורבים אליו. ר' יעקב עמדן הישיש, ר' יוסף שטיינהרט מפיורדא[7], ר' ליב פאלק מהנובר, "עשרה שליטים" מפולין, ר' אריה ליב ממין[8], ר' שלמה מזמושץ[9] ומספר רב של רבנים אחרים, ובפרט הגדול שבכולם, ר' יחזקאל לנדא מפראג, צידדו כולם עם הרב מקליווא שכבודו נפגע כל כך.

הם היו שוללים מרבנות פרנקפורט את הסמכות להתערב בעניין בכלל, אלא שבכך התעלמו מן העובדה שרבנות מנהיים אשר לעיניה, כביכול, התארע כל

5. הוא עמד בקשרי מכתבים עם ר' משה ראפ (השוה אור ישראל סי' נ"א) ולימים עם ר' מענדל זאמשט בס (שם, סי' ע"א).
6. בהעתק הבירור המשפטי הנמצא כאן נמסרת גביית העדות של שמעון קאפנהגן. הבירור החשוב עם נייבורג חסר גם בהעתק זה.
7. בעל שו"ת זכרון יוסף.
8. בעל שו"ת שאגת אריה.
9. בעל מרכבת המשנה.

העניין, פנתה אל פרנקפורט. ואולם כולם הגיבו בלשון החריפה ביותר על סירובה של רבנות פרנקפורט להודיע לשאר החכמים את נימוקי פסק דינה. ודי במבט אחד אל השלבים השונים שעבר ר׳ יחזקאל לנדא בתפיסת העניין, כדי לעמוד על התפתחות הלך הרוחות.

בב׳ אדר ראשון תקכ״ז כתב אל רבה של קליווא בין השאר[10]: ״לא אוכל להשיב על דברי צד אחד כיון שהאוסרים לאו קטלי קני (=אנשים לא חשובים) נינהו. וצריך אני לכתוב לפפד״מ (= לפרנקפורט דמיין) שיודיעו טעמם... וגם למה לא שלח.. עיקר הדבר מק״ק בונא, ששם יודעים מהותו של הבעל כל זמן שאחר החתונה. אם לא יועיל לא יזיק להודיע גביית עדות משם״. מקץ חודשיים (ט׳ ניסן תקכ״ז) הוא כותב אליו[11]: ״יקבל כעת העתק מתשובה אחרונה של ק״ק פפד״מ ובזה יבין כי כתבתי להם דברי תוכחה בזה. והנה אהו׳ י״נ, אף כי באמת היה לי מקום להקפיד על הכרוז, אבל המחלוקת שנוי ומשוקץ מאוד, וביחוד בדבר כזה מכמה טעמים: חדא כיון ששני הצדדים כבר עמדו לפני הב״ד ק״ק פ״פ — מי יכול להכחיש את הבית דין ההוא? ואם יאמרו אחר כך שהעדים העידו לפניהם דבר ברור לאיסור, מי יכחישם?״

ואילו בחורף שלאחרי זה (י״ג כסלו תקכ״ח) כתב ר׳ יחזקאל לנדאו אל הרב בקליווא בלשון שונה בתכלית[12]: ״וכתבו (אנשי פרנקפורט) שלא לשמוע לשאר חכמי הדור המתירים, כי מהו״רר שמעון ק״ה (קאפנהגן) מק׳ בונא הוא אשר הסית בשקריו לחכמי הדור. ואני אומר... נהפוך הוא, הרב החסיד ובית דינו חכמי ק״ק פפ״ד נתפסו לדברי שקר של משפחת המגרש ע״פ תקיפי ק״ק פפד״מ.. סוף התשובה האחרונה היתה שקציני קהלתם מעכבים עליהם שלא יפלפלו בזה עם שאר חכמי הדור. ואם כן, מדבריהם בעצמם אתה למד שהמה אנוסים בדבר זה, ושוב אין למדים מהם בדבר זה כלל. ולא עוד אלא שק״פו ק״ק פפ״דמ כתבו לק״פו קהלתינו שימחו ביד הבית דין הגדול שבכאן, שלא יחתמו על ההיתר של האשה הנ״ל באשר שחכמיהם ע״פ הקיסר הם דנים[13]. והנה בזה נראה בעליל שבזרוע הם באים כי גם אדונינו החסיד הקיסר האדיר אין רצונו בזה לאסור המותר... ולכן שמעו אלי אנשי לבב להלכה וגם למעשה, האשה מרת לאה הנ״ל תנשא לכל מי שתרצה... כי אין כאן שום בית מיחוש להחמיר כלל וכו׳״.

את הנימה המרוגזת והתוקפנית של מכתב זה נבין עוד יותר אם נדע שר׳ יחזקאל לנדא באצילות רוחו עובר עליו בשתיקה. את מה שהוא אומר כאן על רבנות פרנקפורט כתב כבר במכתב קודם, ועל כך הגיב ועד קהלת פרנקפורט בהצהרה, הדוחה בשאט נפש, את החשדות שהוטחו כאן נגד רבנות העיר, מביעה את הערצתו העמוקה לר׳ אברהם ליסא, ומוסיפה לכך את ההחלטה כי לעולם לא יותר לרב

10. אור ישראל, כ״ז ע״א.
11. שם, כ״ט ע״א. 12. שם, כ״ד ע״א.
13. משמעות הדבר היא שהממשלה מכירה בפסקיהם.

הראשי של פראג ולצאצאיו למלא משרה כלשהי בקהילת פרנקפורט או לתת כאן שיעור[14]. — צעד זה נגד איש כערכו של ר' יחזקאל לנדא הוא ודאי נועז במיקצת; אך הוא לא היה נועז יותר מן החשדות שהושמעו נגד רבנות פרנקפורט, חשדות שהם קטנוניים כל כך, שודאי לא נולדו בנפשו הגדולה של הרב הראשי של פראג אלא לא היו כי אם הד למה שכתב המסית שמעון קאפנהגן (זה שאיבד את עשתנותיו שעה שנחקר על־ידי רבני פרנקפורט) אל כל החכמים, שהיו ידועים לו. — הנימה שהלה נוקט כלפי אנשי פרנקפורט היא שחצנית וחצופה, כיאה לאותם שקרנים המבקשים להסתיר את הרגשת האשמה שלהם, על מעשים פזיזים לפני עיני הבקיאים, על־ידי עזות מצח. שמעון קאפנהגן היה אדם כמולח שידע היטב כיצד יעלה בידו להטעות את החכמים ביושר לבבם. הוא ידע שר' אברהם ליסא זכה להערצה רבה, בכל חוגי החכמים ויראי שמים, כאדם וכתלמיד חכם. כיצד יוכל לאיש כזה? דבר זה — חשב — לא יקיזה עליו. הוא עצמו הרבה לומר שבחו של הרב הפרנקפורטאי במליצות מופלגות, אך מיד הוסיף רמזים על כך, כמה הבל וכמה עגום שאיש גדול זה נכנע לעריצותו של הדיין הכל־יכול ר' נתן מז ולשלטונם הבלתי מוגבל של פרנסים תקיפים. ועד כדי כך ידע קאפנהגן זה לקנות את לבם של החכמים, שר' יחזקאל לנדא[14*], דרך משל, מעתיק ממנו את הסיפור על קרבת המשפחה של אחד מדייני פרנקפורט עם נייבורג, אף־על־פי שועד קהילת פרנקפורט, שבכגון דא ודאי היה בקי יותר מרבה הראשי של פראג, מצהיר הגיגית שאין בכך אף מילה אחת של אמת. אמור מעתה שכבר הגיעו לשלב כזה של המהלוקת, שבו אין היריבים שומעים איש את שפת רעהו.

המבקש לשפוט על העניין לגופו צריך לשקול היטב שהיריבים הודו באפשרות שאמנם ישנם נימוקים מכריעים לפסולתו של הגט. רק מסירובה של רבנות פרנקפורט להודיע נימוקים אלה הסיקו שנימוקים אלה אינם בנמצא. כל החכמים שדבריהם נמסרים לנו בכתבי הפולמוס, גינו, מי במתינות ומי בחריפות, את העלמת הנימוקים הזאת, ואילו הרב והדיינים של פרנקפורט לא ראו לנכון, למרות הלחץ הזה, להסיר את הלוט מעל הסוד הזה. רק ביטוי אחד, שהיריבים מביאים אותו על מנת לסותרו, מגלה לנו באיזה כיוון נוכל למצוא את האמת. שכן באחד ממכתביה רמזה הרבנות הפרנקפורטאית שנייבורג הופיע כאן לפני בית הדין לאחר שובו מאנגליה, והעיד שבשעה שברח ממנהיים כפאו שד, ומכוחו של שד זה עשה את כל אשר עשה, מאותה שעה ועד לאחר מתן הגט. רק לאחר מכן הקיץ כאיש הניעור מחלום וכו'.

בית הדין לא רצה לפרסם את זכרון הדברים, שבו היו רשומים משא ומתן זה והצהרה זו לפני הרבנות; ייתכן שהוא הבטיח לאיש שמסר עדות זו, החושפת אותו עצמו, או גם לאחרים שמהם נגבו עדויות, שדבריהם יישמרו כסוד כמוס[15].

14. השוה נספח ה'. תאריך הצהרה זו הוא ט' חשון תקכ"ח.
[*14] השוה "דרושי הצל"ח" עמ' מ' ג־ד.
15. השוה נספח א'.

אם זה נכון, כי־אז הרי זה ממידת־החסד ומאהבת־הבריות[16] של ר׳ אברהם ליסא ויש לשבח על כך גם את כל חברי בית־הדין, לרבות ר׳ נתן מז רב־המרץ, שנשמרה השתיקה שהובטחה לצדדים, ודברים שאולי מזיקים להם בסביבתם, לא הגיעו לרשות הרבים, על אף כל דברי הנאצה שהושמעו. רבנות פרנקפורט היתה בית־הדין שאליו פנו בראשונה, ואשר לפניו הופיעו שני הצדדים ועדים מכל הצדדים והעידו מה שהעידו; אם כן, היתה מכאן ואילך הרשות המוסמכת והיא פסקה כמיטב ידיעתה. ואמנם היתה הרבנות מוכנה להראות את זכרון הדברים לרב אלחנן מדנציג, שנבחר לרב ראשי לקלן, ארנסבורג ומינסטר, ומעתה היתה בון שייכת לרבנותו[17].

מן הסתם ציפה שמעון קאפנהגן כי כמו במחלוקת אייבשיץ בשעתה יימצאו גם עכשיו בקהילת פרנקפורט חוגים שיצדדו עם אויבי הרב. אבל דווקא סופו הטרגי של "פני יהושע" הוא שגרם שתופעות כאלה לא יכלו להישנות.

לא רק משום שר׳ אברהם היה רבם, עמדו כל בני הקהילה כאיש אחד מאחוריו, אלא שהוא נהנה, כמו מעטים בלבד, מהערצתם ומאהבתם של כל אלה שאי פעם באו במגע אתו. ייתכן שבכל זאת העציבה אותו הלשון התקיפה שבה דיברו נגדו, ייתכן שסערות הרוחות עירערו את בריאותו של האיש המתון והמיטיב, שהסכין לפעילות שקטה ושלווה, ברורות אין אנו יודעים. מכל מקום עם תום המחלוקת קרב קצו. הוא נפטר ביי״א תשרי תקכ״ט[18].

עוד בימיו יצא שמו כתלמיד חכם גדול וכאיש רב חסד, העוזר לעניים ולסובלים[19] בכל מאודו, ברם חשיבותו כפרשן התלמוד נתבהרה רק באחרונה, עם הוצאת פירושו "ברכת אברהם"[20], המוכיח שר׳ אברהם ליסא היה לא רק בעל נפש עדינה אלא גם בעל שכל שנון. מתוך ביאורו להגדה של פסח שנשאר בכתובים, הוא מתבלט כבן בית שליט גם בתחום האגדה,ספרות המוסר ופילוסופיית הדת[21].

הועד שתמך ברב תמיכה נמרצת כזאת, היה מורכב ברובו ממנהיגי האופוזיציה לשעבר, שהגיעו עתה לעמדות מנהיגות בנציגות הקהילה. במיוחד יש להזכיר כאן את שמותיהם של ליזר לייטר וזיסל קולפא. לייטר, שנודע לנו לפנים כאיש חם מזג, נעשה עתה בשירות הקהילה ל"שתדלן" נבון השולט בצורות הדיפלו־

[16] סיפור המעיד על אופיו זה של ר׳ אברהם, עי׳ "רמת צופים", חלק ב׳, עמ׳ 4.

17. אור הישר פ״ג ע״א.

18. השוה נספחים א׳, ב׳, ג׳ וד׳.

19. הן כתובת המצבה והן דברי האזכרה (השוה נספח ד׳) מדגישים במיוחד באיזו נכונות ובאיזו הצלחה טיפל בחולים, פעולה שבה נעזר בבקיאותו ברפואות עממיות פשוטות רבות. לעניים נתן חלק חמישי של הכנסותיו, וכל פעם שישב לסעוד הקציב להם סכום כנגד ערך סעודתו.

20. "ברכת אברהם" לעירובין, מועד קטן, חגיגה, ביצה, פסחים (ורשא תרמ״א), הוציא הרב לעונשטיין בסעראצק.

21. כתב־היד המונח לפני הוא בבעלותו של אחד מצאצאיו של ר׳ אברהם ליסא המתגורר כאן. [החלק הראשון של כתב־יד זה הופיע כאן בשנת 1889; חלק שני הוצא בפיטריקוב בשנת 1908 בשם "מחזה אברהם"].

מטיה. רק מרצו ותושייתו עומדים לו כמקודם, אלא שעכשיו הם משמשים לו למטרות חיוביות. המתנגד ל"פני יהושע" הפך עוזר נאמן וידיד מסור ליורשיו. הסבל שהוא גרם לו בשעתו, שקול כנגד הטרחות שעשה להם ולכל הקהילה לאחר מכן. במשך עשרים ושבע שנים הוא נשאר בועד "ראש המדברים"[22]. יחד אתו מגלה חברו הותיק לסיעה זיסל קולפא[23] פעילות רב־גוונית. הוא סוכן־הצר של הקיסר ושמו נודע גם הרחק מחוגי הקהילה. ההערכה וההשפעה הנודעת לו בפקידות החצר עומדות לו היטב במעשיו למען כל אחיו.

כאשר שהה הקיסר פראנץ בהויסנשטאם לרגל ההכנות לבחירת בנו יוסף לקיסר רומי, נסע שמה סוכן החצר הנ"ל וסידר שיועניק ראיון לנציגות הקהילה היהודית. ב־27 במארס נבחר יוסף השני וההכתרה נקבעה ל־25 באפריל, ולפי תקנה של המועצה אסור היה לכל יהודי לעזוב את רחוב־היהודים ביום ההכתרה. כבר ב־30 במארס הופיע זיסל קולפא אצל הרייכסקנצלר, הרוזן פון קולורידו, בבקשה לבטל איסור זה הפוגע כל כך באוכלוסיה היהודית.

אף־על־פי שהרוזן נתן את הסכמתו הברורה, הופיע קולפא — הן מחשש שמא יופעלו השפעות נגדיות והן כדי לשוות לעניין צורה חגיגית יותר — בלוויתם של ליזר לייטר ומשה שייאר, שניהם אצל הקנצלר ביום א' שלאחר מכן, והפעם לא זו בלבד שהלה הכריז שההתקנה הנ"ל מבוטלת אלא שציווה על שלטונות הצבא ועל ראשי האזרחים להשגיח "שלא יושם מכשול על דרך היהודים".

אחרי ההכתרה התקיים הראיון אצל הקיסר. לייטר היה הדובר, בעוד שקולפא ושייאר הגישו את המתנות היקרות. גם אצל הקיסר הרומי החדש יוסף השני ואצל זורש העצר ליאופולד הופיעה המשלחת עם מתנות רבות[24]. במיוחד התפעלו אנשי המשלחת מטוב לבם של האדונים הרמים; אפילו הקיסר דיבר אתם "כדבר איש עם רעהו"[25] — גם שבועת הנאמנות שנתקיימה בשנת 1766 (28 במאי) היתה כרוכה בטקס מיוחד, שבו הופיעו שוב "סוכן החצר הקיסרי זיסל מאיר יודא (קולפא)", ליב יצחק שייאר ויהודה מיכל בינג כמנהיגי הקהילה[26].

22. השוה נספחים ב' וג'. הוא נפטר בשנת 1780 בגיל של למעלה מ־80 שנה.
23. השוה נספחים ב' וג' (1779).
24. פנקס־קהל, עמ' ר"ל. מר אליהו אולמן פרסם את החלקים העיקריים של הראיון בכרך ג' של Mittheilungen des Vereins für Geschichte und Alterthumskunde in Frankfurt a.M. עמ' 283 ואילך.
25. פנקס־קהל, שם.
26. על הטקס הכרוך בשבועת האמונים אנו מוצאים ב־Journals-Anhang מ־31 במאי 1766, מס' 86, את התיאור הבא:
"לאחר שהואיל הוד קיסרותו הרומית, המושלת בתהילה, למנות בחסדו את היועץ האמתי ונציגו כאן, מר פון ריטליין, כממונה נעלה, כדי לקבל את חובת־הנאמנות הרגילה מכלל ציבור היהודים דכאן; נמסרו לאדון הנציג הנערץ על־ידי משלחת־בונים יהודית, המורכבת מסוכן החצר הקיסרי, מר זיסל מאיר יהודה, ושני הבונים התורניים של החודש, ליב יצחק שייאר ויהודה מיכל בינג, הברכות ודברי ההוקרה בהכנעה.

על־ידי הרוזן קולורידו סודר גם עניין אחר, בעל חשיבות רבה בשביל הקהילה, לטובתה.

לפני שספרו של אייזנמנגר Entdektes Judenthum [״היהדות החשופה״] הופיע בשוק הספרים, כתב גנזכן הקהילה הפרנקפורטאית אל ר׳ שמשון ורטהיים בווינה שיש צורך לנקוט צעדים כדי למנוע את הפצת הספר. בעקבות בקשה שהגיש רבה של וינה אל הקיסר, הוחרמו העותקים בשנת 1700. דבר אופייני הוא שבאותה עיר עצמה נמצאו אז ״מאהורי מנעול ובריח״ בבית אחד התלמוד ובבית אחר ״היהדות החשופה״.

אייזנמנגר תבע את הקהילה לדין ודרש ממנה תחילה 15.000 זהובים (כולל ״שכר״ 10.000, הגהות 363, ״אי־נעימויות״ וכיו״ב 150 זהובים, ועוד). לאחר מכן העלה את תביעתו לכדי 30.000 זהובים, אולם היא נדחתה, אם כי פרידריך הראשון, מלך פרוסיה, השתדל למענו אצל הקיסר. בינתיים מת אייזנמנגר, אולם יורשיו המשיכו את המשפט. הליצנטיאט לותר בפרנקפורט, שאצלו הוחסנו העותקים

טקס חגיגי זה בוצע כיום הזה, בחצר הצויגהאוס כאן, כדלקמן: ראשית הגיעה מרכבת־פאר של העיר שבה נמצאו שני האדונים הנציגים של המועצה האצילה, הלא־הם האדון הסינדיקוס שודט והאדון הסינטור ד״ר זינגר, שלקחו את האדון הרם הבא־כוח ממעונו, בעוד ששתי מרכבות, רתומות לסוס אחד עם המשרתים הפרטיים של האדונים הנ״ל, נוסעות לפניהם. אחריהן נסעה מרכבה יפה רתומה לשני סוסים של האדון הנציג ובה המזכיר של האדון הרם הבא־כוח, מר קוך; אחר כך הופיע האדון הרם הבא־כוח, כשלפניו יוצאים משרתיו הפרטיים במדי־פאר עשירים במרכבה ממלכתית יפה מאוד, רתומה לששה סוסים. האדון הרם הבא־כוח, יחד עם שני האדונים נציגי המועצה והאדון מזכיר הבא־כוח, הואילו להיכנס להדר אחד בצויגהאוס, שם כיבדו הבונים את האדונים הרמים בהכנעה, בשוקולד ובמגדנים וכו׳.

לאחר שהות קלה נזדמנו האדונים הרמים יחד אל הבימה, הנמצאת בכיכר הצויג־האוס, המוגבהת בשלוש מדרגות, המצוידת בגגון והמצופה מבית ומחוץ בבד אדום חדש (ובה הועמדה כורסת משענות־צד אדומה), האדון הבא־כוח, התייצב קדימה, על־ידו האדון המזכיר ואחריהם שני האדונים נציגי המועצה. הוד מעלתו הבא־כוח נשא נאום רב־חסד אל כל ציבור היהודים שנאסף שם. אחר כך הקריא אותם האדון המזכיר את שבועת הנאמנות מלה במלה, וציבור היהודים חזר אחריו מלה־מלה בחיתוך־דיבור, בקול ובכוונת־הלב.

אחר כך האדון הרם הבא־כוח, הבטיח מטעם הוד מלכותו הקיסר, לכל ציבור היהודים את החסד, המגן והמחסה של הקיסר ירום הודו. ובכך נסתיים הטקס החגיגי הזה, תוך קריאות חוזרות ונשנות מפי ציבור היהודים ״יחי הקיסר יוסף השני!״ וברכות מקרב לב למען הוד מלכותם הקיסרית הרמה ביותר, ולמען כל בית־המורשה הקיסרי הנעלה ביותר, ותוך אמירות אמן בקול ענות גבורה. ההלוכה חזרה בסדר כנ״ל אל מעונו של האדון הרם הבא־כוח. סוכן־החצר הקיסרי הנזכר לעיל, ושני הבונים הרין מיכאל פלערשהיים [השוה נספחים ב׳ וג׳; נפטר 1773] ויהודה מיכל בינג הקבילו בהכנעה את פני האדון הרם־הבא־כוח בבית מלונו, ולאחר שהביעו את תודתם כיאות הגישו לו את המתנה המקובלת. לבסוף כובדו, במעונו של האדון הרם הבא־כוח הנזכר לעיל, אחדים מן המכובדים שבחברי המועצה דכאן, יחד עם כמה אנשים רמי יחש נכבדים, בסעודת צהריים מפוארת שהיתה ערוכה בשפע ובטעם״.

המוחרמים, דרש 90 טאלר כדמי איחסון. אבל על מי היה לישלם סכום זה? המועצה פנתה בשאלה אל הקיסר, אך ממנו לא באה כל תשובה. בשנת 1711 הוצאה "היהדות החשופה" בהוצאה מועתקת בברלין, מקום שם היתה אוזן קשבת, בהוגים רמי מעלה, לרעיונותיו של אייזנמנגר, בעוד שהמהדורה הישנה היתה עדיין תחת "משמר".

עתה היו יורשיו של אייזנמנגר בראש וראשונה מעונינים, מן הסתם, לא בעותקים הישנים, אלא בפיצויים שתבע אייזנמנגר בשעתו. בשנת 1733 הביע מלך פרוסיה, על־ידי שגרירו בחצר של וינה, תמיכתו ביורשיו של אייזנמנגר. ברם בשנת 1741 יצאה מפי עוזר־הכמורה הממלכתי באוגסבורג ההוראה שאמנם יש לשחרר את הספר, ואילו בדבר תביעות הפיצויים על התובעים לסתור תחילה את הטענות הנתבעים. אלה הכריזו, באמצעות הבונה יצחק משה גולדשמיט והדיין ר' יואל ענגרש, שהספר הוחרם בשעתו, על־פי צו הקיסר בלא התערבות נציגות הקהילה, אך התובעים לא הסתפקו בכך. אז הצהיר ב־17 ביוני 1765 הועד (ליב יצחק שייאר, הרץ מ. פלערסהיים, זיסל מאיר יהודה, ליזר לייטר [?], הרץ יוסף שיף, שמואל נתן שוסטר, אברהם שנאפר, יהודה מיכל בינג [?] ואחרים) את ההצהרה דלקמן: "לאחר שבענין זה שעד כה היה בלתי ידוע לגמרי לבונים ולקהילה היהודית בפרנקפורט, עיינו במסמכים, נגלה עד מהרה שיורשיו של אייזנמנגר אינם מוסמכים כלל לפנות אליהם בדבר פיצויים כלשהם. אין בין המסמכים אף לא אות אחת של ייפוי כוח מצד רשות הפרקליטות, וגם אלה לא ניהלו את הענין, על־ידי הסוכן שהיה להם אצל בית־משפט נעלה זה. וזוהי ההוכחה הברורה ביותר, לכך שבוני הקהילה לא ציוו לפעול בשמם, ושאין כל הוכחה שהם גרמו לכתבי הערעורים הקיסריים הנשגבים ביותר. יורשיו של אייזנמנגר מסתמכים אמנם על איגרת שכתב סופר הקהילה דכאן אל ורטהיימר. אולם לא זו בלבד שאיגרת זו אינה באה מן הבונים, שהם ראשי הקהילה ולא הסופר, אלא שגם בה אינו כלול ייפוי כוח להגיש את הענין למלכות, וכן לא הובא כזה לאחר מכן".

לשם פשרה הציעו נציגי הקהילה סך 1500 זהובים, ואולם התובעים דחו הצעה זו. לבסוף יצא מעם הרוזן קולורידו בווינה (7 אפריל 1773) פסק הדין הסופי האומר ש"יש לשחרר" את קהילת פרנקפורט "מן התביעה שנתבעה... ושבזה היא משוחררת"[29].

נימוקי ההחלטה זו אינם נמסרים לנו, אולם נראה שהטענות שהובאו מצד ועד קהילת פרנקפורט הן שהונחו ביסוד ההחלטה. אכן אין לפרש את החרמת

[27] השוה נספחים ב' וג' (נפטר 1780).
[28] נפטר 1777 (השוה נספחים ב' וג').
29. השוה את התיאור המפורט של המשפט מעטו של ד"ר ג. וולף, MGWJ 1869; תמצית מעבודתו של וולף פרסם א. קלכנר בכתבתו Aus dem Niedgau, מוסף ל־Frankfurter Familienblätter, שנה 1870, מס' 80.

פרק עשרים ושנים

ר' נתן בן ר' שלמה מז, רב ממלא־מקום

כמו לאחר פטירתו של ר' יעקב יהושע פאלק, הרי גם אחר הסתלקותו של ר' אברהם ל־סא גמנעו לפי שעה מלמלא מחדש את כיסא הרבנות. ולא היה צורך בנימוק מיוחד לכך. אדרבה, לא היה כל מניע להחיש את העניין, שכן עתה הגיעה השעה להפקיד את ראשות הרבנות גם באורה רשמי, בידי אותו איש שלמעשה היה הדמות המנהיגה בה מזה שנים, הוא־הוא ר' נתן בן ר' שלמה מז, חבר הקהילה המכובד על הכל, רב־פעלים וגדול בתורה.

עדיין לא שכחו בקהילה, כי לאחר קצו הטרגי של ר' יעקב יהושע היה זה בעיקר ר' נתן הצעיר, שידע ללכד מחדש את הקהילה המפולגת מחנות־מחנות, שבכל מקום שידו האמיצה ותושייתו היוצרת היתה מגעת, העמיד במרכז חיי הקהילה את המשותף לכולם; עדיין רחשו לו תודה על כך כי באותם הימים העגומים של מחלוקות אין קץ כינס סביבו העילוי הצעיר המקומי בשקט, הרחק מהמולת חסיעות המתרוצצות, הוג גדול של אברכים צעירים, שכולם יחד ביקשו לשקוד באמונה על התורה ועל העבודה, וגם לשמור על שמה הטוב של הקהילה, לנוכח עיניהם הפקוחות מאוד של הבריות אשר מסביב. עדיין זכור היה היטב, כיצד בימי כהונתו של ר' אברהם יצא בעוז נגד חזית רחבה של חכמים ממקומות אחרים, למען עניין שאותו רב מהולל ואוהב־הבריות הכריז עליו כעניין צודק. לכל לראש העריכו את הטקט וחוש־הכבוד שבו ניהל מערכה זו ושבו הגיב על ההתקפות האישיות המכוונות נגדו, בספרים רבי־היקף, בשתיקה אצילית בלבד. כל אחד בקהילה ידע שלא היו ידיים נאמנות יותר, שבהן אפשר היה להפקיד את עסקי הרבנות. לגביו עצמו לא היתה כל משמעות לקבלתה הרשמית של ראשות הרבנות, אלא שמעתה קיבל על עצמו גם כלפי הציבור את האחריות לכל החלטות הרבנות. ור' נתן מז היה האיש, שתחושת אחריות זו היתה לו רק סיבה נוספת להיות נאמן לתעוזה המוטבעת באופיו, ולכוון את כשרונותיו המעולים לפעולתו הרשמית בכל מאודו. — כאשר הוצעה לו בשנת 1770 משרת רב מדינת דרמשטדט, ניסה הועד לקיים אותו בקהילתו ואישר לו "מה שלא נעשה מעולם, לתת התמנות זה לישום אדם מקהלתנו"[1]. העניין הוא שמינו את ר' נתן ל"ראש־ישיבה" (או "ריש מתיבתא") לכל ימי חייו, הצטיינות שבדרך כלל היתה בלתי נפרדת מן התואר של "אב בית־דין", היינו רב ראשי. — ההבדל בין שני התארים הוא כהבדל בין ישיבה לבין בית־דין. שכן, בעוד שבית־דין הוא גוף מוגדר, רשות שיפוטית, שחבריה

1. הקדמת "בנין שלמה" למסכת סנהדרין, מאת ר' נתן מז.

בקיאים בחדרי התורה וזקוקים למינוי רשמי מצד הקהילה, הרי ל״ישיבה״ היו שייכים כל הובשי בית־המדרש שהשתתפו בשיעורים ובויכוחים בהלכה. די בהשקפה קלה על בתי מדרש אלה, שהיו מרובים בקהילה, כדי לעמוד על חשיבות התואר שניתן כאן לר׳ נתן מז. הכינוסים בבית המדרש הם שסיפקו לאנשים, שעמדו יום יום לא רק במבחן מלחמת הקיום אלא גם במבחן ההשפלה התמידית, את הנופש ואת העידוד אשר בלעדיהם לא יתואר כמעט כיוון אידיאלי לחיים לאורך ימים. אם בית־הכנסת בא להפיס את הנפש, הרי בית המדרש הפיס את הרוח; אם בית־הכנסת הרים את קרן היהודי, הרי בית־המדרש — את קרן האדם. — כל אלה שלעת ערב ישבו ללמוד ספגו במשך היום יפה יפה את נסיון החיים האומר שכל הכישרון האישי אינו מאומה לעומת ייחוס המשפחה. ואולם עתה — כל זה נגוז ואינו. כי כאן בבית־המדרש אין שואלים על ייחוס ועל דרגה חברתית, אלא רק על עומק דעתו ויכולתו של אדם. עניים ועשירים גם יחד מתחלקים רק לפי למדנותם, ופונים אל בית־המדרש ההולם את ידיעותיהם ואת טעמם. ב״דרשות״ בית־המדרש היתה דריסת רגל לכל אדם, ולכל מי שעמדו לו דעתו וכשרונו להשתתף בויכוח, ניתנה רשות הדיבור. בשיעורים הסדירים, שהתקיימו מדי יום ביומו ושהתנהלו על פי רוב לפי סדר המסכתות בתלמוד, נידונו הנושאים, באופן שנדרש מהמשתתפים רק שקידה וידיעות־יסוד כלליות. לפני כל אחד היה מונח הספר הפתוח במקום הנידון, כך שהוא היה יכול לעקוב אחרי דברי הרב. המטרה היתה ההבנה הפשוטה של הדף, אך מכל מקום נשאר מקום מספיק להערות ולהשגות, שהחליפו אותן בעירנות רבה, שכן גם נותן השיעור לא בא רק ללמד אלא גם ״ללמוד״ תורה ולכן הרצה בלא הכנה יתרה רעיונות חדשים ובחינות חדשות שעלו לו בעקבות לימוד המקום במישרין, ברעננות של השראת הרגע הראשון.

השקידה וההשתתפות לא נתרופפו גם כשבפרק הנידון נזכר אחרי דיון חריף בשאלות הלכה, סיפור מימי קדם, הערה שבבדיחות הדעת על מאורעות או אישים היסטוריים או דבר חכמה שבדרך־ארץ, כמקובל בתלמוד. השינוי בחומר הנלמד ריענן את הרב והתלמידים גם יחד, והודות לחופש הבלתי־מוגבל של חוות־הדעת לא נרתעו הללו מלהביע בלא סייג את אשר עם לבם. — רק בדבר אחד היו מתחשבים כולם, והוא ה״פסק״ בענייני הלכה. שם לא הכריעה השנינות, לא ההברקה הפתאומית של הרגע, אלא התבונה. ואם היתה סכנה שהויכוח על דברים, שלכאורה היו תיאורטיים בלבד, יסטה מחוקי ההיגיון המדוקדק, די היה בקריאת־בניים שהזכירה כי מן התפיסה שבאת להשיג עליה עשויות לצאת גם מסקנות הלכתיות־מעשיות, וכבר ריסנו הכל את מחשבותיהם. שוב לא היה שחר לפלפול, והניצחון היה מובטח לשכל הבריא ולפירוש הטבעי[2].

2. באותו זמן הוכרז באולמי הסנט שאסור ליהודים לסחור בקמח, כיון שבהקנת ה״עירנות״, בסעיף האוסר על היהודים את המיסחר בתבואה, כלול גם כל המופק מן התבואה; אוניברסיטאות חיברו חוות־דעת על כך אם הכוכר נמנה עם ה״ארומאטה״ ואם כן, צריך המסחר בו להיחשב כאסור על היהודים: ושם אמנם לא היה ערך

משיעורים סדירים אלה יש להבדיל את הדרשות הגדולות, שנתקיימו בדרך כלל אחת לחודש ולפחות פעמיים בשנה — פעם באביב ופעם בסתו — על נושא שנקבע מראש. הנושא הוכרז על־ידי הריש־כתיבתא וכל אלה שהיו מסוגלים לכך ההכינו אליו בהדרכת הר״מים של בתי המדרש השונים, שנהגו להשמיע את דבריהם לפי התור. ברם ההתעניינות העיקרית נתרכזה להרצאתו של הריש־כתיבתא עצמו, אשר אליה נתכנסו כל הקבוצות בהנהגת מוריהם.

״דרשת־זמן״ זו, שלא כשיעורים הרגילים, היתה מתוכננת ומעובדת היטב בכל הריקיה. כפתיחה נאמרו על הרוב אי־אלו הערות של עידוד והתעוררות, שהכניסו את השומעים בלי משים אל הנושא. ועתה היה הדבר הראשון להצביע על הקושיות המתעוררות במקומות שבהם נידון הנושא, אולם אלה היו רק הגומות שנחפרו, כדי לקבוע בהם לאחר מכן את המסד. המסד עצמו, היסוד שכל הבניין היה נכון עליו, היה, אם המרצה היה אדם בעל שיעור קומה כמו ר׳ נתן מז, רעיון חדש, הפיסה מיוחדת של מושג או הגדרה מקורית של העיקרון, שעליו מושתתת כל הבעיה, מבלי שכבר ייגלה הקשר בינו לבין הקושיות שנוסחו בראשית ההרצאה. תחילה נתבססה ההסברה החדשה ביסוס הגיוני. משנשלמה מלאכה זו, הובאו מקומות מכל קצוי הספרות התלמודית, שלמראית־עין מכחישים זה את זה, ואילו הרעיון החדש שהגינו כבר הוכח, משמש עתה חוט שעליו הם משתזרים יחד כמרגליות במחרוזת אחת. אם כן, מה שהועלה מתחילה כסברה, עומד במבחן: הוא תואם את הוראות פוסקים מוכרים בשעתם. עוד איזו תפנית שנונה — והנה כעין ברק מנצנץ במוחות. תכנית הדרשה מתבהרת בכל מבנה, המקומות הסותרים המנוגדים לכאורה, מוארים אחד אחד באור חדש, ועתה בא תורן של הקושיות שצוינו בהתחלה. אולם עתה אין המרצה לבדו מדבר אלא כל אלה שהצליחו לעקוב אחרי דבריו מנחשים את הכל ונכנסים לתוך דבריו בלהט ובהתלהבות, ומתחרים ביניהם להיות הראשונים שיראו לרבם, איך הבינו אותו. והוא, מרוב שמחה שאכן הבינו אותו, מסיים גם את דרשתו במשפטים קצרים וקטועים, שכן אין לו אלא להשלים את מה שהחסירו האחרים. — אך לא רק בסוף אלא גם באמצע הדרשה נהפכים לעתים המאזינים לדוברים. הרואה עצמו, לא כבעל גירסה אבל כבעל סברה, בודק את רעיון־היסוד ההגיוני, ואילו הבקי בודק את המקומות שנגררו אל תוך הויכוח, וכל זה כהרף עין, וברגע שהוא מגלה נקודות תורפה בדרשה, הוא מכריח, במלה אחת, את הדרשן לעצור ולהשיב לו לפני שהוא ממשיך. לדרשן היתרון — שהוא שקל מראש את כל הבעיה, ולהשגות מסוימות התכונן מראש; הוא ציפה להן ויש שאפילו כלל אותן בתוכניתו. אבל קורות גם הפתעות, וככל שיהא הדרשן חריף ובקי יש שבאה הערת ביניים של אחד המאזינים, ובעוצמת אדירים של ברק היא הורסת בן־רגע את כל המבנה המפואר שהוא הקים בדי־עמל.

לקריאת־ביניים של הנוגעים־בדבר שפלפול זה פוגע קשות בחייהם של רבים, כדי להנחיל ניצחון לקול התבונה.

[3] מן המנהג הזה נובע ״ניגון־הלכה־תוספות״ מיוחד, ששימש עוד בימינו בברכת החודש בשבת שלפני ראש־חודש אייר וחשון (השוה גייגר, ״דברי קהלת״, עמ׳ 363).

כ״ראש ישיבה״ ניהל ר׳ נתן מז את הועדה המפקחת על כל המורים שהורו לימודי הקודש בקהילה, אך כמובן שבינתיים לא פסק מלטפח את בית־המדרש שלו, שבו למדו בחורים רבים מתקדמים בלימודיהם, מבני העיר ומחוצה לה, ולהפוך אותו לאחד מן המפורסמים שבכל הסביבה. אם ראינו כבר מקודם שהוא עשה את רוב העבודה גם במקום שלא היה מחויב לכך יותר מאחרים, הרי ניתן לדמות, עד כמה קבלת התואר והתפקיד של ראש־ישיבה הוסיפה לדרבן אותו בפעילותו. תואר זה הוענק לו לכל ימי חייו, וכן התפקידים הכרוכים בו, פרט ל״דרשת הזמן״ שהיתה מזכויות־הכבוד של הרב הראשי — והרי את מקומו של רב ראשי קיבל ואף רצה לקבל, רק באופן זמני.

הצד החשוב ביותר של עצם הפעילות הרבנית היתה הנהלת בית־הדין. מתחילה אישר הסנט את זכות־השיפוט היהודית, כפי שנאמר בתקנת ה״עירנות״ משנת 1616 [4], כדי שלא ״ירוצו כמה יהודים טרדניים יום־יום ב״רימר״ (=בית מועצת העיר פרנקפורט) לפני ראשי העיר ולפני הגזברים בשל דברים של מה בכך״, ואף אישור זה ניתן רק עם הסייג שהיהודים יתפייסו ויתפשרו לפני הרבנים, הבונים או ״מי שעוד יתרצו שיהיה אצלם״, ושהם ״יצפו לפסק־הבוררות שלהם מתוך רצון טוב בעניניהם״. אבל בסעיף אחר [5] קבעה אותה תקנה שמי שממרה ״פסק־בוררות כזה שברצון טוב״ ויהין ״להעיר״ עליו קנאה ומחלוקת, ייענש בעונשים חמורים — משמע שאופי זה של ״משפט בוררות״ ניתן רק כדי למנוע מרשות יהודית את השם ״בית־דין״. אם ניתן את דעתנו על כך שפרט לדינים פליליים, הרי כל המשפטים והמריבות שחלו בקהילה, שגדלה בינתיים כל כך ושמסחרה שגשג והלך, באו לפני בית־הדין הרבני, נבין מדוע שמרה הקהילה מאז ומתמיד בשבע עיניים על כך שיושב ראש בית דין זה יהיה אדם שאף הרצון הרע של בעלי הדין לא יוכל להטיל צל של חשד על אי־תלותו ועל טהרתו מכל משוא־פנים. מכאן שאחד מבני המקום שיחסי משפחה וקרבה לו בתוך הקהילה, לא היה יכול להיבחר כרב ראשי, שאם לא כן, בכל סכסוך שבו היה מעורב אדם שהוא קשור אתו בקשרי משפחה, ולו רחוקים ביותר, היה חייב להיסוג מניהול אותה ישיבה ואפילו מהשתתפות בה. לולא הצורך להתחשב בנקודה זו, לא היתה מן הסתם הקהילה מזדרזת להזמין רב ממרחקים. שכן דווקא לפעילות שפוטית זו הקדיש ר׳ נתן מז את כל כוחו הרוחני. פסקי הדין שלו, שרבים מהם רשומים בספר־פרוטקולים אחד של הרבנות שנשתמר בידנו, הם תמיד מנומקים באופן ברור, ממצה וערוכים בכישרון, כפי שהוא יכול לעלות רק מתוך למדנות מקפת בצירוף מבט משפטני חודר. דוגמה למופת לפסק־דין כזה המצויד בהנמקה מפורטת הוא הפסק במחלוקת מסובכת מאוד בין שני יהודים בעיר היכסטר (השאלה העיקרית היא אם ובאילו מקרים זכאי בעל בית, שהקצה לקהילה חדר לצורכי התפילה בציבור, למנוע מאחד מבני המקום להשתתף בתפילה), שתחילה העסיקה ימים רבים את השלטונות, עד שלבסוף העבירו, את כל העניין עם

4. סעיף 98. 5. סעיף 99.

המסמכים הנוגעים לדבר, לרבנות פרנקפורט לשם סידור". כפורט לא פחות הוא מסק אחר, מוקדם ממנו, המופנה אל ממשלת ורטהיים על־פי בקשתה[6].

בהיותו רב מקלא־עיקום היה על ר' נתן לקיים גם את הדרישות שנדרשו בבתי־הכנסת הגדולים אחרי התפילה. דרישה אחת נדרש בשנת 1771 בבית־הכנסת ה"ישן", פורסמה בחלקה, ומכאן ראיה שאיש רב־פעלים ובהיר־רוח זה היה גם איש־דברים. "כתוב בגמרא" הוא אומר, "אמר ר' אלכסנדרי כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה. ויש לישאול: מה מחלוקת שייך בפמליא של מעלה ומה שלום הוא עושה? הלא למעלה לא קנאה ולא תחרות... והנראה לפי קוצר שכלי לבאר זה הענין: הנה ידוע, מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע... ודבר זה מצוי בבני אדם, כשאחד עושה ריב עם חבירו הוא מגזם עליו ומדבר בפרהסיא כל מומין ופגם שיש בו, הן בתורה הן במצות, הן בדרך ארץ, הן מה שיש בו בגלוי הן במסתרים, כדי להצדיק את נפשו ולהרשיע את חבירו. ומכל שכן כשעושין כן ומריבין בערכאות שלהם, עין בעין נראה לנו שעבירה גוררת עבירה, וכל אחד מלשין על חבירו, כדי להשפיל את חבירו ולהגביה את עצמו. ובאמת כל אחד לא ידע כי בנפשו הוא, כי בזה אומרים האומות שכולם אוהבי רע ושונאים טוב ושניהם צדקו מה שאומרים אחד על חבירו, ועל־ידי־זה ניתן להם מקום למידת הדין שלהם שיודע להם מה שבמסתרים, וידל ישראל עד מאוד וגוזרים גזירות אחר גזירות, וזה הדבר נראה לעינים".

וכך הוא הענין בפמליא של מעלה. "גם כבר נודע: כל העושה מצוה אחת קונה לו פרקליט אחד, ומכל מצוה ומצוה נברא מלאך והוא לו למליץ יושר לפני כסא כבודו ית'. ומעתה כשישראל אין עושין שלום ומחלוקת ביניהם וכל אחד מצפה לרעות חבירו, ותמיד בפיו ובלבבו לחשוב מחשבות ולדבר רעות על חבירו, וידוע דכל דיבור עושה רושם למעלה... והנה אותן המלאכים שנבראו על־ידי מצוות של כל אחד הם לעולם מליצי יושר לפני פמליא של מעלה, והיינו בית־דין הגדול, ומזכיר מצוותיו שלו ורעות של חבירו, וכן מלאכים של חבירו גם כן עושים כן. נמצא שעל־ידי זה כל אחד מזכיר עוונות של חבירו, ועל־ידי זה ניתן מקום למידת־הדין לומר: אין עושה טוב אין גם אחד. ונענשים אלו ואלו, וזה הוא הענין, כביכול, מחלוקת בפמליא של מעלה, היינו המלאכים שנבראו על־ידי מצות של כל אחד ואחד, הם מתקוטטים ומקטרגים כל אחד על חבירו ומזכיר כל אחד עוונות של חבירו כדי להענישם".

6. פרטי־כל של הרבנות (בבעלותו של המחבר), פ"ו ע"א—צ"ז ע"ב. הפסק נושא את התאריך: כ"ה אדר שני תקכ"ט. ר' אברהם נפטר בתשרי של אותה שנה.

7. לפני שני הפסקים האלה כתובים דברי מבוא כדלהלן: "מיראת כבוד ויקר אנו באים להשיב על השאלה ששאלה אותנו הממשלה המהוללת — ה' ירים הודה — בעניין אנשי ורטהיים (ובפסק שני: אנשי היקסטר). אבל קודם כל אנו רוצים להודות לה', שלא עזבנו בעבדותנו והטה אלינו חסדי מלכים ורוזנים שלקחו אותנו בצל כנפיהם, כפי אמונתנו וחוקותינו, על־פי התורה שבכתב ושבעל פה, כפי שנמסרה לנו בתלמוד איש מפי איש מפי משה רבנו ע"ה...".

״אכן על־ידי שעוסק בתורה לשמה, כבר אמרו חז״ל ׳כל העוסק בתורה לשמה נקרא אהוב, אוהב את המקום, אוהב את הבריות, משמח את המקום, משמח את הבריות וכו׳ — — — ונמצא שעל־ידי זה אהבת הבריות לו ודבריו נשמעים, ויכול לעשות שלום בין איש לרעהו, ולכנוס כל אחד ואחד בלבבו אהבת חבירו, וכל אחד הוא מדבר ומחשב רק טוב על חבירו, נמצא זה עושה שלום בפמליא של מטה, וכמו כן בפמליא של מעלה, במלאכים של כל אחד ואחד, שגם הוא מדבר רק טוב על הבירו, ועל־ידי זה גובר מידת הרחמים... גם בזה נראה הענין מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע, וידוע שיש מלכים ושררות באומות, שצער להם מאוד ענין מחלוקת... ובעל כרחם כשיש מריבה, וכל אחד מלשין על חבירו ומגלה מצפוניו, אף אם הוא שררה של חסד ורוצים לכסות הדבר, אבל השרים ועבדים שלהם המה מקטרגים... ועל ידי זה בעל כרחו מחויב לעשות דין ומשפט במידת הדין, נגד רצונו״. בצד רחמיו של ה׳ יש הכרח לשמוע את מעשיהם ואת דעותיהם של האנשים היושבים בדין[8].

כבר בסוף שנת 1769 החליט הועד פה אחד לקיים בחירת רב עוד לפני אביב 1770. האלקטורים מונו על־פי התקנות המחושבות־היטב של שנת 1754[9], והוטל עליהם לקיים לפחות ישיבה אחת, מדי שבועיים, כדי להכין את הבחירה ולקבוע בדיוק את תנאי המינוי[10]. אולם חלפה שנה אחרי החלטה זו, ועל אף הדחיפות שבלשון ההחלטה לא נעשה דבר בענין. נראה שהדרך המעולה שבה מילא ר׳ נתן את תפקידו, הפחיתה מצד אחד מדחיפותו של הענין ומצד שני הכבידה על הבחירה. לא קל היה למצוא רב, שאפשר יהיה לצרפו לאיש שפעל רבות כל כך למען הקהילה ולמנותו מעליו.

בעוד שמועד הבחירה נדחה מפעם לפעם, פנו כמה מן הקהילות השכנות אל הרב ממלא המקום והזמינוהו לשמש ברבנות. הוא לא ניאות לאף אחת מקריאות אלה, אולם בשנת 1770, כאשר בחרה בו קהילת דרמשטדט, כפי שכבר הזכרנו, נראו הדברים שהוא נוטה לקבל מינוי זה, ובקהילה היתה מהלכת השמועה המדאיגה שר׳ נתן עומד לעזוב אותה. נציגות הקהילה נתכנסה איפוא לישיבה, צירפה לעצמה שנים עשר מחברי הקהילה שנקבעו בגורל כדי להכשיר עצמה להיות גוף בוחר, וקיבלה החלטה שאנו רוצים להעתיק אותה כלשונה הלבבית, המבטאת את ההערכה הרבה שבה מכבדת הקהילה את חברה הדגול:

״הנה גלוי לכל באי שער עירינו גדולת מעלתו כבוד רוממות תורתו של הרב המאור הגדול הראש ב״ד בקהילתנו ה״ה כמוה״ר ר׳ נתן מז נר״ו אשר הגדיל לעשות מעודו שלא מש מתוך האהל של תורה וגדולתו עליו יורה שיצא שמו וטבעו בעולם שהוא גדל בכולא ושם טוב עולה על גביו שהוא שונא בצע וזה כמה שנים שהוא מורה הוראה דקהלתנו והנה שמוע שמענו שעלה על דעת קהלות אחרות לקבל אותו לאב בית דין וחששנו שיהי׳ דעתו נוטה לקבל רבנות במקום אחר כאשר

8. בנין שלמה, סנהדרין קי״ב ע״א.
9. השוה לעיל בפנים פרק שמונה עשר ע״י הערות 60־61.
10. פנקס־קהל ר״ח ע״א.

שאם אף אמנם שאינו להוט אחרי ממון, מכל מקום היה החשש בדבר מפני שאפשר שמכלי קרנא (= שיאזלו אמצעיו החומריים) ח"ו בקהלתנו ויחוש לביטול תורה שיכול לבוא על ידי כך, ועל כן נעשה איסוף ה"ה הו"ה פרנסים ומנהיגים בצירוף הו"ה הגובים ובצירוף עוד שארי קריאי עדה על־פי הגורל... שנים עשר אנשים ובהיות האיסוף יחד התחכמו בדבר לכבוד ה' ותורתו ונמנו וגמרו וקבלו הראש ב"ד מוהר"ר נתן נר"ו הנ"ל להיות ריש מתיבתא דקהלתנו מהיום ואילך עד עולם כל זמן שיהי' בקהלתנו" [11].

מינוי זה, ועוד יותר הלשון הנלהבת ממש, שנוקטים נציגי הקהילה במסמך זה, נתנו ודאי סיפוק נפשי רב לאיש, שרבנים ממקומות אחרים דנו אותו ברותחין, ורק שנים מעטות קודם לכן כתבו נגדו דברי פלסתר (אחד אפילו באותה שנה עצמה), עתה קל היה לו, יותר מאשר קודם לכן, להעלים עין מעלבון זה. עדות זו, שהעידו עליו פה אחד בני הקהילה שבה נולד, גדל חי ופעל במשך שנים רבות לעיני כל העדה, ודאי שמשקלה היה גדול מן הדעות של רחוקים.

גם מחוץ לעיר היו לר' נתן מז ידידים, שהעריצו אותו הערצה עמוקה והיו קשורים אתו בקשר תמידי. הגדול שבהם היה ר' טעבלי שיף, רבה הראשי של לונדון.

ר' דוד טעבלי בן ר' שלמה הכהן שיף נולד בפרנקפורט לחכם ר' שלמה שיף, כמו ר' נתן מז התחנך גם הוא בבתי המדרש של ר' יעקב פופרש ור' יעקב יהושע פאלק ונמנה בין תלמידיהם המובהקים. לאחר שפעל במשך זמן מה בבית המדרש בוורמס, שנוסד ע"י אחי חותנו, ר' ליב זינצהיים, חזר אל עיר מולדתו ונעשה בה חבר ברבנות. בעמדה זו נשאר, יחד עם ידידו ר' נתן, תחת הנהגתו של ר' אברהם ליסא, עד שנתמנה בשנת 1765, רב ראשי של לונדון [12]. שם גילה פעילות ערה ביותר ועמד בקשרים עם החכמים המפורסמים שבדור, עד שר' ישעיה ברלין, למדן מקיף זה, פנה אליו בשאלות על קושיות בגמרא [13], התיעץ עם ר' יחזקאל

11. להלן נאמר עוד: "ואיתיהב לי' רשותא (= ותינתן לו הרשות) לחתום עצמו שהוא ראש ישיבה דקהלתנו. ומחמת שכר בטילה (זאת היתה הצורה היחידה, שבה מותר היה לקבל שכר על מילוי תפקידים רבניים והוראת לימודי קודש) יותן לו הספקה מקופת הקהל יצ"ו מדי שנה בשנה שני מאות רייכס־טאלר, ונגד זה מחויב, כל זמן שאינו אונס ח"ו, לומר הילוקי דרבנן, בעת תחלת הזמן לימוד הלכה תוספת, וגם בין הזמני' לומר על כל פנים כל ארבעה שבועות חידוש בגפ"ת, גם כל זמן שאינו אב"ד כאן, מחויב להיות מורה הוראה כמקדם. וכשנתקבל אי"ה אב"ד בקהלתנו, אינו מחויב להיות מורה הוראה בתמידות. ובפירוש איתמר, בהתמנות ראש ישיבה הנ"ל לא יוגרע האב"ד שנקבל אי"ה בקהלתנו בשום דבר, הן בכבודו והן בכל ההכנסות שהי' להרבני' אב"ד הקודמים. גם איתמר בפירוש, שבאם יהי' אב"ד בקהלתנו, מחויב מוהר"ר נתן נר"ו הנ"ל לישב אצל הב"ד בכל דבר, בלי שום שינוי, כמו שהתנהג כבר בזמן שהי' אב"ד בקהלתנו, רק בדבר שבממון באם התביעות עולים פחות מחמשים ר"ט, אינו צריך לישב אצל הב"ד. נעשה אור ליום ו' עש"ק א' מרחשון תקל"א". פנקס קהל קמ"ה ע"א.

12. השוה נספח א'.

13. לשון זהב, חלק ב' דף י' ע"א: מה שהקשה לי הג' מ' ישעיה' בערלין.

לנדאו על המקרים החשובים ביותר שבאו לפניו בתנאים של הכרך הגדול של לונדון. ואילו את הידיעות ואת השאלות האינטימיות יותר בדבר תנאי החיים שהיו חדשים בשבילו, הפנה רבה הראשי של לונדון אל ידידו ר׳ נתן, שפעל אותה שעה במשרה הצנועה של דיין בפרנקפורט [14].

בסתו של שנת 1766 נחנך בלונדון בית־כנסת חדש. ר׳ טעבלי שולח תיאור החגיגה לפרנקפורט, כדי לשמח בו את אביו, את אחיו ר׳ מאיר שיף, את גיסו ר׳ בער אדלר ואת שאר ידידיו. אולם מן הסתם לא השתתף איש בשמחתו, יותר מר׳ נתן, המזדרז לברך את ידיד נעוריו "המעוטר בכתרים כתר תורה כהונה וגדולה" בדברים היוצאים מן הלב [15]. לא פחות לבבית היא נימתם של המכתבים שרבה של לונדון כותב אל ידידו. איגרת ארוכה, שבה הוא נוטל עצה מר׳ נתן בכמה שאלות חשובות המתעוררות במילוי תפקידו, פותחת: "אם אשכחך ירא ושלם תשכח ימיני; אף על פי שלא כתבתי לך זמן רב, בכל זאת לא משו מזכרוני אפילו רגע אחד הימים היפים של ברית דודינו, כאשר ביקשנו לחקור יחד כל שהסתפקנו בו. לא אחדל להתגעגע על ימים אלה. אבל המרחק הגדול שהתרחקנו איש מעל אחיו! ובמכתבים אני חושש להטריח, כל שכן שאני יודע כמה אתה עמל בקהלתנו החביבה בפסקים ובפרט בדינים. מכל מקום פעם אחת בשנה אני מלמד זכות על עצמי להשיח את עשתונותי ולהציע לפני ידידי כמה שאלות, מהן להלכה ומהן למעשה... שהרי אין חפץ לשנינו בשואלים ובמשיבים, המבקשים להראות את רוב שנינותם ולמדנותם; ואין חפצנו אלא באמת בלבד!" *

בין השאלות מצויות אחדות, שנודעת להן חשיבות עקרונית ותרבותית־היסטורית. רבה של לונדון מודיע בצער ששם אירע שזוגות נישאו לפני עדים מבלי להקפיד על הברכות, אולם מקץ שנים "הם שבים אל אביהם שבשמים, בין שגרמו אחרים ובין שהתעורר לבם, והם נכונים להיות כדת משה וישראל". — אמנם אין שאלה שעליהם לקדש את נשותיהם מחדש, להעמיד להם חופה ולמסור את הטבעת כדת וכדין; אך יש שאלה אם יש לשלול לגמרי את היחס, שבו היה זוג כזה חי, עד שלא קיבל חופה כשרה, ואם יהיו עתה בחזקת חתן וכלה לכל דבר.

שאלה אחרת היא על אודות אלה "הפונים עורף לעבודת ה׳ ולוקחים נשים נכריות, אבל מכניסים את בניהם לבריתו של אברהם אבינו ומחנכים אותם בדת יהודית ובמצוות. והנה ברור שכיון שהאמהות הן נכריות, הילדים אינם ישראל עד שלא יתגיירו כדת, ואין ההינוך יכול לבוא במקום הגיור. אבל לאחר שהוא מצפה לכך

14. השוה שם, חלק א׳, ביחוד ל׳ ע״א. מה שבא לדיון ב״נודע ביהודה״, מהדורא בתרא, ליורה־דעה סי׳ קי״ג, נידון גם בלשון־זהב, כרך א׳, סי׳ ו׳ אצל ר׳ נתן מז.

15. לשון זהב א׳, דף כ״ו ע״ב. העתק ממכתב זה, השונה בכמה דברים מן המודפס, נמצא בפנקס־הרבנות, פ״א ע״א.

* המובאות כאן ולהלן מפנקס־הרבנות אינן אלא תרגומים־חוזרים, כיון שהמקור אינו עומד לרשותי. — המתרגם.

שבקרוב יגשו אליו ויבקשו להעמיד חופה לבחור שנולד בנישואים כאלה, הוא מבקש לשמוע דעת חבירו על כך״ [16].

בתשובתו יכול ר׳ נתן מז למסור בישאלה אחת את דעתו של רבם המשותף ר׳ יעקב יהושע. ״הנה אתה ידעת״ הוא כותב לו, ״שהוא לא הי׳ מן המחמירין ואפ״ה הי׳ מחמיר. וא״כ אנן תלמידיו ששתינו בצמא את דבריו, מי יקל ראש לזוז מן הלכותיו כ״ז שאין אתנו ראי׳ ברורה? וכן אני נוהג אחריו והוריתי כ״פ הלכה למעשה כדבריו״ [17]. לאחר שהשיב בפרוטרוט על כל השאלות, מסיים ר׳ נתן: ״ועתה אהובי חבירי! בין תבין את אשר לפניך וידעתי כי ה׳ ב״ה נתן לך לב רחב להבין ולהשכיל. ואם תסכים לדברי תוכל לפסוק כן הלכה למעשה. ומה׳ אבקש שלא נכשל בדבר הלכה״ [18].

ידידות הדוקה ורבת־שנים קשרה את ר׳ נתן גם עם ר׳ אהרן הרץ שלאס, שלמד יחד אתו באותם בתי ספר, היה לתלמיד חכם מוכר ברבים וישימש ברבנות בקהילה הסמוכה אופנבאך. ״והנה אף שתקעתי אהלי פה״, כותב ר׳ אהרן שלאס,

16. פנקס־רבנות דף פ׳ ע״א. מה שנדפס בלשון־זהב, חלק א׳, כ״ו ע״א, אינו אלא חלק ממכתב זה שיש בו ענין רב מאוד מכמה בחינות.

17. השאלה היא אם מוהל וסנדק רשאים לגלח את שערם תוך ה״שלשים״ שלהם, ועל כך מספר ר׳ נתן: ״כבר שמעתי הלכה למעשה מפי אמ״ו הגאון המפורסם בעל פני יהושע זצ״ל, שאני בעצמי שאלתי ממנו על אודות חמי המנוח כהר״ר מיכל שפייאר ז״ל, בימי אבלו על בתו הצנועה שהיתה אשתי הראשונה ע״ה. והוא היה מוהל באותו פעם. ושאלתי מן אדונינו ורבינו זצ״ל אם אפשר לו להתיר לגלח זקנו ואסר לו להתגלח. ובפירוש אמר לי הטעם כיון שמדינא דגמרא אסור, אין להתיר לו בשביל שהוא בעל־ברית . . . והוריתי הלכה למעשה מדבריו וביותר שבכל הראיות שיש להביא למנהג האנשים האלה התשובה בצדה וכו׳ לכן אל תזוז מן הדבר ששמעתי מפיו של אמ״ו ז״ל לאוזי הלכה למעשה״. שם ולשון זהב, חלק א׳, כ״ו ע״ב. השוה נו״ב מהדורא בתרא, יורה־דעה סי׳ רי״ג. הרי לנו מקרה אחד שדעת ר׳ נתן מז הסכימה עם דעת ר׳ יחזקאל לנדאו.

18. כמו בעניינים הלכתיים־מדעיים כן מתגלית קרבה רוחנית בין שני החברים־ללימודים גם בתחום הדרשה. מבין הדרשות שדרש ר׳ טעבלי שיף בבית־הכנסת של לונדון ושעל הצלחתן מברך אותו רבי נתן, פעם אחת במפורש, פורסמו רבות בין במלואן בין במקצתן. מעניינת במיוחד היא דרשה שנאמרה בשעת חגיגה לרגל הבראתו של המלך שקם מחוליו. בה נדרש הפסוק (תה׳ כ״א ב) ״ה׳ בעזך ישמח מלך ובישועתך מה יגל מאד״. אמנם יכול מלך לשמוח בניצחון על עמים אחרים. אך לעולם הוא צריך לשקול שמא בא לו הניצחון יותר באשמת המנוצח כעונש על מעשיו, מאשר בזכות המנצח וכשכר על פועלו. ואילו כשגואל הקב״ה את המלך מסכנת מחלה, הרי ברי שלמענו באה הישועה וכשכר לו. לפיכך ״יגל מאד״ דווקא ב״ישועה״. — החלק השני של הנאום קורא את הקהל לאהבת המולדת, אשר בשלומה ובאושרה בלבד ימצאו כל יושביה אושר ושלום להם. לשון־זהב, כרך ב׳, ל״ב ע״א.
את הספר ״לשון־זהב״, שממנו אנו מצטטים כאן, הוציא ר׳ גבריאל אדלר, רב במירינגן (השוה נספח א׳), בנו של ר׳ מרדכי אדלר, רב בהנובר, אחיינו של המחבר, בשנת תקפ״ג באופנבך, עם הוספות משל עצמו ומשל אחיו, ר׳ בער אדלר (השוה נספח א׳). ר׳ טעבלי שיף נפטר בלונדון, לאחר שכיהן בה עשרים ושבע שנים, בשנת 1792.

״לא נתפרדה החבילה, כי לא גבה טורא בינינו, ויכולים לבוא יחד אפילו בשבת, והיינו רגילים בראיית פנים, במראה ולא בחידות, תמיד כהלכה״[19]. גם עם ר׳ שלמה פוזן, לימים רב בפרידברג, החליף ר׳ נתן מכתבים המשקפים יחסי ידידות לבביים[20].

אבל פסקי הרבנות שעליהם נשא עתה ר׳ נתן את מלוא האחריות, עשו אותו לעתים גם מטרה להתקפות עזות. מן העיר נויבּיד כתב לו בשנת 1770 איש ששמע על פסק של רבנות פרנקפורט לטובת גיסתו, אל ר׳ נתן ודרש ממנו להודיע לו את נימוקי הפסק,ולא — יפרסם הוא, אליעזר אינסברוק מנויבּיד, את הענין בכל בית ישראל בדפוס בעברית ובאשכנזית. — ומה תגובה הגיב על כך ר׳ נתן? רק זה, שהוא סיפח את המכתב הזה כמות־שהוא — למסמכי הרבנות[21].

ודאי איש לא היה מרוצה יותר ממנו כאשר באביב שנת 1771 שוב הועלתה בחירת הרב על סדר יומה של ישיבת הועד. נציגי הקהילה, הבוררים והדיינים התכנסו להתייעצות נוקבת. מן הסתם היה זה דבר מובן מאליו שאי אפשר היה להציע לרבנות אחד מאותם רבנים שהיו בשעתם מעורבים במחלוקת על ״הגט מקליוא״. הוסכם ששלושה חכמים ששמותיהם לא הופיעו באותה מחלוקת, יהוו את רשימת המועמדים: ר׳ שמלקי הורוויץ, אותה שעה רב בשינויץ (לימים בניקולשבורג), אהיו ר׳ פינחס, רב בלכויץ (פולין) ור׳ מאיר ברבי, רב בפרשבורג. בהצבעה בין אלה נבחר ר׳ פינחס[22].

19. הסכמה לספר ״בנין שלמה״. הוא נפטר בשנת 1786 (מימור־בוך).
20. פנקס־הרבנות פ״ט ע׳ א־ב. ר׳ שלמה פוזן כתב הסכמה לספר ״נחלת יעקב״ לר׳ יעקב נוימבורג (פיורדא תקנ״ג). בפרידברג שימש ברבנות אחרי ר׳ שמואל כהן פאפרש, נכדו של ר׳ יעקב כהן, בעל ״שב יעקב״, שנפטר בשנת תקל״ט.
21. שם, קנ״א ע״א.
22. פנקס־קהל, ר״י ע״א.

פרק עשרים ושלושה

ר׳ פנחס הלוי איש הורוויץ

א

לר׳ צבי בן מאיר, תלמיד חכם מובהק, היו שלושה בנים, אשר לפי החינוך שנתן להם, רשאי היה לקוות שישמרו על השם הטוב שמשפחתו זכתה לו, זה דורות רבים בין בני תורה. ואכן כולם הצדיקו תקוות אלה בכשרונותיהם וברוב שקידתם, ויותר מכולם הצעיר שבהם, ר׳ פנחס, שנולד בשנת 1730 לערך. אותו במיוחד ניסה האב להכניס לעומק ״אמתה של תורה״ ולחבב עליו פשוטו של מקרא ושל תלמוד. בהדרכתו המסורה של האב בלט כשרונו של הצעיר, בעוד ״טל ילדות״ עליו, ועד מהרה זכה לאותו שכר, שהיה בימים ההם היחיד שבחור יהודי מוכשר יכול היה להשיגו בזמנו בפולין: יואל היילפרין, איש אמיד ומיוחס, השיא לו את בתו [1] ובכך סיפק לו את האפשרות, לשקוד על לימודיו בלא דאגות, ומבלי להוציא את כוחו על פת לחמו. ״חותני״, כפי שכתב הרב לאחר מכן, ״קבע לי בית תלמוד אשר לא יחסר לי כל טוב״ [2]. ושבעתיים שיחק לו מזלו, שכן שני אחיו גרו באותו מקום והדריכו אותו. תחילה היה זה הבכור, ר׳ נחום, שבשנינותו עורר אותו ״למגרס ולעיוני״, ולאחר שהלה קיבל משרת רבנות, נעשה היחס בין ר׳ פנחס לבין אחיו השני, ר׳ שמואל (שמעלקי) לבבי ביותר. על כך ועל דרכי לימודיהם כותב ר׳ פנחס בסגנון האופייני לו: ״... להיות נוחים זה לזה בהלכה באהבה נפלאה כאהבת דוד ויהונתן וללמוד הש״ס ופוסקים לעמוד על שורשי הדת אמתה של תורה ויסודותי׳ ויד ה׳ היתה טובה עלינו ולמדנו בהתמדה רבה כמה שנים, והפץ ה׳ הצליח בידינו והצלחנו מאוד בלימודינו, ונתקיים בנו מה טוב ומה נעים שבת אחים וגו׳ ולמדנו סדר הש״ס ופוסקים ביגיעה להבין דבריהם ע״פ פשוטו ולא עיינו לחדש בהם לבל יגדל עלינו עכוב... ואחר כך מחמת סיבת הזמנים נתפרדה החבילה וגמרנו כל אחד לעצמינו. והנה בעת למודי ועיוני כעת עיינתי בכתב הרשום בכתב אמת מאז, וראיתי כי אף שהי׳ עלינו בעת ההיא טל ילדות, מכל מקום מצאתי בהן כי טוב, כמה סברות לעניות דעתי לדינא, והכנסתי׳ בקונטרס הלז״ [3]. שנים רבות ״בבית תלמודי נסתרתי״ ואף־על־פי שידידיו הפיצו את תהילתו, ועד מהרה הוצעו לו משרות רבנות, החליט על פעילות ציבורית רק לאחר ״התחלפות הזמנים, זה מזה שונים״ [4]. תחילה נעשה רב בויטקוב בפולין; אולם משם קראו

[1] שם אשתו של ר׳ פנחס — דבורה רחל; היא נפטרה בשנת תקנ״א; השוה נספחים ב׳ וג׳ ולענשטיין, Blätter.

2. הקדמה ל״שבת אחים״, שנדפס כנספח לספרו ״ספר ההפלאה״, כרך א׳.

3. שם. 4. שם.

אותו מהר ללכוויץ ושם שמש כמרכז להוג גדול של תלמידי חכמים[5]. כיון שהיה לו גם בית מדרש שבו למדו בחורים רבים תאבי דעת, שאתם התנהג כעם ידידים, דחה את כל ההצעות של קהילות גדולות, וסלידתו המוטבעת בו מ״נדידים״ עמדה לו בכך. אבל שוב היתה ״התחלפות זמנים״. בפולין התחוללו מרידות ומלחמות. גם לכוויץ היתה לזירת קרבות עקובים מדם. דרשות בבית־המדרש היו מן הנמנע, הדברים הגיעו לידי סכנת נפשות, וחיין של ר׳ פנחס עצמו היו תלויים לו מנגד. בעת צרה וצוקה הגיעתו הקריאה של קהילת פרנקפורט לשמש בה כרב, כגאולה ממש. הוא לא נמלך אף לרגע אלא נראה לו שדיבר אליו קול ההשגחה עצמה.

אף־על־פי שעד אז היה ר׳ פנחס נחבא אל הכלים וכמעט מסוגר בתוך העיירה הפולנית ושקוע בלימודיו, וגם מן הבחורים שלמדו אצלו בלכוויץ, ספק רב אם אפילו אחד נקלע לגרמניה, מכל מקום הגיע שם שמע למדגותו. הוא לא היה מעורב גם במחלוקות הגדולות המפורסמות, שהביאו בעשרות השנים האחרונות את רבני פולין ואשכנז לידי מגע הדוק. אבל נראים הדברים שאותו ענף של הספרות היהודית, שקשר יחד בכל הדורות את השבטים המרוחקים, ספרות השאלות־ותשובות, יצר יחסים ראשונים בין ר׳ פנחס לבין רבני אשכנז.

אשה אחת, שסופר עליה כי אורחות חייה פוגעות בדת ובמוסר ואשר בעלה ביקש להשתחרר ממנה, לא היתה מוכנה, בשום אופן, לקבל ממנו את הגט מרצון. האיש היה אובד עצות, שכן האיסור לכפות גירושין על האשה הוא מתקנות רבנו גרשום, שיהודי כל הארצות קיבלו אותן ושכל העובר עליהן, איומי חרם עליו. הוא פנה אל רבנים שונים, שלאחר שיקול מדוקדק של כל הפרטים ראו את המקרה כיוצא דופן ובאו לידי החלטה, שהאיש יתן את הגט ביד שליח, שעליו להביאו בכל דרך אפשרית לרשותה של האשה, וכן עשה. חכמים בעלי שם, ביניהם רבה של הנובר ר׳ אריה ליב פאלק, ציוו על כתיבת הגט ומסירתו ביד שליח, והשליח מילא את תפקידו, כך שהניע את המשטרה (״בעלי מלחמות״) לעצור את האשה ברחוב וזרק את הגט ״אל חיקה״. — ואמנם בית־הדין הנ״ל הכיר בכשרות הגט, אבל אחד מגדולי הדור המובהקים, הרב הראשי של פראג ר׳ יחזקאל לנדא, מחה מחאה נמרצת. טיעונו היה בעיקר כדלהלן: אמנם תקנת רבנו גרשום אוסרת את מסירת הגט בלא רצון האשה, ואינה קובעת שמשגמסר הגט בצורה זו, הוא פסול. והרי עתה יש לדון רק עוד בשאלת התוקף. אולם גט זה נמסר על־ידי שליח, והרי הדין אומר: ״אין שליח לדבר עבירה״. והרי איש לא יוכל להכחיש, טען הרב הראשי של פראג, שהחרם של רבנו גרשום כוחו יפה, ואם כן האיש שקיבל על עצמו להעביר את הגט, קיבל על עצמו דבר אסור. יוצא איפוא שאין לו דין שליח כלל, ואם אין הוא שלוחו של הבעל, כמובן שהגט הוא פסול[6].

[5] על גמילות חסדיו שם השוה ההסכמה ל״ספרי״ הוצאת המבורג תקמ״ט. — סימ׳.

6. נודע ביהודה, מהדורא קמא, אבן־העזר, סי׳ ע״ה.

לאור היוקרה העצומה שנודעה, בצדק, לרב הראשי מפראג, היה לטיעונו הנמרץ משקל גדול מאוד. ליטוא כתבו אליו רבנים, שלא היו נוגעים בדבר כדי לשכנע אותו בכשרות הגט. הרב הראשי מאלטונה, ר' יצחק הורוויץ, רב נכבד מאוד, ציין כי לפי הדעה הרווחת אצל המפרשים בא העיקרון שאין שליח לדבר עבירה, רק להטיל את אחריות המעשה על השליח אבל לא לבטל את עצם שליחותו, ודבר זה מוכח ממקומות רבים. כל זה — מסיים הרב של אלטונה — היה מכריע, אפילו היה האיש שולח אותו נגד הדין למסור את הגט. כל שכן עתה, לאחר שהוא שלח אותו כדת וכדין, על־פי הוראת בית־הדין[7]. אך הכול היה לשוא. אחד המפרשים המסורתיים גורס כר' יחזקאל לנדא, והרב הוא שנון במדה מספקת כדי להגן על דעתו נגד כל המשיגים עליה ולנמק את פסקו[8].

במשנה תוקף התלקחה המחלוקת מקץ אחת עשרה שנה[9]. הואיל והאיש נשא בינתיים אשה אחרת, ור' יחזקאל, בהמשך עקבי לפסקו הראשון, הטיל חרם על הזוג[10]. שוב כתבו אליו תלמידי חכמים וניסו להניאו מדעתו. אך לשוא: ר' יחזקאל לא מש כמלוא הנימה מפסקו הראשון. — האיש שמקודם לא התחשב בפסקו של הרב הראשי מפראג, היה בעצמו למדן מוכר מאוד[11], ואם כן, מן הסתם היה מסוגל לבדוק באופן עצמאי את הנימוקים, שהיו מונחים ביסוד המחאה הראשונה על גירושיו, שלא לדבר על הנקודה העיקרית, היינו שהוא היה יכול להרגיע את מצפונו, בהסתמכו על אותם האנשים המצוינים שערכו את גירושיו ואחר־כך הכירו בלא סייג בכשרות הגט. אולם עתה היה המצב בכל זאת שונה: חרם היה רובץ עליו, והמחרים היה ר' יחזקאל לנדא, גדול הדור! ומה שהלה כתב, דווקא עכשיו, לאחר שהויכוח נפתח מחדש, על העניין, נשמע משכנע כל כך, שמן הסתם נבהל האיש האומלל בעצמו ממה שעשה. אמנם לא נודע לרב הראשי של פראג מעמד של רשות עליונה, אשר על החלטותיה אין מקום לערעור; אדרבה, היות והסמכות היחידה היא הנימוק ההגיוני, היה כל אדם אלמוני בן־חורין ליטול את רשות הדיבור ולסתור את דעת הרב המפורסם. אבל דא עקא: לסתור את טענותיו של ר' יחזקאל לנדא — דבר זה נראה כמעט כבלתי־אפשרי. בצר לו פנה האיש אל כמה גדולי תורה, שאתם היה

7. שם, סי' ע"ו.
8. תוספות לבבא מציעא דף י' ע"ב.
9. השוה נודע ביהודה, שם: "ולאחר י"א שנים". ר' יצחק הורוויץ כתב את המכתב הנ"ל כרבה של אלטונה, לא לפני שנת תקכ"ה, שכן קודמו, ר' יונתן אייבשיץ נפטר בשנת תקכ"ד. תשובתו של ר' יחזקאל לנדא (סי' ע"ז) כתובה בשנת תקכ"ו, ובאותה שנה נכתב גם מכתבו של ר' הירש בשקה (סי' ע"ח), וגם ב"גבעת פנחס", סי' כ"ט, נאמר "לפני כמה שנים". נמצא שהמחלוקת הגיעה לשיאה בדיוק בזמן שהתחילה פרשת הגט מקליווא.
10. נודע ביהודה, מהדורא קמא, סי' ע"ז: "ודי בזה להיות המנודה והעבריין נשאר בנדויו... אשתו השניה גם היא תלבש קללה כמוהו".
11. ב"גבעת פנחס", שם, הוא מכונה "הרב המאוה"ג".

קשור בקשרי משפחה, וביניהם גם רבה של לכוויץ, ר׳ פנחס דידן. הלה נטל מיד את העניין לידו וניסח את מסקנות חקירתו בתשובה הלכתית.

בראשית תשובתו מסכם ר׳ פנחס את מהלך הפרשה בקצרה, ומביע את צערו על ״קול ענות אשר העם מעבירין בכל פינות״, ועל תגובת העם לנוכח הפילוג בין החכמים. אולם תקותו היא שאפשר יהיה לומר ״דבר זה התחיל בגדולים ונסתיים בקטנים״.

את תשובתו המפורטת המכוונת במישרין נגד טיעונו של ר׳ יחזקאל לנדא, הוא פותח בכך שהוא מודה שאמנם יש פירוש מכובד מאוד הגורס שהכלל הנידון ׳אין שליח לדבר עבירה׳, מבטל את עצם השליחות. עם זאת אין אנו פטורים מלחפש בעצמנו את המקורות לפירוש הנ״ל. ואז ייגלו לנו נקודות־מבט חדשות ומפתיעות; במיוחד נמצא שאותו כלל תלמודי נוהג, במובן שבו נקט אותו ר׳ יחזקאל, רק במקום שהשולח הטיל על שלוחו דבר שמן הנמנע היה לבצע בהיתר. אם כן, אפילו נודה בכל שאר טיעוניו של הרב הראשי של פראג, מתערער היסוד לכל הנמקותיו, שכן איש לא יוכל כאן לטעון שלא היתה קיימת האפשרות שהאשה תקבל את הגט מרצון, כגון שהיא תשנה את דעתה. הוא מוסיף עוד שלוש טענות, ומסיים את תשובתו, המלאה וגדושה הערות שנונות במלים אחדות העשויות להפיס את דעתו של ר׳ יחזקאל: ״והיה יחזקאל למופת במעשיו ובחסידותיו, אך אחרי נשיקת שתי ידותיו בדבר הזה הפריז על מידותיו״... ״הגט הניתן על פי חכמים ושלימים אשר חכמים הגידו אם באנו אנו לדון וביותר במוחזק לנו ומופלג בהוראה... על כן דעתי מסכמת עם הגאונים הנ״ל להתיר החרם מה״ה מוה׳ יהושע העשיל ועזרתי עמי״[12].

נראה שזאת היתה המלה המכרעת האחרונה בעניין. וכיון שרבנים רבים של אשכנז, ובפרט רבה של הנובר, בנו של ר׳ יעקב יהושע פאלק, ששהה שנים רבות בפרנקפורט, היו מעורבים בעניין, מסתבר שתשובה זו הסבה את תשומת לב ועד הקהילה אל מחברה; ועצם העובדה שבצורתה נאמרה בענווה ובדרך ארץ, אבל בעניין זה יצאה בגלוי ובמפורש נגד רבה הראשי של פראג[13], שהתקיף

12. שו״ת גבעת פנחס (לבוב תקצ״ז), סי׳ כ״ט. גם במקומות אחרים מזכיר ר׳ פנחס תשובה זו תכופות, כגון ״הפלאה״ לכתובות, דף ל״ג ו״המקנה״ לקידושין דף מ״ג בלשון: ״ובתשובה הארכתי״. השוה גם ״גבעת פנחס״, סי׳ י׳.

13. אפשר יש קשר כלשהו לזה עם העובדה שבין שני גדולי הדור ההוא שהיו קרובי משפחה ביניהם, ר׳ יחזקאל לנדא ור׳ פנחס, אין אנו מוצאים כל סימן למשא־ומגע אישי. בתשובה אחת המופנית אל ר׳ נח חיים צבי מנהיימר, רב של אלטונה, שהיה ידידו, מביע פעם ר׳ פנחס את שמחתו על כך, שר׳ יחזקאל לנדא מסכים אתו בשאלה הנדונה: ״ומה רוב טובו שהסכים עמי כבוד נ״י הרב הגאון אב״ד דק״ק פראג״ (גבעת פנחס, סי׳ י״ג). השוה נודע ביהודה, מהדורא תנינא אבן־העזר סי׳ י״ח, ששם נמצא אותו פסק, ור׳ יחזקאל מסיים ואומר שיש להביא את השאלה עוד לפני שני ״גדולים״. נראה שבתור ״גדולים״ נשאלו ר׳ פנחס והרב מאלטונה. — (מה שנאמר שם בהג״ה לנודע־ביהודה, מביא גם בגבעת־פנחס).

באותה שעה את רבנות פרנקפורט, התקפה עזה כל כך, מן הסתם היה בה כדי להוסיף אהדה מצד חכמי פרנקפורט אל ר' פנחס.

בסוף שנת 1771 הוא נכנס לכהונתו בפרנקפורט. קבלת פנים מכובדת הראתה לו שכל חוגי הקהילה רוחשים לו אהדה. מיום ליום נעשה מקובל ומכובד יותר על הקהילה. שוב היה לה רב השייך לכולם, שלכולם היתה גישה אליו. ענוותנותו המוטבעת בו וחדות עינו שבה תפס כל מצב, ולוא המסובך ביותר, נתגלו מיד, בין שפנו אליו לשם עצה וסעד ובין שביקשו ממנו לפענח להם מקום סתום במקרא או בגמרא. כשם שהחלטות הועד מביעות את אהבת הקהל אל רבו[14], כך מבטא הוא בגלוי את סיפוק נפשו על שמצא כאן "עדת חכמים, הבורה מלאה דעת וחכמה"[15].

מן הראוי שנעיף מבט על "עדת חכמים" זו, כל שכן שתלמידי החכמים שאנו נתקלים בהם כאן, כולם אישים מעניינים ומקצתם אנשים שזכו לפרסום הרחק מעירם. בראשונה עלינו להזכיר את ראש הישיבה ר' נתן מז, שנתקשר אל הרב בחיבה, אות כבוד לשני הצדדים גם יחד וסימן ברכה לקהילה כולה. אחדות לבבות ושיתוף פעולה כאלה הם נדירים בין חכמים בעלי שיעור קומה, שבכל זאת שונים היו כל כך בתכונתם. ההערכה ההדדית בלא שמץ של קנאה, ששררה בין הרב הראשי לבין ראש־הישיבה, שימשה דוגמה ומופת לכל חוג החכמים.

מספרם וחשיבותם של חכמי פרנקפורט באותו זמן היה גדול כל כך, שרבים מהם זכו למשרות רבנות בקהילות גדולות. מהם, אם נזכיר רק אחדים מהם: ר' טעבלי שיף בלונדון, ר' אהרן שלאס באופנבך, המוכרים כבר על ידינו, ר' שמואל הכהן פאפריש (נכדו של ר' יעקב הכהן פאפרש) בפרידברג, הרב דוד שטראוס בפיורדא[16], הרב חיים זיסקינד גונדרשהיים בקובלנץ[17] ורבה המהולל של מיינץ, ר' יעקב משה דוד טעבלי בן מיכאל שייאר[18]. אבל רב יותר היה מספרם — ולא פחותה יותר חשיבותם — של אלה שאי אפשר היה להניעם לעזוב את עיר מולדתם, ואשר העמידו כאן את כוחם לרשות הקהילה. ר' נתן מז היה רק אחד מבין רבים שוים[19]. על ידו יש להזכיר קודם כל את ידידו, שיחד אתו נמנה

14. בלשון נמלצת מאוד אושרו כבר בשנת 1772, היינו פחות משנה לאחר המינוי, וכן בשנת 1775 לר' פנחס תוספות ניכרות על משכורתו (1772 מ־10 עד 20 זהובים בשבוע). פנקס־קהל רי"א ע"א ורמ"ו ע"ב.
15. הקדמה ל"שבת־אחים".
16. השוה נספח א'. — בתו היתה אשתו של ר' נתן בן מרדכי אדלר. השוה שו"ת חתם־סופר, אורח־חיים, סי' קנ"ו.
17. לימים חזר אל עיר מולדתו, וכאן ניתקל בו עוד כדיין.
18. השוה נספח א'. — תחילה רב בבמברג, משם נקרא לברלין, אך לא קיבל את משרת־הרבנות שהוצעה לו שם. אחר כך הזמינו אותו למיינץ, שם היה לו בית־מדרש גדול. הוא נפטר בשמיני־עצרת תקמ"ג. בתו של ר' ט' שייאר, שכיבדו אותה בשל גמילות חסדיה ובשל חסידותה, היתה אשתו של גבריאל האהענעמס.

[19] על כך מעיר ברייל: חכמים אחרים מחוג זה נרשמו ע"י ר' יוסף שלמה מפרסבורג

שנים אחדות ברבנות, ר׳ יעקב בן ר׳ טעבלי שמש[20], אשר הקהילה והמדינה וירצבורג בחרו בו כרב, אך הוא דחה את ההצעה ונשאר נאמן עד יומו האחרון לתפקידו כראש ישיבה, כדיין ומלומד בקלויז של ורטהיימר שבה מצא סיפוק. הודות לענוותנותו היה אחד מן האישים החביבים ביותר על הקהל, שיעוריו משכו בשלוותם ובבהירותם, עד כדי כך שקהל רב צבא על בית מדרשו.

בשיעוריו לקהל הרחב נוספה על עדינותו הופעתו הפשוטה ולשונו השוה לכל נפש, ולכן בחרו בו כמה חבורות, ובפרט חברת גמילות־חסדים[21] לדרשן שלהן. נוסף על ידיעה כללית בכל תחומי הספרות הרבנית היו לו ידיעות יסודיות גם בדקדוק ובמסורה, שהקנו לו בתחומים אלה מעמד של מומחה. דברי אזכרה חמים ביותר שהוקדשו לו, מדגישים את מידת גמילות החסד שלו ומשבחים אותו כאדם הבז לכבוד ולממון, כאוהב את המלאכה וישונא את הרבנות[22]. ר׳ אהרן גיטינגן[23], ר׳ יעקב שוואלבאך, פרשן־תורה מקובל[24], ר׳ שלמה בן אברהם גייגר[25], הדיין הזקן ר׳ אנשיל צונץ, ר׳ משה יעקב הירש בן ר׳ אברהם ליסא, ר׳ שלמה שיף[26] ור׳ יצחק בן יעקב זאמשט בס[27] הם מן הישישים שבין החכמים, שהביטו בסיפוק לאחור על פעילות רבת־שנים, ובתקוה טובה קדימה אל חוג של אנשים צעירים, שנטלו עתה בידם את מלאכת־הקודש של ההוראה וחינוך הנוער. עמהם נמנו ר׳ מענדל לילג[28] שדרש דרשות בבית־המדרש והיה רב בהדרנהיים, וכן ר׳ אברהם טריר[29], ר׳ זעליגמן יעקב אולף ור׳ משולם זלמן ״החסיד״ שחי בקהילה ארבעים שנה חיי הוראה מסורה ולא ביקש לו כל שמחה אחרת עלי אדמות, אלא להיות מוקף צעירים תאבי דעת על מנת לקדם אותם בלימודם[30].

קצת יותר צעירים, אבל כבר במלוא פעילותם היו ר׳ מענדל בס ור׳ מאיר שיף. ר׳ מענדל בן יצחק זאמשט בס, למד בנעוריו בין השאר אצל הרב מקליווא,

בסוף ההקדמה לספרו ״מנחת עני״ (פיורדא ת״ק).

20. השוה נספח א׳.

21. ״בחבר׳ דג״ח היה נמנה ולפניו היו דורשים מדי שנה בשנה״. מימור־בוך. רבות מהערותיו באגדה ובהלכה נשתמרו בכמה אוספים שבכתב־יד.

22. שם, נפטר בשנת 1785.

23. השוה נספחים ב׳ וג׳; נפטר 1771. — השוה תשובות ״אור ישראל״, סי׳ נ׳, נ״ג, נ״ד. ר׳ הירש אטינגן, הנזכר שם (סי׳ מ״ט וס״ז) וכנראה גם במקומות אחרים, לא היה עוד בחיים בשעת הגיעו של ר׳ פנחס, שכן בעל ״אור ישראל״ מזכיר אותו כבר בשנת 1770 בצירוף ״זצוק״ל״.

24. מימור־בוך. הוא נפטר בשנת 1776.

25. נפטר בשנת 1775.

26. אבי רבה של לונדון. נפטר 1778.

27. בנו של מחבר ״חדות יעקב״, השוה לעיל פרק כ׳. נפטר בשנת 1778. השוה נספחים ב׳ וג׳.

28. רבו של ר׳ משה סופר, השוה חתם סופר אורח־חיים, סי׳ קנ״ו. מת 1790.

29. רב דקלויז וחבר פעיל מאוד ברבנות. נפטר בשנת 1794. השוה נספחים ב׳ וג׳.

30. גם הוא היה רבו של ר׳ משה סופר, השוה שם, נפטר בשנת 1790. השוה שם.

שעשה כמה שנים בפרנקפורט. כבר בשנת 1758 אנו מוצאים את הלמדן הצעיר מתדיין עם רבו, בחילוף מכתבים, בוריזות רבה בשאלות הלכה סבוכות ביותר, בשנת 1770, כאשר הרב מקליווא פרסם ספר[31], שמגמתו העיקרית היתה להצדיק את פעולתו ולפסול את פעולת רבנות פרנקפורט. בעקבות המחלוקת הידועה על הגט, נתן להדפיס בו יחד עם כמה מכתבים המופנים אליו, גם את חילוף־המכתבים עם ר' מענדל בס, שהספיק בינתיים לעשות לו שם[32] — למען יראו בפרנקפורט ובשאר מקומות באיזו הערצה כתב אליו, שתים עשרה שנים קודם לכן, תלמיד הכם אחד מפרנקפורט[33]. לר' מענדל ודאי חרה הדבר למצוא את שבחו באותו ספר, המטיח התקפות פרועות כל־כך על רבנות פרנקפורט, ולא עוד אלא להופיע בעצמו כדורש בשבחו של האיש, שערך התקפה זו בלא רסן ובלא מידה. — אולם ההתמרמרות נגד מחבר הספר ששררה בפרנקפורט בלי ספק, לא העבירה דווקא את האחראים על הנהגת הקהילה על דעתם הצלולה, ככה שהעניין לא הזיק לתלמיד־חכם צעיר זה. אדרבה, כבר בשנת 1775 בקירוב, נצטרף לרבנות ונשאר חבר בה עד למותו בשנת 1815[34]. קראו לו "אה להכמים ואב ליתומים"[35] השם שקנה לו בפעילות של המשים שנה כמעט, כרבי בבתי־מדרש שונים[36] וכחבר פעיל בחברות גמילות־חסדים רבות. — ידוע יותר ממנו הוא ידידו ר' מאיר בן שלמה שיף, אחי הרב של לונדון. גם הוא היה חבר הרבנות, כמעט במשך ארבעים שנה (1768—1807)[37] והוציא ספר חשוב "דרך אני' בלב ים"[38]. אכן "ה"דרך" שבה הוא הולך מוליכה אל "לב" המקום, שבו הוא דן מתוך מגמה לקיים גירסאות, שאחרים הטילו בהן ספק ולהעמיד פלוגתות על שוני של חילוקים עקרוניים[39]. כמעט בכל מקום הוא מציין, עד כמה דבריו הם בגדר פירוש ממש ועד כמה בגדר "חידודים"[40] בלבד. חשוב עוד יותר היה

31. אור ישראל, קליווא תק"ל.
32. שם סימן ס"ט, ע', ע"א, ע"ב.
33. שם, סי' ע"ב, נמצאת התוספת: "השיב לי השואל הרבני החריף (ר' מענדל בס) ע"ז וז"ל ע"ש הגיעני תשובתו הרמתו תניינות והראני נפלאות מתורת פיו הטהור ודפח"ח ושפתים ישק". יותר לא נמסר לנו מתשובה זו. תלמיד חכם שנון כמו ר' ישראל ליפשיץ לא ימסור לנו מליצה כזאת בהדגשה, אם אין לו כוונה מיוחדת בכך.
34. השוה נספחים ב'־ג'. 35. מימור־בוך.
36. בקלויז של קן, ולימים גם בבית־המדרש על שמו של ליב א. רייס ואחרים.
37. נספחים א' וג'.
38. פיורדא, תקנ"ח. על המסכתות ברכות, שבת, ביצה וחלק של מנחות. חלק שני הכין לדפוס, אבל נראה שההדפסה לא יצאה לפועל. המחבר אומר במפורש בהקדמתו ששם הספר בא להנציח את שמה הגרמני של המשפחה (שיף = אניה).
39. "כל אחד ואחד לשיטתו אזל".
40. "לחידודי", השוה פ"ה ע"א, ד"ה בא"ד וי"ל, ששם הוא מתבטא על הפיסתו של הביטוי "אין מעכבין זה את זה", אם כי היא מבוססת על מקומות רבים וקרוב לודאי שהיא נכונה: "אמנם ידעתי גם ידעתי שזה עומד על היקשים עמוקים וחריפים ושיש ויש להשיג עליו".

בעיניו להסיק מן המקורות, שהוא משתדל לעמוד על משמעותם, את המסקנות המדויקות לפסק ההלכה ולהשוות אותן עם פסקי הרמב״ם, הרי״ף והשולחן־ערוך עד לאחרוני מפרשיו ומשלימיו.

כל האנשים האלה ורבים כיוצא בהם הקדישו את כל חייהם ואת כל מעיינותיהם למטרה האחת, להפיץ בקהילה את דרך התורה להלכה ולמעשה. אבל על איש אחד עלינו עוד לייחד את הדיבור בשל הכיוון המיוחד שהוא ייצג ובשל הצביון המיוחד של אישיותו, שתרמו לפרסום שמו בין כל יהודי גרמניה ועוד יותר מחוצה לה, הלא הוא ר׳ נתן אדלר.

ב

ר׳ פנחס ור׳ נתן אדלר

ר׳ נתן בן שמעון הכהן אדלר היה צאצא למשפחה פרנקפורטאית ותיקה, שממנה יצאו אנשי שם רבים ושגזרה את מוצאה מר׳ שמעון הדרשן, מחברו המפורסם של ה״ילקוט״[1]. הוא נולד בשנת 1742[2] וכבר בהיותו ילד היה מפותח די צורכו, כדי להשתתף בהצלחה בשיעוריהם של ר׳ יעקב יהושע פאלק, ר׳ משה ראפ ושל חכמים אחרים. ואולם המורה שהטביע על הבחור הכשרוני מאוד ומהיר־ההתפתחות, את חותם שיטתו המיוחדת ומגמתו המדעית, היה ר׳ דוד טעבלי שיף[3], שהיה אחר כך רב בלונדון. תפיסות חדשות, רמיזות אל מקומות מקבילים, שאלות מקיפות יותר שנתעוררו ושנאחזו בטכסט הנלמד, ששמע נתן אדלר הצעיר מפי רבו, רשם במילים קצרות, על הרוב מרמזות בלבד, בשולי ספרו. לאחר מכן נהג אותו מנהג עצמו בהערות שלו עצמו כדי לשמור אותן בזכרונו. בטופס המשנה שהוא השתמש בו ללימודו היומיומי מרובים הציונים[4]

1. השוה נספח א׳.
2. השוה אויערבך, מבוא ל״משנת ר׳ נתן״.
3. בהקדמה ל״לשון זהב״ כותב ר׳ גבריאל אדלר: ״כי שארי פאר שבטנו, הנשר הגדול הגאון החסיד שבכהונה, מהור״ר נתן אדלר כ״ץ זצ״ל, היה אחד ממיוחדים בעדרו ותלמיד להגאון המחבר ז״ל״. שם נאמר גם: ״אדלר כ״ץ זצ״ל מגזע יחוסי כהונה בעל ילקוט שמעוני זי״ע״.
4. חלק מרשימות אלה (לסדר זרעים) הוצא בשם ״משנת ר׳ נתן, כולל הגהות ופרושים על ששה סדרי משנה, יוצאים מפי הכהן הגדול מאחיו החסיד שבכהונה רבנו נתן אדלר הכהן זצ״ל״ (פרנקפורט, בית־מסחר לספרים י. קויפמן) על־ידי הרב ד״ר ב. ה. אויערבך ז״ל, שלמדנותו וחריפותו הכשירו אותו לתפקיד זה במיוחד ושצירף לספר גם ביאור מפורט (והשוה נספח א׳). אולם נראה שהמהדיר לא הכיר את ספרו של ר׳ טעבלי שיף, שאילו כן, היה יכול לחסוך לעצמו טרחה רבה, שכן במקרים רבים עולה משמעות הרשימות ללא מקום לספק מתוך ״לשון זהב״ חלק ב׳, ועל הרוב באה השוואה זו לאשר את תפיסתו וביאורו של ד״ר אויערבך. — והרי כמה דוגמאות לדבר:
1. ברכות א׳ א, ד״ה וכל הנאכלים. הר״נ מעיר: עיין זבחים דף נ״ז, ואויערבך מבאר: ״נראה כונתו למה שכתבו שם תוס׳ ד״ה להרחיק וכו׳״; ב״לשון זהב״

ס ר ת ע ב ר י ם י ע ר י ם

ה ע ב ר י ם ע י א ד י ה ת ב ר ב ו ת ו ג נ ו ם ו ה א א ח ד ע ב ד י ם ש י ע ו ר י ם א ה י י ן
ע ב ת ם ע ל ה ע ב ד ה ש ע ש י ת ם ע ל ה ת ו ר ה ו ע ל ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ע ב ו
א ר י ק א ד ו ר ה ת ש ב ה ו ע ב ד ו ת ם כ א ל ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן
א ר ל ו ז ב ר ח ב י פ ר י ש ב ע ב ד ו ש ל ר ב ע ב ד ו ת ה ת ו ר ה ש ל נ ת ן א ד ל ר
ל א ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ה ו א ש ע י ו ר ה ת ם ב ע י נ י ם ו ב ל ב ו ת ם א ת ה ת ע ר צ ה ל ר ב נ ת ן א ד ל ר

ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ג . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ד . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ה . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ו . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ז . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ח . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ט . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י א . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י ב . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י ג . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י ד . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ט ו . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ט ז . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י ז . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י ח . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
י ט . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ א . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ב . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ג . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ד . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ה . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ו . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ז . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ח . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
כ ט . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל א . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ב . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ג . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ד . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ה . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ו . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ז . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד ה ת ו ר ה ו ה ש ו ר י ם ש ל נ ת ן א ד ל ר ה ת ע ר צ ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה
ב ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
נ ע ש ה ב ע ב ו ד ת ה ת ו ר ה ב ר ש ו ת ם ו ב ל ב ו ת ם ב ע נ י ם .
ל ח . ב א ר ש ו ת א ת ה ל ב ר ט נ ו ר י א ר ח ד ב ר ע ב ד ו ת ב ע י נ י ם ו ב ל ב ב ע נ י ן ה ת ו ר ה
ו ה ת ל מ ו ד

בשלות מוקדמת זו, כפי שהיא נתגלתה לפי כל המקורות[5], אצל ר׳ נתן עוד מילדותו והפליאה את הבריות, הכניסה את הנער אל חוג המבוגרים וגרמה לכך שתלמידי החכמים ראו בו יותר את חברם מאשר את תלמידם.

את העולם מסביבו ראה בעיני איש החי בין אנשים, וידו עדיין הנה יד של ילד; לא היה ביכולתו לפעול כמוהם, ועד מהרה לא מצא עוד עניין וחפץ בפעילות. מעינו החדה של הנער לא נעלם סוד חדלונן של אותן שמחות שהוא ראה סביבו, ואילו ביופין העומד להן לא ידע להבחין. שבח והערצה ניתנו לו מכל עבר. בחור אציל נפש כמוהו לא יכלו תשבחות אלה להעבירו על דעתו, או אפילו להגות אותו מן המסילה, אבל לא יכלו גם לדרבן אותו ולהיות לו לברכה, שכן שאיפתו כבר נמתחה למעלה מכפי גילו, ועירנותו הרוחנית לא הניחה עוד מקום לזירוז.

במקום זה נעשה אדיש גם כלפי ההלל וההערצה. רווח הזמן, הגדול מן הרגיל, שעבר בין בגרות רוחו לבין בגרות טבעו, גרם אף הוא שנטיית רוחו של הבחור כוונה לקראת אותה מגמה, שביטויה האציל ביותר הוא הסיסמה: "נפשי חשקה בתורה, אפשר לעולם שיתקיים על־ידי אחרים"[6]. — תאבון הדעת שלו קירב אותו לתחומים, שהיו באותם הימים רחוקים מדרך־המלך של הלמדנות. בצד לימודי הגמרא אהב לשקוד על חיבורים שמהם למד פרק בטבע ובפילוסופיה. התעמק במחקר הלשונות העברית והארמית וביחוד בספרות הקבלה, שהיתה מוכרחה לשבות בקסמה ובמעופה הנעלה את לב העלם הנכסף לדעת, ולקרוע לפניו חלונות אל האין־סוף. אין ספק שלימוד הקבלה השפיע עליו לטובה, היא נתנה לו סיפוק שלפי שורש נשמתו ודאי לא היה מוצא כמוהו בכל לימוד אחר, ואולי תרמה גם היא לכך שהתנזרות זו של ר׳ נתן אדלר מכל תענוגי העולם הזה לא היה בה אף שמץ של מכאוב, ושכל אישיותו אמרה חסד ללא מצרים. חסד זה לא היה משל הוזה, מעין אותו חסד שאינו כל עצמו אלא המלה עם העולם הזה, אלא חסדו של חכם, הרואה באהבת הבריות את היסוד לצלם האלקים. ביתו היה דומה לדמות, שבה מצטייר לנו ביתם של איסיים מימי קדם. "הפקיר" כל נכסיו[7] מתוך השיש שמא ייכשל אדם בעוון גניבה כשיקח ממנו דבר. אשתו[8] נצמדה אליו באמונה לכל דבר, וכן היו העניים בני ביתו ומספרים שדלתות ביתו לא ננעלו מעולם. אולם יותר מכולם היו בין באי ביתו התלמידים הרבים שנקהלו סביבו, ועד מהרה היתה זאת עדה של מעריצים שנשאו את עיניהם אל האיש המופלא.

בחוגי הנהגת הקהילה נתעוררה מורת רוח נגד דברים רבים שהתרחשו במחיצתו של ר׳ נתן, אולם הנטיה היתה להניח לו, לחכם המוכר, לנהוג כדרכו, כל שכן שאיש לא מצא דופי בטוהר מידותיו וכוונותיו. ואילו התלמידים לא היו

5. השוה אויערבך, שם.
6. יבמות ס״ג ע״ב.
7. השוה אויערבך, שם.
8. שמה היה רכלה והיא היתה בתו של פייסט כהן מגיסן; היא נפטרה בשת 1805.

מחוגנים באותה ענוה כמו רבם והתנהגותם עוררה טרוניה רבה. הוסף על כך שבאותו זמן עצמו קמו בקהילות פולין מקובלים, שהתקוממו על הכיוון המסורתי. כבר בשנת 1772 הוציא הגאון ר' אליהו מוילנא, שכבר אז היה בחזקת גדול הדור, את החרם הגדול על אותם מקובלים, שלחמו בגלוי נגד היהדות התלמודית וישיגר כרוז אל הקהילות הגדולות של פולין בו קרא לרדוף אותם עד הרמה. קריאה זו פורסמה, עם תיאור פריצות־הגדר העיקריות של ה"חסידים", ועשתה רושם עמוק ביותר, דווקא משום שהיא יצאה מאיש שהיה בן־בית גם בספרות הקבלה מאין כמוהו, וברוב זהירותו ויושרו נמנע מלהפוך את המאבק נגד פורצי הגדר למאבק נגד הקבלה כשהיא לעצמה, שאותה הוקיר וכיבד. גם ר' פנחס הורוויץ היה ידען גדול בספרות הקבלה, ו"חסידי" פולין אף סיפרו עליו כי בדרכו לפרנקפורט ביקר אצל המגיד הגדול ממזריץ והתבטא בחיוב על ספר קבלי שעליו ביקשו ממנו "הסכמה"[9]. מסתבר אפוא שצעדו של הגאון מוילנא והחיבור שיצא בהשראתו ימצאו עניין מיוחד אצלו. בפרנקפורט היה חיבור זה ידוע היטב[10], וראו ממנו בעליל שדברים רבים מאלה, שהיו נהוגים אצל הסידי פולין, עד כמה שלא היו בלתי־אפשריים בגרמניה, נתקבלו לאט־לאט גם בין תלמידי ר' נתן.

הללו סיפרו על נסים שהתרחשו בחוגיהם, דיברו על חזיונות־לילה וחלומות שנתגשמו, ובקיצור: בד בבד עם הקבלה העיונית באה אצלם "הקבלה המעשית"[11]. גם התפילות, שנתקיימו בביתו של ר' נתן, סטו בדברים של עיקר מן הנוסח המקובל בקהילה וקיבלו גוון קבלי מובהק[12]. ר' נתן עצמו, שכהן היה, אמר גם ביום חול ברכת כהנים, בניגוד למנהג אשכנז[13], ולא עוד אלא שסיגל לעצמו את המבטא הספרדי, והשתמש בו בתפילתו[14]. כל זה היה בו כדי להגביר את מורת הרוח נגדו בהתחשב בעוצם ההשפעה, שהשפיעה אישיותו המקסימה של ר' נתן על הצעירים הרבים בקהילה. אבל, בין שפחדו ממנו בשל היוקרה הגדולה שכבר נודעה לו ובין שנרתעו מלהתקיף אותו מתוך יראת כבוד, עדיין היו

9. "זמרת עריצים וחרבות צורים" (תקל"ב). לפני מונח כתב־יד שנכתב בפרנקפורט, שניתן לי באדיבותו של פרופ' ד"ר וולף, הרב הראשי בקופנהגן.
10. דבר זה אירע אפוא שנה אחת לפני הטלת החרם.
11. השוה להלן, פרק זה הערה 25.
12. במימור־בוך (נספח ד') מסופר: "ואתמחי גברא ואתמחי קמיעא לעזר ולסעד שריפה כמה בני אדם".
13. השוה חתם־סופר, אורח־חיים סי' ט"ו: "הוא בעצמו עבר לפני התיבה והתפלל ספרדי בסידור האר"י זצ"ל. גם ר' פנחס נהג לפי נוסח זה (שהיה כנראה הנוסח המקובל במולדתו הקודמת) אבל רק כשהתפלל ביחידות.
14. "נתיבות לשבת" דף ה' ע"א, מנמק ר' פנחס מנהג זה "ואפשר דזה הטעם דנהגין במדינות אלו, שאין נשיאת כפים אלא ביום טוב, כמ"ש רמ"א".
15. "צרור החיים" (אמסטרדם תק"ף), נ"ט ע"א. שם ישנה תוספת: "ומלבד זה היה הרב החסיד נתן זצ"ל יחידאה בעת הזאת בהנהגותיו, נגד כל הני רבוואתה הגאון הפלאה, שהיה גאון הגאונים".

נוהגים שב ואל תעשה. וכיון שלא הרבנות ולא הפרנסים לא מיחו בידם רשמית חשו עצמם חסידי ר׳ נתן יותר ויותר חזקים, עד שהעיזו להטיל חרם על אחד מאנשי הקהילה, שמשום מה עורר את המתם. וזאת לדעת שבפרנקפורט לא היו זכאים לא הרב הראשי ולא הרבנות כולה להכריז על חרם בלא הסכמת הועד. לפיכך נקל להבין שצעד זה הסעיר את כל חוגי הקהילה. ייתכן שמנהיגי הקהלה ראו התפתחות זו בעין טובה: עתה אירעה התגרות שנתנה להם את הזכות, ויחד עם זה גם את האומץ, לצאת בכל חומר הדין. הם הזמינו את ר׳ נתן לבוא ולתת דין־וחשבון על מעשיו, וכאשר הוא מיאן להיאות לפקודת הועד[16] יצאה (ג׳ אלול תקל״ט) מודעה בבתי הכנסת שאסור לר׳ נתן וגם לחסידו הנאמן ר׳ ליזר וואלוי לקיים תפילות בביתו, ושאיש אינו רשאי להשתתף בתפילה שתיערך על־ידי הנ״ל. כל העובר על פקודה זו — אם חבר הקהילה הוא יוחרם, אם מבחורי הישיבה, יופסקו לו הסיוע הכספי[17], ואם אינו מבני המקום, יגורש מן העיר[18]. הרב הראשי עצמו עדיין שמר על התאפקות יתרה. ברם כאשר התעלם ר׳ נתן גם מן המודעה בבית־הכנסת, והוסיף לקיים את המנין שלו, מבלי לחוש לכך שהמשתתפים בו נפגעים בחרם, הופיע גם ר׳ פנחס ברבים נגד ידידו. ביו״ד באלול חתם ראשון על זכרון הדברים, החתום בידי כל הרבנות[19] והועד[20], ישבו מאיימים על ר׳ נתן בחרם, אם יוסיף לקיים תפילות בביתו או (ובכך יש החרפה של האיסור הראשון) באיזה מקום אחר, ובכלל אם ישתתף בתפילה, מחוץ לבתי־הכנסת שביקורם הותר לו במפורש מטעם הועד[21]. — אף מהחלטה זו התעלם ר׳ נתן אדלר. העניין הגיע — מתוך המסמכים שבידנו אין להבהיר ביזמתו של מי — אל שלטונות העיר, ומהם אל בית־המשפט הממלכתי שפסק שהחלטת הועד היא שרירה וקיימת. לשוא פנה ר׳ נתן בערעור נוסף אל בית־המשפט והגן במרץ על זכות הקנין שלו לגבי ״בית הכנסת הביתי״ שלו[22]. ערעורו נדחה ועתה לא נותר לו אלא להיכנע.

למצב זה, שהיה בלתי נעים לשני הצדדים גם יחד, הושם קץ על ידי פנייתה של קהילת בוסקוביץ שבמוריביה, שבחרה לה את ר׳ נתן אדלר לרב. לא נטייתו האישית ולא השקפותיו הדתיות על הבלי העולם הזה, נמשכו לכהונה מעין זו, אולם הקריאה, שהגיעתו ממרחקים כאלה, מוכרחה היתה להיראות בעיניו במצבו

16. ״וכל מה שנשלח לו מקהל נתן כתף סוררת״.
17. ביהודית־אשכנזית נאמר: ״קיין בלעט מעהר געבן״.
18. פנקס־קהל ר״נ ע״א.
19. ר׳ נתן מז, ר׳ יעקב שמש, ר׳ אברהם טריר, ר׳ מאיר שיף, ר׳ זנויל טראך ור׳ חיים יוסף גונדרשהיים שנפטר בשנת תקנ״ה; עי׳ נספחים ב׳ וג׳.
20. אליעזר לייטר הישיש, אברהם לילג, יוסף גונדרשהיים, גבריאל בן יומטוב אופנהיים, אברלי וימפפן, יהודה שוסטר, הירש שלמה כהן, נפתלי הרץ בינג, רפאל האן, מרדכי נתן מז, ליב האז, יעקב עמדן, הרץ גייגר ומאיר משה גונדרשהיים.
21. פנקס־קהל ר״נ ע״ב.
22. גנזך הקהילה הישראלית, מס׳ 119A. כתב הערעור הוא משנת 1780.

דאז, כאצבע אלקים שבאה להושיעו, ובשנת 1782 נכנס לתפקידו. בשעת פרידתו מעיר מולדתו ראה הוכחות נוגעות עד הלב להערצה עמוקה. בחורים צעירים שלא רצו להיפרד מעל רבם, כגון ר' משה סופר, רב הכישרון, שאז היה בן תשע עשרה שנה[23], ואשר לימים הגיע לתהילה רבה, הלכו אחריו לבוסקוביץ עד־וד לא פחות מצא, מן הסתם, הרב, שנרדף כל כך במולדתו, כאשר זכה בפראג, בעברו בה בדרך מסעיו, לכבוד מרובה מצד הרב הראשי והכמי העיר, אולם משנכנס לפעילותו בבוסקוביץ, נוכח עד מהרה לדעת שצדקו אלה שניבאו לו, שאין הוא מסוגל למלא תפקיד כזה. הוא התפטר ממשרתו וחזר לפרנקפורט.

משחזר, צבאו עליו יותר ויותר אנשים שנמשכו לא כל כך אחרי הגרעין המוסרי־העמוק של אישיותו, אלא אחרי נהייתו הקבלית, והיא אשר היתה להם נושא להערצה ומוקד לפולחן ממש. האיש, שראוי היה להוקרה כאחד מן המלומדים הרב־צדדיים והגדולים ביותר, בעל מגמה רוחנית מיוהדת ומקורית ולב עמוק, התופס את הדת בכל קדושתה, הועלה על נס על־ידי חסידיו כעושה־נפלאות ובכך סבורים היו לומר את כל שבחו. החרם שהוכרז בשנת 1789 נשכח מלבם של בני ההוגים האלה עצמם. נראה שר' ליזר וואלוי שהיה תחת איום החרם יחד עם ר' נתן, משך את ידו ממנו מאותו זמן ואילך[24]. יתרה מזו, לאחר זמן קצר אנו רואים אותו נכנס אל שורת דייני הקהילה, ומכאן ראיה חותכת שהוא נזהר מן החרם. אבל עצם נסיגתם של הותיקים הנבונים פתחה פתח להשפעה גוברת של בעלי ההזיות שבין התלמידים. וביניהם הגדילו לעשות ביחוד משה האלישוי וליב עמריך, שאותה שעה עלם היה. עדיין שתקו שלטונות הקהילה; חושם הבריא של התושבים חזק היה די הצורך כדי לעמוד בפני כל פריצות הגדר האלה, ומשקל אישיותו של ר' נתן היה מספיק כדי להבטיח יחס לפנים משורת הדין גם להתנהגות תלמידיו. אולם משלא הסתפקו אלה, בשנת 1798 בדבריהם לפאר ולהלל את רבם אלא יצאו בעצמם לעשות נסים ונפלאות, סיפרו על גילויים שזכו להם בחלומם והבהילו את הפחדנים בגילוי הזיונותיהם, פקעה סבלנותם של הפרנסים. לא היה צורך בהחלטה חדשה כדי להטיל חרם, שכן החרם משנת 1779 עדיין היה בתוקפו; לפיכך יצאו בהודעה רבה מידית בבית־הכנסת, שיש להכיר באותו חרם בכל כוחו ובכל חומרתו, שיש לראות את כל חבורתו של ר' נתן כ"מוחרמת", שר' משה האלישוי, שהוא "נכרי", כבר "מגורש" מן העיר, ומעתה שוב אסור לשום אדם בקהילה — להוציא את ה"ישיבה" בלבד — לקיים תפילות אצלו בבית, ואם להבא עוד יבהיל אדם את חברו, בין בכתב ובין בעל פה, על־ידי חלומות, "יוחרם בעל החלום הלזה בחרם הגדול וייכרת מכל קדשי ישראל"[25].

23. אברהם גייגר מספר ("המזכיר" 1862) שר' משה סופר היה בעת ההיא בן שלוש עשרה, אולם כיון שהוא נולד בשנת 1763, יוצא שבשנת 1782 היה כבר בן 19.

24. השוה נספחים א'—ג' (1821).

25. מיד לאחר שנקראה מודעה זו בבתי־הכנסת, נדפסה בחוברת קטנה שיצאה בעילום שם המחבר בשם "מעשה העתועים" (תק"נ). למהברה נחשב מתחילה וולף היידנ־

נמסר שר׳ נתן יעץ עתה בעצמו לתלמידיו ולידידיו, להיזהר מן החרם שהוצא על־ידי הקהילה. ליב עמריך נשאר אמנם נאמן לכיוון הקבלי של רבו, אולם יותר ויותר גדר עצמו בגבולות של חיי חסידות פשוטים, ונשמר מכל דבר שהיה עלול לעורר את תשומת לב הציבור[26]. משחזרו המעריצים למתיניותם, שוב נהנה גם ר׳ נתן מיחס הכבוד הכללי, כפי שנודע לו בקהילה לפני פרוץ המחלוקת, ללא עוררין. רק החרם לא בוטל באופן רשמי; נראה שלא הוציאו מכלל אפשרות, שעוד יישנו המאורעות דאז. ר׳ נתן היה חי נחבא אל הכלים. רק בשנת 1800 אנו נתקלים שוב בשמו, כאשר הועד מודיע ברבים ורושם בהיפוון של בהלה בפנקס־הקהל ש״איש אינו רשאי להוכיח את ר׳ נתן החסיד, שהוא עבר על החרם משנת 1779״. אם ר׳ נתן נהג כפי שנהג, ודאי היתה לו סבה טובה לכך. וכדי שלא תוכל להיות לאיש דעה שלילית בעניין זה, מכריזים על ביטולו של החרם[27]. — מה ראה הועד להוציא הודעה מוזרה זו, ומניין נימת הבהלה

היים, אך לימים נמצא שהמחבר הוא יהודי פרנקפורטאי פשוט בשם ליב ועצלר (השוה ״המזכיר״ לשטיינשניידר, שנה 1862, עמ׳ 27 ועמ׳ 78); [והשוה לכך ל. ל. בכתב־העת ״ישורון״ לוולגמוט, כרך י׳, עמ׳ 111 והספרות הרשומה שם]. נניח לי לתוכן הפולמוסי החריף של הקונטרס; מכל מקום המודעות כפי שהן מודפסות כאן, יש לראות כמקוריות, שכן הראשונה שביניהן (משנת 1779) כתובה גם בפנקס־הקהל, והשניה נדפסה כמעט מיד לאחר קריאתה ברבים. המודעה נגד ר׳ נתן מזכירה בפרטים רבים את מה שהוחלט בוילנא ובברודי נגד ה״חסידים״. מעניין הוא שבכרוז של פרנקפורט משנת 1789 הועתקו כמה מקומות ממש מאותה חוברת. השוה למשל:

הכרוז מפרנקפורט	זמרת עריצים (כתב־יד, דף ו ע״א)
לדרוך קשתם במו אופל לישרי לב ולתת עיניהם בבעלי ממון אשר הון ועושר בביתם להחרידם ולהבעיתם ולצודד נפשות נקיים באמרם עליהם חזות קשות הוגד להם משמים בהיותם נופל וגלוי עינים בנפול עליהם תרדמה נגלו להם כל תעלומה	אך יתן עינו בבעלי ממון אשר הון ועושר בביתם להחרידם ולהבעיתם כי הוגד לו חזות קשות משמים בהיותו נופל וגלוי עינים בחזון לילה בנפול על אנשים תרדמה נגלו לו כל תעלומה

הכרוז מברודי (כ׳ סיון תקל״ב) הנמסר ב״זמרת עריצים״ פונה במיוחד נגד השינויים בסידור התפילות, נגד העדפת הקבלה ונגד השחזת סכיני השחיטה שהונהגה על־ידי החסידים. לשון הקטע היא: ״המצורף לזה מאכין זיא זיך (= הם עושים לעצמם) חלפים לשחיטה דוקא געשליפנע (= מושחזים), וואס מאן ניט גיפונט (דבר שאין זכר לו) בכל התלמוד ובכל הפוסקים וואס כל השוחטים זאגען (= מה שאומרים כל השוחטים) . . . מאן מוס קומן (= מוכרחים לבוא) לידי חלדה גרמה ועיקור . . .״ גם הכרוז מלשנוב המודפס שם אוסר על החסידים לקיים מניין משלהם ולהשתתף בטקסיהם.

26. השוה נספחים ב׳ וג׳ (1817).

27. פנקס־קהל רנ״א ע״א: ״מ״מ לצאת מכל הרהור עונש חרם הנ״ל איזט מאן הירמיט מודיע (= מודיעים בכך) ומפרסם ברבים דס (= אשר) כל הנעשה ונכתב בפנקס הקהל בשנת תקל״ט בטל ומבוטל ולהבא מותר זיין זאלל (= יהא בטל ומותר)״. על החתום באים זכריה ורטהיים ושלמה פלערשהיים.

וההתרגשות שבלשונה, מתבהר לנו בצורה נוגעת עד הלב, אם נצרף יחד שני תאריכים. ההודעה יצאה בי״א אלול תק״ס, ובכ״ו אלול אותה שנה נסתלק ר׳ נתן מן העולם הזה[28]. הוא היה חולה אנוש, והקהל נחפז לגול את נשא החרם מעל נפשו הטהורה, בטרם יפח אותה, מקץ ימים ספורים, בשלוה של הכם. הרב הראשי, בא לבקר אצל הידיד החולה, ומשתמע על פטירתו אגיר בהתרגשות: ״לא בן העולם הזה היה כי יינחם״[29]. — ההספד הנרגש[30] שנשא ר׳ פנחס על קברו, הביע את הלך הרוח של הקהילה כולה: מיתה מכפרת, היא משכיחה את החדל ומקיימת את הקיים־ועומד, את הערך האמתי ואת הגדולה האמיתית.

ג

ר׳ פנחס ומשה מנדלסזון

העלילה מסביב לר׳ נתן אדלר יש בה לקח רב גם בשביל מי שמבקש להרוץ משפט על מה שאירע בפרנקפורט במהלך התנועה נגד משה מנדלסזון. מצד אחד יש דמיון בין מנדלסזון לבין ר׳ נתן אדלר והוא שלשניהם הצטרף חוג של מעריצים, שעל ידי הופעתם המתגרה היו עשויים להדביק שם רע אף לדבר הצודק ביותר שבעולם. מנדלסזון תרגם את התורה לגרמנית וכינס סביבו כמה מלומדים מצוינים, שעליהם היה לחבר תחת הדרכתו ביאור עברי לתרגום זה. מיד אחרי הדפסת הגליון הראשון לדוגמה[1] נשמעו כמה קולות נגד הפיקוח, שנהנה אישית מיחס של כבוד מכל הצדדים, ונגד מפעלו החשוב. ואולם בפרנקפורט עדיין שתקו, היינו שגם כאן גילה ר׳ פנחס אותה זהירות שבה הצטיין בכל דבר. אפשר שאמר להמתין עד שיופיע המפעל בשלמותו, כדי לשפוט עליו משפט צדק. ואמנם בשלמותו הופיע החומש רק בשנת 1783, אבל כבר בשנת 1782 היו חלקים אחדים, בערך עד ספר ויקרא, בידי המנויים. בפרנקפורט היו כבר להוצאה ראשונה זו, לא פחות מארבעים ושבעה מנויים[2]. כרך אחר כרך הגיע הנה מבלי שמצא הרב הראשי לנכון לנקוט צעד כלשהו נגד המפעל, והנה הופיעה ״חוברת קטנה״ מאת מנדלסזון, שבה נתפרש פסוק אחד באופן השונה מן התפיסה המסורתית, ובדיוק, בהתאם לפירוש זה, מתרגם מנדלסזון גם את הפסוק ההוא, בהוצאת החומש שלו, וכן הכיל הביאור העברי הנמקה לאופן־תרגום זה. דבר זה עורר את מורת רוחו של ר׳ פנחס. הוסף על כך שפרט לגינוי החריף שנתגנתה הוצאת החומש החדשה באי־אלו קהילות גרמניות, ובפרט באלטונה ובפירט, התלקחה גם בוילנא המערכה נגד המפעל. שם שרפו בשנת 1781 את כתביו של מקובל אחד, ותקופה קצרה לאחר מכן זרקו אל הלהבות

28. השוה נספחים א׳—ד׳.
29. השוה את הקדמתו של ד״ר אויערבך ל״משנת ר׳ נתן״.
30. שם.

1. ״עלים לתרופה״, 1778.
2. השוה כרך א׳ של הוצאת 1783.

אותם חלקי התרגום שכבר הופיעו[3]. לפי אותו סדר פרצו המחלוקות גם בפרנקפורט, כמובן בצורה רכה ומתונה יותר. כמעט באותה שעה שר׳ נתן חמק מן המערכה ועמד ללכת לבוסקוביץ, הצטרף ר׳ פנחס אל הלוחמים נגד מנדלסזון. בקיץ 1782 — היה זה ביום ג׳, ערב ראש־חודש תמוז — נשא בבית־הכנסת, לפני כל העדה, נאום תוכחה חוצב להבות שבו הכריז כי בהוצאת־החומש החדשה צפויה סכנה ליהדות המסורתית, ואם כן על כל אדם לדחות את הספר. נאום גדול זה[4] שונה ממה שהיינו מצפים ממנו משתי בחינות, שתן חשובות במיוחד לצורתו ולתוכנו. הדבר האחד הוא שבכל הנאום אין אתה מוצא את הביטוי "חרם". ואמנם החרם "הגדול", היינו ההוצאה מן הכלל, איסור כל משא־ומגע חברתי ומסחרי עם המוחרם, לא היה נוהג בפרנקפורט בכלל. מה שהתכוונו לו כאן בשם "חרם", היא רק, כפי שראינו לפעמים, שלילת הזכות להיות פעיל בטקסים דתיים ציבוריים ולהיות מוזמן לשמחות של מצוה. אולם גם מהטלת חרם במובן הקל הזה, חמק הרב.

אמנם רבי פנחס מדבר נגד אלה "שהדפיסו" את החומש הזה בנימה שחריפותה אינה עומדת בשום יחס אל הדבר שבו הוא מגנה את המפעל בעליל[5]. ואמנם הכל היו מודים שיש לגנות את אלה שהתחזו כ"עוזריו" של מנדלסזון וששקדו יותר מכולם על הפצת החומש החדש. ולא עוד אלא אפילו האיש שהיה לו חלק יוצר במפעל, שלמה דובנא, שכתב את המבוא המצוין לספר בראשית וששמר כל ימיו באמונה את הערצתו הלבבית למנדלסזון, כתב בשנת 1789: "אין לי כל סבה להצטער על שעבדתי אתו, ושאפילו הייתי המניע הראשון שמנדלסזון נתן את תרגומו לדפוס. כל בר דעת מבין את התועלת הגדולה לנוער שלנו, היכול להוקיר את תפארת דבר ה׳ על־ידי התרגום היפה והביאור. אבל אחדים מן העוזרים שנקראו כדי להשלים את המלאכה, וביחוד אלה שבידם הופקד משלוח ספר בראשית אל המנויים, היו כל כך חשודים על פריקת עול מצוות, שאכן מצוה היתה להיפרד מהם"[6].

3. השוה נספח א׳.
4. ר׳ סנדר וולף מדרמשטדט המלומד שלמד באותו זמן בפרנקפורט בבתי המדרש של ר׳ נתן מז, של ר׳ משולם זלמן חסיד, של ר׳ אברהם טריר ושל הרב הראשי שמע את הנאום המרשים והעתיק אותו, מסתבר על־פי כתב ידו של ר׳ פנחס. הוא נתן לו את הכותרת: "תוכחת מוסר שדרש הגאון הג׳ המפורסם רשכב״ה מו״ה פנחס הלוי איש הורוויטץ ביום ג׳ ער״ח תמוז תקמ״ב". ר׳ סנדר וולף, שקיבל לאחר שמונה שנים מכל ארבעת החכמים הנ״ל תעודות מצוינות, היה אביו של הפרופסור ד״ר וולף, רב ראשי בקופנהגן, שהואיל בטובו למסור לידי את הנאום הזה המעניין מבחינות רבות.
5. "אשר בעו״ה חדשים מקרוב באו קול ענות חלושה מארץ מרחק שהדפיסו פוגרים בפוגרים בתורת ה׳ ספר מחדש ספרי מינות, והלעיגו על דברי חכמינו ז״ל אשר לא נשמע כמוה נבלה נעשתה בישראל."
6. מתוך מכתבו של שלמה דובנא אל וואלף היידנהיים שתורגם לגרמנית בספר: B. Auerbach, Geschichte der israelitischen Gemeinde Halberstadt (עמ׳ 180). במחזור היידנהיים (לשבועות) מודפס מכתב (בלי תאריך) של שלמה דובנא, שבו מספר הלה שלפני שבע עשרה שנים היה בפרנקפורט.

אבל מבחינה עניינית חשוב הרבה יותר הוא שהנאום אינו מגנה אף במילה אחת את התרגום לגרמנית, היינו שאין כאן כל ערעור על העיקרון, שיש לתרגם את כתבי הקודש לגרמנית טובה. בנאום זה מתייצב נגד הפילוסוף לא יצר שנאת השכלה, אלא עינו החודרת ואמונתו האיתנה של אדם גדול, האומר אמנם מלים חריפות אך כובש את החריפות ביותר; המוקיע בלי רחמים את מה שהוא רואה כפגיעה בקודש הקדשים, אבל גם במפעל שהוא מבקר הוא נמנע מלהכתים אותם הצדדים, שאין הוא רואה אותם כפסולים.

בנאום זה הוא פונה נגד תפיסת דבר התורה אצל מנדלסזון, שעליה הוא מקטרג, באשר היא מתעלמת מפירושי הגמרא, ומרצה את ביאורה בנימה פסקנית שאין מהרהרים אחריה. לנימוק טענה זו מביא ר' פנחס מקום אחד, שקרא אותו כבר קודם לכן בחוברת הקטנה הנ"ל של מנדלסזון, המדובר בפסוק מספר ויקרא, שישם עומד מנדלסזון על פירושו המיוחד גם בתרגומו. מנדלסזון מבאר ומתרגם את הפסוק "הוכח תוכיח את עמיתך"[7] לאמור "אתה יכול להוכיח את עמיתך", ובתרגום הוא מוסיף בתורת פירוש "משמע, אם הוא העליב אותך קודם"[8], ואילו לפי התפיסה המקובלת מכיל פסוק זה את המצוה לנזוף בריע בענייני דת ומוסר, גם אם הוא פגע בנו באופן אישי דווקא.

הרעיון המונח ביסוד תפיסה זו, רעיון אחריותו של היחיד למען הכלל, הוא רעיון יסוד של היהדות כולה, ולכן אי אפשר היה לעבור בשתיקה על נסיון זה לסלקו, וזהו מה שניסה מנדלסזון במתכוון, בצמצמו את זכות התוכחה אך ורק למקרים של פגיעה אישית, ובדברו כמובן מתוך ביצועה של תפיסה זו, לא על חובת התוכחה אלא על הרשות, בתרגמו "אתה יכול" וכו'. כאן מוצא ר' פנחס את המגמה הפסולה להפקיע את הפרט ואת מעשיו מאחריות הכלל, עד ש"איש בשרירות לבו ילך"[9], אמנם התפיסה, המתבטאת בתרגומו של מנדלסזון, מצויה גם אצל מפרשים ותיקים ומכובדים[10], אך ר' פנחס, שהיה בקי יפה יפה במפרשי התורה, יצא כאן הוצץ נגד מנדלסזון. לא יתכן איפוא שעצם התפיסה הכעיסה אותו, אלא הפסקנות שבה דוחה המתרגם את הדעה המקובלת. ר' פנחס עצמו כתב פירוש מקיף למקרא שעליו עוד נייחד את הדיבור להלן, והביאורים שהוא נתן שם, סוטים בהרבה מן התפיסה הכללית. אלא שלא התבטא בלשון כזאת כאילו אלה הם הפירושים הנכונים היחידים, אלא אמר אותם על־פי התפיסה המונחת ביסוד כל הפרשנות ש"מ"ט פנים לתורה", וכל מ"ט הפירושים השונים

7. ויקרא י"ט יז.
8. כך בכל ההוצאות הישנות.
9. "ודבר ה' בזה להדפיס ספר קטן אחד שכתבו פי' על הפס' הוכה תוכיח את עמיתך, דלא קאי על תוכחת המוסר, דמאי איכפת ליה אם יחטא חבירו, וכל איש בשרירות לבו ילך". שם, דף ב' ע"ב.
10. השוה רמב"ן לפסוק: "והנכון בעיני כי הוכח תוכיח, כמו והוכיח אברהם את אבימלך, ויאמר הכתוב "אל תשנא את אחיך בלבבך", בעשותו לך שלא כרצונך אבל תוכיחנו מדוע ככה עשית עמדי".

יכולים להתקיים זה בצד זה, ורק שיהיו כולם ברוח היהדות או ישרתו אמת מוסרית. ואמנם תרגום המקרא נבדל מ״פירוש״ המוגש כאפשרות אחרת מבין רבות בכך, שהוא צריך להכריע בעד תפיסה אחת מסוימת, שעל פיה יעתיק את המשפט אל לשון אחרת. ברם בפסוקים רבים, ובפרט באלה שמניחים מקום לכמה פירושים, יכול המתרגם לחמוק מאחריות ההכרעה, כשהוא נשאר צמוד לדברי הכתוב, ומתרגם בלשון שתשאיר פתח פתוח לפירושים שכבר נכנסו לחוקת מסורת. אילו היה, דרך משל, מנדלסזון מסתפק במקרה דידן בתרגום כגון: ״אתה רשאי (או חייב) לנזוף בעמיתך״, היה יוצא בכך ידי כולם; אולם הוא הוסיף דבר, שיכול אמנם להיות נכון, אך מכל מקום אינו כתוב במקור: ״משמע אם הוא העליב אותך קודם״. הוא צמצם איפוא את דבר הכתוב, מבלי שהכתוב עצמו יחייב אותו לכך, והקריב בזה רעיון שהתחבב על האומה, רעיון הערבות ההדדית של כלל ישראל. מה שקבע לדידו של מנדלסזון, היינו הקשר הפסוק עם שלפניו ועם שלאחריו, לא היה מספיק לדידו של ר׳ פנחס, כדי לכבול, כביכול, את דבר הכתוב לתפיסה אחת בלבד, להוציא כל תפיסה אחרת[11]. גם במקום שריתחת הפולמוס מגיעה לשיאה[12], מציג ר׳ פנחס את ״החדשן״ מנדלסזון כאילו הוא אומר: ״קבלו דעתי ופירושי על התורה... ותשליכו כל דברי חז״ל הגמרא ומדרשים ומפרשי התורה״.

אין כאן מקום לחקור עד כמה מוצדק קטרוג זה. אולם צריך לציין בבהירות שאין כאן לא דבר ולא חצי דבר עם כל מה שמקובל לצפות לו מהתקפה על מנדלסזון בזמן ההוא. ודי בעובדה שהנאום שכל עצמו כוון להתקפה זו, אינו רומז אף במלה אחת לדעה כאילו בעצם תרגום המקרא ללשון גרמנית צחה — יש משום חטא, כדי להבין שלא על התרגום בתור תרגום יצא הקצף, אלא רק על תפיסות מסוימות המתבטאות בו. ומכאן מסתבר גם כיצד יכול היה ר׳ פנחס להמליץ המלצה חמה על הביאור והתרגום הגרמני של המחזור מאת וואלף היידנהיים. תרגום המחזור כולל גם תרגום פרקי המקרא הכלולים בתפילות החגים אבל במלאכתו של היידנהיים לא מצא ר׳ פנחס כל דופי[13].

11. מעניין הוא שבהוצאת אופנבך 1808 ואחרות שולבה בגוף תרגום הפסוק דידן ההערה העברית: ״עיין למטה בביאור״, כאילו ביקש מנדלסזון להקדים כאן פני המשיגים עליו.
12. לזאת נבהלתי והייתי מרעיד וארכבותי דא לדא נקשן הנשמע אפקרותא כזה... לומר קבלו דעתי ופירושי על התורה בלשון עלגים, ותשליכו כל דברי חז״ל הגמרא ומדרשים ומפרשי התורה הנחמדים מזהב ומפז״. דף א׳ ע״ב. המקום שבו מצביע ר׳ פנחס על מה שנעשה בוילנא, הוא: ״שמעו אחי ורעי: קהו מוסר וחיו, השמרו מאוד לנפשותיכם בל תלכדו בגאונם ח״ו, אל תלך בדרך אתם, מנעו רגליכם מנתיבתם, בל תקראו בספריהם, טמא טמא יקרא, צא תאמר לו, אל תאמרו אקרא ולא אטה ימין ושמאל, יש בי כח לעמוד נגדיהם, חלילה לך: אין זה כי אם פתיית יצר הרע, כי חבורתם כעורה, ופיזור נאה להם, ושמעתי שבכמה ק״ק נשרפו הספרים ההמה, ובווילנא שרפו אותם לעין כל. זכאי חולקיהון קמא מרי מלכא קדישא אשר קנאו קנאת ה׳ צבאות...״
13. השוה להלן, סוף הפרק האחרון.

על עצם הפסוק שישמש עילה למחלוקת, העיר ר' פנחס הערה המוכיחה כנ"ל שאם כי הוא מדבר בנאומו בלשון תקיפה רחוק היה מאוד מלזלזל באישיותו של מנדלסזון, ובזכויותיו למען הרמת קרן ישראל בעולם. הוא מטעים כי בשעה שאדם מוכיה את עמיתו עליו להיזהר שלא תתערב בתוכחה כל תערובת של חטא, כגון המגמה לבייש ולהקטין את מי שהוא בא להוכיח. ולכן מצפיל הכתוב את הפועל בחינת: "הוכח אותו, אבל הוכח ותו לא!"[14].

רעיון הערבות ההדדית שבביטולו העקיף מונה ר' פנחס את מנדלסזון בנאומו היה לו עצמו יסוד מוסד לכל שאיפתו ופעולתו, לא הדתית בלבד אלא גם המוסרית־האנושית. בעיניו לא ישראל בלבד הם ערבים זה לזה אלא בני אדם בכלל באשר הם בני אדם. את הפסוק[15]: "כי יסוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו" הוא רואה כרמז להשקפתו המעוגנת בכל השקפת העולם שלו שנפש העני ונפש העשיר שלובות זו בזו, מדלותו של העני נובעת זיקתו אל העשיר ושאומללותו של העני מהווה מכאוב ופצע יחד עם זה קטרוג בשביל העשיר. "כי יסוך אחיך ומטה ידו עמך" — אמור מעתה: ההתמוטטות כאיימת גם עליך, כי אתם שייכים ביחד[16].

ד

פעילותו של ר' פנחס בקהלה

יש אפוא סמיכות פרשיות בין הרעיון שהוציא את הרב הראשי לשדה הקרב לבין תכונתו המוטבעת בו, אהבת הבריות ועדינות הנפש; וכן אנו באים להעריך את נכון את האיש, אשר בשלושים ושלוש שנות כהונתו בקהילה שאף בלא ראות, להיות לברכה ולשלום לסביבתו, ככל אשר השיגה ידו. הגבול היחיד למתנת ידו היה בצמצום יכולתו ואמצעיו. משכורתו ששולמה לו מדי שבוע, אזלה תמיד עוד באמצע השבוע. הפרנסים, שהיו מבאי בית הרב, הבחינו במצוקה שבה היתה נתונה הרבנית, והחליטו לתת את הכסף בידה, ור' פנחס הסכים לכך כי לבו היה סמוך ובטוח שאשתו תמסור לידו כל מה שרק יכלה לוותר עליו, שכן היא ידעה היטב את סבלו בראותו את מצוקת העניים מאין יכולת לעזור. כומר ממלא מקום בעיר רעדלהיים פנה אליו פעם אחת בבקשת סיוע לכומר פרוטסטנטי, שהיה מידידיו של מנדלסזון. מכתבו מעיד על היוקרה שנודעה לר' פנחס גם בחוגים לא יהודיים. הוא ראוי לפרסום גם מבחינות אחרות. וזו לשונו:

"לכבוד הרב הראשי פנחס לוי הורוויץ, כבוד מעלתו, בפרנקפורט.

אדוני הרב הראשי הנערץ והחכם, הראוי לכבוד נעלה מיוחד,

אם כי אין לי הכבוד להכיר את כבוד מעלתו הכרה אישית, הרי שמעתי בכל עת מאחרים על כבוד מעלתו כעל איש ישר, שהוא לכבוד למשרתו, ועם זאת יש לו לב רגש, אוהב את הבריות ונוח לרחם על הסובלים מכל הדתות, בשבח ובהוקרה הגדולים ביותר.

14. פנים יפות לויקרא, נ"ד ע"ג. 15. ויקרא כ"ה לה. 16. פנים יפות לפסוק.

אי־לזו אני נוטל לעצמי רשות לגלות את אזנו בעניין דלהלן: כומר פרוטסטנטי, איש בשנות הששים שלו, שהוא מלומד גדול המתפרנס עד עכשיו כסופר מכתיבת ספרים, עתים בשוואבן ועתים בפרוסיה, ידיד הדוק של מר משה מנדלסזון בברלין, נמצא, עקב מחלה הנמשכת כבר הצי שנה, בסביבות פרנק־פורט כשהוא נקי מכל נכסים. עתה יש בדעתו לעבור לגור בארצות המורשה הקיסרית, לבקש לו שם את פת לחמו, אנשים מכובדים שם הבטיחו לו את סעדם, אך אין ביכולתו לעשות נסיעה גדולה ורבת־תלאות כזו עם שלושה ילדים בלי כסף. הוא ביקש ממני לפנות אל לבבות אוהבי אדם לגמול לו את חסדם.

למשאלה זו לא יכולתי למנוע עצמי, וכיון שאני הנני אדם העומד בשרותו של גביר גדול ויש לי משרה סדירה, אני בטוח מראש שכבוד מעלתו יבין על נקלה שלא הייתי משתדל בדרך זו למען אדם, לולא היה הכומר הנצרך והעני זקוק וראוי לכך במידה המרובה ביותר.

הואיל ודבר ידוע הוא שבין בני דתו בקהילת פרנקפורט יש אנשים רבים אמידים וישרים, האוהבים לתמוך במיטב יכולתם בנצרכים בלי להתחשב בכך אם יהודים הם אם נוצרים, הרי בנסיבות הקיימות הכול תלוי בכך, אם יואיל כבוד מעלתו בחסדו ובאהדתו לפעול לעריכת מגבית ולגבות את הכסף. שכן די במלה אחת מפי כבוד מעלתו, ובוודאי תצא המגבית מוצלחת — דבר זה ידוע לכבודו יותר טוב ממה שאני הייתי יכול להגיד לו.

אני מבקש אפוא עוד פעם מכבוד מעלתו במפגיע שיואיל להיאות לבקשתי בדבר מגבית למען הכומר העני, ולאסוף משהו מקופת הציבור ומשהו מן האדונים הסוחרים, ולמסור למביא כתב זה, ליהודי בן מקומנו, החזן הירץ, הודעה נוספת, אימתי עליו להזדמן שוב אצל כבודו לקבל את הכסף שנאסף. נוסף על כך אני מצרף את הבקשה בכתב־ידו של הכומר העני כנספח. הא־ל הכל־יכול שאינו מונע שכר משום מעשה חסד, יגמול בשפע גם לכבוד מעלתו על השתדלותו מתוך אהבת הבריות. והואיל ובמשרתי שהופקדה בידי מתוך חסד, יש לי שתי קהילות יהודיות רבות־אוכלוסין, ברעדלהיים ובנידר־אורזל, יהיה לי זה בכל עת תענוג אמתי לגמול שרותים גם לבני אמונת כבוד מעלתו. אני סומך על כבוד מעלתו שלא יוציא את העניין בשמי לרשות הרבים, שאקבל תשובה, בעל פה או בכתב, על ידי החזן המקומי מר הירץ.

יש לי הכבוד להתום את שמי בהבעת הוקרה רבה

עבדו הנכנע של כבוד מעלתו

ובר

כומר ממלא מקום ברעדלהיים של הגרף הנעלה זולמס

19 בפברואר 1783".

ר׳ פנחס השיב שהוא מוכן לעשות משהו למען הכומר העני. לפי חוקי העיר אסורה מגבית כללית ללא רשיון מראש מצד הסינט, מכל מקום, יתרום הוא, הרב,

5 זהובים למען העניין הטוב. כבר ב־3 במארס כותב הכומר "בחיפזון" בין היתר: "איגרתו היקרה והמכובדת מאוד של כבוד מעלתו קיבלתי אל נכון באמצעות יהודי החסות משה פרידמן מכאן. על ההשתדלות, שכבודו הואיל לקבל על עצמו, אני מודה לו מראש ואין דבר שישמח אותי יותר מכך אם תהיה לי ההזדמנות לגמול לכבודו בדברים נעימים". אחרי דברי התודה על הסיוע מסיים הניכתב בלשון ידידותית ביותר בהבטחה ש"אלקי ישראל" לא ימנע את שכרו מן הרב הראשי על השתדלותו[1].

בשנת 1789 נשבו חמישה יהודים מסביבת מיינץ "על־ידי מעמד הצבא הפרוסי והובאו אל המבצר לקעניגשטיין. היות והשבויים ב"כלא" לא היו מוכנים לקבל דבר חוץ מ"לחם ומים", ושני התושבים היהודיים של קעניגשטיין לא השיגה ידם לעזור להם, פנו המנהל אלברטי והמפקד רב־פרד פון בלאביאר "אל הרב הראשי של העיר פרנקפורט המלומד מאוד והעירוך היטב אל נשמתו" וביקשו סיוע "בעד האנשים השרויים בכלא הערוב", כדי שאפשר יהיה להכין להם את מזונותיהם[2].

אם כי מעשה צדקה מוכר בכל מקום, והוא אולי הדבר היחיד שהכל מודים בו כמעלתו של אדם, הרי דין היה שהוא מקרב את כל הלבבות אל הרב. שקיים אותו בלא פניות. דווקא בפרנקפורט העיר, שבה היה מפותח לפי כל מה שנספרות לנו התעודות של אותו זמן, החוש לצורכי הציבור, הערנות למעשי צדקה היתה מפותחת במידה מפליאה ממש. בכל השכבות היו אז הרבה אנשים אמידים בקהילה, אבל ספק אם מספרם היה גדול יותר ממספר המנדבים לצדקה, שכל ימי חייהם אינם נלאים לעזור לדלים ושהיה זה להם ענין של כבוד להשאיר איזה עיזבון כל שהוא שיכבד זכרם גם לאחר פטירתם. בהינת "צדקה תציל ממות". וכמעט בכל הצוואות האלה היה הרב יועצם ונאמנם של הנדבנים. על־פי רוב ניתנו הסכומים לרב הראשי בצוואה ב"מתנה", על מנת שהוא ישתמש בהם לשם המטרה שצוינה בצוואה. הרי הכל היו סומכים על אהבת הריע ועל יושר המדות שלו שהיתה בהם ערובה מספקת לביצוע הנכון של צוואתם[3].

בשנת 1778 נפטר האלוף ליב אליהו רייס. בצוואתו נדב סכום, שהיה גבוה עד מאוד ביחס לאותו זמן, לקרן שעליה הפקיד, נוסף על אשתו, את הדיין יעקב שמש, את ר' מרדכי מז (בנו של ר' נתן מז "ראש ישיבה") ואת גדליה האמיל. לפי הצוואה נתן ליב רייס את הבית "צום שוואן", שבו גר ועוד 70,000 זהובים "במתנה" לרב הראשי לצורכי הקרן. מן הקרן הזאת היה צריך לחלק פעמיים בשנה סיוע כספי בין עשרה קרובים עניים של המצווה, להקציב נדוניה לקרובה אחת שלו, והעיקר: להקם ולהחזיק בתוך הבית הנ"ל בית־מדרש, קלויז ובית־כנסת. את הנהלתו של מוסד זה היה צריך למסור לאיש "אחד ממפורסמי הדור", אשר "יהיה נוהג רבנות ותופס ישיבה מקדם מאז". על חכם זה יהיה לתת שיעור

1. גנזך הקהילה היהודית, מס' 241. 2. שם.
3. השוה נספח א'. 4. השוה נספחים ב' וג'.

יום יום, ועל שאר מקבלי מילגות המוסד, חכמים ותלמידים, לבקר בשיעורים אלה. נוסף על כך יהא הרב חייב לקיים דרשה פומבית, בבית המדרש הזה, על הנושא שנקבע על ידי הרב הראשי כ״דרשת הזמן״, ולהשגיח על כך שכל אנשי המוסד, מורים, בחורים וילדים, ימלאו את חובתם.

לאחר שסודר עזבונו של המצווה התברר שאפילו כשמוסיפים על הסכום הנ״ל את ערכו של בית בעיר בוקנהיים, שהיה שייך לו, ועוד כמה חובות לא־בטוחים, אי אפשר יהיה להשיג את הסכום הדרוש למטרות מרחיקות־לכת אלה, מבלי לפגוע קשות בזכויות השמורות ליורשים. העניין סודר ונותר בשביל הקרן סכום שעדיין ניכר היה אך לא מספיק כדי לבצע את כל המטרות בקנה־מדה כזה ששיוה לנגדו המצווה, והערכתו הגיעה לסכום גדול יותר. התעוררה אפוא השאלה אם יש לוותר על חלק ממטרות הקרן או אם יש לקיים את כולן, אבל להתאים אותן לאמצעים המצויים. הרב הראשי פסק, לאחר שהעמיד את השאלה לדיון במליאת הרבנות, לטובת האפשרות השניה. כל מה שביקש המצווה, יבוצע בהתאם לאמצעים הקיימים, שהרי גם מבחינות אחרות צריך היה להתחשב בנסיבות מסוימות. וכי מניין ימצאו מן הסתם אדם ״ממפורסמי הדור״, שכבר שימש ברבנות ושעכשיו יהיה גם מוכן לקבל את המשרה בקלויז החדש? גם כאן היה צריך לקיים מה שרק אפשר יהיה להשיג. בית־המדרש היה צריך מלכתחילה לקבל 42 בחורים פרט לילדים הקטנים, ואילו לפי פסק הרבנות יתקבלו רק 18 בחורים, מהם שמונה מתקדמים ועשרה מתחילים. כן נקבע מספר הילדים שיחולק לשתי כתות, האחת לקריאת התפילות והחומש ולתרגומם והאחת לגמרא. הוראות נוספות תוקנו לנוכח האפשרות שסכומים מיוחדים יתווספו על העיזבון, כיון שהיו קיימים חובות מסופקים רבים. עם התרבות האמצעים יהיה על המוציאים לפועל במקרה זה גם להתקרב למשאלת המצווה במימוש מטרותיו[5].

בכל תחומי פעילותו עבד הרב מתוך הסכמה מלאה עם ועד הקהילה. אמנם קשה למצוא זמנים שבהם היו ענייני הקהילה מופקדים בידיים טובות יותר משהיו באותה שעה. ביחוד ידע הועד היטב לפעול, בדרך נבונה ויעילה ביותר, בכל דבר הנוגע לשמירת כבודה של היהדות כלפי חוץ. בעניין אחד, שבו היו עתידים עוד לצמוח קשיים נוספים, כתב הועד מכתב אל הסינט, שגם ב״עידן נאור״ זה אי אפשר היה לחבר אותו בלשון נמרצת ויעילה יותר. במכתב זה הגיבו על הדרישה שבכל טקס השבעה של יהודי צריך רב להיות נוכח. כיון שדבר זה לא היה מן התפקידים המוטלים על הרב הראשי, היה צריך להפקיד אותו על ראש הדיינים, ר׳ נתן מז; אולם הלה סירב בהחלט לתת את ידו לכך. אבל השופט העליון הסתמך על ״פסק־הדין״ של אוניברסיטה אחת שעמדה על הדרישה הנ״ל. עתה פנה הועד אל הסינט. בפתח דבריו אמר שה״טקסים״ הנוכחיים הנדרשים להשבעתו של יהודי, צריכים להיחשב כבר כ״מיותרים״, כיון שה״טקסיות״ היחידה העושה

5. זכרונות־דברים של הרבנות, נ״ה ע״א—נ״ו ע״ב. בין הדיינים מופיע כאן (1782) כבר ר׳ אליעזר וואלי.

רושם על יהודי היא בכך ש"האל הכל־יכול אסר עלינו לענות על רענו עדות שקר". עתה באה עוד האוניברסיטה להוסיף על הראשונים ודורשת נוכחות של רב. "אין אנו יודעים", כתב הועד, "כיצד ייתכן ששופט אקדמי יעלה על דעתו לתקן חידושים כאלה, שכן חסר הוא כל סמכות לחוקק ולשנות, ותפקידו בתור שופט הוא לפסוק על־פי החוקים ולא להציע טקס, שהגה לו איזה מלומד פרטי בקרן זוית של עיון כלשהו, מתוך אהבת חגיגיות יתרה. אשר לציבור היהודים שלנו כאן, הרי יש לנו חוק המסדיר את הטקסים שיש לקיים בשעת השבעתנו, היינו חוק ה"עירנות", שנחקק ואושר בחסד עליון על־ידי הוד מלכותו הקיסר בכבודו ובעצמו. מה שקובע חוק זה, אנו חייבים ומוכנים לקיים בכל עת, ואולם מה שהוא אינו מכיל, אלה הם חידושים שאין אנו יכולים בשום אופן להשלים אתם בלא ערעור". המכתב מסתיים בהערה ש"צריך הוא להיות כבר עניין חשוב מאוד כשהוא לעצמו" אם יהודי "מהליט להישבע"; ואם כן, אין להקשות על השבעתו[6].

באותה החלטיות להם הועד על זכויותיה של הקהילה, ככל שהיו זעירות, לאחר שהושגו במערכה קשה כל כך. בשנים 1790 ו־1792, לפני החגיגות הפומביות לרגל בחירתם והכתרתם של הקיסרים ליאופולד השני ופראנץ השני, ציוו רשויות העיר "לפרסם בחצוצרות ובתופים" הודעות בדבר התנהגות העם, ואלה כללו הוראה שליהודים לא תהיה בשעת החגיגות דריסת רגל ברחובות ובשווקים הסמוכים לאזור החגיגות. הועד לא היה יכול לעבור בשתיקה על קיפוח "פומבי" זה. הוא התלונן לפני אנשי החצר הנוכחים, ואמנם השיג הישג חלקי, אף כי רשויות העיר הסבירו שהם תיקנו תקנה זו, משום שחששו להתקפה על היהודים שאין ביכולתם להגן עליהם כל צורכם מבני "העם"; בשעת הכתרתו של הקיסר ליאופולד הרשו לכמה יוצאים מן הכלל, ובשעת הכתרת הקיסר פראנץ נתנו סוף־סוף ליהודים להיות נוכחים בכל החגיגות. שני המאורעות נחוגו בבית־הכנסת שהיה מואר בתאורת חג. בהירת ליאופולד השני נערכה ב־30 בספטמבר, ולמחרת היום, שחל להיות בשמחת־תורה, השמיע הרב הראשי "בקול רם" אחרי קריאת התורה תפילה שחיבר לכבוד החגיגה. תפילה זו נדפסה בלוית תרגום גרמני[7] והוגשה בעותקים, מעוטרים ברוב פאר, לקיסר, לקיסרית ולכל הנסיכים. אחרי ההכתרה השיגו הפרנסים במאמץ רב את הרשות להגיש מתנות לקיסר, לקיסרית וליורש־העצר, כמו בימי קדם, ותפקיד זה הוטל על שלושה מחשובי העדה: יצחק שפייאר, יוסף גונדרשהיים ושלמה האז. הקיסר ליאופולד קיבל את פני המשלחת בחסד רב והרשה לנציגים שלא לקיים "את כריעת הברך שהיתה

6. גנזך הקהילה היהודית, מס' 139.
7. שם החוברת: Gebet, welches von dem Frankfurter Oberrabiner verfasst, und von der Frankfurter Judengemeinde in der Judensynagoge nach glücklich vollzogener Kaiserwahl am 1. October 1790 am grossen Freudenfest oder Fest der Thora in währendem Herumtragen der sämmtlichen Gesetzrollen und bei erleuchteter Synagoge feierlich abgelesen worden ist. גנזך הקהילה היהודית, מס' 152.

מקובלת לפנים ואת הפנייה על הברכיים". כדובר לפני הקיסר שימש יצחק שפייאר, שהוסיף לנאום המוכן מראש וההולם לגמרי את המצב, "דברים אחדים" שעלו בדעתו בהשראת הרגע החגיגי. לפני יורש־העצר דיבר יוסף גונדרשהיים, ועל שלמה האז הוטל התפקיד לדבר לפני הקיסרית "שלא ידעה גרמנית ולא דיברה בשטף שום שפה חוץ מאיטלקית"; עם אנשי המשלחת דיברה צרפתית. הדין־וחשבון שמסרה המשלחת לועד שנתכנס לישיבה בדבר גינוני הכבוד שבהם קיבל אותם הקיסר, מילא את כולם התלהבות ללא גבול, אחרי תפילת ערבית שרו בבית־הכנסת תהילים ואת התפילה לשלום הקיסר, בליווי כלי זמר, ובערב נערכה תאורה כללית של רחוב היהודים, שרבים מן הגבירים, בין מבני העיר ובין מחוצה לה, ביקרו בה והביעו את התפעלותם ממנה. תיאורים מלאים של חגיגות אלה פורסמו לא רק בעתוני פרנקפורט אלא גם בעתוני וינה.

אותן החגיגות ואותם הקשיים[8] נשנו עם בחירתו של הקיסר פראנץ השני. שוב חיבר הרב הראשי תפילה חדשה, שראשי חרוזיו הצטרפו לשמו של הקיסר — אותיות אלה צופו ציפוי זהב בעותקים המיועדים לקיסר ולביתו, — והשמיע את התפילה בבית־הכנסת, שמואר בצורה חגיגית, בערב, ב־13 ליולי (הבחירה התקיימה ב־5 בו)[9]. גם הפעם היתה המשלחת שהגישה בשעת הראיון החגיגי מתנות יקרות עוד יותר, מורכבת מיוסף גונדרשהיים, יצחק שפייאר ושלמה האז.

ליוסף גונדרסהיים היתה השפעה גדולה גם בועד. בשנת 1794 תכננו אחדים מבני הקהילה לייסד מוסד חינוכי, שבו יהיו מקצועות ההוראה העיקריים גרמנית, צרפתית, כתיבה וחשבון, אך הועד התנגד להקמת המוסד[10]. בועד ישבו אנשים מצוינים, בעלי השכלה וחינוך, ורבים מהם רשומים בין המנויים על תרגום התנ"ך של מנדלסזון. לילדיהם הם שכרו מורים פרטיים, שהורו להם, ארבע שעות לפחות ביום את המקצועות האלה, כפי שנהגו לפי עדות יוזמי המפעל רבים מבני הקהילה, או ששלחו אותם אל בתי הספר הציבוריים. לא נוכל אפוא לומר שהם היו עוינים להשכלה הכללית. אנו יודעים רק שמתחילה התנגד הועד להקמת המוסד החדש ואף הניע את הרב הראשי לאיים עליו בחרם[11], אולם עד מהרה חזר בו מהתנגדותו.

8. אף־על־פי שהמתנות וכל הכרוך בהן הסתכמו בשנת 1790 בסכום הניכר של אחד עשר אלף ותשעה עשר זהובים ועוד 51 כתרים ועלו על התרומות שהורמו לשם מטרה זו, היה רושם החגיגות חיובי כל כך שגם בשנת 1792 התגברו על כל הקשיים כדי לייצג את הקהילה שוב באופן מרשים כזה.
9. גם היא הופיעה בדפוס. משתי ה"תפילות" נשתמרו עותקים בגנזך הקהילה הישראלית. — תיאור מדויק של חגיגות אלה וכל ה"ייסורים והשמחות" הכרוכים בהן מצוי בכרוניקה מפורטת תחת הכותרת: "עסקי הכתרה" בגנזך הקהילה הישראלית, מס׳ 153. לכרוניקה מצורף תרגום גרמני על ידי מר רפאל קירכהיים.
10. הש׳ נספח א׳.
11. לא נהיר לנו מה עניינו של חרם כזה שהוטל על מוסד בפרנקפורט, מקום שם לא היה בנמצא חרם במלוא משמעותו.

קול קורא שהודפס על־ידי שוחרי המפעל, הוא כמעט המקור היחיד שלנו. הוא פותח במלים: "ודאי כולכם, אחים יקרים, זוכרים שהרב הראשי הנערץ שלנו החרים, לפי דרישת האדונים הבונים, בית־ספר שרוצים להקים למען הנוער; ושלאחר חקירה מדוקדקת בוטל חרם זה!"[12]. אילו התנגדותם של הועד והרב למפעל היתה עקרונית, אין לשער שהיו חוזרים ממנה כלאחר־יד, כל שכן שאפילו אחרי ביטול ה"חרם" תמכו בתכנית בקהילה בסך־הכל עשרה אנשים ושתי נשים (גיץ קוסמן אמשיל, מנשה יעקב עמדן, י. ד. האז, משה י. עמדן, פייסט יעקב עמדן, לימן משה זיכל, מ. ו. שנאפר, א. ל. גולדשמידט, י. ל. גולדשמידט, ש. א. הכט, גב' ג. י. אמשיל, גב' ה. ל. אופנהיים). הרי לך שאין מה לדבר על הלך־רוח כללי או התרגשות כללית בחוגי הנהגת הקהילה, שהיו יכולים להסביר תמורה פתאומית כזו בעקרונותיהם. אולם הכל מסתבר אם נניח — דבר ההולם את המצב גם באופן כללי — שמלכתחילה לא העיקרון, לא עצם הרעיון לייסד כאן בית־ספר הוא שנתקל בהתנגדות אלא אופן הביצוע ואולי גם האישים שרצו לבצע אותו. ומן הסתם שינוי עמדת הרב והועד הביא את שוחרי הרעיון לידי ויתורים, בדבר התכנית ובדבר האישים, עד שהגיעו לבסוף לידי פשרה שהיה בה כדי להפיג את חשדות הועד.

בקהילה עדיין לא מצאה התכנית את ההד המבוקש. נציגי התכנית, המכירים בכנות כוונותיהם של יריביהם קוראים אליהם: "אילו הוצגה לפניכם מטרה זו באור הנכון, לא יתואר שהלק גדול מכם היה פועל נגד מפעל שאינו נוגד כלל ועיקר את דתנו הקדושה". — הוראת הדת אינה מופיעה בין מקצועות ההוראה של התכנית, אלא לה תישאר הדרך המקובלת ונקבע לה זמן מספיק מחוץ לכותלי בית־הספר. בהתחשב עם כך יוקצו ללימודי בית־הספר רק ארבע שעות (שעה 8—10 בבוקר, 1.30—3.30 אחה"צ). בעלי התכנית הצביעו על התחשבות זו ואמרו: "אולם די בכך כדי לשכנע אתכם עד כמה טועים אלה המנסים להסית אתכם, באומרם שבבית־ספר זה ישמעו ילדיכם עקרונות הנוגדים את אמונתנו הקדושה. לא, אחים יקרים, אילו היתה לנגד עינינו מטרה פסולה זו, ולא הכוונות הטהורות ביותר, מי יהין לדבר בנימה חגיגית ואמיצה כזאת למען מפעל זה לעיני כל בית ישראל? ואולם אם בכל זאת יש מי שפועל עדיין נגד בית הספר מתוך קנאה מוטעית ליראת שמים, הרי יש לשאול אותו, מדוע הוא עומד מנגד, כשהורים שולחים את ילדיהם לבתי ספר נוצריים, מקום שם יושבים מעורבים ילדים משתי הדתות, אלה עם אלה, ומקבלים אותה הוראה עצמה?" — בשום אופן אין אנו יכולים לראות בהוצאת המקצועות העבריים מתכנית־הלימודים את סיבת ההתנגדות בהתחלה, אלא קרוב מאוד לודאי שזהו דווקא ויתור שויתרו בעלי הרעיון לועד

12. שם הקול־קורא: Zur Beherzigung für jeden Menschenfreund, dem die Bildung und Veredelung der jüdischen Jugend nicht gleichgültig ist, besonders für die Einwohner jüdischer Nation zu Frankfurt a M. 1794. עותק חוברת זו נמצא בספריה העירונית של פרנקפורט בין העלונים של אותה שנה.

ואחד המניעים לביטול ה״חרם״. אם התכנית יצאה לפועל, אין אנו למדים מן הנתונים[13]. אנו שומעים רק שב־31 בדצמבר 1794 הטיל הועד על יוסף גונדרש־היים לחתום על ״בקשה בהכנעה״ אל הסינט בדבר ״החרם ומה שמכונה מוסד הינוכי״[14].

באותה שנה נלקח מן הקהילה יועצה הנאמן במשך שנים רבות. ר׳ נתן מז נפטר בקיץ 1794[15], לאחר שתרם את התרומה העיקרית לכך, שבמשך יובל שנים מלא סערות וקרבות לא נפגעו שלום הקהל וכבודו. כל פעם ששמו מופיע מכאן ואילך ברישומי הקהילה, מתבטא יחס ההערצה כלפי איש נפלא זה[16].

ספרו ״בנין שלמה״[17], פירוש למסכת סנהדרין שהופיע כבר בשנת תקמ״ד, מקיים במלואו את מה שאתה מצפה מרוחו הצלולה,הישרה והמכוונת אל האמת, שהוא גילה אותה בכל אשר פעל וכתב. שם אביו של ר׳ נתן היה שלמה ולו הוקדש הספר; אבל ״בנין שלמה״ זה בא לכבד גם את זכרו של שלמה אחר, של אלוף כל פרשני המקרא והתלמוד, ר׳ שלמה יצחקי (רש״י); שכן המחבר שם לו למטרה ליישב את ההשגות שהושגו על פירושיו של רש״י. ר׳ נתן כתב עוד הרבה מאוד ועד לימיו האחרונים היתה איתנה דעתו וגם כתיבת ידו[18]. בזכרון הדברים של רבנות הקהילה מסר גם על פסקיו וכביכול נתן עליהם דין־וחשבון. בכל אשר אתה שומע את דברו ועוקב אחרי פעילותו, אתה מוצא את האיש הרודף צדק בכל דבר, עשוי ללא חת ומשרת את האמת לבדה.

אחרי הסתלקותו של ר׳ נתן עמדו וכוננו את הרבנות מחדש. שכן, כפי שמציינים בפירוש, מאז עשרים וחמש שנה לא נערכה בחירת דיינים כשרה לפי תקנות הקהילה; וטעמו של הדבר מובן: לא רצו להטיל על ר׳ נתן מז בחירה מחודשת, וכדי לא לפגוע בשאר הדיינים, השלימו את הרבנות, כל פעם שהסתלק אחד מן הדיינים, בדרך המינוי. וגם אבד לרבנות האופי של חבר כפול, שהיה לו בימי קדם, שכן ר׳ נתן היה ״ראש״ לדיינים לכל ימי חייו.

בשנת 1795 נערכה בחירת הרבנות וארגונה בדיוק בהתאם לתקנות. נבחרו תשעה חכמים מובהקים, ששה מהם נתמנו כדיינים בפועל ושלושה לממלאי מקום. ששת הדיינים היוו שני בתי־דין, ולכל אחד ״ראש״ משלו. הראשים היו ר׳ שמואל דראך ור׳ מאיר שיף. לבית־הדין של הראשון היו שייכים ר׳ חיים

13. השוה את המאמר המאלף המצורף לדו״ח: ״לתולדות בית־הספר הריאלי והעממי של הקהילה הישראלית בפרנקפורט ע״נ מיין מאת ד״ר הרמן ברוואלד, מנהל המוסד״ (פרנקפורט 1869, Hermannsche Buchhandlung) עמ׳ 6.
14. פנקס־קהל רע״א ע״א.
15. השוה נספחים ב׳ ג׳ וד׳.
16. בנו, הפרנס המצוין מרדכי מז, מת בשנת 1799; בנו של מרדכי, שלמה מז, הידען והמוכשר, נפטר 1796. המימור־בוך מציין אותו כנכד הראוי ל״חד בדרא״.
17. אופנבך תקמ״ד. והשוה נספח א׳.
18. את כתבי־היד קיבל ר׳ אהרן פולד; עכשיו הם נמצאים, כמו כל האוסף העשיר (השוה נספח א׳) של חכם מובהק זה, בבעלותה של הספריה העירונית בפרנקפורט.

גונדרשהיים ור׳ שלמה טריר [19], ואילו לר׳ מאיר שיף צורפו ר׳ מאיר זאמשט בס [20] ור׳ ליזר וואלוי. כמחליפים נתמנו ר׳ א. משה שווארצשילד, ר׳ יעקב זילברקרון ור׳ מרדכי נתן אדלר. הוחלט ש״להבא״ יתקיימו בחירות מעין אלה, ככל שיתפנה מקום, בז׳ אדר [21].

בינתיים נקראו חכמים מקומיים חשובים למשרות־רבנות במקומות אחרים: ר׳ אברהם ביגג בהיידינגספלד־ווירצבורג, ר׳ מרדכי בער אדלר [22] בהנובר, ר׳ ליב שייאר בדיסלדורף ועוד. בין החכמים שחזרו ממקומות אחרים היה חשוב ביותר ר׳ שניאור זיסקינד הירש גונדרשהיים [23], שהיה כמעט 35 שנים רב ראשי של מדינת טריר ומושבו בקובלנץ, ואחר כך חזר ״משום סערות המלחמה״ אל עיר מולדתו. כאן נעשה אחד מראשי בית־הדין ופיתח באגודות שונות פעילות ערה. בשנת 1798 הוציא ספר בשם ״מקור חיים״ [24] שבו הוא מופיע לפנינו כחכם בעל שיעור קומה וכתלמיד ר׳ יעקב פאפרש, שגם בגישתו הפרשנית היה ראוי לרבו. הספר רב־ההיקף דן באחד החלקים הקשים ביותר של ״יורה דעה״ [25] על־פי שיטה, שאחריה השתמשו בה הרבה בהצלחה ולפני זה במיוחד ר׳ יונתן אייבשיץ, ושעניינה הוא בכך שהעלאת פשוטו של הטקסט ומראה המקומות נפרדים לגמרי מן הדיונים הנוספים והערותיו של המחבר מופיעים כספר בפני עצמו. בצד אחד של הטקסט עמד הביאור ובשני, מה שאפשר לקרוא הדיון. לשיטה זו נודעת חשיבות בספרות ההלכה, משום שהיא מראה את המאמץ לעשות את שני התפקידים האלה המוטלים על כל פירוש בלתי תלויים זה בזה, ובכך לשוות לביאור מדה רבה יותר של אובייקטיביות.

ה

פעילותו של ר׳ פנחס בשנותיו האחרונות

השנים האחרונות של המאה הי״ח והראשונות של המאה הי״ט היו לגבי פרנקפורט מלאות זעזועים וקשיים, ואלה מצאו את הדם גם במצבה של הקהילה היהודית. בעצם התנועות המדיניות הגדולות היה עדיין לרשויות העירוניות זמן מספיק לנהל את המלחמה הזעירה נגד היהודים, אבל־האמת צריכה להיאמר — גם טקט ואנושיות, כדי להגביל אותה בגבולות הנימוס והמוסר, כך ששני הצדדים המריבים חיו בנפרד זה מזה, תוך יחס של הסכמה. היה צורך בלא פחות ממאה שנים, מ־1705 עד 1805, כדי

19. השוה נספח א׳. 20. השוה נספחים ב׳ וג׳ (1815).
21. פנקס־קהל רס״א ע״א.
22. כפי שמוסר המימור־בוך, הוא הלך בשנת 1781 להנובר ונפטר בשנת 1831. שני בניו הראשונים, ר׳ בער אדלר שלימים היה דיין בפרנקפורט, ור׳ גבריאל אדלר, רב במירינגן, כבר הוזכרו לעיל. את כסאו של ר׳ מרדכי בהנובר ירש הצעיר בבניו, ר׳ נתן אדלר, שהוא כיום הרב הראשי הנערץ של אנגליה.
23. השוה נספחים ב׳ וג׳ (1802).
24. השם המלא: ספר מקור חיים וספר תפארת צבי, אופנבך תקנ״ח.
25. הלכות נידה.

להביא לידי הכרעה סופית את "משפט חנויות הסדקית ומקומות הממכר" שמועצת העיר ניהלה אותו נגד היהודים. משפט זה נסב מתחילה על השאלה אם יהודים ששכרו חנויות בפארגסה ובאנטוניגאסה, אפשר לאלץ לפנותן. בשנת 1778 הכריע בית משפט החצר לטובת היהודים, בשנת 1802 הגישה המועצה ערעור. בינתיים שכר יהודי אחד בטרירשה גאסה ואחד ביוהאניטרקירכה חנות, ומעשה זה שיוה למריבה אופי עקרוני, שכן מעתה לא היה המדובר ברחוב פלוני או אלמוני אלא בשאלה אם בכלל מותר ליהודים לשכור חנות, במקום שהבעלים, שעל הרוב עמדו לצד היהודים, ביקשו להשכיר להם. אולם גם בית־משפט החצר לא הרחיק אז לכת עד כדי כך, ובחנות שביוהאניטרקירכה היה היהודי יכול להחזיק לאחר שהשוכר הוכיח, בכתב־בקשה אל הקיסר על־ידי תעודה נוטריונית, שכניסה אחת אל החנות נמצאת בפארגאסה, משמע בשטח שלפי פסק בית־המשפט היה בתחום דריסת־הרגל של היהודים[1].

בקשר עם מריבה זו בת מאה שנים עלתה מן הנשיה תקנה מימים עברו שאולי הדריכה את מנוחתם של חוגים רחבים יותר, תקנה שהגבילה או אסרה כליל את מסחר היהודים בירידים. רק התערבותו הזריזה של סוכן הקהילה במעון משכנו של הקיסר, יעקב ברוך מרגנטהיים[2], הביאה סוף לנצחון עניינה הצודק של החירות. יועץ־הסתר פון־גיץ בירך את קהילת פרנקפורט על כך שהיא שיגרה אדם כמו ברוך זה כנציגה לווינה[3], וכתב: "בכך עומדים לו השכלתו שהוא קנה לו בחצרות ובשיח־ושיג עם אנשים בעלי המדות הטובות ביותר, טביעת־עינו לבני־אדם, דיבורו הנעים והצח וקור רוחו, ומדות תרומיות אלה נותנות לו בכל מקום דריסת רגל, קבלה טובה ואוזן קשבת למה שיש בפיו לומר למען קהילתו בלשון קצרה, תמציתית ומאירת־עינים. באופן זה עלה בידו זה לשכנע איש חשוב שבשרות הגרפים שלנו — כפי שסיפר לי הלה רק כלאחר יד — שחופש הירידים, שאת ותקו הוא ידע להעמיד על 600 שנה, הוא דבר מוצדק, עד שמובטח לי שאיש זה יעשה ויתרום למטרה זו כל מה שרק יהיה תלוי בהשפעתו הבלתי־אמצעית במשרתו הרמה"[4].

אולם למרות מריבה זו לא נעכר שלום־הבית בין העיריה לבין הקהילה אף לרגע. איטיות המשא־ומתן מוכיחה ששום יצרים לא היו מעורבים בו. התושבים היהודיים נאבקים על חופש תנועתם ומבינים שבכך הם פועלים לא רק לצורכי השעה אלא לצורכי הדורות. הכרה זו מוסיפה להם אומץ וכוח־התמדה, אבל יחד עם זה גם תבונה, כדי לא לפגום על־ידי מעשים פזיזים את עניינו של הצדק או לפגום על־ידי תאוה עצבנית את שלום עיר המולדת המשותפת. אותה זהירות הראתה גם הרשות העירונית. מסרבת היא להרחיב את זכויות היהודים וגם במקום שכבר הוענקו זכויות היא עומדת, ככל אשר תשיג ידה, על הפירוש המצר את צעדי היהודים, אבל אין היא שוכחת גם את השרותים שעשתה הקהילה היהודית לעיר בשעת מצוקתה, ומכירה בכך שאנשים אלה שאוסרים עליהם לשכור חנות "בעיר", מילאו את

1. גנזך הקהילה הישראלית, מס׳ 145. מפתחו של קירכהיים, אות K.
2. אביו של לודוויג בירנה.
3. השוה נספח א׳. 4. גנזך הקהילה הישראלית.

חובותיהם, כאורחי העיר והקיסרות, במלוא ההתלהבות הפטריוטית. בשנת 1796 מביע הסינט את תודתו לוועד הקהילה על מידת היענותו להשתתפות במילווה הקסרי ומדגיש את הוקרתו על כך שהיהודים השתתפו בסך 337,000 זהובים[5]. שנה לאחר מכן, בשנת 1797, העמידה הקהילה לרשות הגזברות של העירי׳ מקדמה ללא רבית בגובה של 70,000 זהובים[6]. ולא היה קל לגייס סכומים אלה בקהילה. מאז 1786 אנו שומעים תכופות קובלנות על כך שהכנסות הקהילה מפגרות בהרבה אחרי הוצאותיה ומוצאים את הבונים שרויים במבוכה נוראה על כך[7].

בכל המאבקים והדאגות של הקהילה השתתף הרב הראשי השתתפות פעילה ביותר. הרב, שהכל היו מעריצים את למדנותו, היה יחד עם זה איש המעשה. הדעת והחיים משכו אותו באותה מידה וניתן לומר שבשניהם — דרך אחת היתה לו. כמו בכתביו, כן בפעולותיו הוא הפריד בין התפיסה לבין הביצוע. בהערכת המצבים, בהגדרת הנסיבות סמך על דעתו שלו, ואילו את ההוצאה לפועל של מה שנראה לו לנכון הוא הניח ברצון לחברי הועד שעלו עליו בניסיון־המעשה שלהם. וכן אירע שכל הצדדים נהנו משיתוף־הפעולה בין הועד ובין הרבנות ושדווקא בימי חכם מהולל זה נראה כאילו נשכחו מלב אותם קוי תיחום מדוקדקים, שבהם התגונן בימי קדם ועד קהילת פרנקפורט נגד השגות גבול של הרבנות בתחום המינהל. אלא עתה משתפים את הרב בכל ההתיעצויות החשובות גם בעניינים מינהליים. בישיבה אחת של הועד הוחלט לאור המצב הרציני של הקהילה לתאר לרב הראשי ולכלל הרבנות את העובדות, ״איזו מלאכה קשה היא לעזור ולהועיל, לקיים ולחזק״. ועל־סמך זה מתבקש הרב הראשי יחד עם דייניו לעבד ״הערכת מצב״ ו״הצעות״ כיצד לצאת מן המבוכה ולהגיש אותן לועד. אולם הרבנות מתבקשת, בהגישו הצעות כאלה ״לא לנהוג רק לפי חומרת הדין, אלא להביט בשכלה הצלול אל הנסיבות והזמנים של עכשיו״[8].

מדאיגים במיוחד בשביל העיר היו המאורעות של שנת 1799. הרב הראשי כינס את הרבנות ופנה אל הועד בתזכיר שבו נאמר: ״אדונינו השררה יר״ה, ברב חכמתם ורחמנותם, התיעצו עצה והמציאו דרך השוה לכל לשאת בכתף עבודת משא החובות שנתהוו על־ידי קאנדערפאציאהן ורעקוויסעציאהן (=תשלום תרומה והחרמה), אשר הוכרחו להוציא בה כמה שנים להצלת נפשות וממון מן כל בני עירנו בכלל ובפרט, לתת לכל איש מן כל מה שחננו ה׳ דבר ידוע, הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו, ובוודאי זו חובה המוטלת על כל אחד מבני עירנו, לשמוע ולהטות אוזן לדברי חן ותוכחת מוסר, הנאמרים באמת וביושר תוך הפראקלאמאציאהן (=ההכרזה) שיצאו מאת אדונינו השררה יר״ה זה איזה ימים בדבר זה, ומחויב כ״א לחשוב באמת ובדיקדוק גדול את כבוד עושרו וקנינו, אשר אסף ואשר אצר בחסד ובסיועת ה׳, ולתת מזה כפי מה שהוטל עליו וקצב בתוך הפראקלאמציאהן, הכל בלי העלמות שום פרוט, כי כן ראוי ונכון לשאת כל או״א לפי ערכו במשא כל העם.

5. גנוך הקהילה הישראלית, מס׳ 6.
6. השוה הערות המבוא של קירכהיים למפתח־הגנוך.
7. פנקס־קהל רנ״ז ע״א. 8. פנקס־קהל שם.

אך זאת בקשתינו מאתכם הו״ה פו״מ יצ״ו, באשר שגם זאת ראינו בתוך הפראק־
לאמאציאהן הנ״ל, שהטילו על כאו״א מבני קהילתנו לישבע שבועה חמורה שיתן
בתום וביושר מכל אשר לו... ויען כי ענייני שבועה הוא דבר הנוגע לכבוד המקום
ב״ה, לזאת ראינו כי מוטל עלינו לעורר לבבכם ולהעלות על רעיונותיכם, שתכינו
עצמכם לדבר זה לחשוב מחשבות ולהתיעץ עצה, אולי תוכלו למצוא פתח ועזר
בסיועת (ה׳) ובחסד וברחמים אדונינו השררה יר״ה, להמלט את נפשותינו מן
השבועה החמורה הזאת. כי ידוע ששבועה, אף שהי״א באמת, ראוי לכל מי שאף
רק במקצת יראת ה׳ נוגע בלבבו, לברוח ולמנוע ממנה מאוד ומאוד, כמבואר
בכמה מקומות בספרינו ישנים וגם חדשים, אשר תאריך היריעה מהכילם״. להלן
הוא מביא מובאות מן התלמוד, ממדרש־רבה, מילקוט, משולחן־ערוך ועוד, ומסיים:
״ומזה תראו ותבינו שמאוד ראוי להזהיר ולהשתדל כדי לפטור משבועת אמת,
ומכ״ש שבועה בה יישבע כל הקהל הגדול הזה, היות והנה אתם אהובים הו״ה
פו״מ יצ״ו עיניכם תראו ולבבכם תבינו, כי ממש הוא מן הנמנע שבקהל גדול כזה
הי׳ שלא יהי׳ אפי׳ אחד שיעלה על לבו ח״ו להעלים שום דבר מעשרו או ע״י
הוראות היתר, או מחמת טעות ושגגה, או מחמת חסרון ידיעת חומר האסור, או
מחמת שאין יראת אלקיו לנגד פניו.

והנה אם ח״ו יארע עון ומכשול גדול כזה, לא לבד שהנפש החוטאת עוונה תשא,
אלא אף גם זאת מכללי דתנו שאף כל הדור וכל העולם כולו יענשו ח״ו בשביל
חוטא זה, כמבואר בכמה מקומות בתלמוד והובאו במיימוני בהלכות שבועות פ׳
י״א הלכה ט״ז וזה לשונו: ׳כל עבירות שבתורה נפרעין ממנו וכאן (=בשבועת
שקר) ממנו ומכל העולם כולו שנאמר (הושע ד׳) ׳אלה וכחש׳ וכתיב בתרי׳ ׳על
כן תאבל הארץ ואמלל כל יושב בה׳...

בכן הו״ה פו״מ יצ״ו העלו זאת על לבבכם ותנו דעתכם על הסכנה גדולה שיכול
להתהוות ח״ו ע״י זה לכל בני דורינו הנקיים, אשר לא עלו על לבם מעולם להעלים
שום דבר ורצונם ליתן כפי מסת ידם וכפי שמוטל עליהם בכח הפראקלאמאציאהן
הנ״ל.

בכן לכו נא ונוכחה, אולי תוכלו להמציא תרופה וצרי, ע״י חסד ורחמים גדולים
של אדונינו השררה יר״ה, ואף אם תהיו מוכרחים להפריש על זה סך מה יותר על
מה שיעלה על כל בני קהלתינו יע״א, לפי ערכם המוטל עליהם, נא אל תחושו
גם לזאת, כי זה הוא זכות גדול לכל בני דורינו ולכל העולם כולו. ותקוותינו ברב
חסדיו גדולי׳ שהתנהג אתנו אדונינו השררה יר״ה, מאז ועד עתה, שיטה אזנם
לדבריכם ויכמרו רחמנותם על מתי מספר היהודי׳ יושבי עירנו, למנוע ולעזוב
אותנו מן השבועה החמורה הלזה״ [9].

הועד החליט להזמין לדיון בעניין זה כמה מחשובי הקהל. ואמנם נתמשכו
הדיונים, אולם בשנת 1800 נתקבלה ההחלטה לשלוח ארבעה חברים כמשלחת אל

9. פנקס־קהל רצ״ז ע״א ע״ב. על החתום באים: הרב הראשי; שניאור זיסקינד גונדרשהיים;

ועדת הכספים ולהציע בשם הקהילה את הסכום העגול של 50,000 זהובים. אולם הסכום היה נמוך מדי ולכן התנהלו התיעצויות חדשות. בישיבות השתתפו מאיר אמשיל רוטשילד, יונה ישעיה משה רוטשילד, זכריה ורטהיים[10], יעקב מרגנטהיים, לוי עמריך, שלמה פלורסהיים ואחרים. הגיעו לכלל החלטה להציע לועדת הכספים 75,000 זהובים. ברם לאחר שנדחה גם סכום זה, באו לשקול אם בנסיבות אלה אין להעדיף את השבועה מאשר להיכנע לדרישות המופרזות של ועדת הכספים. אך בישיבה המכרעת היו רק שנים שהצביעו בעד השבועה, ואם כן, המשא־ומתן נמשך. בשנת 1802 הגיעו לידי פשרה. אחרי זמן קצר באה "קונטריבוציה" שניה, ובהתחשב בעובדה שהמלחמה הצרפתית שנגמרה השאירה על כל מדינות גרמניה משא חובות כבד"[11], שילמה הקהילה פעם נוספת סכום גדול[12]. נראה שבפעם זו שוב לא דרשה ועדת הכספים את השבועה.

בשנותיו האחרונות סבל ר' פינחס הרבה ממחלות. אולם הוא נשא את חליו ואת ייסוריו בהכנעה של אמת אל רצון קונו. מספרים שידיד אחד העמיד לרשותו גנה בנוף פתוח ושם "השיב את נפשו ואת רוחו בריח טוב של הפרחים, כדי שיוכל להוסיף לעסוק בתורה"[13]. אבל הוא קיפח את מאור עיניו, הכאבים התגברו ובד' תמוז תקס"ה נפח את נשמתו הטהורה בגיל 74 שנה[14]. ליד קברו הספידו אותו שני ראשי בתי־הדין ובנו המלומד[15] שירש את כסאו, ר' הירש הורוויץ[16].

חוברת קטנה[17] המוקדשת לנפטר, שהיה נערץ ע"ל כל החוגים, מסתיימת במלים: "הוא כיהן במשרה זו, הראשונה והמכובדת ביותר באשכנז במשך 33 שנה תמימות, תוך הערצה מכל הצדדים ולשביעת רצון כולם. כתביו מציינים אותו בבירור כגדול גאוני התלמוד, והליכות חייו מעידות עליו כחסיד וירא שמים למעלה מכל אחיו. ב־1 ביולי 1805, בשנת ה־74 של חייו רבי התהילה, הוא הסתלק מן העולם

מאיר זלמן שיף; מנחם מענדיל בן איצק זאמשט [בס]; אליעזר בן חיים וואלא; זלמן בן אברהם טריר; אהרן בן משה שווארצשילד.

10. נפטר בשנת 1809: השוה נספחים ב' וג'.
11. פנקס־קהל, דף רצ"ו. 12. שם, רצ"ז ע"א—ש"ו.
13. השוה ר' יוסף שאול נתנזון בהסכמתו ל"הפלאה", לבוב תר"ך.
14. השוה נספחים ב'—ד'.
15. בן אחר, ר' מאיר יעקב, שר' פנחס לא יכול היה לשכוח אותו לעולם, נקטף בדמי ימיו בפרנקפורט. בכתבי האב הובאו מחידושיו ופה ושם מובאות הערות משלו. והשוה נספחים ב"־ג' (1785).
16. השוה נספחים א'—ד'.
17. שם החוברת: Dem Andenken des am 1sten Julius 1805 verstorbenen Ober-Rabbiners von Frankfurt a.M. Pinchas Levi Horowitz. ההוברת מתארת את חשיבותו של ר' פינחס בצורת שיחה בינו לבין הרמב"ם. הרמב"ם מקבל את פני הנפטר, הלה מוסר לו על ההתקדמות שהושגה במצב העם היהודי מאז תקופתו של הרמב"ם ועל המאבקים הדתיים שהביאו סוף־סוף לנצחון האמת. ר' פנחס מציין בשעת הסתלקותו מן העולם הזה כפרי עמלו ושאיפתו שגם הוא תרם תרומה לניצחון זה.

הזה מתוך אפיסת כוחות. כל העדה היהודית, בלי הבדל הגיל והמין, היתה מבכה מרה את מותו, והמון אין־מספר שליוה את גופתו אל בית־העולמים, התאבל ליד קברו על אבדנו, שכמעט אין לה תמורה, בהילקה ממנו איש זה המופלא בתורתו וביראתו. אפילו בפנות הרחוקות ביותר שבאשכנז, בכל אשר דבר פטירתו הגיע, היו מקיימים אזכרות בבתי־הכנסיות״ [18].

ו

ספרי ר׳ פנחס

מחקר התלמוד כבר העלה שפע כזה של כתבים, המסתעפים לכיוונים שונים ומשונים, שנראה היה כאילו אין עוד מקום בספרותנו לעבודה חדשה ומקורית. אם בכל זאת הצליח ר׳ פנחס להוסיף בספרו ״הפלאה״ [1], על השורה העצומה של פירושי התלמוד, תופעה מיוחדת במינה ולרכוש לה תשומת לב ועד מהרה גם התפעלות, מצד המומחים, הרי היה דבר זה אפשרי רק הודות לייחוד כיוונו הרוחני ולשיטתו שדוקא בפרשנות הגמרא עדיין לא היתה מקובלת. מה שראינו באותה תשובה שהיתה מופנית נגד ר׳ יחזקאל לנדא, שהוא גוזר את הגדרת המושג מן המקומות בספרים ואחר כך עושה אותה אבן פינה לדיונו, דבר ה הוא ראשית חכמה אצלו גם בפירושו השוטף שכתב למסכתות התלמוד. ורק שכאן נתווסף עוד דבר שבשאלות־ותשובות לא היה לו מקום: דיון הנכנס לכל פרטיו של המקום המבואר והנוקב ויורד, בפיתולים הדשים ומכתיעים תדיר, עד לקצה האחרון. בשבילו הוא היה דבר זה עניין טפל; עיקר היה לו בירור הרעיון המרכזי. אבל משמצא מתוך עומק המחקר רעיון, אהב לנסות את רוחו התוססת בעיבודו ובפיתוחו. הוא עצמו מתבטא בצורה זו על חיבורו, שרק לאחר הפצרות חוזרות ונשנות של ידידיו, מסר אותו לרשות הרבים.

לא כל מה שנראה טוב ונכון — הוא אומר בהקדמתו — הוא תמיד גם ראוי שיפסקו על פיו. אבל את ספרו הוא בדק היטב, את רובו כבר כתב במולדתו הישנה ואחר כך בפרנקפורט העביר אותו, בהוג תלמידיו וחבריו, תחת שבט הביקורת וההגיון, שינה בו והשלים בו, עד שלבסוף הגיע לכלל דעה שגם במקום שדבריו עשויים יותר ״לחדד״ את רוח תלמידיו, בכל זאת ה״סברה״ עומדת על עמודי האמת״ [2].

צירוף זה של יסודיות עמוקה עם שנינות מבריקה היה מצוי הרבה גם בפירושים קודמים; ואילו אצל ר׳ פנחס הוא לא צירוף אורגני שבו הא בהא תליא, אלא שניהם עומדים זה בצד זה, ככה ש״עמודי״ הרעיון לא יתרופפו ואף לא ינועו כלל לכשתסלק מעליהם את עיטורי ההברקות. — תפארת ההצעה משולה כאן

18. השוה נספחים א׳—ג׳.
1. ״ספר ׳כתובה׳ והוא חלק אחד מן ספר הפלאה״, אופנבך תקמ״ו.
2. הקדמה להפלאה.

לזיקוקין־די־נור רוחניים. המתפוצצים לגוונים ולקרניים לאין־ספור. המקסימים לרוח שוחרת הפלפול, אבל לבסוף מתגלה שכל זה בא רק לשם רענון, לשם גיוון ושעשוע ואחריו חוזרים אנו אל העבודה הרצינית של הרוח.

לפי שיטה זו הולך ר׳ פנחס לא בהלכה בלבד אלא גם בפירוש ההלקים האגדיים של הגמרא, שבהם הוא דן באותה חיבה ובאותה אריכות. ואולם בעוד שבשקלא־וטריא ההלכתית הוא מדבר בלשון קפדנית, תמירה, צלולה ותמציתית, משבא לידו דבר אגדה סגנונו עולה כפורח, והמחבר מסיח בו את רחש רגשותיו. — כנספח לפירושו למסכת כתובות הוא מפרסם גם ביאורים והערות לפרקי השולחן־ערוך השאובים ממסכת זו[3]. הוא מצא נקודת חסרון בדרך לימוד הגמרא שבזמנו בכך שמפרשי התלמוד מתעמקים אמנם בכל פרטי המקורות, אך אינם מתחשבים די צורכם בפסקי השולחן־ערוך הנובעים מאותם מקורות, ואילו מפרשי השולחן־ערוך משווים לנגד עיניהם את מסקנות הויכוח של הגמרא, ולא את פרטי מהלכו. חלק זה של חיבורו מוקדש לניסיון לאחד את שני הדברים האלה, והוא מה שמסתמל בשם: ״שבת אחים״.

בשנת תק״ס הופיע החלק השני בשם ״המקנה״[4] (למסכת קידושין) הדומה לחלק הראשון בכול, במתכונתו, בשיטתו ובהרצאתו. טיעופו הרוחני של המחבר הישיש אינו נופל במאומה מזו של הגבר במיטב שנותיו, אף לא בשנינותו ובשאר רוחו. ואולם העדפת הדרך הישרה והעיון היסודי בולטת כאן ביתר שאת. גם כאן פורסם, יחד עם גוף הספר, נספח על פסקי השולחן־ערוך שמקורם במסכת הנדונה[5]. נמצא אפוא שרוב חלקו של שולחן־ערוך הדן בדיני אישות, היינו אבן־העזר, כבר היה מצויד בהגהות של ר׳ פנחס. אחר כך המשיך את עיוניו המעמיקים בתחום זה באותה רוח וכתב ביאורים גם לכ״ד הסימנים הראשונים של אבן־העזר, ואלה הופיעו לימים בשם ״נתיבות לשבת״[6]. כמו בחיבורים אלה, שמתוך לימוד המקורות סללו את הדרך אל הפסק, כן גם בכיוון ההפוך, היינו בתשובותיו לשאלות שהובאו לפניו, הראה ר׳ פנחס את גדולתו, במקום ששומה היה עליו למצוא את הדרך אל המקורות על־פי שיטתו הבדוקה.

מלבד תשובות בודדות המודפסות באוספים של אחרים, הופיעו 84 תשובות בשם ״גבעת פנחס״[7]. רבות מתשובות אלה מופנות אל גדולי הדור ודנות בשאלות מתחומים שונים מאוד של ההלכה. גם מצד השלטונות הובאו לפניו שאלות לפסיקה[8] וגם מפסקיו שפסק בתוך הקהילה נתקבלו אהדים חשובים יותר בתוך הקובץ הנ״ל. עמהם נמנות שתי התשובות בענייני של גומפלין אהרן מאי. הלה עזב פעם את ביתו ולא שב אליו, וקרוביו ביררו מתוך פנקסיו שיום היעלמו היה מועד התשלום של אחד מבעלי החוב שלו, ולכן שיערו שהוא נסע אליו. והנה

3. נספח זה, ״קוטנרס אחרון הלכות כתובות״, נושא את השם המיוחד: ״שבת אחים״.
4. ״ספר המקנה והוא הלק שני מספר הפלאה״, אופנבר.
5. ״קונטרס אחרון ה׳ קידושין״, גם הוא בשם ״שבת אחים״.
6. לבוב תקצ״ז. 8. סי׳ ע״ו.

מועד התשלום של אחד מבעלי החוב שלו, ולכן שיערו שהוא נסע אליו. והנה בביתו של איש זה נמצאו עקבות דם, וכן גופה שבה היו חסרים הראש, הרגליים והידיים. בגוף נמצאו סימני היכר ובבית־הרוצח היו בגדיו, כתביו ופנקסיו של הנעדר. האיברים החסרים נמצאו במים על־ידי דייגים בהעכסט. עדים מפרנקפורט (י. א. קולפא, י. מ. נידרהופהיים, ל. וייל וקלמן וייסווילר) הכירו את הגופה כגופת הנעדר ומתוך צירוף כל הסימנים הנ״ל קבע הרב את הזהות [9].

כשם שבהקדמותיו הוא משביע את החכמים תכופות לא לראות את פסקיו כמכריעים, אלא רק כהומר עיון לפסקיהם שלהם, כן הוא מצביע גם בתשובתו בסוף, לעתים תכופות, על דרך מוצא שבה אפשר להתחמק מכל התסבוכת. — אביה של בת שהיתה חולה אנושה, נדר נדר שיגדל ויחנך יתום. ואמנם כבר אסף אל ביתו ילד יתום ומינה מורה בשבילו. ברם היה לאיש זה קרוב עני שהיה מלומד מאוד, ולכן ביקש לחדול מחינוך היתום ולהעניק את הסכום לאותו קרוב. ר׳ פנחס נשאל אם מותר לו לנהוג כן. הלה התעמק אפוא, בכל שנינותו הידועה, לשאלה אם ובאלו תנאים מותר להשתמש בקרן שנועדה לצורך מסוים של צדקה, בשביל מטרה טובה אחרת, כל עוד לא נכנס הכסף לקופה שאליה היה מיועד. הוא סבור שאלה שמתירים מתכוונים להלואה זמנית על־מנת להחזיר, ואילו שינוי המטרה, ואפילו העברה מעני לעני אינה מותרת. וכל שכן שדבר זה אסור אם המטרה השניה נופלת בקדושתה מן הראשונה. והרי יש לומר שאמנם לית מאן דפליג שמצוה קדושה היא לתמוך בתלמיד חכם, ואילו חינוך ילדים עדיף ממנה, שכן לפי הגמרא אי אפשר להכריח עיר לקיים תלמידי חכמים, אבל אפשר להכריחה להחזיק מורה בשביל הילדים. ועוד איתא בגמרא שאין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית־המקדש. אבל במקרה דידן יש טעם נוסף שלא להתיר את שינוי השימוש בכסף. הרי הנדר כלל שתי נקודות: הוא נדר לחנך יתום, משמע לא רק להעניק את האמצעים הדרושים לכך, אלא גם לבצע עצמו את החינוך. ואפילו יתן עתה את האמצעים לעני הנ״ל, מעשה חינוך זה מה יהא עליו? הרי זהו נדר שאין לו תמורה. זהו המצב ההלכתי. דרך אגב, כיון שהעשיר אינו רשאי, כמובן, לקחת את הכסף לתשלום נדרו מ״קופת המעשר״ שלו, יוכל לתת לקרוב העני מכסף זה, או גם, דבר שהוא נכון לא פחות, אם הקרוב תלמיד חכם הוא, יעמיד אותו ללמד את היתום.

כמה מתשובות אלה דנות בשאלות שנתעוררו עם שינוי העתים. חכם אחד פנה אל ר׳ פנחס בשאלה, אם מסירת הגט מועילה ״בטרם הותר הקשר בנימוסיהם״, היינו אם לפי חוק המדינה עדיין לא ניתן לאשה להינשא לאיש אחר. השאלה היא אם אפשר לתת ביד האשה מסמך שבו נאמר ״את מותרת לכל אדם״, כל זמן שלמעשה אינה מותרת. ר׳ פנחס משיב שאמנם לפי חומרת הדין אפשר להכיר בשעת הדחק בכשרותו של גט זה, הואיל והבעל הוא האומר את המשפט הזה, כלומר שהוא מצהיר שמצדו אין מניעה לאשה להינשא לאיש אחר. — אולם

9. סי׳ כ״ג־כ״ד.

אם המקרה אינו דחוף במיוחד. "אם אפשר בשום אופן שיעשו בטחון שלא יחזור בו אין להקל כי אם במקום חשש עיגון", יש להשהות את מסירת הגט עד להתרת הנישואין על־ידי המדינה[10].

אולם מכל כתביו היה קרוב ללבו ביותר הפירוש לתורה "פנים יפות". הוא שהופיע ראשון מכתבי עזבונו, כיון שהקרובים התחשבו בחיבתו של הרב אליו. בפירוש זה שוררת בדרך כלל תפיסה קבלית של הפסוקים. אם בשם זה אינני מתכוונים לספרות, הנועדת להפיץ או אפילו לפתח את תורת הקבלה כשהיא לעצמה, אלא לספרות הנזקקת רק לתורות אלה, כסעד לתוכחת המוסר שרבה השפעתו בעת ההיא על העם. בספר זה אין הקבלה אלא בבחינת שיטה, אופן הצעה. במבנה האגדה היא משמשת רק כסגנון אדריכלי, ואילו חומר הבניין לקוח מן החיים הממשיים, הרגש האנושי־הכללי והמעמקים של האמונה. — אם, בדרך משל, הוא מתאר את מהותו של החטא ומפתח את מושג הרע, הוא משתמש בנוסחאות ובביטויים קבליים כדי להביע את הרעיון שהרע כשהוא לעצמו הוא חסר ממש, נטול כוח־קיום, לולא עמד לו ניצוץ של האמת. השקר — לא היתה לו עמידה בלא ניצוץ האמת או הרע בלא דמיון של טוב. החטא היה אבוד אילו לא היו עומדים לרשותו החום, הכוח, האנרגיה וההתלהבות, שהם מתכונות מהותה של המעלה הטובה. אם רואה אתה, הוא אומר, שתשוקתו של החטא אליך היא חזקה ביותר, הרי הגיע הזמן שתמשול בו. טול ממנו את ניצוץ הקדושה והוא נופל תחתיו; ברח מן החטא וניצוצות הקדושה ילכו אחריך ברצון אל מקום מוצאם, אל האמת, אל הקדושה עצמה[11].

נוסחאות קבליות אחרות על החטא מבטאות שמהותו של המוות הוא רגע החטא עצמו. "וזה שנאמר 'ביום אכלך ממנו מות תמות' — רוצא לומר עיקר המיתה הוא ביום אכילה", או, כפי שהוא מסביר אגב פסוק אחר: "'והן בעונותיכם נמכרתם' — ר"ל שהמכירה אינה בשעה שגלו מארצם אלא כבר נמכרו בשעת עונם והגלות היא רפואה להם". העוון ממית אותנו לאלתר, גם אם למראית־עין אנו מוסיפים להיות[12]. וכן יש להבין את הפסוק: "'ותשחת הארץ לפני האלהים' — קודם שבאו פורעניות, דינם כבר הי' נשחתה בשעת החטא, וז"ש 'וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה', והנה נשחתה שכבר בחטאם נתקלקלו כל הצינורות, ולא הי' להם תקנה"[13].

ביאורים קולעים רבים ממנו לפסוקים נמצאים במפוזר בכתביהם של בני דורו ושל תלמידיו[14]. בשנותיו האחרונות היה בין באי ביתו של ר' פנחס גם ר' וואלף היידנהיים, שההדיר, פירש ותירגם סידורי תפילה ומחזורים, ואשר התיעץ במלאכתו הן בידידו המלומד ר' זליגמן שמש, מומחה בדקדוק, שהסתייע בספריה עשירה, והן עם ר' פנחס, שהיה בן־בית בכל התחומים הנוגעים למלאכתו[15].

10. סי' ל"ב. 11. פנים יפות, בראשית דף ה' ע"ב.
12. שם, דף ו' ע"א. 13. שם, י"א ע"ד. 14. השוה נספח א'.
15. השוה הערת־המבוא להושענות או הביאור הקולע לסליחה במבוא למחזור ליום כפור. ששם נדפסה גם הסכמתו של ר' פנחס משנת תקס"ג. והשוה נספח א'.

נספחים

נספח א

השלמות והערות מאת הרב ד"ר יוסף אונא

ל"ציוני מבוא" הערה 6

שאלת ראשיתה של הקהילה היהודית מניח המחבר בצריך עיון. הוא דוחה את דעתו של גריץ[1] — שאתה מסכים גם בריל במאמר הביקורת שלו על החלק הראשון של ספרנו. גריץ משתית את הנחתו על דברי אויערבך, ב־"ברית אברהם"[2]. הראיה מספר ראב"ן "אינה ראיה". דעתו של אויערבך, שמסביב לשנת 1150 לא נמצאה קהילה יהודית בפרנקפורט, מקבל גם ד"ר מ' וינר בהרצאתו "על התועלת הצפויה למדע־ההיסטוריה מחקר החלק ההלכתי של הספרות העברית בימי־הבינים[3]. בכך הוא עומד בניגוד לקירכנר המרמז[4] ל"ספר עברי שחובר באמצע המאה הי"ב" (גם וינר מסתמך על המובאה של אויערבך).

חוות־דעת מדויקת יותר על ראשיתה של הקהילה היהודית, שנימוקה בצידה, אנו מוצאים בהרצאה שהרצה מאכס אדלר בשנת 1899 ב'לשכת־פרנקפורט' של בני ברית[5], הוא מניח, בעקבות קריק[6], שיהודים נתיישבו כאן עם ייסוד העיר, היינו במאה העשירית. לגבי אדלר מכריעים שיקולים כלכליים והעובדה שעקבות של יישוב יהודי מן הזמן הקדום ביותר נמצאו דווקא באותו אזור שבו עמד גם היישוב הראשון של העיר עצמה (ליד "פישרפלד")[7]. מכל מקום אין מקום לספק שבמחצית השניה של המאה הי"א ישבו כאן יהודים. ראיה לכך אנו מוצאים בשנתונים של בריל[8]. בריל מצא במימור־בוך של קוכנדורף בין חללי מסע־הצלב הראשון (תתנ"ו) גם "קהלת פרנקפורט ויושביה והרב ר' אפרים בר תמר... ובני ישיבתו". ר' אפרים נזכר גם אצל צונץ[9], אלא ששם לא נאמר שהיה רב בפרנקפורט.

1. כרך ה' עמ' 106.
2. עמ' 25 ואילך.
3. DMG כרך י"ט עמ' 513—517.
4. Geschichte der Stadt Frankfurt a.M. 1807, עמ' 95.
5. Max Adler, Beiträge zur ältesten Geschichte der Frankfurter Juden
6. Kriegk, Geschichte עמ' 86 וכן Bürgerzwiste עמ' 412.
7. Josef Unna, Statistik der Frankfurter Juden bis zum Jahre 1866. והשוה דיסרטציה, פרנקפורט ע"נ מאין, 1931, עמ' 7.
8. Brüll's Jahrbücher, vol. VIII, p. 50 (והשוה Monatsblätter vol. VI, No. 6)
9. Literaturgeschichte, עמ' 618, הע' 2.

על רשימות אלו מן המימורי־בוך של קוכנדורף חולק זאלפלד[10]. הלה מצא את שמו של ר' אפרים בן תמר רק ברשימה משנת 1345. אמנם, מקורו הוא העתק שערך כרמולי, וזאלפלד עצמו מטיל ספק במהימנותו של זה[11]. אם כן, רשאים אנו לקבל את העדות הנגדית מקוכנדורף כנכונה.

אדלר[12] מדבר על "תגבורת ניכרת שקיבלה הקהילה כאן על־ידי הגירתם של פליטים מצרפת" מסביב ל־1200; בשעת רדיפות־היהודים תחת המלך פיליפ אוגוסט השני ביקשו להם היהודים מחסה בפרנקפורט; גם בכך יש משום ראיה שלפחות כיובל שנים קודם לכן כבר חיו כאן יהודים.

כפי מה שיוצא מן האמור בגוף הספר ובנספח זה, תלויה הערכתנו את המובאה מן הראב"ן בפתרונן של שתי השאלות:

א. מהי משמעות המילים חבר־עיר או חבורת־עיר?

ב. אימתי חי ר' אליעזר בן נתן?

א. בשאלה הראשונה — דן הרב ד"ר יעקב הורוויץ בספר היובל ליום־הולדתו השבעים של יעקב גוטמן[13] ובהדפסה המיוחדת והמורחבת של מאמר זה. מסקנתו היא, שכינוי זה בא בספרות התלמודית והבתר־תלמודית לציין "הן גוף קיבוצי והן אדם אחד"[14] — ולפי הענין יש להכריע, אם לנקד 'חֶבר־עיר' או 'חַבר־עיר'.

בדעה זו מחזק הורוויץ גם בתגובתו על דברי־הפולמוס החריפים נגדו מפי פרופ' שמואל קראוס[15], שהופיעו יחד עם תשובתו של הורוויץ[16]. קראוס מפרש את הביטוי כ'ועדת־מועצה'; וכן נוקטים גייגר, גריץ ושירר לשון זו כ"מושג קיבוצי". והשוה מילונו של אליעזר בן יהודה[17], המצביע על כך שגם ב"ערוך", דבור המתחיל 'חבר א', ניתנים שני הפירושים גם יחד. לדעתו של הורוויץ מסכים במכתב פרטי אליו פרופ' ד"ר דוד הופמן[18]. בעקבות הפלוגתא בין הורוויץ וקראוס דן גם הרב ד"ר מ' וינברג במאמרו: "חבר־עיר — מהו?"[19], לאחר שכבר 32 שנה קודם לכן דן בה במאמרו בירחון של בראן[20]: "ארגון הקהילות היהודיות המקומיות בתקופת התלמוד". אז סבר שבכל מקום בספרות המדובר הוא באדם אחד. עתה הוא חוזר בו

10. Martyrologium. p. 248.
11. שם עמ' XXVIII.
12. Beiträge שם, עמ' 9.
13. לייפציג 1915, עמ' 127—142.
14. Jahrbuch der Jüdish-Literarischen Gesellschaft. כרך י"ז, עמ' 309 ואילך.
15. JJLG, כרך י"ז, עמ' 195 ואילך.
16. שם עמ' 241 ואילך.
17. Thesaurus כרך ג', עמ' 1433, הע' ג'.
18. JJLG כרך י"ז, עמ' 311, H. Tykociniski in G. J. s.v. Frankfurt, Anm, 26 und 27. אפטוביצר, ספר ראבי"ה, ה"ב, ירושלים, תרצ"ה סי' תקצ"ב.
19. Jeschurun 1929, עמ' 240 ואילך.
20. MGWJ 1897, p. 266.

מדיעה זו: מצד שני הוא בטוח שהוראה אחת ואחידה לביטוי. ויינברג דוחה גם את פירושו של קראוס ומגיע לידי מסקנה כי 'חבר־עיר' הוא "מוסד שמונה על־ידי הקהילה ליד הרשות הציבורית הכללית לשם טיפול במטרות ציבוריות של דת ושל צדקה".[21]

קראוס משיב על מאמרו של ויינברג[22] וויינברג עונה עליו[23]. שניהם אינם מביאים טענות חדשות וצוינו כאן למען השלמות. את החקירה החדשה ביותר בנושא דידן ערך הרב פרופ' י' ניומאן ב'סיני'[24]. על סמך עשרת המקומות שבספרות התלמודית הוא מניח שלעתים מדובר בגוף ציבורי (חבר־עיר) — כעין מסדר בתוך הקהילה, ובשאר המקרים כל אחד מחברי מסדר זה נקרא 'חבר'. נראה שניומאן מכיר את העבודות שנרשמו לעיל רק מתוך מובאות במאמרו של Baron[25] ובמאמרו של צ'רטיף[26].

ב. השאלה השניה, אימתי חי ר' אליעזר בן נתן? נידונה באחרונה על־ידי פרופ' אפטוביצר. בכרך־המבוא לספר ראבי"ה[27] הוא מקדיש לו ביוגרפיה קצרה. אפטוביצר מסתמך בעיקר על מחקרם של גרוס[28] ושל אלבק במבואו לראב"ן. לדעתו נולד ר' אליעזר בן נתן מסביב לשנת 1090 ומת ב־1170, לערך[29][30]. אב כן. בדבר הראב"ן על פרנקפורט כוונתו לקהילה כמות שהיתה באמצע המאה הי"ב. ממה שנאמר ב"ציוני מבוא" אנו שומעים שכאן מדובר על קהילה, שמסביב ל־1150 התגוררו כאן יהודים. אם כן אין לפרש דבריו הנ"ל של הראב"ן אלא כדרכו של המחבר, או שלא היו כאן עניים בכלל או שלא היה לקהילה מוסד של צדקה.

ממאמרו של מ' הורוויץ "גמילות־חסדים אצל היהודים בפרנקפורט הקדומה"[31] נמצאנו למדים, שההנחה הראשונה היא התואמת את התנאים האמתיים בסימטת־היהודים של אותו זמן. באותו מאמר הוא מתאר אמידותה של הקהילה עד לשנת 1241: "רק דבר אחד היה חסר, והוא דווקא העיקר: העני... וכן מצינו, ששעה קלה קודם לכן (משמע: ל־1241) היה יכול ר' יצחק מוינה להצביע באחת מתשובותיו על פרנקפורט כעל קהילה אשר אין לה שימוש למתנת־העניים שבידה לגבי עניים מקומיים".

21. שם.
22. Jeschurun שנה י"ז, עמ' 11 ואילך.
23. שם עמ' 269.
24. כרך נ"ד (תשכ"ד), עמ' ש"ב—ש"ז.
25. הקהילה היהודית, תש"ב, III.
26. JQR כרך ל"ד, 1943—1944, עמ' 87.
27. ירושלים תרח"ץ; הראב"ן היה סבו של ראבי"ה: עי' אילן־היחס, שם, עמ' 75.
28. MGWJ כרך ל"ד (1885), עמ' 303 ואילך.
29. הוכחותיו של אפטוביצר בספרו הנ"ל, עמ' 49 ואילך.
30. י"ה מרמז גם לגבי הראב"ן אל מיכאל, "אור החיים".
31. Einladungsschrift der Israelitischen Religionsschule, 1896, עמ' 4.

לטענתו של כרמולי שר' אליעזר בן יואל (ראבי"ה) נפטר בה' ניסן תתקפ"ד בפרנקפורט — מנסה גרוס להוכיח[32] כי ר' אליעזר "נולד לכל המאוחר בשנת 1140 ואינו נראה שמת קודם לשנת 1235, אך מסתבר שזמן קצר לאחר־מכן". הוא פונה שם נגד ספר יוחסין, הקובע 1264 כשנת מותו. הוכחתו של גרוס עומדת על כך ש"בשנת 1220 או 1223 עוד השתתף בוועידה במיינץ" ואחר כך שהה עוד שנים אחדות בוירצבורג, שם פגש אותו ר' מאיר מרוטנבורג "ב־1235 לערך"[33].

נגדו טוען אפטוביצר בכרך המבוא לספר ראבי"ה[34], שר' אליעזר נולד כבר ב־1140 במיינץ ונפטר אחרי שנת 1223, "שהרי רבינו היה בועד הקהילות בשפירא בשנת תתקפ"ג = 1223"[35]. אם כן, אפשר לקבל את שנת־הפטירה 1224, כפי שמוסר אותה כרמולי, כתאריך נכון. שכן אין אפטוביצר מביא ראיה ל"השערה קרובה" שלו, שר' אליעזר עוד היה בחיים בשנת 1225.

פרטים על חייו של ר' אליעזר מוסר אפטוביצר[36]; במיוחד עיין שם בעניין שהותו בפרנקפורט לשם פדיון שבויים על־סמך תשובתו סי' תתקע"ג[37].

שם, הערה 7

בריל[38] מטיל ספק אם מחבר הילקוט, ר' שמעון הדרשן, היה ה' בפרנקפורט. אמנם שמו ושם פרנקפורט מצויים בשער הדפוס הראשון (שלוניקי רפ"א). ברם, בריל ראה את השם כהחלפה עם בעל ספר הלקט[39]; ואילו שם־המקום עלה, לדעתו, מתוך קומבינציה עם ר' שמעון הכהן, הנזכר לעיל עמ' 17. מלבד הטענות ומראי־המקום הנתונים בכאן נציין עוד: אזולאי, "שם הגדולים"[40], שגם שם נקרא המחבר ר' שמעון אשכנזי מפרנקפורט, ב"שם הגדולים" שם נאמר גם ש"ר' עזריה מאדומים" השתמש בילקוט שנכתב בשנת עי"ן (1310). מכאן, שלא ייתכן שהילקוט נתחבר רק בתחילת המאה הט"ו.

שם, הערה 11

בקונטרס המקונן לא' ילינק (וינה תרמ"א) נזכר בעמ' 6 בין הרוגי ארפורט משנת 1349 "ר' זיסקינד הכהן הגדול". רישום זה המכוון ככל הנראה אל בעל האגודה, בא מן המימור־בוך של דויטץ. כאן חסר הכינוי "המיוחר", המובא ע"י קרונר[41].

32. MGWJ כרך ל"ד (1885), עמ' 375.
33. שם.
34. עמ' 4 ואילך.
35. על ועידות אלה, החלטותיהן ומשתתפיהן עי' Selig Auerbach, Die rheinischen Rabbinerversammlungen im 13. Jahrhundert (Dsis. Würzburg 1931).
36. שם.
37. עמ' 14 ועמ' 204, שם.
38. Jahrbücher שנים ה'—ו', עמ' 221.
39. השוה לכך באבר, לקח־טוב, מבוא עמ' 51, הערה כ"ט.
40. חלק א', אות ש סי' כ"ב, הוצ' קראטאשין תר"ג.
41. Kroner, Zur Einweihung der Synagoge in Erfurt 1884. עמ' 9 ואילך.

לפרק ראשון, הערה 1

למהדורה החדשה של הילקוט (ירושלים תש"ך), הקדים בצלאל לנדאו מבוא, בו הוא רושם את הדעות השונות אודות המחבר מבלי לנקוט עמדה משלו. לפי דעתו כל מה שנאמר בנידון זה אינו יוצא מכלל השערה, שאין לה בסיס איתן. לכן הוא מסתפק בכך לרשום כל מה שנכתב על הילקוט. — המהדורה מיוסדת על מהד' ורשא משנת 1878, שמצורף לה הפירוש "זית רענן" מאת בעל "מגן אברהם".

לפרק שני, הערה 6

בשביל הוועידה הרביעית, שבה מדובר כאן קובע זליג אויערבך עקבות ארוניוס, גריץ ושטובה את השנה 1245 [1].

שם, הערה 8

האנאלות של ארפורט [2] מדברות על 180 הרוגים.
[איש אחד, זלמן מפרנקפורט, המכונה פון ברוכוולדן, נזכר במסמך מראשון לאוקטובר 1320 [3] (י"ה).]

לפרק שלישי, הערה 5

בשנת 1874 הופיעו "חידושי אגודה" לבבא־קמא בירושלים בצירוף הערות של ר' י"ח זוננפלד. בשנת תרנ"ט הוציא הרב זוננפלד את הספר לכל סדר נזיקין. — לא יכולתי לוודא את דברי רב"מ לוין [1], האומר שר' חיים הירשענזאהן הדפיס באותה שנה גם חלק של "אגודה". אמנם הורוויץ מזכיר הוצאה זו בתשובה אל ר' בנימין פוזנא [2]. — מהדו' ראשונה קראקא של"א. מהדו' חדשה ניו־יורק תשי"ז.

שם, הערה 6

על דברים שבכתב־יד לחידושי אגודה עין Steinschneider, Catalog der hebräischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg, 1878, עמ' 159 (ל"ל).

שם, הערה 7

כמילואים להערה זו רושם י"ה בעותק הפרטי שלו: השוה גם י' קולון, סי' קס"ג. בסוף שם נאמר: "המכתב דלעיל אין מנמוקי הרב הגדול אדוני מהור"ר יוסף קולון הנ"ל ורק אחד מתלמידי החסיד מהר"ר מולי"ן יצ"ו יסדו". התשובה הנדונה זהה כמעט עם תשובת המהרי"ל סי' קס"ג.

1. שם, פרק 4, עמ' 25 ואילך ופרק 8, עמ' 96 ואילך.
2. Monum. Germ. Script. vol. XVI, p. 34.
3. Böhmer-Lau. No. 150; Kracauer, Urkundenbuch I, 44.
1. אוצר הגאונים לבבא־קמא, מבוא, עמ' 9.
2. מטה לוי ב, עמ' 89.

שם, הערה 9

ליהרמייסטר אברהם נזכר גם בשנת 1331[3]. אדלר (עמ' 269) מעיר, שאין זה ברור אם הכינוי "ליהרמייסטר" חל תמיד על המלמד, או שמא הוא מציין לעתים גם את הרב. מאותו מקור (Kracauer, Urkundenbuch) מביא אדלר בשביל שנת 1339: "בר מאגיסטר"; בשביל שנת 1334 "גומפרטוס לירנמייסטר" ובשביל שנת 1384: "דוד לירנמייסטר" (ל"ל).

מיד לפני רשימה זו מביא אדלר רשימה אחרת של "Schul und Lehrmeister" שצירף אותה מתוך ספרו של ביכר[4]. שם נמצאת לגבי אחד ששמו שמעון (רב) התוספת: item einen lermeister der im sin son leret (וכן לירמייסטר המלמד את בנו)". מכאן מסתבר, שלא תמיד "לירמייסטר" פירושו רב[5].

לפרק רביעי, הערה 3

התמיהה הנזכרת בדברי ר' יוסף האן מתיישבת על־ידי גירסה טובה יותר בכתב־יד אוכספורד של יוסף־אומץ[1]. מתוך כתב־יד זה שהעתק ממנו היה ברשות של י"ה, יוצא ברור שבשנת ש"ד היה ר' יוזלמן עד ראיה למעשי גבורה נפלאים שהראו ארבע נשים וגבר אחד. בסי' תפ"ב יש לגרוס ביוסף־אומץ במקום "פ"ק": "ד"ש פ"ק". את התפילה הבאה בסי' תפ"ג העתיק אפוא ר' יוסף האן מכתב־יד של ר' יוזלמן. — סימ. מרמז כאן אל הספר: Ludwig Feilchenfeld, Rabbi Joselmann von Rosheim (Strassburg 1898) עמ' 59.

שם, הערה 4

בדבר ר' מאיר מנורטהויזן מעיר ל"ל:

פרט לר' מאיר בן הקדוש ר' שמואל מנורטהויזן נזכר כרב בשנת 1385 ר' מאיר בן הקדוש ר' ברוך הלוי מפולדה, אשר כיהן תחילה בארפורט, אחר־כך עד 1383 בפרנקפורט, 1383—1385 בנירנברג, עד 1397 שוב בפרנקפורט ועד 1404 בווינה[2]. בשעת שהותו השניה בפרנקפורט העלילו עליו עלילת שקר, בשלה חביטה אותו מועצת העיר בבית־הסוהר ורק בהשתדלותו של המלך ונצל שוחרר בכ"ג אדר קנ"ב. הוא תיקן תקנה שאסרה על כל תלמיד־חכם לשמש ברבנות עד שלא יקבל

3. שלמה אדלר, להתפתחות הוראת בית־הספר של היהודים בפרנקפורט על־נהר מיין עד לאמנציפציה, JJLG כרך י"ט, עמ' 268 ואילך.
4. שם, עמ' 268.
5. Bücher, Die Bevölkerung von Frankfurt a/Main im 14. und 15. Jahrhundert עמ' 559—567.
6. לעומת זה השוה לעיל "ציוני מבוא" אות ג.
1. עי' יעקב הורוויץ, Randglossen מס' ח', בכתב העת ישורון, 1927, עמ' 517 = ספר היובל ליום־הולדתו הששים של הרב ד"ר יוסף וולגמוט, עמ' 140; נדפס שלישית בספר־היובל לרב ד"ר יעקב פריימן, עמ' 90.
2. השוה לכך מ' גרונוולד, לקורות חייו של ר' מאיר הלוי Jüdisches Jahrbuch für ósterreich וינה תרצ"ג, עמ' 135 ואילך.

התרת הוראה מידי רב. יש סוברים שתקנה זו היתה מכוונת נגד אלה שקיבלו את משרתם מידי שלטונות נכריים. בנו דוד היה בפרנקפורט משנת 1398 ואילך. — ר' מאיר בן שמואל נתקבל במיינץ ב־30 ביוני 1365 יחד עם סבו יעקב ועם כל משפחתו של זה, לאחר מכן היה חי בקלן ונזכר בפרנקפורט בין השנים 1385—1395. בנו יעקב נמצא ב־1409 בקלן[3].

לדברי ל"ל יש להוסיף שהמאמר שב־JJLG הוא מאת הרב לאואר, ושמו: "ר' מאיר הלוי מווינה והמחלוקת על הרבנות הראשית בצרפת". לדבריו עודד ר' מאיר הלוי את תלמידו, ר' ישעיה אסטרוק בסבוי, במאבקו נגד "רבני־הכתר". במאמרו הנ"ל מבהיר לאואר את הרקע ההיסטורי ואת המשמעות של מחלוקת זו. שם הוא מתפלמס גם עם אויערבך, שניסה בספרו "ברית אברהם"[3א] להוכיח שר' מאיר הלוי היה "הרשות העליונה וראש ליהודי גרמניה" ובתפקיד זה חידש את סמיכת הרבנות והנהיג את התואר מורנו[4].

שם, הערה 9

לפי Kriegk, Bürgerzwiste (עמ' 439) היה ר' זוסלין משפירא בשנים 1394—1398 בפרנקפורט ובשנת 1433 הוא נזכר כעד ברגסטות של הפפאלצגראף אם ריין[5].

ספרו של הרב מימון ז"ל, "אנשים של צורה" (ירושלים תש"ז) מכיל בין היתר ביוגרפיה של רבו ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, בעל "ערוך השולחן". בה הוא מביא מסורת של משפחת אפשטיין האומרת שניטלטלה לספרד עם גירוש היהודים ע"י טיטוס. השם המקורי של המשפחה היה בנבנשתי. בדרך מסעם נתגלגלו אחדים מבניה אל הכפר אפשטיין (בהסן) ומכאן שם המשפחה (שם, עמ' 136). אותה מסורת גם בספרו של ר' ברוך אפשטיין, "תוספת ברכה", מהד' שניה תל־אביב תשכ"ד, כרך ב, עמ' 163 בהערה. הרב מימון מביא כמה אסמכתות לכך שר' נתן עפשטיין הוכר כגדול הדור, ואפילו מפי בעלי־הסמכא הגדולים והמפורסמים ביותר של זמנו. — לדעתו, הפרנס ר' נתן בן הפרנס ר' אהרן עפשטיין הוא נכדו של ר' נתן דידן[6]. אולם דבר זה מסתבר רק אם נקבל את טענתו של דיץ (עמ' 75), שדווקא במשפחה

3. השוה לכך י' פריימאן, לקט יושר, עמ' XLI ואילך; נויפלד, "מלומדים יהודיים בסאכסוניה ובתירינגן במשך ימי הביניים" MGWJ 1925, עמ' 292. המרמז אל Kracauer, Urkundenbuch כרך א', עמ' 264 ועוד; וממנו גם אל Geschichte כרך א', עמ' 83 וכן JJLG כרך ט"ז, עמ' 1 ואילך.

3א. עמ' 6, הערה.

4. בדיקה ביקורתית של השערה זו עי' שם, עמ' 20 ואילך. על תופעות מקבילות במחצית הראשונה של המאה הט"ו — השוה L. Rothschild, Die Judengemeinden zu Mainz, Speyer und Worms (ברלין 1904), עמ' 112 ואילך.

5. השוה רוטשילד, שם, עמ' 43 וכן דיץ, עמ' 387, מס' 17.

6. אבני זכרון, מס' 171.

זו נשאו החתנים תכופות את שם חותניהם; על מצבתו של ר' נתן בן אהרן הסר התואר "הלוי". גם מדברי דיץ (עמ' 75 ואילך) נשמע שמשפחות עפשטיין א ח ד ו ת היו חיות בפרנקפורט שלא היו לויים.

הוריו של ר' נתן היו ר' יעקב "צום שטורקה" ואשתו העפע. מאז 1428 הוא היה משלם־מסים עצמאי[8]. בשנת 1442 נאלץ ר' נתן לעזוב את העיר יחד עם אחיו שלמה, אך עד מהרה הוחזר אליה ובשנים 1447—1458 נקרא רבי וניתנה לו רשות להחזיק ששה בחורים. — על כהונתו של ר' נתן כאב בית־דין השוה "מטה־לוי"[9], לפי דעתו של ל"ל "ר' נתן היה אביה של משפחת הרבנים והחכמים הפולנית הגדולה באותו שם הפורחת עד היום הזה. ר' יהודה ליווא בן יעקב עפשטיין ששימש בשנת 1648 כדיין בלמברג היה גם הוא מפרנקפורט"[10]. נגד הנחתו זו מדברת העובדה ששמו של ר' נתן אינו מופיע בשלשלת־היוחסין המפורטת מאוד של משפחת עפשטיין שנותן ר' יהודה עפשטיין במבואו לספרו "מנחת יהודה", חידושים לגמרא (ורשה תרל"ז). המחבר מעלה את אילן־היחס שלו עד לאמצע המאה הי"ז, אך נראה שאין הוא יודע מאומה מאותה מסורת משפחתית שעליה מוסרים לנו הרב מימון ור' ברוך אפשטיין.

לפי לקט־יושר[11] היה ר' נתן תלמידו של ר' זלמן שטרן, ר' מנחם בכרך ור' פייבוש מקלן[12].

שם, הערה 13

על ר' אנזלם ושאר החכמים הנזכרים כאן השוה Stern, "Der Wormser Reichsrabbiner Anselm"[13] ר' אנזלם הוא בנו של ר' פייבוש מקלן[14]. קראקאואר[15] מצטט ממסמכי ארכיון העיר[16] את תביעתה של המועצה משנת 1450 ש"היודנמייסטר אנזלם ישלם ששה זהובים על כל אחד מתלמידיו הרבים או ישלח את כולם". נגד תביעה זו טען ר' אנזלם, שתלמידים אלה באים אליו אך ורק למען התורה ולא לשם בצע כסף (שם). אין אנו יודעים אם נעתרה בקשתו של אנזלם. — ל"ל.

7. דיץ, עמ' 73 ואילך.
8. עי' גם ביכר, עמ' 559.
9. כרך א', פרק א' סי' ב, הערות י ויז.
10. עי' L. Lewin, Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti, Frankf. a.M. 1907, p. 33, 35 = JJLG כרך ד', עמ' 323, 325.
11. מהדורת יעקב פריימן, עמ' XVII.
12. והשוה כרמולי ב־ Volkslehrer לשטיין, פרנקפורט, שנה ט', עמ' 156.
13. Festschrift zum 900 jährigen Bestehen der Synagoge zu Worms Zeitschrift f. d. Geschichte der Juden in Deutschland 1934 במיוחד עמ' 167.
14. עי' דיץ, עמ' 387, מס' 18 וכן ביכר, עמ' 543, הע' 3.
15. Geschichte כרך ב', עמ' 280.
16. Ugb. E56, Nr. 22.

שם, הערה 18

ר׳ שמעון הכהן, המכונה גם ר׳ שמעון ממיינץ, היה כאן ״הוכמייסטר״ בשנים 1463־1476. משמע — וכך סבור גם ל״ל — אין הוא זהה עם שמעון, ״מייסטר סימון מגירנברג״ הנזכר ברשימות־המסים 1424־1431 [17]. י״ה מצביע על כך שר׳ שמעון נזכר גם בכתב־יד של קלף (מס׳ 33), שרכש ש״ה הלברשטם מאוסף לוצאטו. ברלינר הוכיח ב״המזכיר״, שמוצאו של כתב־יד זה הוא מש׳ בינג־אופנהיימר [18]. כפי שמתחוור מן המאמר הנ״ל של ברלינר, המדובר כאן, כנראה, לא ב״מנהגי מהרי״ל״, אלא באוסף אחר של תקנות ומסמכים. כתב־היד מכיל גם הערות רבות חשובות לקביעת אילני־יחס. ברלינר מוסר פרטים מחייו של ר׳ זליגמן: זמן מה הוא שהה בבינגן, בפרנקפורט ובאופנהיים (1460). את שמו אנו מוצאים גם ב״מטה־לוי״ [19]. לפי זה הוא היה אב־בית־דין בימי ר׳ נתן עפשטיין; אמור מעתה שר׳ זליגמן לא שימש יחד עם ר׳ אהרן לוריא. אשר לוי מזכיר כבן־דורו של ר׳ אהרן אחד בשם ר׳ זליגמן שמהדיר זכרונות אלה, מ׳ גינסבורגר, מזהה אותו עם אביו של ר׳ יוזפא האן [20].

שם, הערה 32

לפי דיץ [21] נשא ר׳ יצחק בן אליקים את הכינוי לניג (לכניך), לפי ״אבני זכרון״. לינק [22]. כרמולי קורא לו אייזיק לינץ [23], משמע שהוא מיחס את שמו לעיר לינץ על־נהר רינוס.

בימי כהונתו של ר׳ אייזיק, חלה החרמת ספרי־הקודש בשנים 1509—1510. היא התחילה בספטמבר 1509. אחרי קריאת הצו הקיסרי הראשון בקשה הקהילה לדחות את הגזירה וזה ניתן לה, לאחר שהרבנים התחייבו בשם הקהילה שלא להחביא בינתיים את הספרים [24]. הגזירה חלה על 168 ספרים. אף־על־פי שיהודים קראו תגר על ההחרמה, נלקחו מהם, ב־9 באפריל 1510, עוד 1500 ספרים אחרים. ברם לאחר משא־ומתן מייגע קיבלה המועצה ב־6 ביוני 1510 את ״המנדט האוגסבורגי״, שציוה להחזיר את כל הכרכים המוחרמים, וכבר למחרת היום ההוא חזרו הספרים לרשותם של יהודי פרנקפורט, ולפי הנחתו של קראקאואר [25] גם אלה של יהודי מיינץ, וורמס, בינגן, לאנשטיין ודויטץ. פרטים על פרשה זו עי׳ מאמרו של

17. עי׳ ביכר עמ׳ 559, מובא אצל אדלר, שם עמ׳ 268; והשוה בריל עמ׳ 50, דיץ עמ׳ 387, מס׳ 22.
18. שם, 1869, עמ׳ 81 ואילך.
19. כרך א, עמ׳ 1, הע׳ 11 ו־17.
20. עמ׳ 20 והע׳ 78.
21. עמ׳ 387, מס׳ 29.
22. עי׳ נספח ב׳, 1556; השוה ליונשטיין, Blätter כרך ב׳, עמ׳ 25, ובריל, כרך ב׳, עמ׳ 209.
23. Volkslehrer של שטיין, שנה ט׳, עמ׳ 160.
24. השוה קראקאואר, Geschichte כרך א׳, עמ׳ 250.
25. שם, עמ׳ 263.

קראקאואר: "ההרמת הכתבים העבריים בפרנקפורט ע"נ מאין בכתב־העת של גייגר, 1887, כרך א', עמ' 160־170 וכרך ב', עמ' 230־248, ומאמרו של ל' גייגר: "המאבק נגד ספריהם של היהודים בראשית המאה הט"ז ביחס לפרנקפורט" בכתב־העת Archiv für Frankfurter Geschichte. סדרה־חדישה, עמ' 208־217. וקראקאואר, Geschichte כרך א', עמ' 248־261. גייגר מסתמך על "ספרי ראש־העיר" 1509—1510. הוא נעזר גם בדו"חות אל הרייכסטאג של שני הצירים מפרנקפורט יעקב הלר וקארל פון הינספרג משנת 1510.

בקטלוג של רוזנטליאנה[25] רשום כתב־יד, המכיל 25 עמודים, דו"ח עברי על משא־ומתן זה, אלא שהוא מסתיים כבר ב־25 נובמבר 1509.

לתיק זה נספחים גם מסמכים אחרים בכתב עברי.

שם, הערה 33

בנוגע לאסיפת־הרבנים משנת 1542 מעיר סימ. MGWJ 1879, עמ' 36 ואילך. שם מוכיח ב' ריטר במאמרו "מתוך פנקס־הקהל של פרנקפורט", שגם בפרנקפורט ההחלטה שלא להכיר בחרמות של רבנים מן החוץ אינה אלא חזרה על החלטה ישנה[27].

שם, הערה 36

מ י ס י ה: פרופ' דוד קויפמן רואה בכינוי זה, בניגוד למחבר דידן, שם משפחה שפירושו: מן האגם[28]. על דעתו השיג פרוידנטהל בספרו Aus der Heimat Mendelssohns עמ' 299. צונץ סבור ש"מיסיה" "הוא אולי שם־מקום המופיע מאז כ־300 שנים", ואוסף את כל השמות שעמהם מצא תוספת זו, וביניהם ר' זנויל דידן, רבה של פרנקפורט ע"נ מאין בשנת 1542[29].

ל"ל מעיר (MGWJ 1879, עמ' 37)): "מן הסתם ר' שמואל הוא זהה עם זה שנזכר ברמ"א ליורה־דעה סי' ל"ה, סעיף ב'. המוצא מצוין פעם אחת במילה מויא (1634—1635). ברם, ספק אם פירושו "מן האגם" (היינו מן הבודנזיי), שכן במקורות בינימיים נקרא אגם זה בשם "מדינת בודאזי"; ואם כן, הציון "מדינת זיא" מורה אולי על זיילנד; ואשר ל"מזיא" — יתכן גם שפירושו מאוביה[30].

אשר למראה־מקום של ל"ל לרמ"א — יש להשוות את הנתונים המפורטים יותר על ר' משה איסרליש בדרכי משה למקום. משם משתמע שר' שמואל מסיה היה רב

26. כרך ב', עמ' 1170, מס' 7.
27. עי' גם להלן, וכן הדיון המפורט ב־Einladungsschrift der Israelitischen Religions-schule לשנת 1897.
28. REJ כרך כ', עמ' 309, הע' 3.
29. Zunz, Gesammelte Schriften כרך ג', עמ' 112, מתוך Jüdische Zeitschrift לגייגר, במאמרו: Verfehltes Wortverständnis.
30. Brüll Jahrbücher כרך ה'—ו', עמ' 222, וכרך ז', עמ' 42 ואילך; עי' גם לוין, Salfeld, Einwanderungen עמ' 28 ואילך (= JJLG כרך ד', עמ' 318 ואילך); Martyrologium עמ' 69, 78; ראמר, JLB 1881, עמ' 159; Steinschneider, Katalog Hamburg עמ' 46.

בוורמס. שכן אם המנהג הנדון שם מקובל כדין בקהילת וורמס, הוא מסיק שכך פסק ר' שמואל (שם המשפחה מז בפרנקפורט בא, על אף ספקותיו של דיץ (Stammbuch, עמ' 189), כמעט בוודאות מן הבית zur Maise, בו היתה מגוררת משפחה זו).

שם, הערה 37

בעת ההיא פעל, כפי שמציין ס י מ., גם ר' יוסף בן ר' חזקיה יהודה הלוי, שנפטר בשנת רצ"ד[31]. דיץ מניח שר' יוסף (שפירא?) "צור אייכל" זה זהה "כנראה" עם ר' יוסף ממנטובה הנזכר כבר בשנת רפ"א.

שם, הערה 38

על אילן היחס של משפחת טריביש הש' בריל[32]. שמה של משפחה זו נגזר ממוצאה מן העיר טרואה. הראשון מבני המשפחה הידוע לנו הוא יוסף בן יוחנן, שהיה בשנת 1343 רב במרסיי. ר' יצחק בן ששת (הריב"ש) קורא לו "הגדול, פאר החכמים עטרת זקנים". אחד מצאצאיו הישירים הוא ר' נפתלי הרץ בן אליעזר טריביש, החזן בפרנקפורט. יצאו לו מוניטין כמחבר "סידור־הקבלה" הנזכר בגוף הספר. בסידור שקד, בצד מתן משמעות הקבלית לתפילות, גם על תיקון גירסאות משובשות של הוצאות קודמות. בכתביו הוא מזכיר גם כמה מנהגים ישנים שיסודם בקבלה. על שאר פעולותיו הספרותיות עי' מטה־לוי[33]. שם מוזכרת גם עבודתו היסודית על כתיבת השמות הפרטיים בגיטין[34]. מלבד כתביו הידועים שיצאו בדפוס יש להזכיר עוד ביאור על פירוש רש"י לתורה שנשתמר בכתובים ונמצא בספריית אופנהיימר (עי' קטלוג, כרך ב', עמ' 187). את שנת פטירתו אין בידנו לקבוע בדיוק. בריל[35] מניח שנפטר בין 1531 לבין 1556. — הוא גם[36] מזכיר אחרים מבני פרנקפורט שהיו כנראה מצאצאיו של ר' הרץ טריביש.

שם, הערה 46

כשנת לידתו של ר' אליעזר טריביש מניח כרמולי[37] את שנת 1491. ברם, לבסוף בטוח הוא שר' אליעזר נולד בשנת 1493, שכן בשנת 1565, כשהוא מעורב במשפטו

31. עי' נספח ב'. על פעילותו בבית־הדין עי' "מטה־לוי" א', עמ' 3, הע' 18. ועי' בריל, Jahrbücher כרך ח', עמ' 51, הע' 2 וכן דיץ, עמ' 387, מס' 32—33.
32. Das Geschlecht der Treves, ב־Jahrbücher שנה א', עמ' 87—122.
33. כרך א', עמ' 1, הע' 17 ועמ' 2, מס' 6 והע' 9.
34. עי' עמ' 21, הערה 44. בריל מציין שנכדו, ר' אליעזר בן שמואל, רבה של אופטוב, מסתמך בספרו לפרקים על סדר הגיטין שחיבר סבו (הע' 164, עמ' 188).
35. שם, עמ' 101.
36. שם, עמ' 118 ואילך.
37. Volkslehrer לשטיין, שנה ט', עמ' 159 ואילך.

של נתן שאטין נגד שמעון גינצבורג (ע' להלן) היא מציין עצמו כבן 73 שנה. הוא אומר גם, שהוא שוהה 31 שנים בפרנקפורט. אמיר מעתה, שמשנת 1541 הוא חזר לחיות בפרנקפורט, לאחר שמשנת 1531 ואילך היה מתגורר בקראקא. לפי זה יש לתקן את הנאמר אצל דמביצר, כלילת יופי, כאילו ר' אליעזר היה חי "עד שנת 1545 לערך" בקראקא.[38] ברייל[39] מציין שבשנת 1566 חתם ר' אליעזר על החלטה של קהילת פרנקפורט, כשהוא בן 73 שנה. אם כן יש לתקן את כרמוזי גם באשר לשנת הפטירה שהלה קובע אותה כ־1563. לפי המסמכים של שטרן היה חי לפחות עד 1566, משמע שהגיע עד גיל 73 לכל הפחות. — על כתביו הציבה כרמוזי (שם), היא מביא מתוך Archives Israélites של ר' אליעזר בדברי המבוא שלו לכתבי אביו שהוא ההדיר, מעלה את איון־הידס של משפחת מריביש עד לר' יוסף טרואה ז"ע[40] חוסנו היתה ב־1300 ערך בפרנקפורט. האם זה אותו ר' יוסף שבריל (ע' ההערה הקודמת) מצא אותו בשנת 1343 כרבה של מרסיי?

שם, הערה 50

עד ר' שמעון גינצבורג ומשפחתו הנקראת גם אולמא, ע' ליונשטיין Ganzburg und die schwäbischen Gemeinden.[41] אשתו הינדלה היתה בתו של ר' יצחק לינץ[42], בתו הבכירה אלה היתה אשתו של ר' עקיבא פרנקפורטר[43]. אחרי מותה[44] נשא את אחותה פרומט, שנפטרה בי"א ניסן שע"ט[45].

שם, הערה 52

שניאור זה הנזכר כאן היה בנו של שמואל, ולא של שאול. דבר זה אנו למדים מן המסמך בנספח ה. שם משפחתו: בינגא; הוא גר בבית "צום שטראוס"[46]. במצבה יש להשלים את השם, כפי שמעיר בריל, לזיסקינד; ואילו האקרוסטיכון "שלמה" שהוצע שם, ודאי אינו נכון. הוא מת בשנת 1574[47].

38. ע' שטרן בספר־היובל ליעקב פריימן, עמ' 189.
39. את טענתו של בריל שר' אליעזר (1558) נקרא על־ידי הקיסר פרדיננד הראשון להשתתף בוועדה שתעבד סדר־בחירות, דוחה מ. שטרן מחוסר הוכחות (Der Reichsrabbiner Jakob, עמ' 191). ר' יעקב נפטר בשנת 1574 ולא 1553 (ע' שטרן, שם, עמ' 192).
40. Jahrbücher כרך א', עמ' 106.
41. 1856, עמ' 261 ואילך.
42. Blätter, שנה ב'.
43. ע' עמ' 19 ונספח א, הערה 32.
44. השו' בסי' עמוד 26.
45. בשנת 1594, הש' נספח ב'.
46. נספח ב'. השוה גם Blätter כרך ב', עמ' 26 ו־42.
47. ע' דיץ, עמ' 303.
48. ע' נספח ב'; שם תיקנו לפי זה.

שם, הערה 62

בנו של ר׳ אלכסנדר היה ר׳ משה הכהן, שמת בג׳ תשרי שפ״ג[49]. הוא גר בבית ״צום קארפפן״ ונקרא ״אלוף בדורו״. ל״ל מניח, שגם ר׳ יהודא ליווא הכהן היה בן לר׳ אלכסנדר שהסכים יחד עם ר׳ משה בן מנחם לביאור על סמ״ג״ (ויניציא שס״ה). על מצבת קברו, ״אבני זכרון״ מס׳ 5553[50] שהיא כנראה שלו, הוא נקרא ״מורה צדק״. נראה, שאין יסוד לספקו של בריל[51] בנידון. יום־הפטירה הוא י״ט בטבת; את שנת הפטירה אין לקבוע גם מתוך ה״גדנקבוך״.

שם, הערה 72

עם תלמידיו של ר׳ אליעזר נמנה גם ר׳ יוסף בן ר׳ יצחק הלוי אשכנזי, שלימים נתמנה רב במיץ. על פסק־דין אחד שלו השיג ר׳ מאיר לובלין; ואילו ר׳ ישעיה הורוויץ הגן עליו. אחרית ימיו בילה שוב בפרנקפורט, מקום שם נפטר ז׳ אדר שני שפ״ח[52]. על־פי זה השלמנו ותיקנו את כתובת המצבה[53]. ר׳ חיים כהן הספיד אותו (עי׳ Loewe, Cat. Manuscr., Trinity Coll. Library כרך א׳, עמ׳ 139)[54].

שם, הערה 78

ר׳ חיים בן בצלאל מזכיר במבוא לספרו ״אגרת הטיול״, שבחורף 1568—1569 שררה מגיפה שגרמה לבריחת התלמידים (מהד׳ שניה, ורשא 1879) — ל״ל.

שם, הערה 83

הואיל והספר ״צמח דוד״ (מהדו״ פרנקפורט תנ״ב) הוא יקר המציאות, ובשל חשיבותה של משפחת גינצבורג נביא כאן את הנאמר על ר׳ שמעון גינצבורג ועל חתנו ר׳ עקיבא פרנקפורטר כלשונו:

ש מ ״ ו: ״חכם חרשים ונבון דעת, למדן, נדיב, חסיד ועניו מאוד ומרוב חסד ד׳ שהיה עליו התעשר עושר גדול בכמה פעמים מאה אלפים זהובים אשר עושר גדול ורב כמוה לא היה בדורותינו באחד מבני עמינו באשכנז, גם אבותינו לא ספרו לנו. והוא עלה אל האלקים זקן ושבע ימים קרוב לשמונים שנה בשנת שמ״ו. והניח אחריו ברכה בנים הממלאים את מקומו אנשי אמת חכמים נדיבים ומביני מדע״.

ש נ ״ ז: ר׳ עקיבא מפ״פ דורש טוב לעמו בק״ק הנ״ל והי׳ חתן הקצין שמעון

49. השוה נספח ב׳.
50. ״אבני זכרון״, עמ׳ 662.
51. שם, עמ׳ 223.
52. עי׳ ש׳ אונא, כרך א׳, עמ׳ 46, מס׳ 39 (נספח ג׳).
53. ״אבני זכרון״ מס׳ 5768, השוה נספח ב׳.
54. הערה זו לקוחה בחלקה מהערותיו של ל״ל. — ביוגרפיה של ר׳ יוסף אשכנזי עי׳ Jewish Encyclopaedia כרך ב׳, עמ׳ 198.

גינצבורג הנזכר למעלה, נתבקש לישיבה של ביולה בשנת ש"ם ט"ב ושמעני התחלות הקופות.

על מוצאה של משפחת גינצבורג ניתן להתחקות עד למאה הט"ז ועד לעיר גינצבורג ב. בשנת 1623 ארעה בגינצבורג רדיפת־יהודים ג. לפי Archiv fur die Geschichte des deutschen Buchhandels כרך ח', עמ' 5 היה שמעוני גינצבורג מתגורר גם בשיואבן ונתן לאחיינו שמעון "ציר גזיזה" בפרנקפורט בהקפד אלף זהובים להדפסת התלמוד ד. השם שמעון שכיח במשפחה זו כפי שמסתבר מן הנתונים של ריונשטיין (שם), ויש להניח שזה הנזכר בס עמ' 11 הוא שמעוני גינצבורג אחד. שהרי כפי שמציין המחבר בעמ' 27 הערה 84 מריבתו של שמעוני דיקן דילה בשנים 1564 — 1566, ואילו שמעון האחר לא נפטר אלא בשנת 1633 ה. על יחסי־משפחה הדוקים של המשפחות גינצבורג—גרינהוט אל הרמ"א — מעיד שער ספרו של ר' דוד גרינהוט "מגדל דוד".

שם הערה 87

אור לכ"ו תשרי שפ"ו נפטרה בתו רעכיל, אשתו של ר' אהרן ייעצריר "העשיר והחכם". — ר"ה ו.

שם הערה 91

ר' שמעון בן יצחק הלוי נקרא אצל לוין "אושבורג" (שם עמ' 115). הוא הדפיס בקראקא שמ"ט את ספרו דבק־טוב ז.

שם הערה 95

ר' אליהו רואנץ, שחתם גם "ר' אליהו אשכנזי", נתכנה גם "בעל־שם" והורות היו לו רבות־הדליפות. על סמך שו"ת "חוט השני" סי' כ"ב מניח ריונשטיין במאמרו

55. יעי' לעיל הערה 50, שם כבר רמזנו אל ריונשטין Blätter. שנה ב'.
56. השווה לוין, "הגירה גרמנית אל גטאות פולניות", חלק ב', ב־ JJLG כרך ה', עמ' 76, בפרט הערה 3 שם.
57. השו' בריל, וכן דיין, עמ' 132 — תיאור מפורט של הוצאת התלמוד בזל של"ד—ש"ב. השו' Prijs: Die Basler hebraäischen Druck עמ' 188—210.
58. ב"גדנקבוך" נזכר "הגאון ר' שמעון בן ר' שלמה בן ר' מאיר" (1624 — עמ' 4, מס' 25) ובשנת 1633 (עמ' 104, מס' 52) "החכם ר' שמעון בן ר' יעקב גינצבורג". זה האחרון היה לפי בריל (עמ' 153) לפנים רב בשאטלס. השווה נספחים ב'—ג'.
59. עי' ההערה הבאה.
60. אבני־זכרון מס' 550; "גדנקבוך" עמ' 30, מס' 65. ועי' נספחים ב'—ג'.
61. חיבר ספר "מסורת המקרא" שיצא בלובלין של"א. — סימ. מפנה לשטיינשניידר־ברודי עמ' 2599, ששם שם־המקום הוא אשנבורג. עי' גם לוין (שם, עמ' 115 הע' 2). א. פ. מפנה אל I. Zedner. Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum. מס' 4678.

Das Rabbinat in Hanau[62] שאביו ר׳ משה נפטר בשנת 1618 בפרנקפורט (ב״אבני זכרון״ אין מצבה שלו). לפי לויזון (״נפשות צדיקים״ עמ׳ 59 ואילך) נולד ר׳ אליהו בשנת שט״ו בפרנקפורט; העתיקה גם Jewish Encyclopaedia[63] על־סמך הביבליוגרפיה של א׳ עפשטיין בנספח לספר ״משפחת לוריא״ (ווינה תרס״א) נקבעת ב־Zeitschr. f. hebr. Bibliographie (כרך ז׳) כשנת־לידתו שנת 1564, ואילו ליונשטיין (שם) מתוך מראה מקום אל נויבאור, קטלוג, מס׳ 2240 קובע את יום הולדתו בכ״ג אייר שכ״ה. מצד אביו היה ר׳ אליהו נכדו של ר׳ יוזלמן איש רוסהיים (ומכאן שהיה מצאצאי רש״י) ומצד אמו היה נכדו של ר׳ יוחנן לוריא. מילואים לאילן־היחס הנמצא אצל ליונשטיין[64], ניתנו לנו באחרונה באילן־היחס של אחד מאחרוני צאצאיו. יועץ־המשפטים ד״ר אליהו שטראוס, שנפטר במינכן בשנת 1933, חיבר שלשלת היוחסין לרגל יום הולדתו השמים של אביו, שמואל שטראוס, בקרלסרוהע (בשמו של נדבן זה קשורה בניית ״בתי שטראוס״ בירושלים). בעבודה זו של שטראוס[65] מתברר גם קשרה של משפחת ר׳ יוזלמן עם המשפחות טריביש ולוריא. קודם ל־1594 היה ר׳ אליהו גר שנים אחדות בקראקא, כדי ללמוד קבלה מפי ר׳ מנדל בן ר׳ אביגדור. מאותו זמן בא ספרו ״אדרת אליהו״, בו השתמש בביאור קבלי של רמ״א לזוהר. — הנחתו של דמביצר ״כלילת יופי״, שר׳ אליהו היה בעת ההיא גם תלמידו של ר׳ ליווא מפראג — נראית לליונשטיין[66] לא מבוססת די צורכה. בשנים 1594 — 1599 שהה שוב בפרנקפורט. בשנת 1599 עבר לגור בבאזל, מקום שם הוציא לאור אחדים מספריו; פרטים על עבודתו המדעית נותן גם לויזון[67]. מ־1600 — 1604 ושוב מ־1622 — 1636 היה ר׳ אליהו גר בוורמס[68]. א׳ עפשטיין במאמרו ״ספרי־המנהג של וורמס[69] מזהה אותו עם ר׳ אליהו בן ר׳ משה ״גריזה״, המובא לפרקים בספרי־המנהג של ר׳ ליווא; אמנם, את הכינוי גריזה הניתן לו כאן אין בידו של עפשטיין לבאר[70].

ר׳ ליווא קורא לו ״החזן והגאון האציל״. יש להניח שבוורמס היה בתחילה חזן ולאחר־מכן ראש־ישיבה ובאופן זמני גם ממלא מקומו של הרב (עי׳ עפשטיין, שם). ברבנות של פולדא שימש מ־1604 — 1609 ומשם עבר לגור בהנויא, מקום שם כיהן כרב עד לשנת 1615; באותה שנה בא מחמת מהומות שפרצו בהנויא יחד עם פליטים אחרים למיינץ, ושם אירגן מחדש את הקהילה[71]. כשוך הסערה

62. JJLG, כרך י״ד, עמ׳ 3, הערה 2.
63. כרך ח׳, עמ׳ 143.
64. שם, עמ׳ 45.
65. Bulletin des Leo-Baeck Instituts. שנת 1963, גליון 21, עמ׳ 52 ואילך.
66. שם, הע׳ 3.
67. שם, עמ׳ 60.
68. עי׳ גם Memoiren des Ascher Levy. עמ׳ 21 ושם הע׳ 86.
69. ספר־זכרון לקויפמן, עמ׳ 296 ואילך.
70. עי׳, למשל, ליווא, קכ״ד ע״ב, משנת שס״ג.
71. עי׳ Salfeld, Bilder aus der Vergangenheit der jüdischen Gemeinde Mainz, מיינץ 1903, עמ׳ 37.

חזר ר' אליהו להנויא. להלן אנו מוצאים אותו עד 1622 בפריידברג; אולם אין לנו ידיעה מתי הוזמן לשם [72]. בשנת 1622 חזר לוורמס שם נפטר בכ"א תמוז שצ"ג לויזון (עמ' 59) הדפיס את כתובת מצבתו, שאז היתה עדיין קיימת.

שם, הערה 101

לאסיפת הרבנים משנת 1603 הקדיש ד"ר מ' הורוויץ מחקר מיוחד ומפורט, Die Frankfurter Rabbinerversammlung vom Jahre 1603 [73], שם פורסם בפעם הראשונה הנוסח העברי המקורי של זכרון־הדברים, בעוד שמ' שטרן לא פירסם קודם לכן אלא תרגום [74] (למחקר זה מרמז א"פ וכן סימ. בעותקים הפרטיים שלהם). על־סמך מחקר זה תיקן הרב הורוויץ אי־אלו תיקונים בעותק הפרטי שלו, שכאן שילבנו אותם בלא סימון מיוחד. הם נוגעים לנוסח ההחלטות ולזהות הותמיהן. בעותק הפרטי צויין כי "רק עתה (2 בדצמבר 1886) נמצא המקור העברי המשמש יסוד לתיקונים אלה. גם כאן רשום התאריך 1603. שם מצויינים ההבדלים בין המקור לבין התרגומים, שחוברו על־ידי שלושה מלומדים; באמצעות מסמך זה מוכיח הרב הורוויץ שבנקודות רבות מהווה זכרון־הדברים שבידנו הזרה על החלטות קודמות. גם באשר לחתימות מחדיש לנו המקור כמה דברים. כאן נציין רק את החילופים בשמותיהם של נציגי פרנקפורט: במקום "Moses zum Schwert" מופיע כאן: משה בן ההבר ר' יודא אופנהיים; במקום Aron zum Fröhlichmann בא כאן: "אהרן בר נתן", ו־ "Abraham zum roten Löwen" נקרא כאן: אברהם בר אליקים.

החותם מס' 10 הוא כנראה, ר' זליגמן הנזכר ב"מטה־לוי" [75] כאב־בית־דין, והבא ב"יוסף־אומץ", סי' תשכ"ט, יחד עם ר' חיים כ"ץ. לפי דיץ [76] הוא נפטר בשנת 1617; מצבתו, שעליה הוא נקרא ר' אהרן עזריאל זליגמן, נושאת את המספר 475 [77]. הורוויץ ודיץ מניחים שהוא היה חתנו של ר' הרץ טריביש [78].

שם, הערה 109

על ה"מוסר קרויס" השוה (פרט למקומות המצוינים כאן ופרט ב"יוסף־אומץ"

72. עי' ליונשטיין, שם, עמ' 4, הע' 1.
73. Einladungsschrift der israelitischen Religionsschule (פ"פ 1897, עמ' 3—30).
74. עי' Der Hochverratsprozess gegen die deutschen Juden im Anfange des 17. Jahrhunderts בתוך Monatsblätter für Vergangenheit und Gegenwart des Judentums הוצ' קניגסברגר, 1890—1891.
75. כרך א', עמ' 3, הע' 10 ו־14.
76. עמ' 389, מס' 68.
77. עי' להלן נספח ב'.
78. על אסיפת הרבנים וזכרון דברים שלה — השוה קראקאואר, Geschichte כרך א', עמ' 330 ואילך ונספח ד', שם עמ' 440 ואילך.

לאויערבך גם קראקאואר, Geschichte כרך א׳ עמ׳ 330 ואילך, והמאמר של כרמולי הרשוש שם "Wanderungen im Gebiet jüdischer Vorzeit" בכתב־העת "בן־חנניה", שנה ג׳, עמ׳ 512 ואילך.

שם, הערה 111

ביוגרפיה של ר׳ ישעיה הורוויץ נותן ר׳ פינחס פסיס בספרו "עטרת הלויים"[79]. לדבריו אביה של המשפחה הוא אחיו של ר׳ אברהם הלוי מברצלונה. פסיס מתאר את קורות המשפחה מאז הופעתה הראשונה בפולניה. על סדר דורות הגאונים למן ר׳ ישעיה הראשון — השווה גם את המבוא לסידור "שער השמים" מאת נכדו של ר׳ ישעיה השני וכן שטיינשניידר, Catalog Bodleiana, מס׳ 2242[80].

ס י מ. מפנה אל ל׳ פרומקין "אבן שמואל" והמילואים לכך מאת א׳ ריבלין. ריבלין מצטט רשימה בעותק הפרטי של פרומקין, שלפיה חי ר׳ אברהם אלמושנינו בשנת שנ"ב לערך בירושלים והגיה בפרנקפורט ספר קבלי שחיבר בירושלים. לשון הרשימה הוא: "ראיתי באוכספורד (Mich. 416,01,209) העתק של קונטרס שהיה מקניינו של חכם שבא מפרנקפורט לירושלים . . . ר׳ אברהם אלמושנינו שהעתיקו מתלמיד של ר׳ י׳ אשכנזי". שם מובאים גם שמותיהם של כמה מבני משפחת הורוויץ שחיו בארץ ישראל, הם ופעולתם הספרותית[81]. לאחר שר׳ ישעיה למד בנעוריו מפי אביו ר׳ אברהם הלוי, הלך, כבחור, אל בתי המדרש של פולניה ויצק מים על ידי מהרש"ל ומהר"ם לובלין.

ס י מ. מצביע על מאמרו של פרלס "תולדות היהודים בפולניה"[82]. שם מספר פרלס שר׳ ישעיה נקרא בשנת 1612 לפוזנא, אולם נגד זה יש להעיר על העובדה שהובאה לעיל עמ׳ 33 שבשנת שע"ה כתב ר׳ ישעיה את ההסכמה ל"גנת אגוז" שהופיע בשנת שע"ח בהאנווה. לפי גליקסברג, "הדרשה בישראל" (תל־אביב ת"ש, עמ׳ 190), בא ר׳ ישעיה לפראג כבר בשנת 1614 (בלי ציון מקור). בריל מניח ש"לכל המאוחר בשנת 1615 הוא נקרא לפראג, שכן בשו"ת 'חוט השני' כבר מדובר על בחירתו כעל דבר בטוח ומחבר תשובות אלה, ר׳ אברהם שמואל בכרך, נפטר לפי לויזון[83] בשנת 1615". לפי אשר לוי[84] הוא החליט בשנת 1618 לעלות לארץ ישראל. — ל"ל מציין על־סמך Wettstein, Quellenschriften (עמ׳ 29) שבאותה שעה הוזמן ר׳ ישעיה לשמש ברבנות הן בפוזנא והן בקראקא (את התאריך המדוייק אין בידנו לקבוע), אבל הואיל וההליט לעלות לארץ־ישראל דחה את שני המינויים. גליקסברג (שם) מספר, שר׳ ישעיה הגיע בנובמבר 1621

79. ורשא תרס"ב, פרק ב׳, עמ׳ 22 ואילך.
80. על בנו ונכדו שגרו שנ׳הם בפרנקפורט — השוה לעיל עמ׳ 51—49 ועמ׳ 66—64 ומה שצויין שם לנספח א׳.
81. כרך א׳, עמ׳ 146 וכרך ג׳, עמ׳ 256 ועוד.
82. MGWJ 1865, עמ׳ 70 ואילך.
83. Epitaphien עמ׳ 52 ואילך.
84. Memoiren עמ׳ 20.

לארץ ישראל; דבר זה עולה בד בבד עם דברי המחבר דידן שקרא, כנראה, במקורו העברי את התאריך שפ"ב. בריל מציין שבאיגרתו מא"י הוא דרש שהקהילות "יאסרו איסור נמרץ את השימוש בבגדי משי" וכן משחקי קלפים ומשחקי לוח (שם). קברו של ר' ישעיה נמצא בטבריה סמוך לקברו של הרמב"ם ועד היום רבים באים להשתטח עליו.

שם, הערה 122

עם בית־דינו של ר' ישעיה הורוויץ נמנה גם ר' אהרן לוריא, כפי שמסתבר מ"מטה־לוי"[85]. בהערה 12 (שם) חל כנראה שיבוש: אסור להחליף את ר' אהרן בן יהושע משה לוריא עם ר' אהרן בן שמואל דידלסהיים, שבו מדובר עמ' 41 בספר. ר' אהרן לוריא נפטר בי"ז תשרי שע"ד[86], בעוד שר' אהרן דידלסהיים נפטר ב' שבט שצ"ט[87]. אביו של ר' אהרן לוריא היה, כפי שמוסר דוד קויפמן[88], רב בוורמס ודודנו של ר' שלמה לוריא. — א"פ מציין, שר' אהרן כתב הסכמה לספרו של הלה "ים של שלמה" (פראג שע"ה), ובה הוא חותם כדיין. ר' אהרן וכמה חכמים אחרים מפרנקפורט נזכרים ב"זכרונות" של אשר לוי (עמ' 21); "את כולם הוא הכיר ובעונותינו הם מתו במשך עשר שנים"[89].

שם, הערה 124

ר' משה מנדלס קורא עצמו גם בכרך. — מן המובאה שהמחבר מביא אותה כאן אין להוכיח אלא זאת, שר' יוסף האן הכיר בו כ"גאון ואחד מחכמי עירנו". ואם מדובר בהקשר זה על רב ראשי מבלי שייזכר שמו, אלא שמטעימים כי "גם ר' משה טרח בעניין זה", הרי נמצאנו למדים שלא הוא שימש כאן רב ראשי כפי שסבור בריל. לטענה זו של בריל כותב ל"ל: "צונץ ודמביצר בטוחים בדבר, ואילו אחרים מטילים ספק. בהיותו צעיר כיהן כרבה של ז'דלוב. בשנת 1619 עמד ר' בנימין בעל שו"ת "משאת בנימין" בקשר אתו (עי' שם סי' ק"ט); ר' בנימין מפנה איגרת זו אל ר' מנחם לולדימיר. בשו"ת "חינוך בית יהודה", סי' ע"ו (בלי ציון השנה) הוא נקרא רב של פוזנא".

אשר לוי מוסר ברשימותיו (בין 1616 לבין 1622) שאחרי פטירתו של ר' אפרים לונטשיץ בשנת 1619 נתמנה הוא ראש־ישיבה ורב ראשי בפראג. ברם, לוי אינו כותב מאומה על כך שר' משה מנדלס היה גם בפרנקפורט, דבר שהוא מוסר על כמה הכמים אחרים. "פסח שצ"ו — ממשיך ל"ל — הוא כיהן כבר בפוזנא ושם נפטר קודם פסח ת"א". בהסכמה שכתב לסידור "שער השמים" הוא מתייחס אל

85. כרך א', עמ' 2, מס' 9 ועוד.
86. נספח ב'.
87. נספחים ב'—ג'.
88. D. Kaufmann, R. Jair Chajim Bacharach und seine Ahnen (Trier 1894)
89. עי' שם גם הערותיו של המהדיר, מ' גינסבורגר.

הסכמתו של ר' יואל סירקיס משנת שצ"ו. בקובץ הסליחות (קרקא תכ"ה) נדפסות שלוש תפילות מיוחדות, שנתחברו לרגל מגיפת אבעבועות; אחת מהן, הסליחה הפותחת "מושל בעליונים", היא משל ר' משה[90]; היא נתקבלה במנהגיהן של קהילות פוזנא, פראג, וורמס ואלזאס. ל"ל מזכיר להלן שני כתבי־יד מתוך האוסף שלו וכן מקומות אחדים מספרי־הפרוטוקולים בפוזנא.

דוד קויפמן מונה את ר' משה מנדלס עם גולי ווינה משנת 1670[91]. משה זה אינו הרב הנידון כאן, שכן ר' יוסף האן כבר מוסיף לשמו: "ז"ל". ר' יוסף האן השלים את ספרו כבר קודם לכן. השוה גם פרנקל, "כור הזהב משפחת פראנקעל", ניו־יורק 1928, עמ' 72. — ל"ל.

אשתו של ר' משה נפטרה בשני של ראש־השנה שפ"ג[92].

כאחרון נזכיר מתקופה זו את ר' שמואל בן ר' פייבוש מאוסטרוב, שלפי אשר לוי (עמ' 21) בא בשנת 1616 לפרנקפורט אך שהה בה שנה אחת בלבד. לאחר מכן נקרא אל עיר מולדתו, שם ירש את כיסא אביו. (בשל קוצר שהותו בפרנקפורט מסתבר גם שכאן אין מזכירים אותו כלל. מן הסתם לא נמצאה בפנקס הקהל רשימה על פעולתו). הוא נזכר גם כרבה של פשמישל (ל"ל). גם אצל Wettstein, Quellenschriften שמו אינו נזכר.

לפרק חמישי, הערה 1

לכבוד יום הולדתו השבעים של פרופ' דוד סימונזן בקופנהגן פירסם יוסף פישר בספר־היובל המוקדש לו[1] את אילן־היחס של משפחת סימונזן. האבות מצד האם הם מצאצאי משפחת האן בפרנקפורט. הראשון מבני המשפחה שהגיע בצעירותו מפרנקפורט לאלטונה היה משה שמואל זנויל בן יעקב האן (שם). פישר מסביר שם שהשם המקורי האן יסודו בכך ש"העשיר ר' מאיר וורמס "צור רוטן רוזה" (לשושנה האדומה)[2] בנה בשביל חתנו אלחנן בן אורי ופוגלה אשתו את הבית "צום האן". פישר טוען ש"האן הוא קיצור של השם אלחנן, ואם כן, שמו הראשון של הבית היה "האן" סתם ורק לימים הוא נקרא "צום רוטן האן". אלחנן זה נפטר בי"ג אלול ש"ו[3]. ברם, הנחתו של פישר אינה סבירה כלל, כיון שגם הנכד — דבר שגם המחבר דידן מציין אותו — מכנה את סבו רק בכינוי "נוירלינגן" (שלהי ההקדמה לספר "נהג כצאן יוסף"). גם שאול אש בספר־הזכרון לאליעזר שמיר[4] מטעים שר' יוסף חותם רק על הסכמה אחת בכינוי האן. העובדה

90. ל"ל לפי Zunz. Literaturgeschichte, עמ' 430.
91. Geschichte der Wiener, Exulanten. ב־ Magazin für die Wissenschaft des Judentums, כרך י"ז, עמ' 304.
92. עי' ק. ליבן, גל־עד, מס' 165.

1. קופנהגן 1923.
2. עי' דיץ, עמ' 138.
3. עי' להלן נספח ב'.
4. קובץ, עמ' 155, הע' 2.

שבמצבת קברו הוא מכונה האן[4] באה ללמדנו שבתוך הקהילה הוא היה ידוע עם כינוי זה (על שם בית־מגוריו). — בעוד שדין כותב: "נראה שמכורת המשפחה היתה die Reichsstadt פרידברג", מסיק אש בן השם נוירילנגן שהמשפחה באה לפרנקפורט מן העיר נוירילנגן בבאוריה, שאז (עד 1803) היתה Freie Reichsstadt.

שם, הערה 2

על ר' יצחק אנו שומעים אך מתוך הערות־אגב ב"יוסף־אומץ": בסי' תתמ"ב מזכיר ר' יוסף שאביו התפרנס בדוחק ממסחר ספרים, אך הקפיד הקפדה מעולה על קידוש ימי חול־המועד. מסי, רי"ז נשמע שר' יצחק הדפיס מחדש רק תפילה אחת מספרו של ר' חיים די לונזאנו ולא, כפי שטוען בריל, את הספר כולו.

הוא מזכיר[5] שאח זה לימד אותו שני כללים של הלוח הנוצרי. בהקדמה הוא מספר, שאחיו "האהוב" ר' אייזיק סייע לו בחיבור ספרו ובסידורו.

שם, הערה 14

תיאור מפורט של מהלך מרד פטמילך, המאורעות וכל התנועה העממית שהביאו לידי פריצתו — נותן קראקאואר במאמרו "גורל היהודים בפרנקפורט ע"נ מאין בימי מרד פטמילך"[6]. נוסח קצר של מאמר זה כלל הדו"ח של בית־הספר פילנתרופין לשנת 1892. נוסח אחרון זה הניח קראקאואר ביסוד הפרק המקביל בספרו Geschichte כרך א', עמ' 358 ואילך (עי' שם, הע' א').

שם, הערה 18

עם אלה שקבעו את צום י"ט אדר נמנה גם ר' שמעון בן שלמה הכהן גינצבורג, שהניח אחריו פירוש למרדכי. נמסר, שר' שמעון נפטר בט' סיון שפ"ד (ל"ל). — ב"גדנקבוך"[8] צוין כבנו של ר' שלמה בן יאיר אך לא ככהן. שם משפחתו שם: ריזמן[9].

שם, הערה 42

כפי שניכר ממה שמובא להלן, כתב ר' יסף האן בשנים 1630 — 1634 עוד

5. עי' נספחים ב'—ג', 1637.
6. עי' קמ"ו ע"א (הוצ' תרפ"ח, עמ' 259).
7. Zeitschrift für die Geschichte der Juden הוצ' גייגר, כרך ד', עמ' 127—169; 319—365; כרך ה', עמ' 1—26.
8. עמ' 4, מס' 25.
9. ברם, השוה לכך אבני־זכרון מס' 518; נספחים ב'—ג', דין עמ' 134, מס' 218; ליונשטיין, Blätter. כרך ב', עמ' 57, מס' 95.

מילואים לספרו. בספר־היובל ליום הולדתו השבעים של הרב ד"ר יעקב פריימן [10] נותן י"ה שתי השלמות ל"יוסף אומץ", שיש בהן עניין תרבותי—היסטורי. במאמרו: "מתוך כ"י אוכספורד של יוסף אומץ". (נראה שזהו אותו כתב־יד מקורי של הספר אשר עליו אומר ר' יוסף קאשמן הנזכר לעיל, בהקדמתו לספרו "נהג כצאן יוסף" ש"נמצא בביבליוטעק של הגאון המפורסם נשיא דא"י ואב"ד דק"ק פראג ומדינת פיהם אשר יש לו בהנובר"). תרגום גרמני לחלקים העיקריים של טכסט זה נותן י"ה בגליון אוגוסט של Frankfurter Gemeindeblatt משנת 1931 [11]. שתי פסקאות אלו הן מן החלק השני של הספר, מן הפרק "סדר הלימוד בעצמו" [12]. כתב־יד זה נכתב בשנת שצ"ד [13] ומתייחס למצב בשנים 1630 —1633.

כאן נמסור מקומות אחדים כלשונם. בפסקה הראשונה מסביר ר' יוסף האן את המשנה אבות ב' י"ד. "ודע מה שתשיב לאפיקורס", כדרכו של מדרש שמואל: "שלא תתחיל לפלפל עם האפיקורס, רק אם יבוא אליך להקשותך תדע מה שתשיב לו שלא יתחלל שם שמים, וזהו דקדוק לישנא "מה ש ת ש י ב לאפיקורס", ומלישנא "ודע" דקדק שמה שתשיב לו, צריך שיהיה מידיעת עצמך בשכלך, אבל אם תשובתך אינה מלבך רק באה לך מספר או מקבלה, אזי תיכף כשיבא האפיקורס להקשות לך דבר על תשובתך נאלמת דומיה, ולא תדע מה להשיב לו" ברם, ממשיך ר' יוסף: "זה פירוש משנה זו שנשנית בימי החכמים הקדמונים ז"ל, שהיו האומות עובדין אז לחמה וללבנה ולכוכבים וכיוצא, והיו אותם האדוקים בהם עמלים להסית ולהדיח ישראל לעבודתם והם האפיקורסים, אבל האומות בזמן הזה אשר בקרבם אנו יושבים, יש לומר שאפילו האדוקים שבהם לא הוו אפיקורסים אשר שהם מודים בה' אלקים חיים ומלך עולם הבורא שמים וארץ, רק שהם משתפים דבר אחר עמו. אכן אנחנו שקבלנו עלינו בתורת משה אמת אחדותו יתברך מחוייבים אנו למסור נפשנו אפילו על השיתוף... ולכן אנו מחויבים לידע... ולהשיב על הכפירה הגמורה".

בפיסקה השניה מדבר ר' יוסף על משמעות האמור לעיל ב ז מ נ ו, שכן עתה נאלצו היהודים, תחילה בפראג ולאחר־מכן בוורמס ובפרנקפורט, להאזין להטפותיהם של הכמרים הנוצריים. "השתנויות בקלאשטר קרמליטר" (שינויים שחלו במנזר הכרמליים) וכן שאר קשיים בחייה הפנימיים של האוכלוסיה הכשירו את הקרקע להסתת כהני־הדת הקתולית נגד היהודים — הסתה הבאה לביטוי גם בשפע של כתבים שהופיעו אותה שעה.

לפיכך נותן לנו האן שלושה כללים כיצד לנהוג בנסיבות אלו. "ה א ח ד: כשישאל לו אחד על דבר מספרי המקרא, זאת ישיב אל השואל שעל כרחו יודה שהביבל, היינו ספרי המקרא, שבכתב גלחות שבידם הועתקו מלשון הקודש שלנו,

10. ברלין 1937, עמ' 78 ואילך.
11. שם תמצא את הפרטים.
12. מהדורת תרפ"ח, עמ' 269 ואילך.
13. Neubauer, Catalogue of the Hebrew Manuscripts, No. 908.

ואם כן, אם אינו מבין לה"ק, אל ישיב לו, כי אפשר שבהעתקתם יש שינוי קצת בלה"ק... וע"י תשובה זו דחיתי כמה פעמים מאתי הויכוח בספינות שהלכתי שם עם הרבה ערלים... כלל הב': אם השואל איש יודע ספר בלה"ק כתבו הזה"ל כלל לאמר: כל מקום שפקרו תשובתם בצדן, וכן אמרו כמה פעמים: שפיל לסיפא דקרא... הכלל הג': שמתוך ספרים שעליו בנוי כל יסודם שקוראין אונגליא מוכח להמעיין ובקי בו סתירה לרוב דבריהם, וגם הרבה סתירות מניה וביה מקפיטל לקפיטל, לכן הרגיל אצלם טוב לו שיהיה בקי בספרם הנ"ל. והוא מסיים בתקוה שהקב"ה יהיה עם פיו של המתגונן על אמונתו שכן כלשון הגמרא[14]: הבא לטהר מסייעים אותו.

י"ה מראה בעזרת חומר תעודתי רב וכן מתוך הספרות של הדור, מה הניע את ר' יוסף לשלב את הפסקאות האלה בספרו לאחר שכבר נחתם. בעיקר הוא מביא פרטים על גל שנאת היהודים, שאיים אותה שעה על כל יהודי מערב אירופה ולא נעצר גם לפני שערי פרנקפורט. במידה רבה היא תוצאה של מאבק הכנסיה האוונגלית נגד הקתוליציזם. (י"ה אינו מצטמצם בדיון זה בזמנו של ר' יוסף, אלא מתאר את המצב במשך המאה הי"ז כולה). —

כפי שמתואר ב"יוסף־אומץ" — כפו על היהודים להאזין להטפות נוצריות, אנו שומעים גם מתוך ספר זכרונותיו של אשר לוי, בן לאותו דור (עמ' 61); עובדה זו לא היתה ידועה למהדירים של הזכרונות, ורק מכך אפשר להבין את הערתו מס' 204 (שם) שאינה הולמת את המציאות[15].

שם, הערה 48

ר' מאיר רויטלינגן נזכר גם אצל אשר לוי בזכרונותיו הנ"ל בין חכמי פרנקפורט[16]. אצלו וכן אצל דיץ[17], הוא מכונה מילר. ב"גדקנבוך" מנוקד כינויו: מאיר מילר[18] (מ' צרויה מופיעה שם פעמים אחדות!). הוא נפטר בי"ט אלול ש"צ (ולא שצ"א); לפי זה תוקן ב"אבני־זכרון". לפי "גדנקבוך" הוא היה חתנו של משה בינגא[19].

שם, הערה 51

ר' מנחם בן חנן מהאנאו נתכנה, לפי בריל, בשם המשפחה בכרך. לפנים היה רב בפולדא (שם). גם אצל לוי[20] נזכר בשם "ר' מן בהאנאו". ליונשטיין במאמרו

14. שבת ק"ד ע"א.
15. שאול אש האיר בקובץ הנ"ל שינויים במהדורא־קמא על רקע היסטורי.
16. שם, עמ' 21.
17. שם, עמ' 203.
18. שם, עמ' 68, מס' 71.
19. עי' להלן נספחים ב'—ג'.
20. זכרונות, עמ' 21 והע' 93.

"רבנות האנאו" [21] חושב אותו לבנו של ר' יעקב אלחנן הנזכר לעיל. ר' מנחם נפטר ב' שבט שצ"ו בהאנאו (עי' שם). ליונשטיין (שם) מניח שר' משה בכרך, שנפטר, לפי "אבני־זכרון", בשנת שצ"ט [22], היה בנו של ר' אלחנן, ואלחנן זה שנפטר בשנת תכ"ה [23] היה נכדו.

לפרק שישי, הערה 1

לר' שמואל בן יוסף הילדסהיים מעיר ליונשטיין [1], שכמה מן ההסכמות נחתמו ביד הדיין שמואל בן אברהם הילדסהיים בפרנקפורט, ולכן הוא מניח: "כנראה שני אנשים שונים יש כאן" [2]. בדבר השם אליסום השווה ליונשטיין [3]. לאחר כמה נסיונות (גם מצד חוקרים אחרים) הוא מסיק שהכוונה היא ל- Alesheim שבפרנקוניה המרכזית, או הכוונה ל- Alsheim בהסן.

שם, הערה 2

ישראל הייל־פרין במאמרו "מחלוקת בפרנקפורט דמיין" [4] השתמש בפנקס־הקהל הנזכר כאן. לדעתו לא הכריע ר' שמואל לבדו בשאלה זו, שכן פסק־הדין נוקט לשון רבים. תאריכו ז' שבט שע"ח. באותו חודש נבחר ר' שמואל. מלבדו נתמנו כבוררים, על־פי הסכם עם שני הצדדים לפני גזברי העיריה, הרבנים של מיץ (ר' יוסף אשכנזי) ושל פולדא (ר' אהרן בן ר' משה שלום).

על הראשון השוה REJ [5]. הוא נפטר ז' אדר ב' שפ"ח בפרנקפורט [6]. עליו אנו שומעים גם מאשר לוי [7]. הוא קורא לו: "מורי ורבי הגאון הגדול בישראל...". הערת המו"ל מרמזת על המימור־בוך של מיץ; שם צויין שר' יוסף שימש ברבנות במיץ ובקהילות אחרות למעלה מששים שנה. המימור־בוך משבח את נדבנותו ואת טוב לבו וגם "אומרים שתיקן תיקונים טובים".

ר' אהרן שמואל בפולדא הוא בעל "נשמת אדם", ספר הדן במהות הנפש ובמוצאה. תרגום גרמני כמעט מילולי של פסק־הדין הנ"ל נותן קראקאואר ב- Zeitschrift

21. JJLG. כרך י"ד, עמ' 7, הע' 3.
22. עי' להלן נספח ב'.
23. עי' שם.
1. JJLG, כרך ח' עמ' 181 הע' 1.
2. השוה לכך מה שהערנו לעיל בנספח לפרק רביעי, הערה 122; שם נזכר באותו זמן; ר' שמואל בן פייבוש.
3. שם, עמ' 180 ואילך.
4. "ציון", תשט"ז.
5. שנה 1883, עמ' 108.
6. עי' להלן נספחים ב'—ג'.
7. זכרונות, עמ' 36 והערת המהדיר, מס' 134.

לגייגר, כרך ד'. על עניניהם הפנימיים של היהודים באותו זמן — השוה קראקאואר [8].

לפרק שביעי, הערה 2

ר' פתחיה נקרא בשנת שפ"ה כרב לוורמס וזמן קצר לאחר־מכן לניקולשבורג. בניקולשבורג היה חבר למשלחת שקיבלה את פני הקיסר פרדיננד בשעת ביקורו שם בשנת שפ"ט [1]. נפטר בז' של פסח שצ"ז; את כתובת מצבתו הדפיס פויכטוואנג [2] (הוא מזכיר שם Hock, Die Familien Prags עמ' 399, מקום שם נזכרת רבנית ריזלה בת ר' פתחיה, ספק אם זוהי בתו של ר' פתחיה דידן, כי היא נפטרה למעלה משמונים שנה אחריו!).

ראויה לציון תשובתו בדבר קריאת שם הוי"ה, שעליה מצביעים גם פויכטוואנג וגם בריל Jahrbuch כרך ז'). היא כלולה בקובץ "תשובות הגאונים" (תע"ז).

שם, הערה 3

לדעת בריל [4] באמת אין השער שייך לספר. הספר נדפס בהאנאו שפ"ד ולא בויניציא. ר' מתחיה ערך את ה"הגהה הספרותית" של הספר והוסיף לכמה עותקים רשימת תיקונים. חיבר אותה כפי שהוא מציין, במשך 23 ימי מאסרו. על מאסר זה אין לנו פרטים. יתכן שהוא קשור להוצאת "ספר הכוונות". ב"יוסף אומץ" [5] מסופר שהספר הובא "בגנבה" מא"י לאשכנז, שכן בשל קדושת תוכנו של הספר הטילו שם חרם על יצואו; הכוונה היתה למנוע שיעסקו בקבלה מחוץ לארץ הקודש.

בשנת שפ"ח, בה עזב ר' פתחיה את פרנקפורט, נדפס בהאנוי "תורת החטאת" לר' משה איסרליש. ספר זה היה צריך להכיל הגהותיו של ר' פתחיה, אולם לא הופיעו שם (שם). יורשו של ר' פתחיה בוורמס היה ר' אליה לואנץ [6].

שם, הערה 4

ליונשטיין מציין שהתאריך אינו נכון. מ"גדנקבוך" [7] מתחוור שר' נתן נפטר ביום ג' כ"א אלול שפ"ח. שם (עמ' 56, מס' 96) הוא מופיע כר' נתן הענא. ברם לאחר ששם האב וכן התארים "החסיד, הנכבד, ראש ישיבה" הולמים אותו, אפשר

8. Beiträge zur Geschichte der Frankfurter Juden im dreissigjährigen Krieg. ב־Zeitschrift לגייגר, כרך ג', עמ' 346 ואילך וממנו Geschichte כרך א', עמ' 399 ואילך.
1. והשוה א' לוי, זכרונות, עמ' 21 והערה 75.
2. MGWJ 1903, עמ' 358.
3. ספר "תהלה לדוד" (קויפמן), עמ' 372.
4. שם, עמ' 154.
5. מהדורה ראשונה קמ"ט ע"ב.
6. עי' לעיל בנספח לפרק רביעי הערה 95.
7. עי' להלן נספחים ב'—ג'.

לקבל את הזהות כמובטחת. מסתבר, שעל־פי מקום מוצאו הוא נקרא גם "האנאו". בשום מימור־־בוך שמו אינו נמצא. אצל אטלינגר, "אלה תולדות", הוא נקרא: "הגאון נתן בן אברהם העלן הענא" בבית "צום רוטן הירש".

שם, הערה 5

לרגל 300 שנה לשיבת היהודים לפרנקפורט אחרי מרד פטמילך פירסם המורה י"ב לוי בפרנקפורט תרגום גרמני חדש, נאמן למשקל, של "וינץ־האנס־ליד" עם שתי תמונות נוספות ונספח של תווים (ברלין 1916). עי' על כך גם במקורו של שודט. המנהג להשתמש בשחרית של אותו יום במנגינה של "קרב פאביה", התקיים עד לחרבן הקהילה הישנה של פרנקפורט בימינו. ל"ל מצביע במקום זה על "פנקס" ניו־יורק 1929, כרך ב', עמ' 89.

לפרק שמיני, הערה 1

הפירושים של ר' יצחק כהן הופיעו בראשונה בשנת שע"ד[1]. על שאר עבודותיו המדעיות של ר' יצחק עי' הנתונים שריכז באבר[2], והוסיף אי־אלו ציונים לתולדות המשפחה. לפי זה נשא ר' יצחק שתי בנות של ר' ליווא, ור' חיים הוא בנה הבכור של האשה השניה.

שם, הערה 2

ר' נפתלי שימש גם בפרוסניץ, בניקולשבורג, בפריסקי (ליטא) ובאחרונה בלובלין, שם נפטר. עי' "כתב גניאלוגי, מחובר ביד אדם בשם פרלס בשנת 1729", נמסר בידי זאלפלד[3].

שם, הערה 10

לפי זאלפלד[4] מן הנמנע שר' מתתיהו היה רבה הרשמי של מיינץ. הקהילה שאורגנה מחדש בשנת 1583, היתה צריכה, על־פי צו ממשלתי משנת 1602, לפנות בכל השאלות הדתיות אל רבה של בינגן; רק בשנת 1630 התיר הנסיך הבוחר אנזלם פראנץ לבחור ברב (והקהילה בחרה בדיין מפרנקפורט, ר' יהודה

1. השוה מבואו של ר' שלמה באבר למדרש שוחר־טוב, עמ' 113 ואילך.
2. עי' שם, הערה ד.
3. JLB לראמר, 1883, עמ' 130.
4. Bilder aus der Vergangenheit der jüdischen Gemeinde מיינץ, 1903, עמ' 36 ואילך.

ליוא, שנקרא בשנת 1634 למיץ[5]. בריל מוסיף שר' מתתיהו הניח אחריו הגהות ל"תורת החטאת"[6]. — הוא נפטר בשנת תי"א[7].

שם, הערה 15

אשר לוי מספר בעמ' 44, שר' חיים עזב את פרנקפורט בתמוז שפ"ט, כדי להיענות לקריאה של פוזנא; וכיון שבאותה שעה פקדה מגיפת דבר את פוזנא, שהה ר' חיים זמן מה בגלוגאו ונכנס לכהונתו רק בשנת ש"ן[8]. אשתו בילה נפטרה בפראג בשבט תל"ז. היא היתה נינה של ר' ליווא מפראג; אביה ר' שמואל נקרא "פרנס הדור"[9]. הרב אסף[10] בספרו על תולדות החינוך מציין את ר' חיים כאחי זקנתו של ר' יאיר חיים בכרך. ל"ל כותב שר' חיים היה כבר בכ"ה תשרי ש"ן בפוזנא ושם נפטר בין ראש־השנה לפסח שצ"ה. פסקיו נמצאים בזכרונות־הדברים של "בית־הכנסת הישן" ושל "בית־כנסת נחמיה" בפוזנא. כמה מבני דורו[11] מצטטים פירושיו. ר' חיים הספיד את ר' יוסף אשכנזי הנזכר לעיל; ההספד נמצא באחד מכתבי־היד שנשארו בעזבונו אצל H. Loewe שם רשום: "זה ההספד דרש מרנ"א ורבנ"א כמהור"ר חיים כ"ץ על הגאון המופלג זקן וק"ח מרנ"א ורבנ"א כמהור"ר יוסף אשכנזי ז"ל יום א', ז' אדר שני שפ"ח לפ"ק (2. 3. 1628)". השוה גם לעיל בנספח לפרק שישי הערה 2.

שם, הערה 16

ר' יצחק בן אלחנן רוטשילד נפטר בשנת תי"ב[12] על צאצאיו השוה Lewysohn, "נפשות צדיקים" עמ' 77 ואילך (על יסוד ספר אניה בלב ים).

ר' שלמה רוטשילד פעל בת"מ לערך בפרידברג לאחר שקודם לכן שימש כ־9 שנים ברבנות ווירצבורג[13].

על ר' מנחם רוטשילד ופעילותו בוורמס השוה לוויזון (שם). קודם שבא ר' מנחם לוורמס היה דרשן בפראג, אחר־כך רב בבמברג, לאחר־מכן רב־מדינה של הסן, ו־14 השנים האחרונות של חייו עשה בוורמס. הוא נפטר בחשון תצ"ב.

5. עי' גם דיץ, עמ' 389, מס' 80.
6. עי' חידושי הגרשוני ב' ע"ב וד' ע"א.
7. עי' להלן נספחים ב'—ג'.
8. שם, הערה 66.
9. S. Hock, Die Familien Prags עמ' 176, מס' 6852.
10. מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך א', מספ' 128.
11. השוה L. Lewin, Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft JJLG. כרך ו', עמ' 274; Jewish Encycl. כרך ו', עמ' 76; 1926) Catalogue Bodleiana עמ' 2903 ואילך; Herbert Löwe, Catalogue עמ' 139 מס' 145.
12. עי' להלן נספחים ב'—ג'.
13. עי' ליונשטיין, Blätter, כרך ד', עמ' 58 וכן ה. במברגר Geschichte von Würzburg עמ' 35.

[יצחק מאיר מצביע על מצבתה של האשה קילה (מס׳ 666) ובנה משה (מס׳ 816) באבני זכרון].

שם, הערה 17

הרופא שבו מדובר כאן הוא ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו מקנדיה (אי הכרתים) המכונה יש״ר, כפי שמוכיח המחבר דידן ב־Magazin לברלינר, כרך י׳, עמ׳ 113 ואילך. שם הוא כותב, שמלכתחילה הוא שיער שרופא קהילתי זה אינו אלא דלמדיגו, אולם נמנע מלהעיר על כך, ״כדי שלא יחשדו בו שהוא מבקש לספח את כל גדולי ישראל לפרנקפורט״. ראיותיו מבוססות על שני מסמכים: א. בתו של ר׳ יוסף, שרה, נזכר״ במימור־בוך היא נפטרה בשנת תנ״א[14]; ב. בספר־הנוטריון משנת 1650 נזכר דלמדיגו כמלוה. בקורות־חייו ובפעילותו היהודית־המדעית של דלמדיגו דן הרב הורוויץ באריכות בהרצאתו ״רופאים יהודיים״. הרצאה זו נדפסה בצורה מורחבת כנספח לדו״ח השנתי של בית־הספר לדת (1886, עמ׳ 13 — 25). תעודת המינוי שגריץ מביא תמציתה, מועתקת שם במלואה (עמ׳ 16 ואילך). תצויין כאן במיוחד הסניגוריה שהמחבר דידן לומד ב״רופאים יהודיים״ על כתביו של דלמדיגו, בניגוד לגריץ (הערך המוקדש לדלמדיגו בכרך השני של Jüdisches Lexikon מקבל בנקודה זו את תפיסתו של גריץ, מבלי להזכיר אפילו את דברי הורוויץ!). דלמדיגו נפטר בפראג ב־16 באוקטובר 1655. — פרט אחד מן המאמר ב־Magazin מתקן הורוויץ ב״רופאים יהודיים״: מדברי בקשתו של חתנו, ד״ר שלמה בינג, מתחוור שדלמדיגו עזב את פרנקפורט עוד בשנת 1645, ומכאן שבשנת 1651, שנזכרה לעיל, ״הוא היה כאן רק כדי לבקר אצל בניו״[15]. משמע, שפעל כאן כרופא ארבע עשרה שנה לערך. עי׳ גם את הדיסרטציה Isak Heilbronn, Die mathematischen und naturwissenschaftlichen Ammerkungen des Jos. Sal. Delmedigo, dargestellt nach seinem ״ס׳ אלים״ (ארלנגן 1913)[16]. בעותק הפרטי שלו רושם הורוויץ ש״נעלם מאברהם גייגר ב׳מלוא הפנים׳ שלו שדלמדיגו עשה שנים רבות בפרנקפורט״.

על יוסף דלמדיגו ועל ר׳ שמעון הדרשן מעתיק לרסנר[17], מ־Bibliotheca Rabbinica לבוכסטורף, עמ׳ 350 ואילך את שני הרישומים הבאים:

יהודים מלומדים.

יוסף דלמדיגו: רב, פילוסוף, ורופא מפורסם בפרנקפורט. פעל בתחילת המאה הקודמת, חיבר את הספר ״סייג לתורה״, בו הוא דן בשיטה הנכונה ללמד וללמוד את התורה; הספר הוא בקוארטו. עי׳ Bibl. Rabb.[18], עמ׳ 307, 321, 374.

14. עי׳ להלן נספחים ב׳—ג׳.
15. שם, עמ׳ 25, הע׳ 2.
16. היא רשומה ב־Jüdisches Lexikon, כרך ב׳, עמ׳ 67 ואילך.
17. Lersner, Chronika, נספח עמ׳ 238.
18. השוה J. Prijs, Basler hebräische Drucke, עמ׳ 212, 323—324.

שמעון: רב. דרשן, מפרנקפורט י"מ; יש ממנו ספר "ילקוט" והוא פירוש לכל המקרא, מלוקט מספרים עתיקים שונים, קראקא 1595.

לפרק תשיעי, הערה 1

על משפחתו של ר' שבתי שעפטל הורוויץ השוה לעיל בנספח זה לפרק רביעי הערה 111 וכן להלן. (עי' פרלס "תולדות היהודים בפוזנא" MGWJ 1865; על מאמר זה מצביע סימן); וכן ליונשטיין, "לתולדות יהודי פירט" JJLG כרך ו', עמ' 154 ואילך וביחוד אילן־היחס של משפחת הורוויץ (שם, עמ' 215). מן הספרות שרשמנו מתקבלים בשביל חייו של ר' שעפטל התאריכים דלקמן: נולד ב־1592 בערך; היה דיין בפראג לאחר שאביו עזב קהילה זו (1622 — 1627) ובשנים 1628 — 1632 היה רבה של פירט. מפרנקפורט נקרא, לפי ליונשטיין, בשנת 1643 לפוזנא, ואילו ל"ל רואה כעובדה בטוחה שהוא נכנס לכהונתו בפוזנא כבר בין ראש־השנה לבין פסח ת"א. לפי דעתו עזב עיר זו בין פסח תט"ו לפסח תי"ז. בשנת תי"ח פנה לווינה, מקום שם נפטר בכ"ח ניסן ת"כ[1]. — ל"ל מוסיף בהערותיו: "פסקים מזמן כהונתו בפוזנא נמצאים בקונטרס של "בית־הכנסת הישן" ושל "בית־כנסת נחמיה" וכן בספר הקהל של פוזנא, כרך ב'. עי' גם MGWJ 1928, עמ' 15; Brüll's Jahrbücher כרך ו', עמ' 154 ואילך, "עובר אורח", קרלסרוהע תקכ"ג, עמ' 155 ואילך; סוכטשוב, מצבת קודש, למברג תר"כ; Wachstein, Inschriften כרך א' עמ' 558; כהן ענף עץ אבות, קראקא 1903, עמ' 3; Wachstein, Wiener hebräische Epitaphien מס' 517.

לבד מספר "ווי העמודים", שעליו מייחד המחבר דיון את הדיבור, יש בידנו מר' שעפטל סליחה, שהיבר לרגל הפרעות באוקראינה בשנת 1648, וכן צוואתו הנדפסת בסידורו של אביו "שער השמים" (נדפס פעמים אחדות לאחר מכן). הוא כתב תוספות להיבור סבו "עמק ברכה" וכן לחידושי הריטב"א לכמה מסכתות (אמסטרדם תפ"ט).

לפרק אחד עשר, הערה 10

על ארבעת הרופאים הנזכרים כאן, הכשרתם המקצועית ופעילותם, נותן הספר "רופאים יהודיים" (עמ' 27 ואילך) פרטים רבים. שם נדפס במלואו גם ה"תדריך" משנת 1656. מתחילה הוא חובר בשביל ד"ר שלמה בינגא וד"ר אברהם הילן. כל הרופאים שנתמנו לאחר־מכן, נדרשו אף הם להתום ולהישבע עליו. השוה כרמולי במאמרו: "הרופאים היהודיים בעברה של פרנקפורט" Israelitischer Volkslehrer לשטיין (כרך ו', עמ' 118 ואילך). לפי התאריכים שהוא נותן, נפטר אברהם הילן בשנת 1765 בשנות ה־104. ד"ר יונס בון נפטר, לפי כרמולי, בשנת 1669 (צ"ל: 1668)[1].

19. ראה לעיל פרק ראשון, ר' שמעון הדרשן.

1. עי' Frankl, Inschriften des alten jüdischen Friedhofs in Wien מס' 254.

1. נספח ג'.

ד"ר שלמה רופא מת בשנת 1666 (השוה נספחים ב'—ג').

שם, הערה 11

ד"ר אברהם בן יצחק שייך למשפחת הרופאים המפורסמת וואליך [2]. הוא חיבר בעברית חוברת עממית "ס' דמיון הרפואות" (Harmonia Wallichia Medica), פרנקפורט ת"ס. כאן הוא מדבר כרופא וכמטיף מוסר. חוברת זו פורסמה רק אחרי מותו על-ידי בנו ד"ר ליב וואליך [3].

שם, הערה 14

על זכויותיו וחובותיו של "משוחרר" השוה הרב אסף, "מקורות לתולדות החינוך בישראל" [4]. משוחררים היו רשאים ללמוד באופן עצמאי, בלא עזרתו של מורה או חבר. היו להם גם הכנסות מיוחדות מקופת הקהילה וכן ממשפחות מסויימות. הרב אסף, שם, מסר על שני מקרים כאלה.

שם, הערה 39

בריל כותב: כפי שנמסר בנספח ל"צמח דוד", נקרא ר' מנחם מנדל באס בסוף ימיו לפוזנא לשמש שם ברבנות כיורשו של ר' שעפטל, אולם למעשה לא נכנס למשרה זו. אישור לכך אתה מוצא בספר פרוטוקולים של ועד ארבע הארצות משנת 1666 [5]. ר' מנחם מנדל נזכר ב"מטה-לוי" [6] כאב-בית-דין בפרנקפורט (1662 — 1666). ר' הרץ ארויילר [7], ששימש בעת ובעונה אחת אתו, הוזכר כבר בספר עמ' 51 (שני הדיינים האחרים הנזכרים כאן: ר' נתן דיין כ"ץ מראודניץ [8] זהה עם המובא להלן בנספח ג', אף-על-פי שחסר שם הכינוי "כ"ץ". על ר' משה כהן שנפטר בשנת 1677 (עי' הע' 8—9), יש רשימה ב"גדנקבוך" [9]. על המשפחה ששמה, לא פאס (כפי שהיא מאוייתת במסמכים הישנים וכן אצל ל"ל) אלא באס, השוה דיץ, עמ' 23 ואילך, אלה מבניה ששימשו ברבנות, מובאים שם בעמ' 389 ואילך.

2. Jüdische Ärzte, שם.
3. הש' בס' עמ' 56. על משפחת וואליך, ולאך השוה דיץ, עמ' 314 ואילך; MGWJ 1905, עמ' 451. Zeitschr. f. hebräische Bibligraphie כרכים י"ד, י"ט, כ'.
4. כרך א', עמ' 73.
5. השוה ל"ל "חומרים חדשים לתולדות ועד ארבע הארצות", JJLG כרך ג' עמ' 103. עי' הנ"ל "הגירות מגרמניה", JJLG כרך ד', עמ' 325; Steinschneider, Catalogue עמ' 3030.
6. חלק א', סי' ה' הע' 2.
7. שם, הערה 7.
8. נפטר 1699 — עי' נספח ב'.
9. עי' נספחים ב' וג'.

לפרק שנים עשר, הערה 1

על ר׳ אהרן שמואל קאידנובר השוה ליונשטיין [1], בראן [2] וצונץ [3]. על נדודיו המרובים של האיש כותב בראן [4]: ״איש זה, שלא ידע מנוח, שימש ברבנות בלא פחות מתשעה מקומות: ביאלה, קורוב ליד לובלין, לאנגנלויס, פיורדא, זיישוב, פרנקפורט ע״נ מאין, בריסק דליטא, גרוס־גלוגאו וקראקא. עדיין יש בידנו לקבוע את סדר הזמנים המדוייק של כהונות אלה״. ליונשטיין נותן סדר זה בצירוף התאריכים עד לפרישתו מפרנקפורט. בעוד שמדברי הורוויץ [5] אתה שומע רק שר׳ שמואל יצא מכאן בין 1674 לבין 1676, קובע ליונשטיין בוודאות (בניגוד לדוקס הנוקט את התאריך 1669) שבשנת 1675 עדיין ישב ר׳ שמואל בפרנקפורט. הורוויץ [6] מחשיב במיוחד את ערך החיבור על עניני גטין שר׳ שמואל כתב בשבתו בקראקא. כתב־היד של חיבור זה נמצא באוקספורד (F. 672).

ר׳ שמואל קאידנובר נפטר בי״ט תמוז תל״ו כאשר בא לעיר חמלניצקי לרגל אסיפת־רבנים [7].

שם, הערה 10

סמוך לשנת 1680 יסד ר׳ מאנס דרמשטט את ה״קלויז״ [8]. כיון שר׳ מאנס מת בשנת 1684 [9], מסתבר שייסוד הקלויז חל בזמן שר׳ שמואל קאידנובר עדיין פעל בעיר. למלוא התפתחותה היא באה, כנראה, רק תחת הנהלתו של ר׳ שמואל שאטין (עי׳ בס׳ עמ׳ 68); אליו מתיחסת גם המובאה של אדלר [10]. ויש להניח שהוא אותו ר׳ שמואל שבו מדובר ב״המגיד״ במקום שאליו מצביע ל״ל (אמנם הוא מבקש לכוון אותו על ר׳ שמואל מקראקא — דבר שאינו נראה כלל, כל שכן שכאן צויין שהמנהל היה כהן והרי למן 1685 עד 1719 שימש ר׳ שמואל הכהן שאטין כרב־הקלויז וכרבה של דרמשטט). כספי הנדבה של ורטהים, ששולמו רק בזמן מאוחר הרבה יותר (1769), שימשו, כנראה, לביסוס הקלויז שנוסד על־ידי דרמשטט. כיון שר׳ מאנס ובנו ליב [11] כונו: ״אלוף וקצין״, מן הנמנע שהקשיים בהנהלת הקלויז היו בעלי אופי כספי [12].

1. ״תולדות יהודי פיורדא, JJLG כרך ו׳, עמ׳ 158 ואילך.
2. ״תהלה לדוד״, קויפמן, עמ׳ 395.
3. ״עיר הצדק״ עמ׳ 117 ואילך; MGWJ1868, עמ׳ 109.
4. שם, הערה 6.
5. ״מטה־לוי״ כרך א׳, עמ׳ 6 הע׳ 2 ועמ׳ 8 הע׳ 16.
6. שם, הע׳ 16.
7. עי׳ גם בראן, שם, עמ׳ 395 הע׳ 6.
8. עי׳ אדלר, JJLG, כרך י״ח, עמ׳ 162 ואילך.
9. עי׳ נספחים ב׳—ג׳.
10. שם, הע׳ 4.
11. נפטר בשנת 1719, עי׳ נספחים ב׳—ג׳.
12. ועי׳ אדלר, שם, על קרנות נוספות להקמת בתי מדרש ברחוב־היהודים במאה הבאה.

נעתיק כאן את הפיסקה המובאת ב"המגיד" הואיל והיא רבת חשיבות לתולדות יהודי פרנקפורט בכלל והקלויז בפרט. פיסקה זו מהווה השלמה ל"צמח־דוד" שר' זלמן הענא הוציא בתרגום יהודי־אשכנזי בשנת 1698 בפרנקפורט. הסכמה למהדורה זו נתן ר' יוסף שמואל מקראקא. וזוהי לשון הפיסקה הנ"ל:

"פאר ותהלה אתן לאלו חשובים קצינים ורוזנים פרנסים ומנהיגי הקהלה ק"ק ורנקפורט ה"ה אבות לחכמים וראשים לנדיבים אשר מעולם אנשי שם המה חכמים ונבונים חורים וסגנים וקרובים למלכות ומיליהן משתמעין כאחד מן השרים ה"ה יורשי המנוח הקצין המרומם כ' מאניס דארמשטט ז"ל ואלה המה הקצינים יורשי מאניס הנ"ל ה"ה לוקחי בנותיו הקצין פ"ו המרומם המנוח כ"ש כהר"ר זלמן ז"ל והשר הגדול בישראל טפסר ונגיד פ"ו ושתזלן כ"ש כהר"ר אהרן אופנהיים שי' והנגיד והטפסר ושתדלן הגדול ומנהיג הקהלה כ"ש כ' יעקב קן נ"ו הקצין והנגיד ושתדלן הגדול ומנהיג הקהלה כ"ש כ' ליב דארמשטט בן המנוח כמר מאניס ז"ל המצדיקים ברבים המנדבים בעם ומלאו לבם לבנות בית הבחירה בית המקדש מעט ובית הועד לחכמים כי היכא שיתפללו ביני העמוד היכא דגרסי ונקרא בפומי דאנשי קלויז ועטרת מלכם בראשם אשר מינוהו הקצינים הנ"ל ומן שמיא קמוקי לי' כדי לחדד התלמידים וכולם ממימיו המה שותים הח' החריף והבקי אגב חורפי פלא"י כהנה רבא בישראל המוכתר בכתר הולמים כהונה ומלכות מלכי רבנן ויש לו מנה אחת אפיים בתורה ובגדולה בנגלה ובנסתר בחריפות ובבקיאות דיינא הוא ונחית לעומקא דדינא והלכתא כוותי' דשמואל בדינא הרב המופלג מאור הגדול פאר ישראל פ"ה ע"ה ר"מ ואב"ד בקוראי שמו מהור"ר שמואל נר"ו כנ"ק יג"ק. והקצינים הנ"ל מחזיקים ומספקים להרב עם התלמידים ולמען צדקם יגדיל תורה ויאדיר ואף־על־פי שהקלויז כבר מוזכר למעלה בספר הלז אשר הועתק מס' צמח דוד הנדפס כבר בימים קדמונים בלישנא קדישא ועתה נדפס על לשון אשכנז מכל מקום כתבנו זאת עוד הפעם בשביל דבר שנתחדש בו, כי למעלה לא פרטו בשמותיהן מי ומי המתנדבים. לכן ועל כן הקקנו את שמותיהן ושם אבותיהן בספר למען ידעו לדורות מי ומי המה המתנדבים וזכותם וזכות אבותיהם יעמדו להם בעת צרותיהם וינקום מכל אויביהם וישכנו בטח ושאנן באהליהם ויאריכו ימיהם ושנותיהם עד יעלו לציון מושיעיהם אמן.

שם, הערה 22

לפי אייזנשטיין ("אוצר ישראל") נולד ר' צבי הירש קאידנובר בווילנא. על מהלך חייו עי' ליונשטיין[13]. הוציא שלושה כתבים של אביו עם מילואים, וכן תפילה של ר' חיים ראשויץ בעברית ובגרמנית (פרנקפורט תס"ט). לפי "אבני זכרון" נפטר בשנת 1712[14]. ב"גדנקבוך" אין רישום עליו במקום זה. מספרו העיקרי "קב הישר" מביא הרב אסף בספרו "מקורות", פרק פ"ב, קטע שבו מתאונן

13. שם, עמ' 159 ואילך.
14. עי' להלן נספח ב'.

ר' צבי הירש על אלה שמלמדים את בניהם צרפתית ושאר לשונות במקום להביאם לבית־המדרש.

לפרק שלושה עשר, הערה 1

ר' ישעיה הורוויץ השני גר עד 1654 בפוזנא[1]. בריל[2] מביא ראיה מההסכמות שכתב ר' ישעיה, שישב בלייפניק ובגינצבורג קודם שבא לפרנקפורט. לפירט נקרא, לפי כרמולי[3], בשנת 1668. מטה לוי[4] מתקן את האמור כאן בגוף הספר וקובע שר' ישעיה היה כבר בתמוז תל"ז אב־בית־דין בפרנקפורט, אם כי שמו מופיע בספרי־הפרוטוקולים רק בשנת תל"ח. יש ראיות להמשך פעילותו בבית הדין עד לחורף שנת תמ"ה, מתוך התימותיו לגטי נשים. הורוויץ משער שם שמא האסון הכפול שירד על ר' ישעיה באותה שנה גרם לו לפרוש ממשרתו כאן: בכ"ד אייר בשנה ההיא מת בנו, "ר' קופל הנכבד מאוד" ובכ"ו בסיון מתה אשתו מרים בת ר' שלמה מפוזנא[5]. — בני הדור מזכירים את ר' ישעיה לעתים בתשובותיהם; כן מזכיר אותו בנו ר' אברהם בכתביו. בסוף קיץ תמ"ו בא לפוזנא, שם (לפי ל"ל) נפטר בכ"ג אדר תמ"ט.

על חייו ועל משפחת הורוויץ השוה פרלס, MGWJ 1865, ליונשטיין, JJLG כרך ו עמ' 163 ואילך וכן מה שהערנו בס' עמ' 32—33 ועמ' 49—51.

לפי גרינהוט בהקדמתו ל"מגדל דוד" כתב פירוש מפורט ל"פרק שירה על הדקדוק" לר' אליה בחור, שהוא קורא לו "בחור בטוב טעם"; נראה, שספר זה לא ראה אור הדפוס. בשער ספרו "מגדל דוד" הוא מפרסם גם את אילן־היחס של משפחתו, מצד אביו ומצד אמו (היא ממשפחת גינצבורג הידועה), נפטר כ"ב אדר שני תפ"ג[6].

לפרק ארבעה עשר, הערה 1

בריל (עמ' 158) טוען, שר' שמואל היה נכדו של המקובל ר' נתן שפירא, אולם לפי נספח ד' (1707) היתה אשתו נכדתו של ר' נתן זה. בבית־הדין אנו מוצאים את שמו למן 1690 ועד 1703[1]. — ל"ל: ר' שמואל נבחר על־פי המלצתו של ר' ישעיה. ביוגרפיה מפורטת שלו עי' דמביצר, כלילת יופי, כרך ב', עמ' 147. את הסכמותיו הרבות אסף ליונשטיין, "מפתח" עמ' 99 ואילך, אלא שיש למחוק שתים הראשונות. סימ': אחד מתלמידיו היה ר' אלישע בן אברהם טיינר מגרודנו, בעל "קב ונקי".

1. ל"ל בספרו, Landessynode עמ' 43.
2. עמ' 157.
3. Der Israelit. 1867, עמ' 696.
4. עי' כרך א', עמ' 8, סי' 7 הע' 1.
5. עי' נספחים ב—ג.
6. עי' שם.

1. השוה לכך את האמור במטה־לוי, כרך א', פרק 8, הע' 2.

פירוש למשנה (אמסטרדם תנ"ז ועוד), עי' הסכמתו במהדורה הראשונה. הוא גם מחבר הפירוש "פי שנים" לחלק הראשון של הלכות הרא"ש (אלטונה תצ"ה) [2].

שם, הערה 11

אהרן אופנהיים היה בשנת 1680 שתדלן יהודי הנסיכות ביירויט; לאות תודה כיבדו אותו יהודי קהילה זו ב"מי שבירך" מיוחד מדי שבת בשבתו [3].

לפרק חמישה עשר, הערה 2

על אבותיו ועל צאצאיו של ר' נפתלי כהן מוסר ליונשטיין [1]. ר' נפתלי היה בנו הבכור של ר' יצחק ונולד בשנת 1650. אגדה על ילדותו מספר שודט [2]. הוא נשא לאשה את שיינדל בת ר' שמואל שמלקה בן ר' מאיר ז"ק באוסטרהא. הורה בקלויז שחותנו הקים עבורו ובשנת 1689 בא לפוזנא כיורשו של ר' ישעיה הירוויץ השני. שם סבל הרבה מרדיפות. באותן השנים מת גם בנו בכורו שהיה רב דקלויז באוסטרהא. בשנת 1704 בא לפרנקפורט. זמן קצר לאחר השריפה שב אל פראג, עיר מוצאה של משפחתו. שם הציקו לו בשל ההסכמות שנתן לשני ספרים של נחמיה חייא חיון; אותן נתן לאחר שהביאו לפניו רק חלק קטן ותמים של הספרים, שלא יכול היה להבחין בתורות השבתאות שהיו כלולות בהם. בסתיו 1713 הלך ר' נפתלי לברסלאו מתוך תקוה שמשם יחזירו אותו אל משרתו הקודמת בפוזנא, שעדיין היתה פנויה — אך לשוא. ליונשטיין [3] מביא את הכתובת שהרותה על מצבת הקבר שלו, שהוא בעצמו חיברה (כתובת זו פירסם גם ביבר, בס' "מזכרת גדולי אוסטרהא", סי' כ', ברדיטשב תרס"ז). במטה לוי, חלק א' עמ' 12 ואילך (סי' ט') נמסר רק על שלשה מקרים שבהם שימש ר' נפתלי אב בית דין. אשר לצאצאיו נזכיר כאן רק שקילה בתו הרביעית של ר' נפתלי, היתה נשואה בפרנקפורט לר' יהודה ליב אשקלס, בן רבה של ניקולשבורג. נפטר בתשרי תע"א [4].

בדבר פעילותו הספרותית של ר' נפתלי יש להשלים: "שער נפתלי", פיוטים, ברין תקי"ז; "פי ישרים", פרנקפורט ע"נ אודר תס"ד; "צוואה", נדפסה בעיר קיאו ליד קושטא [5]. היה בדעתו להוציא גם ספר שו"ת של אביו בשם "פירות גינוסר" עם השלמות משלו, וכן ספר שלו־עצמו בשם "מגיד נפלאות" (עי' "קדושה וברכה" קל"ח ע"ב).

2. השוה מאמרו של א' פריימן "ר' אשר בן יהיאל", JJLG כרך י"ב, עמ' 308, הע' 1.
3. עי' ליונשטיין, Memorbücher. ב־ Zeitschrift של גייגר, כרך ב', עמ' 96.
1. Blätter. שנה 1903.
2. Jüdische Merkwürdigkeiten חלק ב', עמ' 173.
3. שם, שנה ד' עמ' 8 ואילך.
4. עי' נספחים ב'—ג' וליונשטיין, שם.
5. Catal. Bodleiana 2025/6.

ביוגרפיה מפורטת עליו כתב אחד מאחרוני צאצאיו, ר' מאיר אליעזר רפופורט־הארטשטיין[6]. בדבר זמן שהותו של ר' נפתלי בפרנקפורט עוקב המחבר אחרי מה שמובא בספר זה[7]. עבודה חדשה ביותר על ר' נפתלי מעטו של פ' פלאי[8] מציגה אותו כ"מבשר תנועת החסידות".

א"פ מצביע בהערות־השוליים שלו על ההסכמה ל"דברי זכרון" לר' יוסף שטאטהאגן; סימ' מצביע על MGWJ 1865, עמ' 92 ועל ראמר, JLB 1883, עמ' 130.

שם, הערה 43

לר' שלמה רינדסקאפף מעיר בריל[9] שקרובו ר' יוסף רינדסקאפף, שהיה דיין בפירט אך מוצאו מפרנקפורט, "השתמש", כנראה, בעבודתו של קרוב זה, "או אולי אפילו מגיש אותה לנו בספר זה". אולם לחשד זה אין יסוד, שהרי ר' יוסף רינדסקאפף בספרו "תורת יוסף" (שהודפס בוילהרמסדורף בשנת תפ"ה, ולא בת"צ, כפי שכותב בריל) מדגיש בדברי המבוא שלו בפירוש שעד כאן היו מזניחים את המסורה; וטעם לדבר הוא רואה בכך שהמסורה היתה כל כך שגורה בפי הקדמונים עד שלא ראו צורך בביאורה. שמע־מינה, שר' יוסף לא הכיר כלל את הספר הנזכר במימור־בוך.

שם, הערה 44

ר' מאיר עלזוס היה משנת 1691 רב בהאנאו. הוא נפטר בשנת 1704 (עי' להלן נספח ד' וליונשטיין JJLG כרך י"ד עמ' 17 ודיץ עמ' 68). אשתו היצלה מתה בליל י"ז אייר תפ"ח (עי' נספח שם).

שם, הערה 45

ר' יוסף טאוב היה בנו של ר' חיים, כפי שבריל (שם) מוכיח על־פי הסכמתו ל"עבודת הבורא" משנת תמ"ח; שם הוא חותם כדיין בפרנקפורט. ר' יוסף נפטר בליל שני של פסח תנ"ה ונזכר כבנו של ר' חיים באבני זכרון וב"גדנקבוך"; כתובת המצבה הושלמה על־פי "גדנקבוך" (עי' נספחים ב' — ג').

שם, הערה 46

לר' דוד אבטרודה מעירים ל"ל, א"פ וסימ', שזהו הכתיב הנכון של שמו. הוא היה דיין הקהילה[10]. נפטר בא' שבט תפ"ח[11]. בהלוויתו הוכתר בתואר מורנו.

6. "שלשלת־הזהב", מונקאץ' 1931.
7. עי' בספרו, עמ' 25—29.
8. "סיני", כרך לט, עמ' רמב—רס.
9. Jahrbücher כרך ז', עמ' 159.
10. עי' Löwenstein, Kurpfalz עמ' 226, הע' 1.
11. עי' נספח ב'.

הוא קבור ליד אשתו, סרלה לבית מיץ, שנפטרה בט׳ חשון תע״ט (להלן נספח ב׳). הערותיו לספר חסידים הוציא בנו ר׳ שלמה בשנת 1274 (ברלינר).

שם, הערה 47

ר׳ דוד יוסף אולף — לפי דבריו של בריל — ישב עדיין בשנת 1699 בפרנקפורט. מסתבר שהגיע זמן קצר לאחר מכן למנהיים כרבה של הקהילה, שכן בשנת 1708 הוא היה הרב שדרש את דרשת הפתיחה בשעת חנוכת ״מוסד־הקלויז על שם לעמלי משה ריינגאנום״[12]. על חייו ועל משפחתו מוסר ליונשטיין[13]. הוא מדפיס גם את דברי ההערכה לר׳ דוד במימור־בוך של הקהילה (עמ׳ 140). אשתו הראשונה של ר׳ דוד, אידל בת ר׳ אברהם דראך בס׳ עמ׳ 59, מתה בכ״ז אייר תנ״ה (עי׳ נספחים ב׳־ג׳). אשתו השניה, גנגדל, מתה במנהיים; אשתו השלישית, מרים, היתה בתו של ר׳ אהרן דרשן תאומים (ונישאה שנית לר׳ וולף צונץ בפרנקפורט). ״הרבנית של מנהיים״ נפטרה בשנת 1744 (נספחים ב׳־ד׳). ר׳ דוד נפטר במנהיים ב־19 בפברואר 1719.

לתאריכים אלה, שנלקחו רובם מליונשטיין[14], יש להוסיף: בן אחד של ר׳ דוד היה ר׳ יעקב אולף, ״בן הרב של מנהיים״ (עי׳ להלן נספח ג׳), שנפטר ה׳ אייר תקכ״ט; אבני־זכרון מס׳ 4312 תוקן לפי זה (תקכ״ט במקום תקנ״ט נספח ב׳). בנו של זה היה ר׳ דוד אולף שנפטר בשנת 1754; בשעת הלוויתו הוכתר בתואר מורנו (נספחים ב׳־ג׳).

שם, הערה 48

ר׳ וולף לוי נקרא ב״גדנקבוך״ (חוברת כ׳ מס׳ 74) ״המקובל החסיד החכם, דיין״. נפטר בשנת 1728 (להלן נספח ג׳).

שם, הערה 50

ר׳ ליב שנאפר זהה עם ר׳ ליב תאומים שהוציא את ספר אביו, ר׳ אהרן דרשן תאומים. זהות זאת מוכחת על־פי הרשימה במימור־בוך של ק״ק פרנקפורט, שד״ר נדב במחלקה לכתבי־יד בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים הואיל להעתיקה לי (עי׳ להלן נספח ד׳). בשער המהדורה השלישית של ההגדה ש״פ של אביו הוא קורא לעצמו ״תאומים״ בתור מהדיר ו״שנאפר״ בתור מו״ל. כפי שמתברר מתוך המימור־בוך, היה ר׳ ליב רב בטריר ובברייזאך, לפני שנעשה דיין בפרנקפורט. ליונשטיין מניח בספרו הנ״ל שלאחר שהותו בפרנקפורט נתמנה רב בבינגן, אולם ספק אם זה נכון, שכן הוא נפטר בפרנקפורט בשנת 1717 (עי׳

12. עי׳ Isak Unna, Die Lemle Moses Klausstiftung in Mannheim. חוב׳ א׳ עמ׳ 9.
13. ליונשטיין, שם, עמ׳ 137 ואילך.
14. מן הספר הנ״ל.

להלן נספחים ב׳־ג׳). בעוד שבמימור־בוך הוא נקרא בישני שמותיו, הרי באבני־זכרון בא רק השם תאומים וב״גדנקבוך״ רק השם שנאפר.

ר׳ ליב הוציא את שני ספרי אביו ״מטה אהרן״ ו״בגדי אהרן״ בשנת ת״ע. ספר שלישי, ״חושן אהרן״, לא ראה, כנראה, מעולם את אור הדפוס (אזולאי ובן־יעקב שניהם רושמים את הספר ככתב־יד בלבד). דוד קויפמן מצביע על Catalogue Neubauer No. 990; שם רשום כתב־יד של ״בגדי אהרן״ הסוטה מן המהדורות שלנו. הוא מכיל רק את המחצית הראשונה של פירוש התורה שלו[16].

שם, הערה 51

ר׳ אהרן דרשן תאומים, אביו של ר׳ ליב הנזכר, היה רב בוורמס. שם נפטרה בתו הנשואה צפורה בשנת 1722[16]. בחורף שנת תל״ז נקרא כרב לליסא, אך לא ניאות לקבל את בחירתו (ל״ל Geschichte der Juden in Lissa עמ׳ 176). לימים נתמנה רב בקראקא. ב־8 ביולי 1690 נרצח בדרכו מקראקא לחמלניצקי[17]. לכן נמצא בכתביו שיצאו אחרי מותו הכינוי ״הי״ד״, המקובל במומתים על ק״ה. קויפמן[18] מעתיק את הרשימה בפנקס־הקהל של קראקא, כפי שהיא מובאת ב״המגיד״ (שנה ב׳, עמ׳ 47).

שם, הערה 52

ר׳ משה דרום נקרא (לפי דיץ, עמ׳ 56): דארום, או דורום, משום שמוצא משפחתו הוא מדורהיים ליד פרידברג. הוא היה בנו של ר׳ אברהם ריניש ונפטר בשנת תצ״א. על מצבת קברו הוא נקרא דיין[19]. בשער הספר ״יוסף אומץ״ שהוציא, הוא כותב שהמחבר היה סבה של אשתו. אשתו בריינלה מתה בשנת 1744. כאמור, היא היתה נכדתו של ר׳ יוסף האן וקבורה קרוב לסבה[20].

שם, הערה 62

פרטים על חייו של ר׳ דוד לידא עי׳ במאמרו של ליונשטיין ״לתולדות רבני מיינץ״[21]. ר׳ דוד נולד בצוולין, תחילה היה רב בלידא ובקהלות אחרות בפולניה, בשנת 1677 נתמנה כרב למיינץ, שם כיהן ארבע שנים. משנת 1681 ישב באמסטרדם, ובשל הלשנה היה מוכרח לברוח משם. הוא חזר לפולניה ונפטר ב־22 נובמבר 1696 בלבוב[22].

15. D. Kaufmann, Samson Wertheimer, עמ׳ 60.
16. עי׳ להלן נספח ד׳. המובאה היא מן המימור־בוך של וורמס, הוצ׳ ברלינר.
17. עי׳ קויפמן, שם.
18. שם, הע׳ 1.
19. עי׳ נספחים ב׳—ג׳.
20. נספחים, שם.
21. JJLG כרך ג׳, עמ׳ 224.
22. ספרות נוספת על ר״ד לידא — עי׳ שם, הע׳ 3.

שם, הערה 64

על המלומדים הנוצריים שחיוו בשנת 1728 דעתם על הספר "יד כל בו" — נותן המחבר דידן סקירה מפורטת במאמרו: "מתוך הארכיון של הקהילה היהודית", ב- Magazin של ברלינר[23].

שם, הערה 65

על "החרמת הספרים בפרנקפורט ע"נ מאין בשנת 1727" כותב רפאל קירכהיים[24]. המלשין היה יהדי מומר, פאול קלוביסטיאן בווינה, שניסה להעלות קטרוגים כאלה גם במקומות אחרים. על־פי הלשנתו נעצר בפרייבורג באורמארק ר' דוד לידא; הוא שוחרר בעירבון של 250 זהובים. סכום זה הורד אחר כך בהרבה. — הקורפירסט של מיינץ פעל לטובת עניין יהודי פרנקפורט בעקבות ראיון שנתן לבנאים בהדרכת ר' משה קן.

שם, הערה 72

שם משפחתו של ר' עקיבא היה להרן; הוא קרא את שמו גם להרן־שטיינפלד. אשתו ברנדלה היתה בת אחותו של מייסד הקלויז, ר' אשר לעמלי משח ריינגאנום. הוא נפטר במנהיים ב־11 במאי 1732[25]. הרשימה על ר' עקיבא להרן במימור־בוך של הקלויז הועמדה לרשותי באדיבות הנהלת ה"ארכיון ההיסטורי היהודי" על־יד האוניברסיטה העברית, שבו שמור המימור־בוך. הנוסח—בנספח ד' (כ־50 שנה לאחר מכן נעשה קרוב של אותו ר' עקיבא, שגם שמו היה ר' עקיבא להרן, רב של הקלויז; הלה נפטר בכ"ג תשרי תקמ"ו. גם רשימה עליו נמצאת במימור־בוך של הקלויז[26]. הוא נזכר בספר הנ"ל של י' אונא, חוברת ב' עמ' 14). סימ' בעותק הפרטי שלו מרמז אל "הערה בקטלוג הבודליאני, עמ' 729".

שם, הערה 75

ר' שמואל שאטין נפטר בשנת 1719 (עי' נספחים ב'־ג'). התאריך על מצבת קברו הושלם על־פי "גדנקבוך". א"פ מעיר: הש' לנדסהוט ב'אור־תורה' לכהן־צדק, כרך א', עמ' 51. ל"ל: הסכמותיו הרבות עי' ליונשטיין, מפתח, עמ' 186; והש' בריל, כרך ז', עמ' 166.

בנו של משה אחיו, שגם שמו היה שמואל, נעשה בשנת 1750 לערך רב דקלויז במנהיים[27]. הוא נזכר אצל י' אונא[28]. הוא נפטר למחרת יום הכיפורים תקנ"ז,

23. כרך י', עמ' 20 ואילך.
24. JLB 1874, עמ' 33 ואילך.
25. עי' ליונשטיין Kurpfalz עמ' 137 ויצחק אונא (הנ"ל הע' 12) עמ' 15.
26. ספר זה ניצל מן השואה על־ידי בני השמש האחרון של הקלויז.
27. עי' דיץ, עמ' 269.
28. חוברת ב', עמ' 13.

לאחר שלימד 47 שנים בקלויז. רשימה עליו מודפסת שם (עמ' 61, מס' 7). שם נמצאת גם רשימה על אשתו שמחה"לה, ממנה מתברר שר' שמואל היה דיין של הקהילה (עמ' 62, מס' 8). בנו של ר' שמואל, ר' הלל, שנפטר בשנת 1823, נזכר בעמ' 66 ואילך כרב של הקלויז. שם מתואר ר' הלל כלמדן גדול ואדם בעל מידות תרומיות (מס' 16).

לפרק ששה עשר, הערה 6

סימ' משלים נתונים אלה: ספרו של ר' צבי הירש בן ניסן "תפארת צבי" (אמסטרדם תקט"ו) מכיל פירושים לתורה מאת ר' אברהם וחכמים אחרים. על יחסו אל בעל "חכם צבי" עי' במאמר ב־JLB [1]. תשובה שלו מובאת ב"אבן השוהם" של תלמידו ר' אליקים גיץ בהילדסהיים (דיהרנפורט תצ"ג). גם המהבר של "ברכת אליהו" מהלל את קרובו ורבו ר' אברהם.

ל"ל מצביע על כתב־יד שהניח אחריו, בשם: "הידור מצוה" [2]. וכן: "חידושי ש"ס". אלה נשתמרו: "מס' 7 ו־154 של אוסף כתבי־היד שלי, וכן השו' בספריה העירונית של המבורג" [3].

שם, הערה 9

על דאגתו לקהילה האשכנזית בירושלים במצוקתה השוה א' מ' לונץ, "ירושלים" 1892, עמ' 28. — ר' אברהם השאיר אחריו בן, ר' משה, שכתב הגהות לספרו של אביו בשם "אהל משה". הוא כתב גם הסכמה לשו"ת של ר' משה איסרלש (רמ"א), שיצאו בהאנאו בשנת תע"א ולספריהם של חכמים אחרים. על מהלך חייו ועל משפחתו — השוה ליונשטיין [4] ולויזון [5]. לויזון מביא את כתובתה של מצבה זו, שהיא "המצבה הגבוהה ביותר בבית־הקברות". ר' משה נפטר, לאחר שפעל 14 שנה בוורמס, בכ"ו כסלו תק"ב [6]. בן שני של ר' אברהם ברודא היה ר' שלמה, שבמשך 13 שנה היה רב במרגנטהיים כיורשו של ר' מנדל יאנקאו. שם נפטר בו' אייר תק"ב [7].

לפרק שבעה עשר, הערה 1

ליונשטיין [1] כבר הצביע על כך, שאותו ר' אברהם יעקב מק"ק הענא הנזכר אצל

1. שם, 1879, גל' 8.
2. קטלוג פופלאואר, 1907, עמ' 177.
3. קטלוג שטיינשניידר, עמ' 33, וכן H. Löwe. Catal. Trinity College עמ' 138. הש' גם פרנקל, "כור הזהב", עמ' 50 ובריל, עמ' 161.
4. ליונשטיין, "הרבנות של האנאו", JJLG כרך י"ד, עמ' 18 ואילך.
5. "נפשות צדיקים", עמ' 80 ואילך.
6. עי' להלן נספח ד'.
7. ליונשטיין, Blätter, כרך ג', עמ' 81.

1. שם, עמ' 2 הע' 5.

Hock Die Familien Prags עמ' 257, אינו זהה עם הנזכר כאן. עי' השער לחלק השני של שו"ת שלו.

שם, הערה 3

על הזמנת ר' יעקב להלברשטט, שחלה בעת ובעונה אחת עם הזמנתו לפרנקפורט מספר ר' צ"ב אויערבך בספרו Geschichte der israelitischen Gemeinde Halberstadt (1866). לפי גירסה אחת יעץ רופאו לר' יעקב ברגע האחרון שלא לעבור לגור בצפון גרמניה. לגירסה אחרת, כבר יצא ר' יעקב להלברשטט כאשר באו נציגי קהילת פרנקפורט לקובלנץ כדי לשדלו לקבל את המינוי בפרנקפורט. כאשר לא מצאו אותו עוד בקובלנץ, כך טוענים אנשי הלברשטט, נסעו אחריו, כדי להניאו מלקבל את הרבנות של הלברשטט. מכל מקום עובדה היא שהתנהגותם של אנשי פרנקפורט חרה כל כך לנכבדי קהל הלברשטט שעמדו לנתק גם כל קשרי מסחר עם פרנקפורט. ואז כתב ר' אליה בער, הדיין של קהילת פרנקפורט, איגרת התנצלות ופייס את אנשי הלברשטט. — ל"ל מציין, שב"מפתח" של ליונשטיין, עמ' 161, רשומות ההסכמות שנתן ר' יעקב בתקופת כהונתו בפרנקפורט. כן הוא רושם כתב־יד המובא בקטלוג כתבי היד שברשות בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי [2].

קובץ שברשותי מכיל תשובות ומכתבים בכתב ידו של ר' יעקב. מכאן שהם משלו, שכן באחדים מהם עדיין נשתמרה החותמת; ולא עוד, אלא אחת התשובות מודפסת מלה במלה ב"שב־יעקב". כל האיגרות פונות אל הרופא ר' יצחק אייזיק בנו של ר' שמעון וואליך שמוצאו מקובלנץ ושהיה חי כרופא בדסאו (על פעילותו שם השווה M. Freudenthal, Aus der Heimat Moses Mendelssohns ברלין 1900, עמ' 133). לתלמיד מובהק זה העניק ר' יעקב תחילה תואר חבר ומקץ שנים אחדות נתן לו היתר הוראה. (י. א.) — על פעילותו של ר' יעקב בבית־הדין של פרנקפורט השוה "מטה־לוי" [3]. שם נזכר גם הדיין ר' יואל ענגרש, שהוזכר לעיל, כאחד מחברי בית־הדין. בהע' 13 מספר הורוויץ על חליפת המכתבים בין ר' יואל לר' יעקב מן הזמן שר' יעקב עדיין שהה בקובלנץ; תשובות מאותו זמן היו בידי המחבר דידן. — ליונשטיין במאמרו ב- Blätter, מצביע על תקנון ה"חברה קדישא" (עמ' 41).

שם, הערה 5

ר' יהודה ליב נזכר גם בספר Jüdische Ärzte עמ' 34 ואילך, אלא שהורוויץ אינו מזהה אותו שם עם הרופא ד"ר ליאו סימוניס [4]; ואילו בריל [5] טוען על סמך Wolf, Bibliothecae Hebraeae כרך ג' עמ' 322, שד"ר ליאו סימוניס שבתב

2. ירושלים תרצ"ד, עמ' 4.
3. חלק א', עמ' 13 ואילך והערות שם.
4. שם, עמ' 32 ואילך.
5. Jahrbücher, כרך ט', עמ' 167.

את ההקדמה לביבליה של קלודיוס (1677) זהה עם ר' ליב דידן[6]. על ר' ליב בן שמעון כותב ליונשטיין[7]: שלא כבריל, דעתו שיום פטירתו הוא י"ג תמוז תע"ד, כפי שמוסר מדפיס ההגדה עם פירוש "זרע יהודה". מהדיר הגדה זו היה קרובו של ר' ליב. כפי שמתברר מן ההקדמה ל"זרע יהודה", כתב פירוש לסדר קדשים בשם "עבודת הקודש", אלא שלא נדפס. הוא נתן הסכמות לספרים ליטורגיים וכן לתשובות הרמ"א. מתוך ההסכמה האחרונה (האנוויא תע"א) מביא המחבר דידן בעותק הפרטי שלו: "ובייחוד עכשיו (נתעורר הצורך בהוצאה חדשה) מפני שהקהילה הקדושה והמהוללה שלנו בפרנקפורט היתה למאכולת אש ונשרפו ספרים רבים... קדושים ויקרים". הוא חותם "יהודה בר שמעון ז"ל, רב הקהילה והמדינה מיינץ". לפי ליונשטיין (שם) נקרא ר' ליב בשנת 1687 למיינץ ופעל שם במשך 27 שנה כרב ראשי. נפטר בי"ד תמוז תע"ד.

שם, הערה 15

על התנועה השבתאית במנהיים השוה Löwenstein, Kurpfalz (עמ' 198 ואילך): "כבר בשנת 1724 השתדלו השבתאים להעלות אחד מאנשי שלומם על כסא הרבנות. כ"י בודלייאנה 2189 מכיל העתק מכתבו של ליב פרוזניץ אל ישעיה משיח בענין זה"[8]. — ר' שמואל הלמן, רבה של מנהיים, יצא כבר קודם לכן, בהיותו רב של קרמזיאר, נגד השבתאות והמשיך גם בלהט את המלחמה נגד ר' יונתן אייבשיץ[9], במיוחד לאחר שירש את כהונתו במיץ[10] (על קרב אחר, כנראה ראשון, נגד תנועת שבתי צבי מוסר ר' שלמה גייגר[11]: נתן העזתי בא לפרנקפורט וגורש מן העיר לאלתר על־ידי הדיין וראש־הקהילה, ר' הרץ גאנז. גייגר מפרש כמה ממנהגי פרנקפורט בסידור התפילה מתוך נסיבות הזמן ההוא. השתדלו לסלק מן הסידור כל מה שחסידי שבתי צבי היו עלולים לפרש כראיה לטעותם[12]. על נתן העזתי השוה Jüdisches Lexikon כרך ב', עמ' 1152 ואילך).

שם, הערה 18

על ביקורו בפרנקפורט אנו למדים גם מקובץ מכתביו[13]: הוא מעריך מאוד את חכמי פרנקפורט, אשר את מספרם הוא אומד ב־300[14], אבל לדעתו חסרה אצלם כל לחלוחית של "חסידות". במכתבו מאלול תצ"ה הוא מזכיר רק בקצרה את האיסור

6. ראמר, JLB. כרך ט"ז, 1887.
7. "לתולדות רבני מיינץ", JJLG כרך ג', עמ' 225 ואילך.
8. שם, עמ' 198 ואילך.
9. עי' בס' עמ' 86 ואי'.
10. שם, עמ' 201, ועי' ליונשטיין, Blätter. שנה ב', גל' 5.
11. דברי קהילות, עמ' 176.
12. עי' גם יוסף אונא ב־ Guardians of our Heritage הוצ' Leo Jung. ניו־יורק 1958, עמ' 175.
13. "ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו". הוציא ד"ר ש' גינצבורג, (תל־אביב תרצ"ז).
14. כרך ב', עמ' 303.

מצד רבנות פרנקפורט, שלפי הנחתו של המהדיר הוא שהניע את לוצאטו לעלות בגיל 40 לארץ ישראל שבה סבר שאינו קשור לשבועתו; עד אז, כותב גינצבורג[15], קיים את שבועתו ולא לימד קבלה לאיש. מאלפים ביותר, לגבי עמדתו של ר' יעקב, הם המכתבים ק"ח — ק"י, ק"כ, קמ"ח, ק"נ — קנ"א, ומכתב ד' בעמ' 414 (ממכתב ק"נ אנו שומעים גם שר' אברהם מראקיץ, גיסו של ר' ישעיה באסאן, היה מקודם תלמידו של ר' יעקב בפרנקפורט (חלק גדול ממכתבים אלה נדפס כבר ב"תורת הקנאות") ההערכה שמביע הרמח"ל לישיבתו של ר' יעקב, כפי שנזכר, מובאת גם אצל הרב אסף בספרו על מקורות החינוך היהודי[16].

שם, הערה 28

בריל מצביע על הקדמתו של פ' כהן ל"הלכה ברורה"[17]. בידי כרמולי, כותב בריל, היה אילן היחס של ר' יעקב. הוא מזכיר גם את ר' וואלף, רבה של פרידברג, שעליו מאריך ליונשטיין את הדיבור בסדרת המאמרים שלו "לתולדות היהודים בפרידברג"[18] ר' וואלף נפטר בח' כסלו תקי"ח; להלן נספח ד' נמצא ההספד שבמימור־בוך של פרידברג על־פי ליונשטיין (שם); אשתו היתה בתו של ר' חיים מנהיים, שנזכר לעיל עמ' 87. ל"ל במילואיו לספרנו משער שר' זנויל הכהן פאפרש דיין בפוזנא (1738־1759), היה בנו של ר' וואלף בפרידברג.

בנו של ר' זנויל הוא ר' מאיר, שפעל כדיין בפוזנא בשנת תקי"ט (עי' גם JJLG כרך ד' עמ' 325).

שם, הערה 29

בשנת 1738 שיגרה העדה האשכנזית בירושלים את ר' פתחיה, לשם איסוף נדבות באירופה. בגרמניה הוא בא גם לפרנקפורט. ר' יעקב פאפרש, בשיתוף עם שלושת פרנסי הנדבות לא"י שנאספו כאן, נתן לו מכתב המלצה אל כל הקהילות שיעזרו לו בכל עת ככל שאפשר. הכספים עצמם היה צורך להעביר ישר אל המרכז בקושטא. "לו עצמו ניתנה תשורה ראויה לפי מעמדו לצרכיו הוא". רבע שנה לאחר מכן (נובמבר 1738) בא ר' פתחיה למיץ, שם שימש אז ברבנות ר' יעקב יהושע פאלק, מי שלימים היה רב בפרנקפורט. גם הוא, יחד עם המשה מחשובי קהילתו, נתן לו כתב המלצה, שבו יכול היה כבר להסתמך על ידיעות שנתקבלו בינתיים מאת אנשי ירושלים. הכספים ממיץ נשלחו דרך מארסיי ישר לירושלים. גם כאן קיבל ר' פתחיה "תשורה הראויה למעמדו וצידה לדרך". שתי האיגרות הנ"ל, וכן שורה של מסמכים אחרים בדבר פעילותו של ר' פתחיה בגרמניה,

15. כרך א', עמ' XXVIII.
16. כרך א', עמ' 109.
17. Revue Orientale, כרך ג', עמ' 247.
18. Blätter שנה ד'.

סירסם עכשיו ד"ר ברנהרד ברילינג בספר־היובל ליום הולדתו השבעים של הרב ד"ר א' ליכטיגפלד, רבה של פרנקפורט[19], מן ארכיון המלכתי של מרבורג[20].

שם, הערה 31

ר' הירש קצנלנבוגן[22] היה חתנו של ר' יעקב. ר' הירש[23] בא משואבך. שם שימש אביו ברבנות. הוא היה כתלמידיו של ר' יעקב פאפרש שנתן לו את בתו היחידה פרומט לאשה. בפרנקפורט הוציא חידושיו של הרמב"ן בשם "תולדות אדם"[24]. בשנת 1741 נתמנה ר' הירש רב במרגנטהיים ובשנת 1763 — רב ראשי ליהודי קורפפאלץ. למנהיים בא בשנת 1768 ושם פעל עד יום מותו ב' תשרי תקס"א. (ההספד במימור־בוך של הקלויז במנהיים נדפס בספר־היובל הנ"ל חוב' ב', עמ' 59). ליונשטיין (Kurpfalz) מציין שר' הירש היה במרגנטהיים יורשו של ר' שלמה בראדי, בנו של ר' אברהם בראדי מפרנקפורט.

בין תלמידים אחרים של ר' יעקב מזכיר לוין[25] גם את ר' יוסף שטיינהרט, ר' דוד דיספק, ר' יעקב ברלין, ר' יוסף ואסרטרילינגן ור' טעבלי שייאר[26].

ל"ל רואה כדבר סביר שר' זנויל פאפרש היה בנו של ר' וואלף בפרידברג. בשנים 1738 ו־1754—1759 שימש דיין בפוזנא. בשנים 1758—1759 נזכר גם בנו ר' מאיר כדיין בפוזנא[27].

לפרק שמונה עשר, הערה 15

כאן מתוארת המחלוקת בין סיעות קן וקולפא בשלושה שלבים. עמ' 95־101 ועמ' 106—110. מלבד זה יש בידנו שני תיאורים מפורטים על מה שהתרחש אותה שעה ברחוב היהודים, מעטו של ד"ר י' קראקאואר: (א) ב Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst, סדרה שלישית: "מחלוקת קולפא־קן. תרומה לתולדות הקהילה היהודית בפרנקפורט ע"נ מאין במאה הי"ח"[1].

(ב) תמצית מתיאור זה וממסקנות מחקרו נותן קראקאואר בספרו:

19. פרנקפורט ע"נ מאין, 1964.
20. שם המאמר "פעלותו של ר' פתחיה בן יהודה וואהל קצנלבוגן, שליח מירושלים, במערב־אירופה (1735—1750)".
21. הומר רב על יחס קהילת פרנקפורט לארץ ישראל ולשליחים הבאים משם — מביא י' יערי בספרו "שלוחי ארץ ישראל" (ירושלים תשי"א). עי' המקומות הרשומים שם במפתח, ערך "פרנקפורט".
22. עליו ועל משפחתו השוה ליונשטיין, Kurpfalz עמ' 240 ובן Blätter, כרך ג' עמ' 81.
23. יצחק אונא, Festschrift der Mannheimer Klaus חוב' ב' עמ' 11 ואילך.
24. הומבורג פ.ד.ה. ת"ק.
25. L. Lewin. Geschichte der Juden in Fürth = JJLG כרך ו' עמ' 190 ואילך.
26. פרטים על התלמידים הנזכרים ועל פעילותם — עי' בהערות שם.
27. L. Lewin, Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti = JJLG כרך ו', עמ' 325.

1. פרנקפורט 1910, עמ' 135—212.

"Geschichte der Juden in Frankfurt a.M." [2]. הוא מציין [3] ש"תיאורו סוטה בהרבה מזה של הורוויץ" ומסביר את השוני בכך, שדבריו מבוססים על המסמכים שבגנזך העיר פרנקפורט וכן בגנזך הממלכתי בווינה, בעוד שבספרנו שימשו בעיקר זכרונות־הדברים של הקהילה ופנקסי־הקהל. על שוני זה עומד גם י' היילפרין במאמרו "מחלוקת על בחירת הקהל בפפד"מ והדה בפולין וביהם" שנתפרסם ב"ציון" [4]. אולם כל העובדות האלה גם יחד לקויות הן, בשל הנימוק שמציין קראקאואר [5]: המסמכים החשובים ביותר של הקהילה "הושמדו עם תום המחלוקת", וכן נותרו בידנו רק מסמכים מעטים בתרגומים גרמניים וכן "מסמכי־התקשרות" בגנזך העירוני (על דרך זו להעביר מן העולם עניינים מטרידים על־ידי השמדת המסמכים — השוה להלן בנספח א' [6] את המסורת שהובאה במטה־לוי [7] לסיום המחלוקת על הגט של קליווא. גם אז נשתמרה רק במקרה חוות־דעת אחת מאותו זמן, וממנה אפשר לשחזר את מצב העניינים).

אולם נראה, שאם נעיין ביתר דיוק בשני התיאורים ובשתי ההערכות שזכו להם המאורעות האלה, עלינו לקחת בחשבון עוד נקודה אחת: השוני בגישה שבה ניגשו שני המלומדים הביא אותם לידי מסקנות שונות: המחבר דידן שם לו למטרה לתאר, למען בני קהילתו ולמען הדורות הבאים, קורות חייהם וחשיבותם של הרבנים. לכך שייך גם מה שאירע ברחוב היהודים עד כמה שהשפיעו דברים אלה על פעילותם של רבנים; ואילו קראקאואר מעמיד במרכז דיוניו יחסה של קהילת פרנקפורט אל העולם הסובב, אל מועצת העיר ואל שלטונות המדינה. היינו חורגים ממסגרת נספח זה, אילו באנו למסור כאן מסקנות מחקרו של קראקאואר לכל פרטיהן, הסוטות ממה שתואר בגוף ספרנו. נציין כאן רק מקומות אחדים במידה שהם שייכים לתחום ספר זה:

לעמ' 99

סיעת קולפא התארגנה באסיפה ב־15 אוקטובר 1749. הנוכחים חתמו על "מסמך־התקשרות", בו התחייבו להישמע לכל הוראותיו של דוד מאיר יהודה קולפא. על יחסיו של קולפא אל החצר בווינה — עי' קראקאואר [8]. ממסמך זה מפרסם קראקאואר שני תרגומים [9]; עותקי המקור נשרפו [10]. את הישיבה הסוערת לאחר מכן, ב־12 באוקטובר, מתאר קראקאואר [11]. השוה לכך מאמר בכתב־העת

2. כרך ב', עמ' 177—216. להלן אנו מצטטים את הראשונה כ"מחלוקת" ואת השניה כ"תולדות"".
3. מחלוקת, עמ' 192.
4. ירושלים 1956, עמ' 64 ואילך.
5. מחלוקת, עמ' 146, הערה 1.
6. פרק xxi הערה 15.
7. כרך א' סי' י"ט.
8. תולדות, עמ' 185 ואילך.
9. מחלוקת, עמ' 207 ואילך.
10. עי' לעיל.
11. מחלוקת, עמ' 150.

"השחר"[12], בו מודפס זכרון־דברים נגד סיעת קן וכן החרם נגד חיון (30 באוקטובר) תק"י — כנראה מאוספו של קירכהיים.

לזכרון־הדברים המודפס כאן היו לפי קראקאואר 11 סעיפים ולא 9 כמו טעות שהוא מוצא בספר דידן. כאילו התקיימה הישיבה בשנת 1750[13], יסודה בכך שפנקס־הקהל מציין את השנה העברית תק"י, שראשיתה חלה כמובן בשנה האזרחית 1749. בשנת 1750 נוספו ברחוב היהודים שתי סיעות נוספות: האחת "בלתי־מפלגתית", שהכילה, לאמתו־של־דבר, את נאמניו של קן, ו"מפלגה הניטרלים" שבה היו אנשי קולפא כפי שניכר ממשוחיהם של החתומים. מאלפת מאוד הן "רשימות השומה", המסודרות לפי קבוצות, וכן המאזנים שקראקאואר מביא; המאזן החשוב ביותר הוא זה מ־31 אוקטובר 1750[14].

לעמ' 109 מתקן קראקאואר שלתקנון יש 12o סעיפים (ולא 13o) ושהוא מקיף 13o דפי פוליו[15].

החידוש החשוב ביותר בתקנות של שנת 1754 הוא מינוים של מפקחים עליונים (דפנסורים), שאליהם יכול לפנות כל מי שסבר שחלה פגיעה בתקנון[16]. באותה שעה הגיש קולפא תקנון חדש, אולם הן הבונים והן המועצה פסלו אותו.

לפי קראקאואר[17] ניאות קולפא לפשרה לאחר שראה את עניינו כאבוד. במקום פיצוי של 50,000 זהובים שתבע מתחילה — קיבל 20,000 זהובים וגימלה שבועית של 5 רייכס־טלר, ששולמו לו, כפי שמוכיחות הקבלות שנשתמרו, עד שנת 1767. אין לקבוע את תאריך מותו, ברם, נראה שנפטר זמן קצר אחרי המועד הנ"ל. השלב החשוב האחרון במאבק ממושך זה הוא בחירת הבונים ב־18 ביוני 1765 ובסמוך לכך בחירות הגזברים ושלושת הגובים. נגד אחרונים אלה לחמו הבונים עוד ימים רבים. לבסוף הגיעו הדברים לידי כך שבתום תקופת כהונתם לא נבחרו אלה מחדש, וכן, מקץ מחלוקת בת למעלה מעשרים שנה, שב ושקט רחוב היהודים. גם בחצר של ווינה ובמועצת העיר פרנקפורט חדלו להתעניין בנושא זה[18].

אשר לתפקידו של הרב בתוך המאבק נראה שתפיסתו של קראקאואר, שר' יעקב יהושע היה "אמנם למדן גדול אבל חלש בתור אישיות, איש תמים ורודף־שלום מטבעו" — אינה הולמת את המציאות. ודיינו להשוות את הופעתו במאבק נגד ר' יונתן, כפי שהיא מתוארת כאן. אלא שני גורמים הם שקבעו את התנהגותו במחלוקת קולפא — קן: (א) הוא סבר שאין זה מתפקידו להכריע בעניין זה, כיון שהחלטות ישנות של הקהילה אסרו על הרב כל התערבות בשאלות מסוג זה; (ב) צו של הקיסר מקיץ 1750 דרש בפירוש "שהבונים והרבנים יימנעו מכל חרם, מפורש או שקט, וגם מכל צעדים תקיפים אחרים נגד קולפא וסיעתו"[19].

12. כרך י"ב, עמ' 648 ואילך.
13. מחלוקת, עמ' 153, הע' 2.
14. שם, עמ' 178; תולדות, עמ' 203.
15. מחלוקת, עמ' 181; ואולי אין כאן אלא טעות־דפוס.
16. תולדות, עמ' 209.
17. מחלוקת, עמ' 196; תולדות, עמ' 212.
18. מחלוקת, עמ' 199 ואילך.
19. שם, עמ' 162; תולדות, עמ' 194.

עוד מן הראוי לציין, שהשוני בהערכת עזיבתו וחזרתו של הרב מסתבר גם בכך שלפני קראקאואר היה מונח התיאור של לייטר, שודאי היה חד־צדדי במלחמה זו, שנוהלה בהתמרמרות רבה, בעוד שהורוויץ הסתמך על זכרונות־הדברים של הקהילה. וכן נראה שגם תפיסת המחבר דידן, שהעובדה שהרב היה מוכרח לעזוב את פרנקפורט בשניה, הביאה לידי ההשה ב"השלמת" התקנות, היא מוצדקת [20] [21].

סימ' מציין בעניין תיאור מחלוקת קולפא־קן שני קונטרסים בני אותו דור, הרשומים ב- Catalogue Zedner עמ' 157 : (א) "זכרון מעשה לשים שלום בארץ", Reconciliatory advice to dissenting parties in the congregation of Frankfurt on the Main. המחבר הוא מרדכי בן אליעזר בראנדס. קראקאואר מזכיר רק קונטרס זה ומציין אותו כ"חסר כל ערך" [22] ; (ב) "זכרון תרועה להבין תקיעה למשמיע התקיעה" "another copy". שני הספרים הופיעו בפרנקפורט בשנת 1753.

שם, הערה 23

אודות שלושת בניו של ר' ליב קן יש להשלים :

1) ר' משה קן, רב דקלויז בפרנקפורט, היה גם רב ראשי של מדינת הסן (בדארמשטט). עליו נאמר בהקדמה לספר "מפתח הים" : "אשר היה נשיא בארץ ישראל והאב"ד דק"ק דארמשטט והגלילות וראש ב"ד בק"ק פ"פ והאב"ד בבית המדרש".

היו לו שלוש נשים : א) שרה, בת ר' שמשון ורטהיימר [23]. היא נפטרה ב־17

20. עי' בס' עמ' 109 ולעומתו מחלוקת, עמ' 193, הע' 1.
21. אשר לטענתו של קראקאואר שהם יכלו לאסור למול ילד, השוה את הגבלות הזכות הזאת המובאות בשולחן־ערוך, יורה־דעה סי' של"ד סעיפים ו' וי'. בעיקר ראוי לציין, שלפי דעות אהדות שימש אמצעי זה רק בזמן "הגאונים הראשונים", כפי שיוצא משו"ת ריב"ש, סי' קע"ג. הם יכלו, כמובן, לאסור שסמוך למילה תיערך חגיגה עם מתן כיבוד לאורחים. השוה עמ' 159.
22. מחלוקת, עמ' 146—147, הערה 1.
23. על ר' שמשון ורטהיימר כתב דוד קויפמן שתי עבודות גדולות :
א) Zur Geschichte jüdischer Familien. Samson Werthheimer, der Oberhof-faktor und Landesrabbiner (1658—1724), und seine Kinder. Wien 1888.
ב) Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimers.
(דו"ח שנתי של בית־המדרש לרבנים בבודפשט, יצא גם בהדפסה מיוחדת).
בעבודה השניה הוא מוסר על חילוף־המכתבים בין הבונים של קהילת פרנקפורט לבין נציגיה בווינה, יצחק שפייאר ועמנואל דראך בשנים 1720—1721. בראן פירסם בספר־היובל ליום הולדתו השבעים של אדולף שווארץ, עמ' 499 ואילך את היתר־ההוראה שר' שמשון ורטהיימר (שנולד ב־27 בינואר 1658) קיבל בג' תשרי תנ"ד מנציגי קהילות שונות ; החתומים עליו 13 רבנים.
אילן־יחס של צאצאי ר' שמשון ורטהיימר פירסם ר' פינחס מילר כנספח לספר "זכרון לקדושים" (ירושלים תשכ"ד) בהדפסה פרטית, שידידי מר ש' שלומאי, כפר הרא"ה הואיל לתתו לי לשם עיון.

ביולי 1724 ונקברה בקיניגסוארט[24] ב) הינדלה, בתו של הנציג בווינה ברמן הלברשטט[25], נפטרה בח' אדר שני תפ"ו, כפי שנרשם ב"גדנקבוך"[26] והיא קבורה ליד סבתה הינלה אופנהיים; ג) הינלה בת הדיין ר' משה שפייאר, נפטרה בכ"ז חשון תקי"ז[27].

בנו יהודה ליב נפטר ביום הכיפורים שנת תקי"ב[27א].

2) בער קן, לפי דיץ, עמ' 163, "נקבר באחוזתו בגריסהיים, ורק לפני זמן קצר סולק משם מקום קבורתו". כל עניין זה, שכנראה סופר כמסורת שבעל־פה בחברה־קדישא של פרנקפורט, הובא לפעם הראשונה בחוברת Eduard Feist, Die Ausgrabungen auf den jüdischen Begräbnisplätzen in Griesheim a.M. (1898) לפי מסורת זאת הביע קן את משאלתו להיקבר בגריסהיים, מקום שם היתה למשפחתו אחוזה, ומשאלה זו נענתה. פייסט עצמו מפקפק אם יש ממש במסורת זו, הואיל ונערכו במקום חפירות ולא נמצאה מצבה שנשאה את השם קן. החוברת הנ"ל הועתקה לאחר מכן בעתון[28]. נראה שכל מסורת זו אינה אלא אגדה. — זאלפלד[29] מוסר שלשני האחים קן נודעות זכויות גדולות בקשר לבניין בית־הכנסת בגרוס־גיראו. לפיכך נאמר שם "מי שבירך" לשניהם מדי שבת בשבתו. לפי הרישום ב"גדנקבוך" נפטר בער קן בה' טבת תקט"ו ונקבר על־יד אחותו, הינדכן וימפפן. גם על ר' משה קן נאמר ב"גדקנבוך" שנקבר על־יד אחיו בער, הוא נפטר בדצמבר 1761[30].

אישור תעודתי לקשרה של משפחת קן עם גריסהיים נמצא במימור־בוך של ההקדש. בדברי האזכרה לר' ליב בן יצחק קן נאמר שהוא יסד את בית־המדרש ואת בית־הכנסת בגריסהיים. ר' ליב, אביו של הנ"ל, נפטר, כפי שעולה מדברי האזכרה, וכן מן ה"גדנקבוך"[31], בשנת 1719 (ולא, כפי שכותב דיץ, 1718).

3) הנלה, בת ר' ליב, היתה אשתו של ר' גומפל וימפפן; מתה ביום שני של סוכות תצ"ה[32]. לפי "גדנקבוך" היא קבורה ליד אחיה איצק קן, שאינו ידוע לנו ממקום אחר ואינו נזכר גם אצל דיץ.

24. השוה נספח ד'. את דברי האזכרה מן המימור־בוך שלח המחבר דידן אל דוד קויפמן, ליונשטיין, Blätter מפנה אל אויערבך, Geschichte עמ' 48, בריל, Centralanzeiger עמ' 90 ואל התקנות של חברה־קדישא, עמ' 39.
25. השוה אויערבך, שם, עמ' 95, מס' 2.
26. השוה נספח ג'.
27. השוה שם.
27א. השוה נספחים ב' וג'.
28. Hamburger Israelitisches Familienblatt, 16 ביולי 1931.
29. Martyrologium עמ' XXXI. עמ' 27.
30. השוה נספח ג'.
31. השוה נספחים ג'—ד'. נראה שלכאן שייך אבני־זכרון, מס' 3240; ברם לפי זה יש צורך לתקן את התאריכים.
32. הש' נספחים ב'—ג'.

שם, הערה 47

בריל[33] מציין, שאיגרתם של שני בני פרנקפורט אלה תאריכה הוא כ"ה סיון, ואם כן, זוהי תשובה למכתב מאת אייבשיץ, בו הוא מתאונן על איגרתו של ר' יהושע מי"א סיון[34]. מכתבים שכתב ר' יונתן במיץ (1745) נדפסו, עד כמה שאינם כלולים בכרך "לוחות עדות", ב"השחר"[35] (על מוצאם של מכתבים אלה השוה שם, עמ' 181 בהערה).

שם, הערה 66

האלמנה של ר' יעקב יהושע הנזכרת כאן היא אשתו השלישית גוטלה בת ר' אליה איגר; היא נפטרה בכ"ב חשון תקל"ג וקבורה על־יד אסתר, אשתו של הרב הראשי ר' יעקב פאפרש[36]. אשתו הראשונה של ר' יעקב יהושע נפטרה בלבוב; אשתו השניה, טאובה, היתה בתו של ר' ישַשכר בער מפרנקפורט; היא נפטרה ב־19 באוקטובר 1751 בעת שהותו במנהיים[37]. בהקדמה ל"תשועת ישראל" מזכיר ש' בלוך שר' יעקב יעץ לבניו ללמוד את לשון המדינה[38]. — סימ' מצביע על אילן־היחס של משפחתו של בעל "פני־יהושע" ב"הפלס", כרך ב', עמ' 1 וכרך ג', עמ' 45. ל"ל: "עי' עתה Jüdisches Lexikon כרך ג', עמ' 144 ואילך והמקורות הרשומים שם"[39].

לפרק תשעה עשר, הערה 26

ל"ל מציין בנוגע לכרך השני, שבשער השני כתוב שנדפס בפרנקפורט בשנת תקי"ב אצל יעקב קרונאו. — למה שנאמר על חלק ד' מוסיף י"ה: "הגהות לכמה מסכתות אחרות (מהן מילואים ותיקונים לכרכים הקודמים) וכן חידושים לטור חושן המשפט יחד עם חידושי פני אריה לבבא־קמא מאת המלבה"ד. לאלה האחרונים נספחו הערות מאת הדיין של קהילת הנובר, ר' ליב פרידבורג, שהשתתף גם במלאכת ההוצאה של הספר כולו (עי' שער). בחלק א' נמצאת הערה של ר' בער, נכדו של "פני־יהושע", בנו של ר' ליב".

לפרק עשרים, הערה 2

ר' משה ראפ נזכר כדיין גם קודם למחלוקת קולפא־קן[1]. בשנת 1734 כיהן

33. עמ' 165, הע' 1.
34. לוחות עדות כ"ג ע"ב.
35. כרך י"ב, עמ' 548 ואילך ועמ' 602 ואילך.
36. עי' גם נספחים ב'—ג'.
37. עי' ליונשטיין, קורספאלץ, עמ' 193, הערה 1.
38. בריל, עמ' 166.
39. ועי' ליונשטיין, כרך ד', עמ' 5: "הש' מימור־בוך מוואַרמש, עמ' 45 ועוד".
1. עי' בס' עמ' 88.

כראש־בית־דין[2]; בשנת 1739 נקרא: דיין[3]. בשני המקרים היה ר' יעקב פאפריש אב־בית־דין. ר' משה ראפ נפטר כ"ו אדר תקכ"ב[4]. בי"ז תמוז תקכ"ב הספיד ר' צבי הירש בלונדון אותו ואת ר' דוד שטראוס, שנפטר בכ"ח אייר אותה שנה בפיורדא (עליו עי' בס' עמ' 148)[5]. בתו בליבכה היתה נשואה לר' אנשיל גאנז; היא נפטרה בשנת תקכ"ה[6].

שם, הערה 10

על ד"ר אנשיל וירמש, אישיותו ופעילותו המדעית והרפואית, כותב המחבר דידן בספרו Jüdische Ärzte (עמ' 35 ואילך). מה שנאמר שם (עמ' 37) שאנשיל וירמש נפטר בשנת 1769, אינו עולה בקנה אחד עם דברי המחבר כאן (עי' הערה 13) שהספר "סייג לתורה" פורסם "על־ידי בנו אחרי פטירת המחבר" בשנת 1766. על הריב הספרותי שנתלקח אודות ספר זה — השווה פריידברג, עקד ספרים, אות מ' מס' 368. ד"ר אנשיל וירמש כותב בהקדמתו לספר זה שר' יוסף היילברון ראה את כתב היד, גנב ממנו הרבה והעתיק אותו בספרו "מבין חידות", שהופיע בשנת 1765 באמסטרדם. על האשמה זו של גנבה ספרותית השיב היילברון בהדפיסו דף אחד בשם "מריבת קדש" (1766), ועל כך שוב ענה הבן, שמעון ואלף וירמש, בשנה שלאחריה בהדפיסו דף "פרודגמא חדשה"[7]. תאריכים אלה מתיישבים, כנראה, מתוך כך שד"ר אנשיל וירמש, בשל גילו הגבוה, לא רצה עוד להתערב אישית בעניין. אבני־זכרון מס' 3306 מתאים ל"גדנקבוך" (1769). אם כן, לא נדפס הספר "אחרי פטירת המחבר". — בספר Jüdische Ärzte נזכר גם חיבור "מפתח לאלגברה" לר' אנשיל וירמש בעברית. בהקדמה (אופנבך 1721) משבח המחבר את ר' משה קן ואת אשתו, שסייעו ועודדו אותו בכל עת במאמציו המדעיים. שם הוא קורא לעצמו: "מועמד לרבנות, לרפואה ולפילוסופיה ותלמיד הקלויז בפרנקפורט".

שם, הערה 16

ר' יעקב זאמשט־בס נזכר אצל ד"ר שלמה אדלר[8] בשם ר' משה יעקב זאמשט־בס. כשנת פטירה מוסר אדלר, מסתבר על־סמך המימור־בוך של הקלויז, את שנת תק"ז. גם ליונשטיין Blaetter, מצביע על כך שלתאריך הנקוב שם מתאים רק

2. השוה מטה־לוי, כרך א' עמ' 14 והע' 10.
3. שם, עמ' 15.
4. עי' נספחים ב'—ד'.
5. Duschinski. The Rabbinate of the Great Synagogue. ב־JQR כרך ט', עמ' 123 ואילך.
6. עי' נספחים ב'—ג'.
7. עי' שם, אות פ', מס' 643. השוה גם MWJ 1886. ברלינר: "Die handschriftliche Notiz von Wolf Heidenheim".
8. JJLG כרך י"ח, עמ' 164, הע' 1.

תק"ז ולא תק"נ. מן העובדה שספרו "חדות יעקב" נדפס מעזבונו בשנת תקי"א יוצא שהמספר תק"נ אינו נכון[9]. הן בשער הספר והן בהערות המבוא של הבנים ובהסכמות נקרא המחבר: ר' יעקב, בלבד; ואילו כתובת המצבה (מס' 4041) מזכירה רק: ר' משה[10]. גם ב"גדנקבוך" נזכר תק"ז.

לפרק עשרים ואחד, הערה 3

פרטים על האישים ועל בית־הדין המעורבים במחלוקת של הגט בקליווא השוה ליונשטיין, Kurpfalz עמ' 227 ואילך.

שם, הערה 15

על הגימוקים האמתיים ועל הסיום של כל הפרשה נמצאת תשובה מאלפת מאוד ב"מטה לוי[1]. שם נאמר: אף־על־פי שחכמי פרנקפורט שרפו את כל המסמכים הנוגעים לאותו עניין, מצא הרב הורוויץ בביתו של ר' זליגמן גולדשמידט תזכיר כתוב ביד הדיין וממלא־מקום הרב, ר' נתן מז[2]. שם מתואר כל אותו מעשה וההנמקה ההלכתית של בית־הדין של פרנקפורט. כתב־היד משתרע על למעלה מ־8 דפי דפוס (פוליו), אך הוא נפסק באמצע המשפט. ר' מז רשם, לפי דבריו[3], את כל הפרשה "כדי להיטהר לפני אלקים ואדם". לבסוף מספר הרב הורוויץ בשם ר' משה מינץ שלימים חזר הזוג ונתאחד. "מפני דרכי שלום" ערך בית־הדין חופה שניה, שבה היה הבעל צריך לומר "הרי את עוד מקודשת לי" וכו'[4]. פקסימילים של הכרוזים שהודבקו בשעתם בבתי הכנסת בפרנקפורט ובמנהיים, הגישו פרופ' פריימאן ועו"ד הורוויץ ל־Soncino-Gesellschaft לרגל כינוסה בפרנקפורט ב־26 במאי 1931 (המקורות שמורים בספריית העיר פרנקפורט, Sign. Auct. Hebr. anon 2036).

אין אפוא כל יסוד למה שבעיני פרופ' י' כ"ץ בספרו "מסורת ומשבר"[5], "קרוב להניח" שכאן מסתמן בפעם הראשונה יחס של זלזול אל הפולנים. האמת היא שחכמי פרנקפורט הכירו בחכמי פולין בכל עת והעריכו אותם כערכם.

שם, הערה 18

נתונים מפורטים על חייו ועל פעילותו המדעית של ר' אברהם אבוש ליסא מביא ל"ל בספרו: Geschichte der Juden in Lissa[6]. להע' 20 בעמ' 129 יש להוסיף: פירושיו לס' בראשית ולפרקי אבות הוציא הרב קרונענפלד חתנו של הרב ליונשטיין מסעראצק הנזכר לעיל, בשנת תרמ"ד; שם הספר הוא "קנה אברהם והוא ברכת

9. השוה מצבת בנו איצק תקל"ח, נספח ב'.
10. עי' נספחים ב'—ג'.
1. כרך א', עמ' 58 ואילך.
2. עליו עי' בס' עמ' 134 וא'.
3. שם.
4. שם, סוף עמ' 67.
5. ירושלים תשי"ח, עמ' 146 הערה 23.
6. פינגע 1904, עמ' 185 ואילך.

אברהם". בשנה שלאחריה הופיע כל הפירוש לתורה בשם "ברכת אברהם". הרב ליונשטיין פרסם כמה חידושים לתלמוד בכתב־העת "תורה מציון" [7].

בני דורו של ר' אברהם וגם חכמי דורות מאוחרים מביאים ממנו בספריהם [8].

בשנת 1911 הוציא אחד מצאצאי ר' אברהם, אברהם ח' ש"ב מיכלסון, ביוגרפיה שלו בשם "אוהל אברהם" (לודז'). המחבר אסף בחריצות רבה את כל החומר שמצא בספרות ועיטר אותו בשפע של מעשיות שהוא מציין אותן כמסורת בעל־פה. הוא רשם גם כמה ביאורים יקרים למקומות בתלמוד ובמדרש שהגיעוהו בעל־פה.

על פעילותו של ר' אברהם בבית־הדין בפרנקפורט — השוה "מטה לוי" [9].

אשתו של ר' אברהם, רבקה גולדה, היתה בת הרב של מיזריטץ. היא נפטרה בשנת תקכ"ד [10]; סבה היה ר' שמואל מווידיסלב, שכיהן כרב בפירט בשנים 1691—1694 [11]. אשר למצבת קברה מעיר ליונשטיין: "אליה כהן היה בנו של ר' שמואל מווידיסלב, בעל "בית שמואל"; הש' Blätter עמ' 119 וכן איילן־היהס של משפחת מירלס־הלר־פרנקל.

ב"גדנקבוך" נזכרת עוד אשה שניה של ר' אברהם: דבורה, שנפטרה בשנת תקכ"ח [12].

על צאצאיו של ר' אברהם — הש' ל"ל, שם, עמ' 185 ואי' וכן JJLG, כרך ד', עמ' 325.

כלה אחת של ר' אברהם, רבקה צפורה, נפטרה בשנת תק"מ [13].

לפרק עשרים ושנים, הערה 12

מילואים לנתונים על חיי ר' טעבלי שיף אפשר למצוא במאמרו של דושינסקי [1] "הרבנות של בית־הכנסת הגדול". אמו של ר טעבלי, ריזכן, היתה בתו של ר' אבלי בלונדון. אשתו, בריינלי, היתה בתו של ר' יצחק זינצהיים בפרנקפורט ואחייניתו של ר' ליב זינצהיים בווינה. שנים אחדות לימד בבית־המדרש מיסודו של ר' ליב בוורמס. — דושינסקי נותן תאריכים מדויקים בדבר פעילותו של ר' טעבלי בערים שונות. ר' טעבלי נהג לציין ברשימותיו לדרשות את מקום הדרשה ותאריכה. מתוך כתב־יד אדלר (מס' 140) נמצאנו למדים את המספרים דלקמן: הדרשות בוורמס בשנים 1748—1760; בפרנקפורט — בין 1762 ל־1764,

7. כרכים ד'—ה' (ירושלים תרנ"ט—תר"ס).
8. מרשימתו של ל"ל נוכיר: ואלדן, שם הגדולים החדש, עמ' 12; שטיינשניידר, אוצרות חיים, המבורג 1848 עמ' 62, מס' 724, כתב־יד מס' 173 ("ברשותי"); ואכשטיין, מפתח הספדים, כרך א', עמ' 5.
9. כרך א', סי' י"א, הע' 4.
10. עי' נספחים ב'—ג' (1764).
11. עי' ליונשטיין, "תולדות יהודי פירט", JJLG כרך ו', עמ' 168 ואילך.
12. עי' להלן נספח ג'.
13. עי' להלן נספחים ב'—ג'.

1. JQR כרך י', עמ' 454.

ובלונדון בשנים 1765—1783. הואיל ור׳ טעבלי נאם בווינה כמה נאומים בקיץ 1758, רוצה דושינסקי להסיק, ששימש ברבנות גם בווינה. אולם בהקדמה הביוגרפית של ״לשון זהב״ מוזכר רק קשר אחד של ר׳ טעבלי אל ווינה, והוא שר׳ ליב זינצהיים השיא לו את אחייניתו; אם כן, קרוב להניח שר׳ טעבלי דרש הדרשות הנ״ל בווינה כשביקר אצל דוד אשתו. בשנת 1758 היה רב בבית־המדרש בוורמס. — בלונדון שימש ר׳ טעבלי באחד משני בתי־הכנסת, בהם שימש לפניו ר׳ צבי הירש קודם שנתמנה רב בהלברשטט.

בכרך י״א של JQR. מפרסם דושינסקי כמה מכתבים מאת ר׳ טעבלי אל ידידיו, מהם גם ר׳ יוסף שטיינהרט בפירט[2]. עניין מיוחד יש בחילוף המכתבים Minutes of the Bet Din of Frankfort relating to the house "Zum[3] gruenen Schild". זהו משא־ומתן שניהל אחיו, הדיין ר׳ מאיר שיף[4], עם מאיר רוטשילד.

בין ר׳ טעבלי ור׳ בער אדלר היו יחסי חיתון[5].

שם, הערה 18

פרט לספר ״לשון זהב״ פירסם ר׳ גבריאל אדלר כמה תשובות וכן ביאורים הלכתיים ואגדתיים לתלמוד בכתב־העת ״שומר ציון הנאמן״, שיצא על־ידי הרב הראשי ר׳ יעקב אטלינגר באלטונה[6].

ר׳ בער אדלר היה ידידו של ר׳ שלמה טריר[7] וערך מאמרים שלו נגד תנועת הריפורמה; הוא תירגם כרוזו של טריר בעניין המילה מעברית לגרמנית[8]. עם ידידיו הקרובים נמנה גם ר׳ אהרן פולד שבתשובותיו נזכר שמו לעתים. הם עבדו יחד, ביחוד במפעלים לשם חיזוק החיים הדתיים בקהילה. פרטים על שיתוף־פעולה זה מוסר לנו הרב הורוויץ בהקדמתו הארוכה ל״בית אהרן״; בספר זה כלול העיזבון הספרותי של ר׳ אהרן פולד (פרנקפורט תר״ן)[9]. כדוגמה לפעולה משותפת של השניים נזכיר, שכאשר הרב זכריה פרנקל, עזב את אסיפת הרבנים בפרנקפורט (1845) מתוך מחאה על החלטות ברוה הריפורמה שנתקבלו בה — שיגרו לו שני חכמים אלה איגרת הסכמה משותפת. בעקבות איגרת זו הזמין אותם פרנקל לאסיפה של רבנים מתונים לדרזדן (1846); אולם הם לא ניאותו להזמנה זו ונימקו את סירובם באיגרת משותפת ארוכה[10].

2. כתב־יד אדלר, מס׳ 4095.
3. שם, מס׳ 935, והשוה דיץ, עמ׳ 470.
4. עי׳ עליו להלן פרק כ״ג, אות א׳, הערה 37.
5. שם, עמ׳ 453 ונספח זה להלן פרק כ״ג, אות ד׳, הערה 19.
6. כתב־עת זה הופיע בשנים 1845—1854. יצא בצלום בניו־יורק בשנת 1963.
7. עי׳ עליו להלן פרק כ״ג, אות ד׳ הערה 18.
8. עי׳ Rabbinische Gutachten פרנקפורט 1844, עמ׳ XIX.
9. עי׳ בס׳ עמ׳ 169, הערה 18 ונספח א׳ פרק כ״ג, אות ד׳, הערה 18 וכן הביוגרפיה.
10. שם, עמ׳ II, VI, VII וכן ל״ל: ״מחוג ידידיו ועוזריו של וואלף היידנהיים״, MGWJ 1909.

ר' בער אדלר חיבר פירושים לבראשית רבא (הביא לבית הדפוס ד"ר מ"ס קריגר, רעדלהיים תרי"ד) ונתן הסכמות לכמה ספרים [11].

על משפחת אדלר — עי' גם להלן פרק עשרים ושלושה, אות ב', הערה 1.

לפרק עשרים ושלושה, אות א', הערה 10

על ר' דוד שטראוס בפירט ועל משפחתו — השוה ליונשטיין "לתולדות יהודי פירט" [1]. ר"ד נולד בפרנקפורט בשנת 1681 לערך, בשנתו ה־33 נקרא לשמש ברבנות בהולעשאו, חזר בשנת 1722 (לא 1772, כפי שכתוב שם בטעות) כדיין לפרנקפורט, בשנת 1743 נתמנה רב בוורמס ובסוף שנת 1748 בפירט. נפטר בכ"ה אייר תקכ"ב כבן 81. בתו קילה היתה נשואה לר' נתן בן מרדכי אדלר בפרנקפורט (דודנו של ר' נתן בן שמעון אדלר המפורסם); בתה צרלי היתה אשתו של ר' זעקל וורמזר בפולדה [2]. קילה נפטרה ה' אייר תקל"ד בפרנקפורט [3]. היא קבורה "במרחק של קבר אחד מאחותה שרלי שהיתה מקודם נשואה לר' נתן אדלר". לפי זה יש לתקן את מה שרשום אצל ליונשטיין, שם. את דברי האזכרה במימור־בוך של פירט לר' דוד שטראוס השוה אצל ליונשטיין [4] וכן את כתובת המצבה [5]. כפי שנמסר ב־Nachrichtenblatt der Israelitischen Kultusgemeinde משנת 1964, הושׂמדה המצבה על־ידי הנאצים. ר' נתן בן מרדכי אדלר נפטר כ"ב אייר תקמ"ד. במותו הוענק לו התואר מורנו [6].

שם, הערה 18

על ר' דוד טעבלי שייאר — השוה ליונשטיין "לתולדות רבני מיינץ" [7] וכן Eckstein, Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstbistum Bamberg [8]. הוא נולד בשנת 1711 בפרנקפורט ולימים שימש בה דיין. הוא דחה את כהונות הרבנות של האגנאו והנובר ונתמנה בשנת 1749 רב בבמברג, מקום שם שימש לפנים ברבנות הותנו ר' נתן אוטיץ. הוא עזב את במברג בשל הלשנה ובא בשנת 1768 למיינץ, שם נפטר בכ"ב תשרי תקמ"ג [9]. על פעילותו השוה ליונשטיין, שם.

שני בניו היו רבנים:

11. השוה L. L., "Heidenheimiana". Berlin 1924 וכן בכתב־העת "ישורון" לוולגמוט, כרך י', עמ' 110 ואי' ועמ' 206 ואי'.

1. JJLG, כרך ו', עמ' 187 ואילך.
2. שהיה חותנו של "הרב מווירצבורג", ר' זליגמן בער, יצחק דב הלוי במברגר; עי' גם יוסף אונא, "תשובה לאחד מהכמי אשכנז" בקובץ לזכר ר' גדליה אונא, עמ' 123.
3. עי' להלן נספח ג'.
4. שם, עמ' 218.
5. שם, עמ' 222. השוה עליו גם ליונשטיין, Blätter, שנה ב', גל' א'.
6. עי' להלן נספח ג' והחוב' The Adler Family.
7. JJLG, כרך ג', עמ' 231 ואילך.
8. עמ' 173.
9. עי' Salfeld, Festgabe (Mainz 1903) עמ' 67 ו־75; שם נזכר ר' דוד בשנת 1808 כ־rabbin, ובנו הרץ כ־grand rabbin, membre du Sanhedrin

(א) ר׳ מיכאל שייאר, ששימש רב במנהיים ובוורמס ונפטר בשנת 1809 בקרלסרוהע. על תולדות חייו השוה ליונשטיין קורפפאלץ עמ׳ 264 ואילך; יצחק אונא, "הרב הראשי מיכאל שייאר כמבקר זמנו"[10]. במאמר אחרון זה ימצא הקורא עיבוד מפורט של דרשותיו שהשאיר בכתובים. בשנת 1778 בא ר׳ מיכאל כרב לוורמס ומ־1782 עד 1809 שימש רבה של קהילת מנהיים. בשנת 1800 קיבל על עצמו גם את המשרה של רב ראשי על חלק מיהדות המדינה. הוא נפטר בקרלסרוהע, מקום שם בא כדי להשתתף בישיבה des Oberrats der Israeliten שנוסד אותה שעה.

(ב) בנו השני של ר׳ דוד הוא ר׳ הרץ שייאר הנזכר לעיל, שמו המלא: הרץ אברהם נפתלי[11]. נולד בפרנקפורט בשנת 1753. בשנת 1799 ירש משרת אביו במיינץ, שם ניהל ישיבה גדולה כבר בחיי אביו (לפי זה יש לתקן מה שנאמר אצל בריל, עמ׳ 163). הוא ויתר על משכורת והכנסות צדדיות. ספרו "תורי זהב" הוציא מעזבונו נכדו, ר׳ שמואל באנדי (מיינץ תרל"ה), והוסיף אליו כמה נספחים. הפירושים לשיר־השירים ולמגילת אסתר מהווים התוכן העיקרי של כרך עבה זה. בהקדמתו נותן המחבר נתונים מדוייקים על גדולי משפחתו[12].

שם, הערה 20.

ר׳ יעקב בן ר׳ טעבלי שמש נתמנה בשנת 1763 על־ידי וואלף ורטהיימר, בנו של ר׳ שמשון ורטהיימר, לרב דקלויז לשש שנים, ובשנת 1770 הושאר בתפקיד זה לשלוש שנים נוספות "לכבוד למדנותו ומדותיו התרומיות" על־ידי מנהלי קרן ורטהיימר. ונראה, שכל ימי חייו אושר בדרך זו התפקיד מחדש[13]. לפניו היה ר׳ משה קן רב דקלויז בשנים 1724 — 1763. מן המסמכים הנזכרים אצל קויפמן[14] נראה שתשלומי משפחת ורטהיימר הופסקו רק למשך זמן קצר[15]. שר׳ יעקב שמש לא קיבל את בחירתו לרב בווירצבורג, מוסר גם במברגר[16]. בספרו[17] מצויין גם ההספד על ר׳ יעקב מאת ר׳ דוד דיסבק, בעל "פרדס דוד". הוא מונה אותו עם "שבעת כוכבי לכת" שנפטרו באשכנז במשך רבע שנה[18]. אצל במברגר נדפסו באופן חלקי גם דברי האזכרה מן המימור־בוך של הקלויז בפרנקפורט, במידה

10. Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, שנה א׳, גל׳ 4.
11. עי׳ ליונשטיין, שם, עמ׳ 235 ואילך.
12. גם בקטלוג מערצבאכער (מס׳ 149) רשומה ביוגרפיה בכתב יד מעטו של ר׳ שמואל באנדי על ר׳ יונה באנדי, על חותנו ר׳ הירץ שייאר ועל ר׳ טעבלי, אביו של ר׳ הירץ.
13. עי׳ דוד קויפמן, שמשון ורטהיימר, עמ׳ 73, הע׳ 1.
14. שם, עמ׳ 90.
15. על תולדות הקלויז כתב ש׳ אדלר, JJLG, כרך י"ח, עמ׳ 162 ואילך.
16. H. Bamberger, Geschichte des Rabbinats der Stadt und des Bezirkes Wuerzburg, עמ׳ 45.
17. שם, הע׳ 2.
18. דף רל"ה ע"ב.

שהם מתייחסים לענין הבחירה לרבנות[19]. בריל מציין שב"שבעה מ"ק לר' חיים נויגאס[20] ניתנת דוגמא לבקיאותו של ר' יעקב בתחום המסורה[21]. בזמן שר' יעקב שמש ור' נתן מז שימשו דיינים בא, כנראה, פסק ההלכה שר' אהרן פולד מביא אותו בצירוף הערות משלו במכתבו אל רבו ר' שלמה טריר. המדובר הוא בפדיון הבן, אם הבן נולד לאחר פטירת אביו[22]. ר' יעקב נפטר בשנת 1785 ולא בשנת 1788, כפי שנאמר ב"אבני־זכרון". כבר ציין ליונשטיין שהתאריך ההוא אינו נכון. והנה, על־פי "גדנקבוך" ניתן לקבוע שנפטר בשנת 1785. התאריך תוקן אפוא לפי זה[23]. ליונשטיין Blätter מפנה עוד לספרו "נתנאל ויל"[24] ל"תקנות החברה־קדישא"[25], ל־ MGWJ 1900, עמ' 128 ו־1901, עמ' 426, ל־ מוסיף על רשימה ביבליוגרפית זו: וואכשטיין, מפתח ההספדים, כרך א', עמ' 30; כרך ב', עמ' 25, 40. בתו אסתר היתה אשתו של ר' משה אופנהיים. נפטרה ב"ג תשרי תקנ"ב, עיין להלן נספחים ב'—ג'.

שם, הערה 37

אם מניח דושינסקי ב־ JQR (כרך י') שר' מאיר שיף היה רב בקופנהגן, מבלי לציין מקור לכך, הרי דבר זה אינו נראה סביר. ר' מאיר נפטר, כפי שנאמר בספר עמ' 149—150, בט' באב תקס"ז ולא, כפי שטוען בריל, בשנת תקס"ח. דבר זה מאושר גם על־ידי ה"גדנקבוך"[26] הוא שימש רב בבית־הכנסת על שם ליב רייס. גם ברשימה שניהלה החברה־קדישא מאז שנת תקנ"ז ושעדוארד פייסט ב"סידור פרשת פרה" (פרנקפורט תרנ"ז) מפרסם קטעים ממנה, ניתן תאריך מותו הנכון (שם, עמ' XI). לעומת זה אין לסמוך על כל המקורות שמהם שואב בריל. אשתו של ר' מאיר היתה מטי בת ר' שלמה זינצהיים, שבתו השניה היתה כלתו של ר' טעבלי שיאר.

שם, אות ב', הערה 1

על מוצאה של משפחת אדלר ועל חשובי בניה עי' The Adler Family חוב' מעטו של מרכוס נ' אדלר לרגל יובל כהונתו של הרב הראשי ד"ר הרמן אדלר בלונדון (תדפיס מתוך Jewish Chronicle לונדון 1909)[1]. שם נמצא אילן

19. עי' להלן נספח ד'.
20. פרנקפורט תקל"ד.
21. עמ' 253.
22. עי' בית־אהרן, מבוא עמ' III ואילך, הע' 8. על ר' אהרן פולד ור' שלמה טריר עי' לקמן בפרק זה אות ד, הערות 18—19.
23. עי' נספחים ב'—ג'. גם אדלר, JJLG כרך י"ח, העתיק את התאריך המוטעה.
24. עמ' 73.
25. עמ' 41.
26. עי' להלן נספח ג'.

1. חוברת זו קיבלתי מאת ידידי הנערץ, עורך־דין ד"ר יואכים יצחק אדלר, עכשיו בלונדון. גם במקום זה אני מבקש להביע לו את תודתי הלבבית על אדיבותו.

היוחסין של המשפחה בפרנקפורט מאז תחילת המאה הט"ז (עמ' 11); עי' שם גם אילן היוחסין של המשפחה הפרנקפורטאית ווארמש, שאליה שייכת אמו של הרב הראשי. את השם אדלר קיבלה, לפי מסרות ישנה שהיתה רווחת במשפחה, בשנת 1616 משום שראש המשפחה בהיותו כהן נשא בשנת 1616, בשוב היהודים אל העיר אחרי מרד פטמילך — את נשר (=אדלר) הרייך בראש התהלוכה. בית בשם "צום אדלר" לא היה בנמצא מעולם כפי שמוכיח המחבר (עמ' 10). אביו של הרב הראשי הנ"ל היה אף הוא רב ראשי בלונדון: ר' נתן מרכוס אדלר, שנבחר למשרה זו בשנת 1844. על בואו ללונדון מוסר העתון Der treue Zionswaechter (בהוצאתו הגרמנית) מ־17 ביולי 1845: "הרושם הראשון שעשה ד"ר אדלר על יהדות אנגליה היה חיובי בהחלט ונאומיו בשפות העברית, הגרמנית והאנגלית זכו להצלחה טובה מאד". גם בגליונות הבאים של העתון הנ"ל נמסר פעמים אחדות על צעדיו הראשונים של הרב הראשי ועל קבלת הפנים שנערכה לו[2]. אמו של ר' נתן מרכוס אדלר היתה בתו של ר' דוד פרנקל, רב ראשי של האנאו, צאצא ישיר של ר' שאול וואהל, שנבחר למלך פולין ליום אחד. העבודה החדשה ביותר על ר' נתן מרכוס אדלר מעטו של ה"ד שמידט מתארת אותו כמארגן כל מערכת החינוך של הקהילה היהודית של אנגליה[3]. והשוה המאמרים הבאים ב־Encyclopaedia Judaïca כרך א':

א)	עמ' 869:	1863—1940	Cyrus Adler
ב)	עמ' 870:	1861—1946	Elkan Adler
ג)	עמ' 875:	1839—1911	Hermann, Sohn des R. Nathan Marcus Adler
ד)	עמ' 881:	1837—1911	Marcus Nathan Adler
ה)	עמ' 881:	1802—1890	Nathan Marcus Adler
ו)	עמ' 882:	1741—1800	Nathan, Sohn des Schimon Adler

וכן הערכים המקבילים באנציקלופדיה העברית, כרך א'.

שם, הערה 4.

אי־אלו ביאורים שנונים למשנת ר' נתן הוציא הרב הורוויץ ב"מטה־לוי"[4]. הספר יצא מחדש על־ידי נכדו של הרב צ"ב אויערבך, הרב ד"ר משה אויערבך, בשנת 1962 בתל־אביב.

אוסף של 118 כתבי־יד, אשר 18 מהם היו מעזבונו של ר' נתן אדלר, ניתן זה לא כבר לספריית "היכל שלמה" בירושלים כמתנה מאת סיר יצחק ולפסון. האוסף נרכש על־ידו ממר מאיר גולדשמידט בלונדון במחיר שלמעלה מרבע מיליון לא"י[5].

2. עי', למשל, גליונות 4, 19 ועוד.
3. Leo Baeck Institute, Year Book VII לונדון 1962, עמ' 289—311.
4. כרך א', סי' י"ח.
5. עתון "הצופה" מ־9 בפברואר 1964.

שם, הערה 24

ר' ליזר וואלוי, אשר אביו, חיים מאיר וואלוי, בא לפרנקפורט בשנת 1742, נולד בשנת 1742. הוא השיא את בתו ריזכן ב־17 בספטמבר 1788 למיכאל לצרוס גייגר, "נאמן הקהילה וחזן" כאשתו השניה[6]. משפחת גייגר ישבה בפרנקפורט מאז המאה הט"ז[7]. פסקים שפסק ר' ליזר וואלוי נשתמרו בזכות בכיר נכדיו, ר' שלמה גייגר, בעל "דברי קהלת". פסק אחד בדיני קריאת התורה ע' בנספח לחוברת: Simon Unna, Vorschriften betr. die Fehler, die eine Thorarolle unbrauchbar machen und eine Unterbrechung der Vorlesung verlangen (פרנקפורט 1929). פסקים נוספים של ר' ליזר מעזבונו של גייגר פורסמו על־ידי בספר שו"ת האמריקאי "המאור" N. Y. 1967 עמ' 530 ואי'. על היחס בין וואלוי לר' נתן אדלר כתב אברהם גייגר ב"המזכיר" 1862, עמ' 77, לרגל הופעת "משנת ר' נתן".

בעמ' 43 של ספרו על אביו העריך לודויג גייגר את סבו כאיש אציל־נפש. שם הוא מצייר קוי אופי מסוימים על־סמך מעשים שהיו. בפעולתו הוא רואה גילום של "החסידות הגרמנית שאולי לא היתה בנמצא אלא בפרנקפורט". מאופיו היה שהאסקיזה היתה לו חשובה מבחינה דתית יותר מן הפלפול. נפטר בשנת 1821[8].

שם, הערה 28.

פרטים מחייו של ר' נתן אדלר מביא ש' שרייבר בספרו "חוט המשולש (החדש)"[9]. ל"ל — ע' יוסט (Geschichte der Israeliten. כרך VIII ובמאמרו של יוסף אונא "נתן הכהן אדלר" בקובץ Guardians of our Heritage. עמ' 167—185, ערוך ע"י ליאו יונג, ניו יורק 1958 והספרות הרשומה שם. ביוגרפיה מפורטת בצירוף פירושים רבים מאת ר' נתן אתה מוצא בשני החלקים של הספר "דרך הנשר ותורת אמת" מאת א"י שווארטץ (גאלאנטה 1928). הכתובת על מצבתו של ר' נתן נמצאת בחלקה בסוף "משנת ר' נתן" ובמלואה במבוא ל"אבני זכרון" (עמ' LIII) וב"דרך הנשר" חלק א', עמ' 48[10].

שם, אות ג', הערה 3.

על המאבק נגד תרגום המקרא למנדלסזון ועל איגרתו של ויזל השוה מאמרו של גרץ "מתנגדי מנדלסזון"[1]. אשר לטענתו, החוזרת גם אצל המחבר דידן[2]:

6. ע' דיץ, עמ' 101.
7. ע' Abraham Geiger, Eine Biographie zu seinem 100. Geburtstag, 1910, ערך בנו לודויג גייגר.
8. ע' להלן נספחים ב'—ג'.
9. מהדורה שניה דרוהוביטש 1908, עמ' 54 ואילך.
10. ע' להלן נספחים ב'—ד'.
1. MGWJ 1871, עמ' 466 ואילך.
2. לעיל בס' עמ' 163, הערה 12.

כאילו נשרפו גם בווילנא חלקים של תרגום המקרא, — ישראל קלויזנר בספרו "ווילנא בתקופת הגאון" [3] אינו מסכים לה. לדעתו אסר הגאון מלחמה על החסידות בלבד ולא על תנועת ההשכלה. בעיני הגאון היתה כל דעת בחזקת מדע־עזר להעמקת דעת־תורה. ולא עוד אלא ויזל זכה בווילנא לקבלת־פנים מכובדת ו־14 מחשובי קהילת ווילנא היו מנויים על תרגום המקרא של מנדלסזון.

שם, אות ד', הערה 3

תמונה מרהיבת־עין משל דאגת ר' פנחס לעניים, מצטיירת גם בהמלצת האגודה "רודפי צדקה" משנת 1786 [1] — ל"ל.

בדברים אלה רומז ל"ל לעבודתו של א' זולצבך [2] "אגודת צדקה ישנה בפרנקפורט". למסמך חשוב זה שזולצבך מתאר אותו בדיוק מבחינת תוכנו ומבחינת משמעותו, מצורף קול קורא של הרבנים, עליו חתום ר' פנחס יחד עם ר' אברהם טריר ור' מאיר שיף. בספר־היובל להרב ד"ר א' ליכטיגפלד, רב בפרנקפורט, פירסם פרופ' ד"ר רות את הנוסח העברי של זכרון הדברים על ייסוד האגודה [3].

שם, הערה 10

על הפולמוס מסביב למוסד החינוך הראשון הזה מצד ר' פנחס ומצד שלטונות הקהילה יש בידנו תיאורים שונים הסוטים זה מזה בהערכותיהם. בתיעוד מקיף מצטיינת עבודתו של ד"ר שלמה אדלר בספר־היובל לרגל שבעים וחמש שנה לקיום בית־הספר הריאלי עם ליציאום של קהילת "עדת־ישורון" בפרנקפורט ע"נ מאין [4]. גם המנהל בירוואלד הזכיר את המפעל דידן כחלוץ לבית־הספר הקהילתי במבוא לעבודתו על תולדות הפילנתרופין [5]. באריכות עומד קראקאואר [6] על התפתחות רשת בתי הספר המודרניים בפרק ט"ז שלו: "תקופת ההשכלה" [7]. עי' גם בירוואלד, "לתולדות בית־הספר" [8], וכן "חוסר־סובלנות יהודי", "המאסף" [9].

שם, הערה 17

בהקדמתו מזכיר ר' נתן מז חידושים אחרים שרשם אותם על יסוד דרשותיו בישיבה (למסכתות גטין, קידושין ועבודה־זרה) ודרשותיו ופסקיו. הוא מביע את התקוה, שגם אלה יודפסו עוד כולם. תקוה זו נתקיימה רק לגבי חידושיו לעבודה־זרה, שהופיעו לאחר פטירתו, בשנת תקנ"ו באפיבאך.

3. ירושלים תש"ב, עמ' 46.
1. JJLG, כרך ב'.
2. שם, עמ' 241 ואילך.
3. פרנקפורט 1964.
4. 1928, עמ' 160 ואילך.
5. 1905 — Festschrift zur Jahrhundertfeier des Philanthropins.
6. Geschichte כרך ב'.
7. במיוחד עמ' 324 ואילך.
8. Einladungsschrift des Philanthropins, 1865 ו־ 1879.
9. Berliner Monatsschrift שנה 1795, עמ' 529—535.

שם, הערה 18

מתוך אוסף כתבי־היד של ר׳ אהרן פולד הוציא הרב הורוויץ את הספר ״בית אהרן״, המורכב מחמשה חלקים בכרך אחד (תשובות שלו, הגהות לגמרא ומילואים לשלושה ספרים אחרים). בהקדמה לספר זה, שכבר נזכרה לעיל, נותן הורוויץ ביוגרפיה של חכם זה (1790——1847). מבחינתו של ההיסטוריון נודע ערך רב למבוא המתאר את עמדתו של ר״א פולד בחיי הקהילה. עניין מיוחד יש באיגרתו של איש שוחר־השכלה זה אל ר׳ עקיבא איגר, בה הוא מבקש ממנו לעבד תוכנית־לימודים הממלאת את דרישותיו של בית־המדרש הישן וגם את דרישות העת החדשה כפי שדורשת אותן גם הממשלה (עמ׳ V/VI). לא ידוע לנו אם ר׳ עקיבא איגר ניאות לבקשה זו[10]. גם הרב אסף ב״מקורות״ שלו[11] מזכיר איגרת זו. לסידור תפילת ישראל עם ״דרך החיים״ לר׳ יעקב ליסא — פירסם ר׳ אהרן פולד בהוצאת פרנקפורט תר״א מילואים הנוגעים למנהגי פרנקפורט (ציון: נירנברג תרפ״ה); כתבים אחרים עי׳ אצל פרידברג, כרך ד׳, עמ׳ 1372. בהקדמה לסידור ״פרשת פרה״ (פרנקפורט תרנ״ו) מביא עדוארד פייסט (עמ׳ XV) מעזבונו של ר׳ אהרן פולד אי־אלו מנהגי פרנקפורט הנוגעים לחברה־קדישא. בכתב־העת ״ציון״, שהוציא קרייצנך בשיתוף עם יוסט, פורסם בחוברת טבת תר״א הימנון לאחר שחזר עם מונטפיורה ממצרים[12]. דברי אזכרה על ר׳ אהרן הופיעו בכתב־העת שחיבר ר׳ אהרן פולד לרגל ביקורו של קרעמיע בפרנקפורט. קרעמיע שהה פה Der Orient (1848, עמ׳ 18). עי׳ גם ב״בית־אהרן״, (עמ׳ VIII הע׳ 11) את דברי־האזכרה במימור־בוך.

שם, הערה 19

ר׳ שלמה טריר היה צאצא למשפחת כהנים פרנקפורטאית ותיקה[13]. הוא נולד בשנת תקי״ח ונפטר י״ד חשון תר״ז. הוא הביא לבית־הדפוס את הוות־דעתם של רבנים בדבר המילה א[13] (פרנקפורט תר״ד), שהוזכרו לעיל. הוא כתב לספר זה מבוא הנותן תמונה מן המאבק הדתי של הזמן. החוזר הכתוב עברית שנשלח לכל הרבנים ומנהיגי הקהלות עם הבקשה להביע דעתם על השיבות המילה. נשלח על־ידי ר׳ בער אדלר ור׳ אהרן פולד עם תרגום גרמני. הם הוסיפו את ההערה: ״האיגרת דלעיל הוכתבה לחתומים מטה על־ידי כבוד הרב, היות ומחמת זקנתו המובהקת אין ביכולתו לכתוב את המכתבים בעצמו״ (עמ׳ XXIII). ר׳ אברהם טריר אביו, (דין מציין אותו כרב־עוזר) נפטר ב־ו׳ ניסן תקנ״ד (1794)[14]. — ר׳ שלמה טריר היה יחד עם יצחק הילדסהיים נציג בסנהדרין הפריסאי[15]. — ל״ל מציין

10. JJLG, כרך ג׳, עמ׳ 31; ורשנר, ״חייו ופעולתו של ר׳ עקיבא איגר״.
11. כרך א׳, סי׳ 275.
12. שם, עמ׳ 62 ואילך. — ההימנון יצא גם בתדפיס מיוחד.
13. Dietz, Stammbuch, עמ׳ 308 ו־390.
13א. Rabbinische Gutachten über die Beschneidung.
14. השוה נספחים ב׳—ג׳.
15. עי׳ גם קראקאואר, תולדות, כרך ב׳, עמ׳ 358 ואילך.

שר׳ שלמה טריר נתן הסכמה להוצאת התלמוד (מס׳ ברכות, ברלין תר״ב) של פינר. עי׳ גם ליונשטיין, מפתח ההסכמות, מס׳ 3492, MGWJ 1909, עמ׳ 360 ואילך; 1925 עמ׳ 41 ואילך; Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1896 עמ׳ 67.

שם, אות ה׳, הערה 3

בקשה מעין זו שהגיש יעקב ברוך מרגטהיים, אביו של בירנר, יחד עם י׳ גומפריכט ב־10 באוקטובר 1814 בחצר של ווינה, צורפה כנספח 11 לספר: Actenmaessige Darstellung des Bürgerrechts der Israeliten zu Frankfurt am Main כותרתה: קובלנה ובקשה נכנעת של חברי משלחת הקהילה הישראלית בפרנקפורט ע״נ מאין אל הקונגרס הרם. נמסר בווינה, 10 באוקטובר 1814 (חלק ב׳ עמ׳ 25 ואילך). ספר זה שהופיע ברעדלהיים בשנת 1816, נדפס שנית בשנת 1962 לרגל יום פטירתו ה־125 של המחבר מטעם המחלקה למדע, אמנות והשכלת־עם של עיריית פרנקפורט, (תיאור החקיקה בדבר היהודים, מתחילת קיום הקהילה ועד שנת 1832, עם רשימת מקורות מדוקדקות — נותן:
J. H. Bender, Der fruehere und jetzige Zustand der Israeliten zu Frankfurt am Main nebst Verbesserungs vorschlaegen. Frankfurt 1833).

שם, הערה 16

ר׳ הירש הורוויץ היה, עד לפטירתו בשנת 1817, רב בפרנקפורט. הוא מת בבוקנהיים, מקום שם שהה, כנראה, לשם נופש[1]. מספרו ״לחמי תודה״ מביא הרב אסף בספר ה״מקורות״ שלו כמה מקורות העשויים לזרוע אור על מצב מערכת החינוך בפרנקפורט באותו הזמן[2]. ל״ל מציין באיזה גילוי לב ובאיזה יושר מוקיע ר׳ הירש באוסף דרשות זה את כל מה שנתן לו סיבה לביקורת, כגון דחיקת רגלי לימוד רש״י בפני תנ״ך מנדלסזון (שאותו אינו קורא בשמו). הדרשות נותנות בידינו להציץ עמוק אל תולדות המלומדים התרבות והמוסר של אותו הזמן. סרקזם ולעג עוקץ אינם חסרים בהן. מרובים הם ביאוריו הקולעים מאוד והשנונים למקומות במקרא ובגמרא״.

״נראה שלימים חל פירוד בין ר׳ הירש הורוויץ לבין היידנהיים, שאתו היה אביו קשור בקשרי ידידות הדוקים״ (השוה לכך ל״ל בכתב־העת ״ישורון״)[3]. לפי דעתו של ל״ל אשם בפרשה זו ״הלוטה בערפל״ יחסו של היידנהיים אל קרייצנך ואל ה״חדשים״ בפרנקפורט[4]. — בהקדמה ל״לחמי תודה״ הנ״ל מזכיר ר׳ הירש הורוויץ כמה כתבים משלו ואחרים מתוך עזבון אביו שהוא מתעתד להוציאם. על

1. עי׳ נספחים ב׳—ג׳. שם נזכרה גם שרה אשתו, שנפטרה בשנת תקנ״ו.
2. כרך א׳, עמ׳ 259 ואילך.
3. ״ישורון״ לוולגמוט, כרך י׳ עמ׳ 212 ואילך.
4. עי׳ גם MGWJ 1900, עמ׳ 135 ואילך, 1901, עמ׳ 426.

כתביו של ר׳ פנחס שמקצתם הופיעו אחרי פטירתו, השוה לעיל בספר עמ׳ 176 ואילך.

שם, הערה 18

ר׳ צבי יהושע בן ר׳ שמעלקי הורוויץ היה חתנו של ר׳ פנחס. הוא היה רב בימנין 1781, בטריביטש 1787 עד 1800, לערך; לאחר־מכן רב בפרוסניץ עד למותו בכ״ה חשון תקע״ז (השוה מאמרו של י׳ קורטק ״תולדות יהודי טריביטש״ בקובץ ברין 1929. עי׳ Hugo Gold, Die Juden und Judengemeinden Maehrens גם ליונשטיין, מפתח ההסכמות, מס׳ 135; י׳ פריימן, תולדות יהודי פרוסניץ, JJLG, כרך ט״ו, עמ׳ 39.

שם, אות ו׳, הערה 14

עי׳ M. Weisz: Handschriften Katalog David Kaufmann, Frankfurt a.m. 1906 עמ׳ 27, מס׳ 63: ״רשימות דרשניות לפרשיות השבוע על־פי דרשות של ר׳ פנחס הורוויץ בפרנקפורט״ — ל״ל.

שם, הערה 15

השווה ל״ל MGWJ 1900, עמ׳ 128 ו״ישורון״ לוולגמוט, כרך י׳, עמ׳ 110 ואילך ועמ׳ 206 ואילך והספרות הרשומה שם.

נספח ב

מתוך הספר "אבני זכרון"

כתובות מבית־העלמין הישן של הקהילה היהודית

הערת מבוא

בציוני המבוא לספר זה הובעה המשאלה שכתובות המצבות בבית העלמין הישן של הקהילה היהודית יפורסמו לצרכים מדעיים.

תוך שנה אחת הושגה מטרה זו באופן חלקי: כל המצבות מוספרו והכתובות שניתן לפענחן — מספרן כ־6500 — הועתקו. אבל עדיין רבה היא המלאכה העומדת עוד לפנינו: יש לסדר את הכתובות לפי שנים, לבדוק אותן בקפדנות מחדש ולחבר על־פי הטיוטה העתק נקי, כדי להקל על ניצולן המדעי. את האבנים שנחפרו בחלקן צריך לקבוע במקומן מחדש ואבנים רבות, מהן כמה שהן בעלות חשיבות היסטורית, יש לשפץ, כדי שישתמרו לעתיד. כשם שנוכחנו בעבודתנו עד כה לדעת שההוצאות הדרושות והעמל שהושקע אינם גדולים יותר מנכונותם של הנדבנים ומהתמדתם של העושים במלאכה, כן אנו מקוים שגם ההמשך יוכיח שקהילתנו מוכנה להיחלץ למפעל זה שבו אנו נותנים כבוד לזכר אבותינו ופותחים לפני המחקר המדעי עבר המשתרע על דורות רבים. — (המנהל ד"ר בירוואלד, מר זליגמן מ. גולדשמידט, מר אליהו אולמן ומר וילהלם ש. פוזן הצטרפו יחד עם כותב הטורים האלה לועדה המנהלת את העבודות ואת ההוצאות והמקבלת את התרומות).

כאן פורסמו רק כתובות חשובות אחדות ממאות שונות המשלימות את תוכנה של החוברת הראשונה שהופיעה אשתקד וכן את מה שסופר בחלק זה ומוסיפות לו תיעוד חדש.[1]

הערות שוליים אחדות מיד אלמונית מצאתי בעותק (הבלתי־שלם) של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; הערות אלה סומנו כאן בהערות בסימן (אונ.).

1. לדברי מבוא אלה של הרב הורוויץ בסוף החוברת השניה שלו יש להוסיף עתה: בשנת 1901 הופיע הספר "אבני זכרון, כתובות בית־העלמין הישן של הקהילה הישראלית בפרנקפורט על־נהר מוין" עם דברי מבוא של הרב ד"ר מ. הורוויץ. ספר זה מתואר בפרוטרוט בתולדות חיי המחבר (עמ' ב).
על־סמך ספר זה ניתן עתה להגדיל בהרבה את מספר הכתובות שהורוויץ העתיק אותן בנספח לחוברת שלו. הרב ד"ר ליונשטיין כתב מאמר־ביקורת מפורט על "אבני־זכרון". בו הוא הצביע בעיקר על אי־דיוקים בתאריכים (הש' על כך בביוגרפיה של הרב הורוויץ). עד לשנת 1624 לא היתה כמעט אפשרות לתיקון שיבושים, כיוון שאין בידנו מקור אחר שעל־פיו נוכל לבקר אותם. משנת 1624 ואילך תרם "ספר־הזכרון ליהודי פרנקפורט" "gedenkbuch" שאבי ז"ל הוציא חלקו הראשון בשנת 1914. הרבה מאוד לתיקון של כתובות במהדורה זו (על "ספר־הזכרון" הש' את הערת־המבוא לנספח ג').

1 (1272) ה' ל"ב

הוקמתי מצבה | לראש החשובה | מרת חנה בת ר' | אלכסנדרן | הנפטרת... | אב שנת ה' אלפים | ל"ב לפרט תהא | נשמתה בגן עדן | א' סלה.

2 (1272) ל"ג

עד הגל הזה | ועדה המצבה הזאת | אשר יריתי לראשה | בחורה חשובה מרת | בילא בת ר' נתן שנפטר' | י"ד בטבת שנת ה' אלפים | ול"ג לפרט הצור יפקד | נשמת' בגן עדן סלה.

3 (1283) מ"ג

האבן | הזאת אשר | שמתי מצבה | לראש חנה | הבתולה בת ר' | אליעזר הנפטר' | יום ב' *ד' בניסן | מ"ג לאלף ש"ש.

* ד' ניסן היה אז ערב שבת (אונ.).

(1284) מ"ד

ציון הלז * אשר | הועמד לראש נעי[ם] | וגם נחמד ירתיהו למענ[ד] | אלי קבר ב'כ'ל'ח' בא גביר | יעקב בשמו נקרא בתוך | אומה מפוזרה כ"ח באדר | יום ו' נפטר ר' יעקב בן | הח"ר שלמה מ"ד לאלף | תהיה נפשו צרורה בצרור | החיים אמן א' סלה.

(1284) מ"ד

[האבן האת שמתי] מצבה לראש | ר' ישראל ב"ר מרדכי הנפטר | ביום ב' י"ד באייר מיד [ל]אלף ששי [תנוח נשמתו] בגן עדן.

שתי המצבות (1284) נתגלו לרגל עבודות שיפוץ בכנסיה הראשית ("דום") של פרנקפורט (עי' על כך בגליון 1956 של כתב־העת Frankfurter Geschichte und Kunst). דיון מפורט הקדיש למצבות אלה דניאל כהן, מנהלו של "ארכיון כללי לתולדות ישראל" בירושלים (בכתב־העת "ציון" כרך כ').

כאן אני מפרסם את הכתובות כפי שפענחתי אותן על־פי התצלומים שנספחו לעבודות הנ"ל. חשיבותן היא בכך שכאן לפנינו מצבות־הקבר הראשונות לגברים בפרנקפורט. — ד"ר א. מאיר, שהעירני על כתובות אלה, ביקש ממני לחוות את דעתי בנוגע אליהן. הערתי לו (בין השאר):

למצבה הראשונה, שו' 3: צירוף הלשון "יריתי מצבה" בא כבר בברא' ל"א נ"א ואין צורך להזכיר כאן איוב ל"א נא, מקום שם יש לצירוף זה משמעות שונה לגמרי.

—, שו' 4: המובאה מאיוב ה' כו מתפרשת בגמרא, מס' מועד קטן, בדיוק כמו כאן. — כ"ח אדר חל בשנת מ"ד (= 1284) להיות ביום ו'.

למצבה השניה: לפי Mahler, Handbuch der juedischen Chronologie יוצא שבשנה מ"ד חל י"ד אייר ביום ב', ובכך אולי אפשר לפרש את הקו התחתי של התיבה "יום" (עי' תצלום). — בשורה האחרונה השלמתי, על־פי סגנונה של התקופה, "תנוח נשמתו". מילים אלה הולמות את שאריות האותיות שנשתמרו ואת הרווח שנשאר בתמונה.

נ״ב (1291) 4

האבן | הזאת שמתי | לראש מרת | בילא בת ר׳ | יעקב הנפטר׳ | ביום ו׳ * י״ד בכסל׳ | נ״ב לפרט | ונשמתה בגן | עדן.

* י״ד כסלו היה אז יום רביעי (אונ.).

קל״ד (1373) 23

המצבה הזאת הוקמה | לראש מ׳ יוטא בת מורי׳ | הרב ר׳ לוי המכונה רבי | ליברמן מערפורט | שנפטרה ביום ה׳ ב׳ | מרחשון שנת קל״ד | לאלף הששי | תנצב״ה | ואמן אמ׳ א׳ סלה.

קנ״ה (1395) 66—65 *

פה נקברה | בחורה ברורה | מכל עבירות | גרורה מר׳ בעלט | בת מה״ר עזרי׳ | ביו׳ א׳ | ה׳ אלול קנ״ה תנצ״ב | ה׳ תקום עם שאר | עמה במטה א״ס | א״ס.

פה נקברה | בתולה | מהוללה | יניקה וחכימה | רצלין בת מה׳ | ר׳ עזרי׳ ביו׳ | א׳ ** | כ״ה אב קנ״ה | תנצב״ה ותקום | עם שאר עמה | במטה א״ס | א״ס.

* אבן אחת.

** כ״ה אב היה יום חמישי.

קנ״ז (1397) 68

מורינו ה׳ הר״ר יעקב כ״ץ זצ״ל | יעקב עקב היה | יה בלבו זקנה קנה | חכמה כמה בקרבו | לכן כן נשמה שמה | הוא החסיד | ה״ה כמהר״ר יעקב | בן מהר״ר יהודה | כ״ץ זצלה״ה נפטר | ביום השבת ונקבר | ביום א׳ כ״ג * אדר השני | שנת ויעקב ז״ק״ן לפ״ק.

* השו׳ ברודי ב־ Zeitschrift f. hebr. Bibl. I עמ׳ 147, II עמ׳ 108 ; כנראה יש לקרא כ״ו במקום כ״ג (אונ.).

רי״ב (1452) 98

פה | איש | נקי כפים ואיניש מהימן. | לדבר מצוה היה מזומן. | פתח ביתו לרוחה היתה. | רעה בלבו לא עלתה. | תמים דעה היה בקרבו. | ישר ואמת דבר בלבבו. | לביא שכב מי יקימנו. יען אמנם זכור אזכרנו. | הו״ף יהודה בר מנחם זצ״ל | הנפ׳ בשבת ונקב׳ ביו׳ א׳ י׳ * ניסן רי״ב | לאל׳ הש׳ תנצב״ה בגן הע׳ א״ס.

* י׳ ניסן היה ביום חמישי.

רמ״ז (1486) 124

זקן רגיל ונאה פרקו | עמל ועסק בדת חשוק׳ | יגיעו במצות הש׳ וחוק׳ | השלים

נפשו למיתת נשיק' | ה"ה מהר"ר משלם בר יעקב | הלוי הנפטר * ונקבר ביום ג'
י"א מרחשון שנת רמ"ז | תנצב"ה.

* הוא ר' משולם זעמל בן יעקב המובא במהר"י מינץ סי' ל"ז עיין לעיל בפנים הספר עמ' 17.

רמ"ש (1489) 125

אור לארבעה עשר | נפטר ונחסר חכם | וסבר ובערב הפסח | נקבר הה"ר יעקב בר
| מאיר הלוי ז"ל לאלף | הששי בתוכה בשנת | ז'כ'ר' לב'רכ'ה.

רנ"ד (1493) 131

עדה המצבה לראש הרבנית מר' חנה בת | ר' אשר הנקברת י"ג | טבת שנת
רנ"ד | לאלף הששי | תנצב"ה א"ס.

רס"ה (1505) 140

מצבת קודש מצבתה | וחיבת הקודש | מכשרתה הרבנית | החסודה מ' צורלין
בת ר' מאיר יפ"ה ז"ל | פטירתה כ"ב אייר | רס"ה לאלף הששי.

רס"ז (1507) 142

תורה וסברה | בחכמתו חלף | ועבר למנוחתו | האלוף והמפולפל | מה"ר ישראל *
בן | הה"ר אשר הנפטר | י"ו אייר ונקבר | בו רס"ז לאלף הששי | תנצב"ה א"ס.

* עי' י"א סי' תתק"ע ואולי שם טעות המדפיס שכתב בשנת רס"ה נפטר מה"ו ישראל ר"ב.

רפ"ב (1521) 157

פה נטמן איש נאמן | הרב ההנ' מהר"ר מרדכי | בר יוסף הלוי הנקבר | יום א'
כ"ב טבת שנת | רפ"ב לאלף הששי ת"נ | צב"ה אמן.

רפ"ט (1529) 161

פה טמונה אשה | ההגונה מר' ורייזלין | הרבנית בת ר' יהודה | הנקברת יו' ו'
י"ז | אדר שנת רפ"ט | לאלף הששי תנצב"ה אמן.

רצ"ד (1534) 168

עדה המצבה הוקם | לראש ישיבה הגאון מהר"ר יוסף בן מהר"ר חזקיה יודא |
הלוי זצ"ל נפטר בר"ח תמוז | שנת רצ"ד לפ"ק תנצב"ה | א"ס.

ש (1540) 173

פה [טמון] מאיר עיני הגולה | וגם דלה דלה | מתורתו אומנתו הרב | מהור"ר
מאיר בר' אברהם ז"ל הנעדר ביום ה' | י"ה אב ש' לפ"ק תנצב"ה.

שי"ו (1546) 187

פה טמון איש נאמן | ר' אלחנן בר אורי ז"ל | נפטר יום ב' י"ג אלול | ש"ו לפ"ק
א"ס.

שי״ט (1549) 195

שלמה טודרוס שפירא | צאנה וראנה באבן | ציונה כי פה בית מלונה | לגוף ונשמתו טמונה בצל | שוכן מעונה הגאון החריף | איש תבונה ה״ה ר״ג כמהר״ר | שלמה בר׳ טודרוס יוסף ז״ל * | הנפטר ונקבר יום ב׳ י״ד סיון | גש״ו לפ״ק תנצב״ה א״ס.

* עיין נספח ה׳ 3.

שט״ז (1556) 207

מהר״ר אייזק לינק ז״ל * | אשא עיני אל שמים | להספיד איש שעשועה | דת ימים על הח׳ | ובקי מהר״ר יצחק. בר | אליקים נקבר בשושן | פורים ד׳ שנת שט״ז | תנצב״ה א״ס.

* הוא הרב החתום על תקנת הועד בווירמשא משנת ש״ב, עיין לעיל בפנים הספר עמ׳ 19.

שכ״ח (1568) 227

מהר״ר יוזביל זצ״ל | האבן הזאת שמתי מצבה | לראש הגאון ראש ישיבה | תורת אמת היתה בלבבו | מהר״ר משה יוסף בר שמואל | עולה בית אל יום ג׳ ד׳ | ניסן שכ״ח למספר בני ישראל | תנצב״ה א׳ א׳ ס׳.

של״ד (1574) 250

מהר״ר יעקב ווייל | אשא כפי אל השמים | ועיני עיני יורדה מים | על פטירת ה״ה הרב | ההוגה בשעשועי דת | יומים מורינו הרב רבי | יעקב בר יודא ז״ל ווייל | הנקבר יום א׳ ט׳ אדר של״ד.

של״ה (1574) 255

[זיסקינד] בינג ז״ל | שני בבוי יורדה מים עיני | עולה לעטרת ראשינו שממנה | נפלה מרביץ תורה וחכמה | כלולה המאיר עיני ישראל | והגולה באמיתת פרנס | ומנהיג הקהילה ישרותו | וצדקתו יהי׳ לו ולנו כעולה | נערים בכל יום תמיד כלכלה | גדול וקטן שחרית אחר | התפילה ה״ה מהר״ר שניאור | בר שמואל זצ״ל [מת ועלה ?] | יו׳ ד׳ א׳ דחנוכה של״ה לפ״ק. *

* עיין נספח ה׳ 2 ותראה ששם ר׳ שניאור ב״ר שמואל נכתב ונחתם ראשונה בין רבני קהלתנו ז״ל בכתב הנכתב בשנת שכ״ד.

שמ״ו (1586) 306

מהר״ר אנשיל | אספק כף אל כף | ואשא קינה על איש צדיק | וישר הנאסף ואיננה מ׳ אנשיל | כהן וכהנה הי׳ מצדיק רבים | בכל פינה מוכת׳ בתורה וגדולה | כתר כהונה גם כתר שם טוב | העולה למעלה ממנה האלוף | והגאון מהרר״א אשר בר שמעון | הכהן ז״ל שמתי זה לציונה | הנפטר ביום ב׳ בתענית אסתר | ונספד לאחריו ביום כ״ב | אדר | שמו לראש פינה | תנצב״ה אמן.

שנ"ד (1594) 334

מרת גוידכין | אבן הזאת שמתי ציונה | לראש אשה חשובה והגונה | שכל מעשיה
הי' בכשרון | ובתבונה ממשפחת טובים מבני | אמונה מרת מלכה גוידכן בת | הגאון
מהר"ה יצחק טודרס * וצ"ל הנפטרת יום ד' ח' ** שבט שנ"ד לפ"ק תנצב"ה א"ס.

* עיין שם — שלמה ויצחק טודרוס היו בניו של ר' טודרוס כמוכח מהנ"ל.
** לפי ליונשטיין Blatter צריכים לקרא ה'.

שנ"ד (1594) 336

עלה. . . | על עלה אבכה ואיילילה | אשתי המהוללה בחכמה משולה | הרבנית מר'
עלה בת ר' שמעון | ז"ל נפלה ממני יום ב' ו' אלול שנ"ד ל'.

שנ"ש (1599) 360

מהר"ר הירץ | ציון הלז בו נגנז. יודע הרז | נוצר תאנה פרל בכוונה תורה ותבונה
רב האמונה | יוסף מהנה הנשמה | לקונה. למעלה פינה ואל מעונה. ישאל בכונה זה
ציונה למספד | ולקינה. הלך אנה | ראש המדינה לויט | השנה הוא האשל | הגדול
ר"מ נ"י מהר"ר | אהרן אברהם נפתלי | בן הר"ר נתן הלוי נפטר | יום ה' כ"ב תמוז
ב"ש"מ ט"ו"ב לפ"ק.

שס"ח (1607) 413

הר"ר צדוק וורמייזא | פה טמון בסתר סתרו | כושר צדיק וישר החבר | צדוק
בן הגאון מהר"ר | חיים זצ"ל נפטר ונקבר | יום ד' י' חשון שס"ח. *

* השו' בריל, VII עמ' 168.

שי"ע (1609) 427

אב"ד הר"ר שמואל * | מורה לעם האל מהררי טרף | (אריה ?) ** נכבש
שמואל | מולל כציץ ויבש משמים | שמו ענן לבש וירדו | יחד ראמות וגבש
[אגרע] | גרע נהרות חבש. לגויעתו | נמלצו אמרותיו מדבש | מהר"ר שמואל בר
אליעזר | שליטא נפטר ונקבר בצום | גדלי' שנת ל"ש"מ' ותפארת | תהא נשמתו צרורה
בצרור | החיים בג"ע א"ס.

* הוא האב"ד החתום ראשונה על תקנות הוועד משנת שס"ג. עיין לעיל עמ' 31.
** לפי ליונשטיין צריך לקרא אדיר (ר' תהילים ס"ז, ה).

שע"ב (1611) 451

הר"ר וואלף כהן זצ"ל | שאו קינה מרה ולענה | עבור כי פונה ועבר למלונה |
נבון בתבונה הישר באמונה | כחד בכהנה הנה ציונה | נקרא במענה הר"ר שמעון
בן | מהר"ר אברהם אשר הכהן ז"ל | נפטר ונקבר יום א' כ"ה תשרי | שע"ב לפ"ק
תנצב"ה א"ס. *

* האקרוסטיכון בכל חצי שורה הוא : שמעון הכהן, ר' גם ליונשטיין.

שע״ד (1613) 458

החסיד מהר״ר אהרן | לוריא זצ״ל | כשופר בגרון אזעק בשברון | מול ארון לבני מרון | כגוע אהרן משבית חרון | חבצלת השרון. מהר״ר אהרן | במהר״ר יהושע משה ז״ל | נפטר י״ז תשרי שע״ד.

שע״ז (1617) 475

האשל הגדול מהר״ר זעליקמן | הילילו קינה על שר ומשמן | חבל על דאבד מלא אלמן | יצאו טבעו בישראל מעשה | ידי אמן אשרי לו שבא | ותלמודו בידו נכמן כמהור״ר | ר׳ אהרן עזריאל זעליקמן | יום א׳ י״א ניסן שע״ז בשלומה | ינוח על משכבותיו בצה״ח א׳.

שע״ט (1619) 480

הרבנית ורומט גינצבורג* | קברת ציון מצבת האשה | החשובה הניצבת תבנית | היכל מחוטבת לאלקים | ואדם נאהבת החסידה | הרבנית מרת ורומט בת | הקצין ר׳ שמעון ז״ל אולמא | נפטרת יום ג׳ י״א ניסן | שע״ט תנצב״ה בג״ע א׳.

* היא אשת הגאון ר׳ עקיבא ורנקבורטער ז״ל. עיין לעיל, עמ׳ 26.

שע״ט (1619) 481

מהר״ר אלחנן בכרך | פה נטמן דיין נאמן | לתורה מזומן במצות | מסומן לקדושה מיומן | הוא ההסיד כמהר״ר | יעקב אלחנן בר׳ משה זצ״ל | נפטר ונקבר יום ו׳ ט׳ אייר | שע״ט לפ״ק תנצב״ה א״ס.

שפ״ג (1622) 503

מהר״ר משה כהן צום. קארפא ז״ל | מ׳י פאר יכהן | ש׳מתי אבן בוחן | ה׳אלוף בדורו ומנהגיה | מהר״ר משה בן מר׳ אלכסנדר | הכהן ז״ל נפטר יום ד | ג׳ תשרי שפ״ג לפ״ק תנצב״ה.

שפ״ג (1623) 513

כמר מ׳ הרב יהודה בן מהר״ר עקיבא זצ״ל* | איכה יכה לבי כהורד | יפיפי בתם תם חסד | גבר בר אמים? מים | לתלמידיו. גבר בר ישר | שר בגן עדני אי חסיד ואי עניו על יושבי מרום | הרב רבי יהודה בן מה׳ | עקיבא זצ״ל ה״ר נפטר | במ״ש ונקבר יום א׳ ר״ח אלול שפ״ג.

* בן הגאון הנודע ר׳ עקיבא ורנקבורטער ז״ל.

שפ״ד (1624) 518

הגאון האשל הגדול מהר״ר שמעון הכהן גינצבורג. | ציון מצבת ספון | ראש ישראל ארון התורה | תוכן אורה וחתום תורה תתיפי... | ... | מהור״ר שמעון בן החבר | ר׳ שלמה הכהן זצ״ל | הי׳ לקדשו יום ב׳ | ט׳ סיון שפ״ד. *

* ״גדנקבוך״, עמ׳ 4, מס׳ 25.

שפ"ז (1626) 550

רעכלן אשת אהרן וועצליר | פה טמונה אשה הגונה | אחזה היל יולדה | מבעלה גלמודה מרת | רעכלן בת מהר"ר עקיבא | זצ"ל הנפטרת ליל מ"ש | ונקברה למחרתו יום א' | כ"ו מרחשון שפ"ז לפ"ק | תנצב"ה בג"ע עשצ"ו אמן.

שפ"ח (1628) 5768

ה"ה מהר"ר יוסף אב"ד דק"ק ... | ... | ה"ה מה"ר ... יצחק הלוי ז"ל | פה נתבקש בישיבה ש"מ | ביום שעלה דלה דלה הוא | יום השבת לשם ולתהלה | ונקבר ביום א' ז' אדר שני שפ"ח.

שפ"ח (1628) 584

הגאון הגדול מהר"ר נתן [העלין] היום יום ג' כ"א אלול | שפ"ח לפ"ק הצבתי | פה קבר | וכי אדבר על הגאון | החסיד ראש לכל גבר. | הוא החכם תופס ישיבה | זקן ושיבה כמהר"ר נתן | בר' אברהם ז"ל תנצב"ה. *

* השוה "גדנקבוך", עמ' 56, שם הוא נקרא ר' נתן הענא.

ש"ץ (1630) 594

הגאון הגדול מהר"ר מאיר ... | מצבת קבורת גדול ליהודים באומו. ורצוי לרב אחיו | שעמו. דובר שלום לכל | עמו. הוא ... הגדול | בישראל שמו מהר"ר מאיר | בן שלמה יצחק זצ"ל | נפטר ונקבר יום ג' י"ט אלול | ש"ץ לפ"ק תנצב"ה בגע"א.

שצ"ה (1635) 5791

... שטיפל | פה נחצב קבר אשר חלף | ועבר איש דגמר וסבר | באחיו גבר בפלפול וסלעים | מפרק ומשבר הוא ה"ה | החסיד מורינו הרב ר' יהודה | בן מהר"ר אברהם זצ"ל נפ' יו' א' ונק' יו' ב' | [כ"ג טבת שצ"ה].

שצ"ז (1637) 649

החסיד מהר"ר ר' יוזפא האן ז"ל | חצב פה קבר לראש הכם | לכל גבר גמיר וסביר | יוסף איש משביר מהר"ר | יוסף בן מהר"ר פנחס ז"ל | נפטר יום ו' ט' ניסן שצ"ז לפ"ק.

שצ"ט (1639) 661

מהור"ר אהרן ב' שבט שצ"ט לפ"ק. פה נטמן אבן פינה | נהיה וקינה על שמיעוט | שערי בינה פנה זיוה | פנה הדרה בסברא ובהוראה | והעמיד תלמידים הרבה | אשר הי' אחד מבני ישיבה | מוה"ר אהרן בן מה"ר שמואל ז"ל | תנצב"ה ונקבר בעש"ק.

שצ"ט (1639) 673

משה [גערלינג]... | פה טמון איש ישר ונאמן | משה בן הר"ר אלחנן ז"ל | משפחת בכרך נפטר | יום א' כ"ו אלול שצ"ט לפ"ק | תנצב"ה. *

* השוה "גדנקבוך", עמ' 208.

ת״א (1641) 686

הכהן הגדול מוהר״ר מאיר שיף | דודי ירד לגנו כשמש בלא זמנו | נשבה ארונו צדיק לבית מלונו | לפני ד׳ לרצונו הגאון המופלג | בהריפות ובקיאות כמוהר״ר | מאיר במהר״ר יעקב יצ״ו הכהן | ונקבר יום א׳ א״ך אדר [ת״א] לפ״ק | איכה ישנה כתם כהונה | תורה ומלכות תנצב״ה אמן.

ת״ז (1647) 5434

מהר״ר דוד גרינהוט | מצב ומעמד למ... | ה״ר דוד בן הפרנס ר׳ ישראל | הנפטר ליל א׳ ונקבר יום ב׳ | ט״ז אלול... | [ת״ז] תהא נשמתו | צרורה.. א״ס. *

* השוה ״גדנקבוך״, עמ׳ 264, מס׳ 32.

ת״א (1651) 757

הגאון מהר״ר מתתי׳ לוי ז״ל * | על אלה ידוו כל הדוים ועל | ההרים נשא בכי על פטירת | שר גדול בישראל המופלג החסיד | מהר״ר ירמי׳ מתתי׳ בהר״ר יעקב | הלוי ז״ל נ״ו יום ב׳ כ״א אדר | תי״א לפ״ק תנצב״ה.**

* הוא הגבר שכתב הסכמה לס׳ עשרה מאמרות עם פירוש יואל משה (אמסטרדם שנת ת״מ) וכתוב שם: הסכמת הגאון הישיש המופלג שהיה אב״ד ד״ק מגנציא רבי מתתיהו אחד מבני הישיבה מק״ק ורנקבורט, וחתם א״ע זעירא דמן חבריא מתתי׳ בן לא״א הר״ר יעקב הלוי זלה״ה.

** השוה נספח ג.

ת״ב (1651) 763

מהר״ר ליפמן כ״ץ למרסדורף ז״ל * | יום א׳ א״ך מרחשון | תי״ב נתבקש לישיבה | של מעלה אב בחכמה | ורך בשנים דיין הקהלה | מהר״ר יעקב אליעזר בר פסח כ״ץ תנצב״ה.

* לפי ״גדנקבוך״ השם ליידסדארף.

ת״ב (1651) 764

הרבנית מ׳ בלימ׳ | פה טמונה אשה ישרה | והגונה מרת בליכמן | בת מהר״ר אברהם | אהרן נפתלי סג״ל ז״ל * | נ״ו יום ד׳ ט׳ כסלו תי״ב | לפ״ק תנצב״ה.**

* הוא הרב אב״ד מ״ר הירץ הלוי מחבר הגהות לספר מהרי״ל.

** היתה בתו של ר׳ אהרן דידלסהיים; השוה נספח ג.

ת״ב (1652) 766

הפרנס כהר״ר יצחק רוטשילט | מצבה זאת הושם על ראש | ...פרנס הדור | האלוף המרומם כהר״ר | יצחק בן הר״ר אלחנן ז״ל | נפטר יום ד׳ ער״ח ונקב׳ | יום ה׳ ר״ח שבט תי״ב | לפ״ק תנצב״ה.

תי"ב (1652) 770

הר"ר זנוויל כ"ץ צום שיף | קרבו למקוננות ויקננו | על דודי שירד לגנו | ללקט בישושנים הוא מר | ינוקא אברך הר' שמואל | בן הגאון מהר"ר מאיר | הכהן הגדול זצ"ל נ' | במ"ש ונ' ג' תמוז תי"ב לפ"ק.

תי"ג (1652) 774

האלוף זעליגמן בינג זצ"ל | צור רייזן. | פה נטמן היקר והנעלה | מחשובי וספוני הקהלה | כבודו הורד שאולה כמר | פנחס זעליקמן בן מ"ה נפתלי | בינגא זצ"ל נפטר בליל ש"ק | ונקבר ביום א' ב' טבת תי"ג לפ"ק | תנצב"ה.

תי"ד (1654) 791

האלוף כ' איצק רופא ז"ל | כ"ד אלול תי"ד לפ"ק. / אדם בעפר יסודו | איכה נשפך לארץ כבודו | עבד את ד' מעודו הרופא | מומחה ר' יצחק בר אברהם | שליט"א נ' בש"ק ונ' א' כ"ד אלול | תי"ד לפ"ק תנצב"ה *.

* השוה ליונשטיין "ר' Blätter Monatschrift עמ' 370" ונספח ג.

תט"ו (1654) 793

מהור"ר יאקב שיף כ"ץ | . . . תט"ו לפ"ק. | פה נקבר יעקב איש תם | ונבר שלם רב וכן נגז ועבר | דיין מצויין באחיו גבר | מושלם בתורה וי"ה לא חסר דבר | מה"ר יעקב בר אורי כ"ץ ז"ל | אורו זרח בתורה אור גמר | וסבר ה"ל לש"ק ח"י כסליו | תט"ו לפ"ק תנצב"ה א'.

תט"ו (1655) 800

גוטלן אשת מהר"ר יעקב שיף | ז' אדר תט"ו לפ"ק | פה נקברת אשת חיל וגברת | היתה לבעלה עטרת למה"ר | יאקב שיף דיין בעל תפארת | מרת גוטלן בת יעקב גינצבורג | המהודרת הלך לעול' בי"ג ואדר | ובי"ד נקברת תט"ו לפ"ק.

תי"כ (1660) 861

האלוף הר"ר יצחק כ"ץ גנז | ת"ך לפ"ק. | היה לאות וסימן | צדיק פה נטמן | חצבתי קבר לישר | ונאמן הקצין הר"ר יצחק | בהר"ר יהודה כ"ץ ז"ל | | נפ' ונקב' ש"ק ח' ניסן.

תכ"א (1661) 871

הינדכין בת מה"ר מאיר | שטערן | פה נק' הילדה תמימה | מר' הינדכן | נפט' יום ב' ז' אדר | תכ"א לפ"ק.

תמרה אשת מהר' מאיר | שטערן | מי יתן ראשי מים | ועיני תהא בוכה | על פטירת האשה | ענוגה ורכה אשר לעולמה הלכה נוכח ד' דרכה היא | האשה מר' תמרה בת הגאון | אב"ד ור"מ מהו"ר מענדל נפ' | יום ג' כ"ג אדר * תכ"א לפ"ק.

* על אבן אחת. השוה נספח ג, "גדנקבוך" עמ' 360 ו־362.

תכ״ב (1662) 890

הפרנס כהר״ר משה הלוי ורידבורג | ג׳ אב תכ״ב. | איכה נפלה עטרה | המנהיג את העם בדרך | ישרה וכמה שנים הי׳ | בהבורה דג״ח בחדרה | האלוף והפרנס מהר״ר משה | בה׳ מאיר סג״ל ז״ל נפ׳ ונק׳ | ביום ד׳ ג׳ אב תכ״ב | תנצב״ה.

תכ״ד (1664) 910

הדיין מהר״ר חיים צו׳ שלאס | אביר הרועים גבר | שעשועים נשמתו עלה | למתיבתא דרקיעים | האלוף החסיד מהר״ר | יהודה חיים בר יעקב ז״ל | נפטר ביום ג׳ ח׳ דפסח | תכ״ד לפ״ק תנצב״ה.

תכ״ה (1665) 921

הקצין כהר״ר אלחנן בכרך זלה״ה | חצבתי פה קבר לאיש | חכם ונבר דגמיר | וסביר ישר ונאמן | כדרדע והימן גובה | הקהלה האלוף | הר״ר אלחנן בהר״ר | משה ז״ל נפ׳ ונק׳ יום ג׳ | ד׳ שבט תכ״ה לפ״ק.

תכ״ה (1665) 925

הדיין מהור״ר איצק המ׳ * פה קבר איש חסיד נעים | ונבר גמיר וסביר האלוף | כמר יצחק בר׳ אהרן ז״ל | נפ׳ ונ׳ יום ה׳ י״ד סיון | תכ״ה לפ״ק תנצב״ה.

* השוה ״גדנקבוך״ עמ׳ 398, מס׳ 15; שם הוא נקרא האלבן מאן (האלבמונד); השוה נספח ג.

תכ״ו (1666) 932

האלוף והפרנס כמר זלמן רופא | האבן הזאת שמתי לראש | הפרנס ומנהיג הקהלה | רופא מומחה ששמו | בכל הארץ עולה הקציז | כמר זלמן בר אברהם ז״ל | נפטר ביום ב׳ לע״ע ונק׳ ביום ג׳ י״ב אייר תכ״ו לפ״ק.

תכ״ז (1666) 939

הגאון אב״ד כמה״ר מענדלי בס | פה נקבר ונטמן ארון התורה | וצנצנת המן היה טעמו | עדות כטעם לשד השמן | ה״ה הגאון אב״ד ור״מ פה | קק״ו כמהור״ר מנחם במהור״ר יצחק ז״ל נפט׳ ונק׳ ערב סוכות | תכ״ז לפ״ק.

תל״ד (1674) 1035

ואגיל א׳ מוהר״ר יצחק ז״ל | הלבמן. פה טמונה אשה | הגונה מר׳ ואגיל בת נתן | בון נפ׳ ונק׳ ב׳ יו״ד ניסן תל״ד.

תל״ז (1677) 1069

האלוף כמוה״ר משה דיין כ״ץ | אבן הזאת שמתי מצבה | לראש איש אמונים הוגה | ביקרה מפנינים כמהור״ר | משה בר נפתלי כ״ץ נ׳ ונ׳ | ה׳ ח״י שבט תל״ז.

תל״ט (1678) 1086

האלוף הדיין כמוהר״ר הירץ ארווייל׳ר | פה נטמן הדיין המצוין החסיד כמוה״ר נפתלי | בר בנימין . . . | ח״י חשון תל״ט תנצב״ה.

תמ"ב (1682) 1121

מהור"ר משה אב"ד דק"ק מנהיים | אשא קינה ונהי במרה | על פטירת הבקי בחדרי התורה | היה האלוף כמה"ר משה בן מהור"ר זעלקלי נפ' ונק' | ו' * ה' אדר תמ"ב.

* לפי "גדנקבוך" י"ב אדר ראשון.

תמ"ד (1684) 1151

האלוף והקצין כמר מאנס דרמשטט ז"ל | צום גולדן ברונן א' אייר תמ"ד | קראו למקוננות ויקננו | על צערינו ומרירות נפשינו | איך תרדנה דמעה עינינו | ושבת משוש לבנו על פטירת | אבינו אשר תיקן בית המדרש | פה מהונו ה"ה הקצין כמר | מנהם בר נפתלי ז"ל נפ' | א' אייר ונ' יום א' ב' בו תמ"ד.

תמ"ה (1685) 1173

מ' מרים א' הגאון אב"ד מהור"ר ישעי' ז"ל | דק"ק ורנקפורט.
פ"ט מר' מרים בת | הר"ר שלמה ר' מענדליש | ז"ל מפוזנא... | ... תמ"ה... | ....

פ"ט בנה הר"ר יעקב | קאפיל בן הגאון | אב"ד הנ"ל סג"ל | נפ נ' כ"ב אייר | תמ"ה לפ"ק תנצב"ה *.

* אבן אחת. השוה נספח ג וליונשטיין Blätter: "ר' Israelit 1867, עמ' 696 ומטה לוי, כרך א' עמ' 8, הערה 1 ועמ' 10, הערה 23".

תמ"ה (1685) 5721

יסד אבן וציון לאיש הדורש | בהלכה מצויין כמהור"ר אברהם | בר"מ שטערן ויעבור אברם | בארץ איש גבור לרוץ ישר | וצדיק נמרץ בסוד קדושים | נערץ תלמוד גדול שנון וחרוץ | יודע לטהר שרץ יום ולילה | מברית חוק שמים וארץ | מייפה ביפה תורה עם דרך ארץ | במשכבו ביסורי' של אהבה | עמד בפרץ ובא השמש לו | לערב ולקרובי' ולרחוקי' לקרץ | יום תמו"ת כיום... ונספד | ונסמך ונקבר למ...| ...*.

* השוה נספח ג, ו"גדנקבוך" עמ' 590 מס' 53.
ר' בספר עמ' 59, הערה 33.

תמ"ח (1687) 1213

על אלה אני בוכיה ועיני יורדי | מים על פטירת | אדוני אבי ה"ה כהר"ר משה | בר משה שמעון סופר ונאמן | פה נ' ליל ה' ונ' יום ו' ט' | כסליו תמ"ח לפ"ק *.

* אחד מזקניו של החתם סופר.

ת"ן (1690) 5893

הדיין הקצין הזקן | מהור"ר נתן כהן | פה שכב טמון איש | מלא עצה נבון לחיי | עולם הבא מזומן... | ... ... | נפ' ונק' יו' ה' ... | [א' דר"ח אדר ת"ן] *.

* השוה מס' 1406.

תנ״א (1670) 5680

הגאון מהור״ר מאיר גראטוואל | ארַאלים ומצוקים אחזו בארון | הקודש איש צדיק תמים מלא וגדוש | קנקן מלא ישן וחדש מ׳ מאיר | במהור״ר זעלקלי ז״ל אב״ד בקאבלענץ | ופה בקלויס נפט׳ ביו׳ ד׳ | ג׳ תשרי... | תנ״א לפ״ק תנצב״ה.

תנ״א (1691) 1256

הצנועה מ׳ שרה א׳ זלמן רופא | צו׳ בלומן | יו״ד אדר ראשון תנ״א לפ״ק | פה טמונה אשה יקרה והגונה | עשתה רצון קונה והלכה | לבית מלונה היקרה מרת שרה | בת מהור״ר יוסף רופא ישר | מקנדיא ז״ל נפט׳ ונק׳ ביום ו׳ | יו״ד אדר ראשון תנ״א לפ״ק | תנצב״ה.

תנ״א(1691) 1267

החסיד מהור״ר טעבלה פולדא | אקונן ואילל בכי ודמעתי | יורדי על לחי על האיש | אשר הי׳ מלא תורה וחכמה | כרימון מהור׳ דוד במ׳ יצחק ז״ל | נ׳ יום ו ונק׳ ביום א ט״ו אלול | תנ״א לפ״ק תנצב״ה *.

* השוה מטה לוי, כרך א׳ עמ׳ 10, מס׳ 21 וההערה ונספח ג.

תנ״ה (1695) 1354

עדיל א׳ האלוף הדיין כהר״ר דוד אולף | האבן זאת שמתי ציונה | לראש אשה יקרה והגונה | עשתה רצון קונה והלכה | לבית מלונה היקרה מ׳ עדיל | בת האלוף הפרנס ומנהיג | מהור״ר אברהם טרך ז״ל נפט׳ | ונק׳ יום ד׳ כ״ז אייר תנ״ה | לפ״ק תנצב״ה.

תנ״ה (1695) 1359

האלוף הפרנס ה״ה הרב כמהו׳ יוסף טויב | תנ״ה לפ״ק. / אמרר בבכי על יום מר | לבי דוי ומעי חמרמר | על צדיק אב״ד מן הארץ | המצו״ת שמר בחכמה העליונה | קדקדו מעיין המתגבר | פרנס ומנהיג דבורו לא המר | ה״ה הגאון המופלא והמופלג | כמר יוסף במהו ר״ר... חיים... *

* השוה נספח ג. השוה מטה לוי, כרך א׳, עמ׳ 7 מס׳ 10 וההערה.

תנ״ו (1696) 1368

האלוף והתורני כהר״ר מענדלן שטערן | יום ג׳ י״ג אייר תנ״ו לפ״ק | עיני יורדי מים מאין הפוגות | על המאור הגדול רכב הנוגה שעזב אותי לאנחה קינה ותוגה | כי רחק ממני מנחם אשר בתורת | ד׳ הוגה אך רך בשנים ואב | בחכמה בהפלגה היה יחיד | בדורו ברום המדרגה יגיע | למעט שנים מה שא״א לבן מאה | להשיגה כהר״ר מנחם בן הר״ר | הרב הגדול מהור״ר מאיר | שטערן תנצב״ה.

תנ"ם (1699) 1406

הישיש כמהר"ר נטע כ"ץ רוידניץ | מק"ק פראג. | פה נטמן איש ישר ונאמן | זקן בא בשנים מוהר"ר משה קארב כ"ץ מק"ק | ווין נפטר ליל ד' ונק' יום ד' | ט' ניסן תנ"ט לפ"ק תנצב"ה. *

* השוה מטה לוי, כרך א', עמ' 6, הערה 8. שני תלמידי החכמים האלה נזכרים ב"גדנקביך" ת"ן ו־תנ"ט. כדיין נרשם רק ר' נתן שנפטר בשנת ת"ן (1690) מס' 5893.

תס"ד (1703) 1480

הרב הגדול אב"ד ור"מ מהר"ר שמואל מק"ק קראקא | נפ' ונק' בעש"ק ר"ח כסליו תס"ד לפ"ק. | נקבר בקבר זה ראש הראשים | ואלוף הקדושים קודש הקדשים הרב | הגדול מחסה עוז ומגדול אלופינו | ורוה אפינו ר' ישראל יוסף שמואל | במהור"ר צבי הירש זצ"ל עלה לישיבה | עליונה למנוחה עליונה זקן ושבע ימים | לובש מלבוש מהללים ושם גדול כשם | הגדולים.

תס"ד (1704) 1485

המשורר הגדול האלוף והקצין | מהר"ר זלמן חזן נפט' ונק' יום ד' | כ' ב אדר תס"ד לפ"ק | ציון הלא תשאלי דבר מי | לך פה שחצב קבר פה | ספון וטמון איש צדיק ונבר | הי' מלא חכמה ותבונה ונהג כל ימיו בחסידות | ובאמונה שבחו הטוב מי יוכל | למנה כל מעשיו היו לשם שוכן | מעונה מהור"ר יצחק ישראל | שניאור שלמה בהר"ר יקותיאל | ז"ל תנצב"ה. *

* לפי בריל JJLG חבר סבו, ר' שלמה ליפשיץ, את הס' תעודת שלמה שנדפס רק בשנת תע"ט (1718) באופיבאך.

תס"ז (1707) 5668

האלוף והקצין הרופא מומחה | הנדיב כהר"ר אברהם ז"ל | צור בלום פה טמון וקבור איש תמים | עבד את ד מאהבה בנפשו | ובמאודו ליוצר הרים מידה | יתירה היה בו בחכמת רפואות | כאשר נודע בשערים גומל חסד | הי' לעניים ו . . . . . | בה"ה כה . . . [כ"ג אדר שני תס"ז].

תע"א (1710) 1585

האלוף והקצין הרב הגדול | מהור"ר ליב זצ"ל ח"י תשרי | תע"א לפ"ק פ"ט האברך | אב בחכמה ורך בשנים | הרב הגדול מהור"ר יהודא ליב | בן הגאון הגדול מהור"ר | גבריאל ר"מ ואב"ד דק"ק | ניקלשבורג וכל מדינות מעהרין | נפ' ונק' . . . ביום הראשון | ח"י ימים לחודש תשרי תע"א | לפרט קטן תנצב"ה. *

* השוה נספח ג ו־ד, קויפמן : ש. ורטהיימר, עמ' 59, הערה 1.

תע"ב (1712) 1608

התורני הרבני מו"ה הירש קאידנוור * | פה קבור וטמון איש חסיד ונאמן | ה"ה מ"ו צבי בן הרב הגדול | מ"ר שמואל זצ"ל נפ' יום ד' | ט"ו אדר שני תע"ב | לפ"ק תנצב"ה.

* מחבר ס' קב הישר.

תע"ב (1712) 1614

התורני הרבני הרב הגדול מהור"ר | וואלף טרויב ז"ל תנצב"ה | איש ישר רוח אלקים בו פה | שכב במטמונים עבד מאהבה | את אדון האדונים לא פסק | פומיה מגירסיה והי' אב"ד ור"מ | במגנצא ושארי קהילות | ...יקר מל... ה"ה החסיד | מו' בנימ... הר"ר אלכסנדר ז"ל | נפ' יום ש"ק כ"ה אב תע"ב לפ"ק.

תע"ג (1712) 1616)

המשורר הגדול ה"ה הר"ר רפאל חזן זצ"ל | נפ' ונק יום טוב שני של | סוכות תע"ג לפ"ק | ציון הלא תשאלי דבר מי לך | פה שחצב קבר פה ספון וטמון | איש שמלא חכמה ותבונה נהג | כל ימיו בדרך הישר ואמונה | כל מעשיו היה לשם השופן | מעונה להתפלל בכוונה שבחו | הטוב מי יוכל למנה הר"ר | יעקב רפאל בן החסיד המשורר | מ"ו ישראל שניאור זלמן חזן | זצ"ל תנצב"ה א"ס.

תע"ז (1717) 5900

ארי עלה מגאון הירדן | ארצה איתן ה"ה הרב החסיד | הדיין המצויין כמהור"ר | ליב בן מהור"ר אהרן... [דרשן] | ... תאומים ... | הנני יסד בציון הלזה | אבן בחן פנת יקרה | לאיש ארי על מצפה ד' | עומד על משמרת התורה | ועבודה ותרבנה סרעופותיו | וישלח פארות באמרת ד' | אמרות טהורות ה"ה הרב | המופלג והחסיד והעניו | כמהור"ר ליב בן הגאון | המפורסם מהור"ר אהרן | תאומים נשמתו בגנזי | מרומים ומרב טוב... | ... התענג בתענוגים. *

* השוה נספח ג. — ג' אייר.

תע"ז (1717) 1682

הגאון אב"ד ור"מ פה הקהלה | החסיד מ"ו אברהם זצ"ל ברודא | מפראג נפ' יום א' דר"ח אייר | תע"ז לפ"ק. | פה זיווה והדרה אראלים | ומצוקים אחזו בארון הקודש | איש צדיק תמים הי' טהור | וקדוש הרביץ תורה וחכמה | ומאיר עיני ישראל עם קדוש | אור תורתו זרח בכמה קהילות | הקודש רבן של כל בני הגולה | משמעתתו מבדרין בעלמא הדין | והניח אחריו ברכה מלא | וגדוש נשמתו אתיא למעלה | בצד כסא רחמים ... | ...

תע"ש (1718) 1702

הצנועה והחסודה מ' סערלה | א"ה דוד אפטרוט נפ' ונק' | יום ה' ט' חשון תע"ט לפ"ק | פ"ט אשה חשובה הישרה והנעימה | כל כבודה הי' פנימה וזכות שעשתה כל הימים מגין עליה | כחומה מ' סערלה בת האלוף והקצין | כמ' יעקל מיץ זצ"ל נפ' | ונק' יום הנ"ל תנצב"ה.

תע"ט (1719) 5480

הגאון מהר"ש ש"ך

הגאון מ"ו שמואל שאטין | אב"ד ור"מ דבה"מ פה | פה נטמן צנצנת המן כלכל ודרדע הכים ורבן | איתקרי בכל מיני חכמה | ומדע העמיד תלמידים | הרבה ושמעתתיה מבדרין | בעלמא ובשערים המצויינים | שמו נודע לא הניח דבר | גדול ודבר קטן עד ירדו | לעמקא והבירור אליו נתודע | ה"ה הגאון ומקובל אלקי נ י פה ע"ה מהור"ר שמואל בהר"ר | יוסף יוזפא כ"ץ וצ"ל נפטר | אור ליום ש"ק י"ה תמוז . . . | . . . .

תע"ט (1719) 1723

האלוף והקצין והשתדלן כ' ליב דרמשטט צום גולדן ברונן | ד' ט"ו אלול תע"ט לפ"ק | אתאונן ואקונן על פטירת | אבינו אשר פה שכב במטמונים | מענה רך ומשיב חימה . . . | משאו ומתנו הי' באמונה | מכנס אורחים וקבלן בסבר פנים יפות מנהיג וגובה הקהלה הי' | כמה שנים השכם והערב | להתפלל לאל השוכן מעונים | האלוף כ' יהודה בן האלוף | הקצין כמ' מנחם ז"ל נפ' ונק' יום הנ"ל תנצב"ה.

ת"פ (1720) 1731

האלוף הדיין התורני מר' | זוסמן מוריש"א י"ט שבט ת"פ לפ"ק | ציון הלז על חד מבני עילאה | זקן יושב על כסא דין והוראה | בקי בספרא וספרי ובתלמוד | בבלאה תקפו עילאה ונצחו . . . | לתתאה מוהר"ר אליעזר בהר"ר | שלמה ז"ל נפט' ונק' יום [שני] | י"ט שבט ת"פ לפ"ק תנצב"ה.

תפ"ב (1722) 1783

היקר כהר"ר משה בר' שמעון סופר | וימת משה ויקבר פה במטמונים | עליו קננו המקוננים שנפט' רך | בשנים איש חשוב כארז וכשושנים | יום ד' י"ז שבט תפ"ב לפ"ק | תנצב"ה. *

* אחד ממשפחת החתם סופר.

תפ"ג (1723) 1804

וישכב דוד עם אבותיו | זקן זה קנה חכמה בנגלה | ונסתר הרב מהור"ר דוד | במ' נתן גרין הוט נפטר | ונקבר ביום ב' כ"ב אדר | שני תפ"ג לפ"ק תנצב"ה.

תפ"ח (1728) 1938

הדיין המצויין כמהור"ר דוד ז"ל | אפטרוט נפ' ליל ש"ק ונק' יום א' ר"ח | שבט תפ"ח לפ"ק. ויהי דוד משכיל כל | ימיו הלך בתמימות ובשלימות | עשה משפט וצדקה

בדיני ממונות | לא פסק פומיה מגירסא ימים ולילות | מי יוכל לספר שבחו בכל | מקומות מגדל תלמידים הרבה | במקרא ובמשנה ובתוספות | בן כמהור״ר משה אליקים זצ״ל | תנצב״ה.

תצ״א (1731) 2031

הזקן והמופלג בתורה ובחסידות | מהור״ר אליהו במה״ו יהודה זצ״ל | ברקאהן * נפ׳ ונק׳ ביום ו׳ ד׳ | אדר ראשון תצ״א לפ״ק | ויעל אליהו בסערה השמימה | נלקח ארון הקודש בעל מחבר | פירוש על תלמוד ירושלמי ** | ונוהג בפרישות ולא פסק פומיה | מגירסא תלמידי׳ הרבה... | ממימיו שתו על עבודת הקו׳ | מדקדק במעשה בזכות זה | נשמתו צרורה בצרור החיים | בגן עדן.

* השוה י. מאיר ונספח ג. שם. שם המשפחה ברקויא.

** השוה נספח ג. לפי בריל JLB נשמר, הפירוש רק על כמה מסכתות, ר׳ קטלוג רוזנטלינה, מס׳ 233 ; בן־יעקב מס׳ 612 ; מיכאל, אור החיים, עמ׳ 176 וליונשטיין, Blätter.

תצ״א (1731) 2033

האלוף הדיין הר״ר משה דארו׳ * צום... | ומשה למרום עלה ביום ש״ק | י״ט ראשון דפסח תצ״א לפ״ק | בן הר״ר אברהם דארום | על אלה אני בוכיה עיני | מים נגרה עפא׳א׳ הדין יוצא |מ״מ לאור העבונת יו׳ וליל | תנצב״ה.

* הוציא לאור את יוסף אומץ. השוה ליונשטיין: ״השוה קטלוג בודל. מס׳ 8866.

תצ״ב (1731) 2048

פה טמון החכם הכולל דיין | מצויין עוסק בתורה לילה ויום | כמר אברהם בר אשר | לעמלי גייגר ז״ל אביר הרואים | עלה לרקיעים למשכנות הרועים | כליל החכמה נפלה לאדמה | מדע ומזימה בארבעת תשרי | היתה לשמה ויגוע אור | ליום החמישי תצ״ב לפ״ק... | ... במעון... א׳.

תצ״ב (1731) 2052

הצנועה מ׳ יוכטה אשת הר״ר | איצק ש״ש נפטרת ליל ג׳ א׳ דר״ח | מרחשון תצ״ב לפ״ק | פה טמונה אשה הגונה | מקבלת יסורים באהבה | בגזירת שוכן מעונה | ובעלה ובניה מיגיע כפה | היתה נזונה שבחה מי | מנה בת מהר״ר הירש קאידנוור | ז״ל תנצב״ה.

תצ״ג (1733) 2096

הצנועה הגבירה היולדת | מ׳ פרומט א׳ התורני כהר״ר | הירש נר״ו במורינו ורבינו | הגאון אב״ד פה כמהור״ר | יעקב הכהן נר״ו נפ׳ ונק׳ | בעש״ק כ״ב סיון תצ״ג | פה ספונה וטמונה כשרה | והגונה ומושלמת במעלות | ובמדע ובתבונה משבחה | מי ימנה ידי׳ בכשרות | שלחנה טבחה ומסכה יינה | בת רך שנה מתה בלא | זמנה היא זאת בנה ראשית | כוחה ואונה רחם בן בטנה יום ד׳ | וילדה תנינא עלי׳ קננו | המקוננים קול בכי וקינה | בכל סביבות המחנה כל לב | תשברנה הודד עליה

עונה | נפשי הנחם מאנה וי״א | אמונה ויסלח לה לחטא | תה לעונה ויקל מעליה
דינה | ובכל שדי תתלוננה עם ... | במחנה ... בתוך עדן גן | תנצב״ה.

תצ״ה (1734) 2139

האשה חשובה ומשכלת הגבירה | וקצינה מ׳ הנשה א׳ הקצין | המושלם התורני
כהר״ר גומפיל | נפ׳ יום ב׳ דסוכות ונק׳ בש״ט | א׳ דחה״מ תצ״ה לפ״ק ווימפפא |
סג״ל בת הקצין המפורסם | השתדלן כהר״ר ליב קן זצ״ל | מהוללת מאד במעשים
ישרים | בצדקה וג״ח לעניים ולעשירים | עשתה תמכין וסמכין לאורייתא | והחזיקה
ידי לומדי תורה | בכל כוחה ובכל כוונתה | עשתה בכל מיני ... | ואל השמים | כפיה
פרושות בכל מיני | שבחות ... בטח בה לב | בעלה ב״ז תנצב״ה ענשרר״ו.

תצ״ט (1739) 2283

האלוף התורני ומופלג | פרנס ומנהיג ושתדלן הקהלה | כמהר״ר ליזר אופנהיים
צו׳ בערן | נפט׳ ונקב׳ יום ד׳ כ״ו אייר | תצ״ט לפ״ק | אמון מוצנע וטמורה האי | גברא
רבה ויקרא פרישא | וטהורא אספקלריא המאירה | מאיר עיני עדה קדישא פ״ו | יצ״ו
תדירא בן פ״ו וגובה הר״ר זלמן אופנהיים נ״ו | יום ד׳ כ״ו אייר תצ״ט לפ״ק |
תנצב״ה עשצ״ו בג״ע א״ס.

ת״ק (1740) 2319

ה״ה הגאון המפורסם אב״ד | ור״מ פה קהילתינו החסיד מהור״ר | יעקב כ״ץ זצ״ל
מפראג ת״ק לפ״ק | פה טמון וגנוז האי שופרא דיעקב איש תם בדרכיו צדיק
במעשיו | הרביץ תורה בישראל והעמיד | תלמידים הרבה דור ודור | ידע שמו
שמעתתו מבדרין בעלמא | הדין אשר הניח אחריו הרבה | חידושין לומד אמרינן
וקיים את | התורה אדם כי ימות באהל | ענוותן כהלל לראש גולת אריאל | ויקם
עדות ביעקב ותורה שם | בישראל רבן של כל בני הגולה ה״ה | אמ״ו נ״י פ״ה ע״ה
מהור״ר יעקב | כ״ץ זצ״ל ... כל אלה תחת | כסא הכבוד חקוקה וצרורה עשצ״ו |
שבג״ע נ. במש״ק פ׳ יתרו כ״ב שבט | וישכב יעקב במקום ההוא לפ״ק.*

* י. מאיר מציין את המצבות של שתי נשיו ב״אבני זכרון״ מס׳ 1840 ומס׳ 2750.

ת״ק (1740) 2331

האשה החשובה הו״ה מ׳ אסתר | א׳ הו״ה הדיין כהר״ר איצק | בר״נ האמיל סג״ל
בת ה״ה | הזקן הר״ר ליב ווייסווילר | נו״נ ביום א׳ כ״ז ניסן ת״ק לפ״ק | תנצב״ה.*

* השוה ליונשטיין Blätter: ״השוה קויפמן, זכרונות, עמ׳ XLVI״.

ת״ק (1740) 2348

האלוף התורני נאמן הקהלה | כהר״ר חיים צום ווייזן שילט | בן מהור״ר וואלף
מנהיים זצ״ל | נפ׳ בליל ג׳ ונ׳ למחרתו ביום ד׳ | י״א תמוז ת״ק אשא קינה | על
פטירת איש חסיד ההוגה | בתורת ד׳ יום ולילה והלך | בדרך ד׳ בתמימות השכם |
והערב לבה״כ ב״ז תנצב״ה.*

* השוה דיץ, עמ׳ 195.

תק״ד (1744) 2484

החסידה החשובה מ׳ מרים הנקראת | בפי כל הרבנית ממנהיים א׳ כהר״ר | וואלף צונץ זצ״ל נפ׳ אור ליום ג׳ כ״ב טבת תק״ד לפ״ק קצר המצע מהשתרע | להגדיל המדורה לספר במעלותי׳ | ומדותי׳ טובות אשר חיש... | התבנית שנתה... ליחסה | לשבח... מרים בת הגאון | הגדול אב״ד ור״מ...| אהרן דרשן תאומים...|...

תק״ד (1744) 2505

האשה חשובה מרת ברריילה א׳ ה״ה | הדיין מהר״ר משה דארום ז״ה...| בשיבה טובה ביום ד׳ ט״ז סיון | תק״ד לפ״ק תנצב״ה.

תק״ז (1747) 4041

גאון

הרב המופלא הגאון הגדול * | החסיד ה״ה מהור״ר משה זאמשט | זצ״ל נפ׳ ונק׳ יום ה׳ ח״י אלול תק״ז לפ״ק | אראלים ומצוקים אחזו בארון | הקדש יעקב איש צדיק תמים | מלא וגדוש מעודו לא שקט ולא נח| להיות על משמרת עבודת הקודש | לא מש מתוך אוהל לתלמידיו | צמאון לרווי׳ העמיד תלמידים | הרבה בה״מ דקלויז צנא מלא | ספרא וספריו כולא תלמודא | הי׳ נאה ומקובל בעיני כל חבל | על דאבדין ולא משתכחין וי | להאי שופרא דבלא בעפרא | תנצב״ה ענשצ״ו. **

* השוה נספח א.

** אשתו מינדלה, בת הר׳ אליעזר נייאשטט נפטרה ב־17.VII.1738 — ר׳ מאיר.

תק״י (1750) 2712

פ״נ הרב המאור הגדול החכם הכולל | ומושלם בכל המעלות ומדות שמנו | חכמים בתו׳ שלשלת היוחסין ה״ה | התורני מהר״ר פתחי׳ שהי׳ אב״ד בכמה | קהלות במד״פ בעל המחבר ספר | יד כל בו והוא בן לאותו צדיק ה״ה | הרב הגאון מהור״ר דוד לידא זצ״ל |שהי׳ אב״ד דק״ק אמשטרדם אשר | הציל והכשיר כמה וכמה מספרי | קודש זה האיש אשר הצליח בכל דרכיו | האלו לש״ש ונקבר בשם טוב גדול ביום ב׳ | בטו״ב אייר תק״י לפ״ק תנצב״ה עם | שארי צדיקים בגן עדן אמן סלה.

תקי״ב (1751) 2721

פה ספון וטמון איש חיל ישר ונאמן | מלא מצות כרמון ה״ה הקציז ג״ץ | והתורני כה׳ יהודה ליב קן זצ״ל | אשר הי׳ זריז במצות קונו ותורת | חסד על לשונו פיזר רב נתן | לצדקה מהונו להחזיק ידי לומדי | תורה יש עד ומשעונו להכניס | אורחים בית מלונו ובכל חפצי | שמים רצונו ידיו שלח בכישור | למול ילידי עמו תנצב״ה. וישבע | בהקיץ תמונתו אץ בשכרו ושכן | לבטח במלונו נ׳ בשם טוב יום צום | כיפור ונק׳ למחר׳ . . . י״א תשרי | תקי״ב לפ״ק.

תקי"ב (1751) 2732

ה"ה התורני הרבני הדיין | מהר"ר יעקב יואל ענגרש זצ"ל | נפט' ב"ש"ק ונ' ביום א' ט"ו טבת | תקי"ב לפ"ק. ויאל עלה ונתבקש | בישיבה של מעלה דיינא רבא | ונחית לעומקא דינא בעמקי מצולה | עד שיברר הדין ברור וצלול | כשלמה עוסק בתורה ובג"ח יום | וליל[ה] ויעקב יואל פינה לדרכו דרך כבושה וסלולה יותר | מארבעים ושית שנין הורה חוקים ומשפטים ודינים לישרא' | במעלה ע"ג מעלה בא שבת די' | טבת בא למנוחה למעלה ועזב | אותנו בבכי וילה ב"ז תנצב"ה | עד למעלה אמן סלה *.

* ר' מאיר מזכיר את שלשת נשיו:
1) בלומה, נפ' תצ"ד (1733) אבני זכרון מס' 2113;
2) ערקלה, נפט' תצ"ז (1737) א.ז. מס' 2334;
3) הנה נפט' תק"ג (1742) א.ז. מס' 2442.

תקי"ב (1752) 2749

גאון ומקובל

התורני והרבני כהר"ר מיכל | אופנהיים זצ"ל נפ' אור ליום ו' | ונ' ר"ח אב * תקי"ב לפ"ק | פ"ט וקבור גברא רבא ויקירא לו | הי' גליין כל טמורא ראה באספקלריא | המאירה טרה ויגע יום ולילה בעשר | אצבעותיו בתורה העמיד תלמידים הרבה דלית להון שיעורא התורני | כהר"ר... אופנהיים | זצ"ל תנצב"ה.

* השוה נספח ג, נספח ה, 7 וליונשטיין, Blätter.

תקי"ב (1752) 2750

האשה חשובה הרבנית החסידה | מ' ליבלה א' המאה"ג מהור"ר יעקב | כ"ץ אב"ד דפה זצ"ל נו"נ יום ב' | ד' אלול תקי"ב לפ"ק. זיווג שני לפי | מעשי' ענבי גפן בענבי גפן זכות | להיות לו לעזר לתמיד בתורתו | אומנתו ובפרישות ובחסידות | והנהגות כשפחה לפני גבירתה | וא"ה עטרת לבעלי' כמוכן הוא | מעשיה הישרים בעלי' זיווג ראשון | הרב החסיד מהור"ר בצלאל | בומסלא זצ"ל בת ה"ה כה' משה | קולפיש ז"ל תנצב"ה עשנצ"ו בג"ע.

תקי"ג (1753) 4100

האלוף והנעלה הישיש כהר"ר יודמן | רופא ז"ל סג"ל נפ' ביום ש"ק ונ' למחר' | יו' א' כ"ג אייר תקי"ג לפ"ק. פ"ט | איש ישר י"א זקן זה שקנה חכמה | עוסק בחכמת רפואות וג"ח לעניים | ולדלים והי' חד מח"ק דקברנים | בן ה"ה הרופא מומחה כה' וואלף | ב"ב סג"ל ז"ל תנצב"ה ענשטצ"ו *.

* השוה נספח ג.

תקי"ד (1754) 2796

האלוף והתורני ה"ה מהור"ר דוד | ב' התורני הו"ה כהר"ר יעקב אולף | נפטר ביום ג' ונקבר למחרתו ביום | ד' ח' סיון תקי"ד לפ"ק. | פה צפון וטמון חכם

ונבון לא מש | תורת ד׳ מפיהו יום ולילה ודרשוהו | לישיבה של מעלה העלוהו רך | בשנים והי׳ חד מר׳ ח״ק דקברנים | וכבוד גדול עשה במותו בשם | מורינו במסירות לשמים | תהא נשמתו צב״צ החיים.

תקמ״ו (1755) 2830

ה״ה הו״ה האלוף והתורני | הרבני המופלג חכם השלם | הקצין המרומם במעלות ובמדות | כהר״ר משה בהו״ה כהר״ר סענדר | צום בונטי קן מברינשוויג סג״ל | נפט בש״ט ונק׳ יום שלא נאמר | בו כי טוב יו״ד אייר תקט״ו לפ״ק. | פ״ט איש ירא וחרד לדבר ד׳ |בכל עת ועונה ומקדמי ומחשכי | בבהכ״נ להתפלל | בכוונה שבחו | מי מנה אין גומרים עליו את | ההלל הגדול חכם וסופר | אשכול הכופר סיני ועוקר הרים | גם דרוש דרש משה כמן חומר | משנתו קו ונקי כעמר כולו כבוד | אומר הי׳ ג״ץ וצדקה רבות עשה | ביושר אלוק׳ בח״ק דג״ח לעשו׳ . . . | במותו בה . . . פר . . . | . . . מהור״ר משה הנ״ל | . . . בגן עדן א״ס.

תקמ״ז (1756) 2816

גאון

ה״ה אמ״ו הגאון המפורסם רבן | של כל בני הגולה החסיד מהר״ר | יעקב יהושע וצ״ל אב״ד דקהילתינו | נפטר עש״ק ד״י שבט תקט״ז לפ״ק פני יהושע | פה טמון וגנוז איש אלהים קדוש | עטרת תפארת ישראל ראש גולת | אריאל מאיר דגולה החסיד | והעניו רכב ישראל ופרשיו יחיד | אשר האיר פני כל הגולה בחיבור | בעל המחבר ספר פני יהושע אפי | זוטרא פנים מסבירות להלכה ושמעו | הטוב יצא מתחילות העולם ועד | סופו הרביץ תורה וסודר סדר וגודר | גדר ועמד בפרץ בזכות זה תהא | נשמתו . . . וצרורה תחת | . . .

תקי״ח (1758) 2927

האלוף התורני ורבני המופלא | ומופלג בתורה כמהור״ר פייבש | בה״ה המנו׳ כהר״ר הירץ דיין | צו גולדן הערץ נפ׳ בש״ק ג׳ אדר | ראשון ונק׳ למחר׳ בהספד ובסמיכות | מורינו ביום א׳ ד׳ הנ״ל תקי״ח לפ״ק | פ״ט א״ת צדיק בדרכיו ובמעשיו | עסק בג״ח ובתורה בשכלו שהי׳ זך | ונקי בש״ס ופוסקים הי׳ בקי במו״מ | באמונה הן ולאו שלו צדק | מנעוריו לא נמצא בו בדק שוקד | לבה״כ לפייס את בוראו בכל | יום פעמים והי׳ לומד עם | בחורים ומלחמו ומכספו חונן | דלים ונמנה בח״ק דג״ח עם | החיים והמתים וכבוד עשו לו | במותו בסמיכות מורינו.

תקכ״ב (1761) 3086

הרב המאה״ג המפורסם הדיין | כמהור״ר משה בהו״ה המפורסם | כהר״ר ליב קן ז״ל אב״ד דמדינת | דרמשטט ודקלויז פה צור שערין | האבן הזאת שמתי מצבה להאיש | אשר הי׳ מעולם שר וגדול בישראל | שבימי חיהו הרביץ תורה וחילוקי׳ | דרבנן ודרושים לכל חפציהם וקרני | הוד והדר לו תורה וגדולה בקן | אחד המיוחד באדר וגבר בכולא | פנים מאירות פני משה כפני חמה | בעל קומה ובעל צורה

נספח ב

יועץ ונושא | פנים וחכם חרשים ומושלם בכל | המעלות והי׳ לו יד ושם בחצר מלכים ושרים נפ׳ בעש״ק ט״ו | כסליו תקכ״ב לפ״ק וכבוד עשו לו במותו | בהספד גדול תנצב״ה.

תקכ״ב (1762) 3094

הזקן זה שקנה חכמה חכם הכולל | ה״ה ראש בית דין הרב הגאון | הגדול כמהור״ר משה בן ה״ה הר״ר אברם ראפ ז״ל נפט׳ אור ליום ב׳ | ונק׳ למחר כ״ז | אדר תקכ״ב לפ״ק | פה טמון הרב הדיין ראש בית | דין אשר יגע את עצמו בתורה | משך רוב שנותיו והעמיד | תלמידי׳ הרבה ב״ז תנצב״ה.

תקכ״ד (1763) 3151

האלוף והקצין המפורסם התורני | ורבני המופלג פ״ו ג״ח כהר״ר זיסקינד | בהו״ה כהר״ר זנוויל | שטערן ז״ל | צו גולדן קן נפט׳ ונק׳ ביום ד׳ | ג׳ כסליו תקכ״ד לפ״ק. האבן | הזאת שמתי על ראש אשר יאמר | עליו כי הוא זה גדול בישראל | וביהודה נודע שמו וטבעו יצא | בעולם לשם ולתהלה יועץ ונושא | פנים וחכם חרשים וגבר בכולא | בפרט בתורה וגדולה בימי | חורפו לא פסק פומי׳ מגירסא | גרס ודייק | ...וסברא לאסוקי | שמעתא אליבא דהילכתא והי׳ | ביתו בית ועד לחכמים המורים | דרך סלולה ... מאד בלימודו... אהבה רבה וגדולה | צדקת...| ...

תקכ״ד (1763) 3152

וביושר

התורני המופלא מהור״ר דוד | בהמנו׳ התורני מהור״ר סענדר | טרויב ז״ל נפ׳ ונק׳ בש״ט יום א | ז׳ כסליו בתום **וביושר** לפ״ק | פ״ט שלשלת היוחסין ותורה הי׳ | מחזרת על אכסניא שלו בימי | נעוריו הי׳ מתמיד לילה ויומם | ... ימיו שבו הישיבה והדרם פלפולה וכבוד עשו לו במותו | בסמיכות מורינו תנצב״ה *.

* השוה נספח ג.

תקכ״ד (1764) 3163

האשה חשובה הצנועה מ׳ עליכה | א׳ האלוף והקצין כהר״ר אייזק | קולפא ב׳ הדיין התורני הו״ה | מהור״ר נתן מאז נפ׳ ונק׳ ה׳ י״א אדר שני תקכ״ד לפ״ק. | פ״ט אשה חשובה והגונה שבחה | אין להימנה תפלתה עשתה | בכוונה מוטלת על ערש דוי | וקבלה היסורים באהבה ברצון | קינה עלי׳ קוננו המתקוננים שנפ׳ רך בשנה תנצב״ה ענשצ״ו | בג״ע א״ס.

תקכ״ד (1764) 3166

הישיש והזקן ה״ה כהר״ר שלמה | בן המנו׳ פ״ו וג״ח נתן מאז | נפטר סוף ליל ג׳ ונקבר | למחרתו ביום ג׳ ט״ז אדר שני | תקכ״ד לפ״ק פה טמון גברא | דחיל חטאין ואיש תמים | מגדל בניו לת״ת לילות ויומם | השכם והערב בבהכ״נ בכל יו׳ | פעמים להתפלל להשוכן מעונים | נו״נ באמונה ביגיע כפים | בביתו הי׳ מגדל יתומים

גם | השיא יתומה אחת והפריז | ממונו לנדונית חתנים ב״ז תנצב״ה | ע״ש צדיקים בגן עדן לעולמי | עולמים אמן.

תקכ״ד (1764) 3170

נפ׳ ונק׳ א׳ דפסח תקכ״ד לפ״ק | הרבנית ה״ה א״ח הצנועה | והחסודה מ׳ רבקה גאלטה בת מהור״ר אלי׳ כ״ץ במיזיריטש | דליטא א׳ הרב הגאון הגדול המפורסם כמהור״ר אברהם | אב״ד ור״מ דקהילתינו יע״א | פ״ט א״ח התנהגה כל ימיה | ושנותי׳ בדרכי ישרים וסלולה מעוררת השחר להתפלל בזמנה | כפה פרשה להחזיק ידי לומדי תורה במטה ושולחן ומנורה | בכל עונה כל מגמותי׳ | הי׳ לעזור לבעלה להרביץ | ולהגדיל תורה ולהאדירה עלי׳ נאמר | נשים שאננות קננה ושארי | צדקות וג״ח שעשתה לכל אדם אין | להימנה ב״ז תנצב״ה עש״צ בג״ע.

תקכ״ה (1765) 3201

האשה חשובה הזקינה הו״ה מ׳ | בלימכה א׳ פ״ו התורני מהור״ר | אנשל גנז זצ״ל בת ראש ב״ד הרב | הגדול מהור״ר משה ראפ זצ״ל | נפ׳ ונק׳ ביום ו׳ עש״ק זין ניסן | תקכ״ה לפ״ק. פ״ט א״ח הצנועה | והגונה שבחה מי יוכל ליהמנה | השכם והערב לבה״כ להתפלל | בכוונה תנצב״ה.

תקכ״ה (1765) 3205

הדיין המופלג מהור״ר שלמה | זלמן בן מהור״ר אברהם גייגר | דיין זצ״ל נו״נ בש״ט ובהספד | ביום ג׳ י״ט אב תקכ״ה לפ״ק | איכה ש׳ב ל׳עפר מ׳שושי | ה׳יפה ז׳כרונו ל׳ספר מ׳סוריו | נ׳תכפר ב׳נ׳י א׳ופנים ב׳קול | ר׳צונם ה׳כינו מ׳לונים | ג׳יבורים י׳ג׳ידו ר׳וממותו | ז׳בולי צ׳הלו ל׳קראתו | שלו׳ ביאותו נכוחותו ובג״ע | מנוחתו תנצב״ה.

תקכ״ש (1768) 3289

גאון

ה״ה אמ״ו הגאון הגדול והחסיד | והעניו המפורסם נ״י פ״ה מהור״ר | אברהם מליסא זצ״ל אב״ד ור״מ | דקהילתינו יע״א נפ׳ ביום ה׳ ונק׳ | למח׳ עש״ק י״ב תשרי תקכ״ט לפ״ק | פה גנוז וטמון אמ״ו ורבינו עטרת | תפארת ראשינו מחמד עיננו אבי | אבי רכב ישראל ופרשיו שהאיר עיני | הדור בתורת אמת שהי׳ בפיו | פיו מפיק מרגליות עולה בשפתיו | קיים כל מילי דאבות עשה צדקה | וג״ח לכל הבא אליו בחסידות | ובענוה לא הניח כמותו וריפא | בס״ד נפשות רבות חנם אין | כסף ברפואותיו במקום דלא שלטה ביה | עין חימש אוצרותיו שקולים | אצלו מצות קלות כחמורות והי׳ מהדר להיות סנדק ומוהל ופיזר | עליו פזרונות רבים כל ימיו וזכותו | יגן עלינו ונצב״ה ע״נ אי״ו ושצ״ו בג״ע א״ס.

תקכ״ט (1769) 3306

האלוף התורני הרופא מומחה | כהר״ר אנשיל בן התורני כהר״ר וואלף | ווירמש ז״ל נו״נ יום ה׳ א׳ דר״ח | אדר שני תקכ״ט לפ״ק. פ״ט איש תם וישר וסור מרע ועשה

טוב טוב־נא דהכי־נא בקי במקרא | ובמשנה ובסברא סביר וגמיר | וחיבור בהכמיתו ... ועשה | סייג לתורה וחיבר חיבורים | נאים ונעימים ג״ח עם כל עניי | חולאים שריפא אותם חינם | תנצב״ה.

תקכ״ט (1769) 4312

האלוף והתורני מופלג בתורה | כהר״ר יעקב ... הגאון מה׳ | דוד אולף זצ״ל אב״ד דק״ק מאנהיים | נפ׳ ונק׳ יו׳ עש״ק ה׳ אייר תקכ״ט לפ״ק | יעקב הלך לדרכי דרך ש ... ...

תקל״א (1771) 3417

ה״ה החסיד המפורסם המופלג בתורה | אהרן הלוי מגעטינגין זצ״ל נפ׳ | ונק׳ בהספד ביום גימ״ל כ״ב | סיון תקל״א לפ״ק. פה טמון איש | קדוש וטהור שמש וקרי ותני ושינה | עם תלמידים בחורים נחמדים | כל ימיו והרביץ תורה בבית | המדרש של ה״ה המנו׳ כ׳ אלי׳ | שייאר זצ״ל ועוסק בעבודת | הקודש ובג״ח בגופו ובממונו | והתקן על ידי המתנדבים | בעם ללמוד תינוקות של בית רבן | ולהכנסת יתומות לנישואין והוא התחיל ליתן תחילה מכיסו מתנה | הגונה לכל דבר טוב וסיגף עצמו | בתענית ומתנהג בחסידות ובפרישות | מנעוריו וכבוד עשו לו בסמיכות | מורנו תנצב״ה.

תקל״ב (1771) 3432

האלוף בתורה זקן ויושב בישיבה | ריש דיינא היחסן מהור״ר נתן | בן הדיין המנו׳ מהור״ר מרדכי | גומפיל פולדא זצ״ל צור גלאק | נפט׳ ונק׳ ביו׳ ד׳ י״ח טבת תקל״ב לפ״ק. | פ״ט איש ישר וכשר שהתנהג עצמו | כל ימיו בלי התרוממות רק בהכנעה | ובענוה יתירה ומקיים את התורה | מעוני בסיגופים ובעינויים ושכב | כמה שנים ביסורים של אהבה | ועד יציאת נשמתו מרחשון שפתיו | בתורה ובתפילה ... גם הי׳ גומל | חסד וטובו עם יתומים ואלמנות | חינם וחידש חידושים נחמדים | ונעים בש״ס ופוסקי׳ אשר עדיין אנו | מצפים ואומרים מי יתנו להודיעם | ב״ז תנצב״ה אמן סלה.

תקל״ג (1772) 3466

הרבנית ומושכלת הא״ה מ׳ גוטלה | א׳ מהור״ר הגאון המפורסם מהור״ר | יעקב יהושע זצ״ל אב״ד פה קהילתינו | נפ׳ ונק׳ יום ד׳ כ״ב מרחשון תקל״ג לפ״ק. | פ״ט אשה י״א וכשרה אשר כל ימיה | ושנותיה הי׳ מתאמצת להחזיק | ידי לומדי תורה ומתקנת מטה | ושולחן וכסא ומנורה וארוחתם | ארוחת תמיד נתנה לבחורים | בביתה להגות בתורת ד׳ יומם | ולילות ומעוררת השחר | מנעוריה להתפלל תפילתה | בכוונה עם הציבור וחביבה עליה | מצוה בשעתה וענתה בה צדקתה | אשר עשתה לכל אשר אלי׳ פונה | שבחה אין להמנה. *

* השוה ליונשטיין קורפפאלץ, עמ׳ 193, הערה 1. היא היתה בתו של אליה אינר. (ליונשטיין : נ. ווייל, עמ׳ 24, הערה 1).

תקל״ד (1773) 3494

האלוף והקצין פו״מ כה׳ הירץ | בהמנו׳ כה׳ מיכאל פלערשהיים ז״ל | נפ׳ בש״ק ו׳ מרחשון ונק׳ למחר׳ תקל״ד לפ״ק. פ״ט איש | תם וישר אשר תמיד הי׳ כפיו | פרושות להחזיק ידי עניי׳ | ואביונים וביותר ללומדי תורה | לילות וימים משקה מיינו | לת״ח כאילו הקריב נסכים | וביכורים ג״ח לעניי׳ ולעשירים | לא מנע לכתת רגליו בשליחותם | בהשתדלות אצל נסיכים ושרים | ובפרט מעניים עול מסים | וארנויות מתנהג בנשיאותו | בענוה גדולה כאחד מן השפלים | אהוב לשמים ולבריות מקטנם | ועד גדולם קובע...

תקל״ה (1775) 3526

האשה חשובה ה״ה מ׳ גוטלה | בת המנו׳ כ׳ זלמן ב״ב ז״ל אשת | הו״ה כ׳ מיכאל כהן נפ׳ ונק׳ בשם | טוב — צור פפארט — | ביום ו׳ עש״ק יו״ד אדר ראשון | תקל״ה לפ״ק. פ״ט אשה כשרה | ומוכתר׳ במ״ט כשרה וכהנה | משכמת ומערבת לבה״כ בתדירה | והרבה בתפילה לאל נורא עלילה | שארי מצות וצדקות אשר כל מגמותי׳ | היתי׳ לא נחה ולא שקטה נפשה | לרוות צמאונה ונוח לשמים ולבריות כפה פרשה לעני... ב״ז תנצב״ה.

תקל״ו (1775) 3539

ה״ה הדיין מהור״ר אנשיל בה״ה צונץ | זצ״ל נפט׳ ונק׳ ש״ע תקל״ויו לפ״ק. פ״ט | איש אשר יושב ודן דין אמת לאמיתו | ולא מש מאהל בה״מ של ה״ה | המנו׳ כ׳ אלי׳ שייאר ז״ל ולמד | ולימד והעמיד תלמידים הרבה | כמותו חריפ׳ ובקיאי׳ ומקיים | והגיתה בו יומם ולילה בפלפל | ובסברא מעונין ביסורי׳ של | אהבה וחידש כמה חידושין | נחמדים אשר רבים מצפים | להוציא לאורה תנצב״ה. *

* השוה ליונשטיין Blätter: "השו׳ MGWJ, 1894 עמ׳ 483, 491 ו־499.

תקל״ז (1777) 3564

דיין

הו״ה התורני המופלא ומופלג | הדיין מהור״ר יצחק מאיר בהמנו׳ | כ׳ פער שווארצשילד ז״ל נפ׳ יו׳ ד׳ | ונק׳ יו׳ כ״ב טבת תקל״ז לפ״ק. פ״ט | מאיר עיני חכמים בהלכה גמיר | וסביר סבור אל סבור שמו הולך | למרחקים עמו טעמו ונימוקו העמיד | תלמידים הרבה והי׳ כמה שנים | בבה״מ דקלויז ואמר כל ימיו | דברים עריבים לשומעיהם מדבש מתוקים | מורה הוראה ושם לו כשם הגדולים | גדל בתורה הלכה פסוק׳ מאתו | תצא איסור והיתר טמא וטהור | חייב וזכאי בשפה ברורה והוא | אחד מיוחד שבעדרי צאן קדשים | וח״ק דקברנים ג״ח של אמת וכבוד | גדול עשו לו במותו ובהספד | ובבכיה רבה בדברי שבחות... | ותנצב״ה עשצ״ו בג״ע א״ס.

תקל״ז (1777) 3584

ה״ה התוקע ונאמן התורני | כהר״ר יודא בן ה״ה התורני הדיין | מהור״ר מיכל בינגא זצ״ל סג״ל | נפט׳ ונק׳ בשם טוב גדול ביו׳ א׳ | י״ט אלול תקל״זין לפ״ק.

פ״ט | איש ישר ונאמן ותוקע יותר | מלמד שנים ונדד שינה מעיניו | בחצות ובאשמורות ללמוד | ולמד לבניו ולבני בנים וקיים | ולמדתם את בניכם ובין איש | לחבירו עשה שלו׳ והי׳ עניו מאד | כל מעשיו היו לשם שמים ב״ז | תנצב״ה א״ס.

תקל״ח (1778) 3603

ה״ה האלוף והקצין ג״ץ וג״ח | כהר״ר ליב בן המנו׳ פ״ו כהר״ר | אלי׳ רייס ז״ל נפט׳ ונק׳ כ״ח אדר | תקל״חית לפ״ק. פ״ט רב פעלים | יישבנה לבית התפילה שני | מקדשות מעט כמה דמים ובייסד | עוד לחמשה לומדים לעלמי | עולמים ברוב הון שהפריש לקרן | קיימת להמחזיקים על תלם | ואף לגדל מגדיי׳ עדרי עדרים צאן קדשים בהיכלם אשר בהבל | פיהם יתקיים העולם גם | השכיל והתקין ליתומים מידי | שנה בשנה להשיאם ולעשות להם | אפריון מלבד צדקות ופזרונות | רמות אשר הפריש לחלק לכל אביון | בעת פרידתו מהמקום אשר הי׳ שם אהלו בתחילה בבואו אל | המנוחה והנחלה ויהודה ברום | המעלה זצ״ל... דורות | הבאים... | שכר זה ת... | ... כליל...

תקל״ח (1778) 3616

ה״ה התורני המופלג בתורה | החריף מהור״ר איצק בן ה״ה | המרומם בתורה ר״מ מהור״ר | יעקב זאמשט זצ״ל צו גולדני וואג | נפ׳ יו׳ ש״ק ונק׳ למחר׳ ט״ז מנחם | תקל״ח לפ״ק. פ״ט איש טהור | גברא דכולא בו שהי׳ עוסק | כל ימים בתורת ד׳ וחידש | חידושי תורה הרבה ברבים | והעמיד בנעוריו תלמידים | רבים ומאס בדרכי עולם | הזה ולא מש מתוך אהלו | אהל של תורה כי במצותיו | חפץ מאד ב״ז תנצב״ה.*

* לפי י. מאיר היתה אשתו רייכלה, בת ר׳ מענדלי מענץ, היא נפטרה ב־17.11.1741. (אבני זכרון, מס׳ 2381).

תקל״ח (1778) 3618

היקר התורני מהור״ר פער בן המנו׳ | כ׳ זנוויל דאן ז״ל נפ׳ ונק׳ ביום ה׳ | כ״ז אב תקל״חית לפ״ק. פ״נ אי״א | עסק בתורה בימים ובלילות | נדד שינה ועסק בתיקוני הנפש | ובכמה חברות מצא לומד והי׳ עושה ומעשה והדריך בי״ב מוסר | דרכי תורה ומצות וג״ח..... | השפיל עצמו להשכיל אל דל | גידל צאצאיו לתורה ולתעודה | והשכים והער׳ לבה״כ... | ... | ...*

* השוה נספח ג וליונשטיין Blätter.

תקל״ט (1779) 3631

פ״ט האלוף והקצין המפורסם ג״ץ | פו״מ ושתדלן כה׳ זיסל בכ׳ מאיר | קולפא ז״ל נר״נ יו׳ א׳ י״ט אדר תקל״ט | לפ״ק צו גולדן צאנג. | איש תם וישר וסור מרע ועשה טוב | בפרטות בעמדו על משמרתו | המתחלק ג״ץ לרבים במדה מרובה |

...תהילתו מפי כל ...נשא | פנים בבי קיסר לעמוד בפרץ | יודע לרצות המלך והשרים | בעצה נבחרה נשא עול שכמו | עול הקהלה דרבים ודיחיד | הכל בידו הי' מסורה לאזר | מתניו בגבורה להציל נפשות | ישראל מני שחת עמוקה וזרה | ומרה אף הגדיל תושיה להשתדל | מארגוני הקיסר יר"ה ומבנו הנמשך | אחריו לגדולה למלכות וממשלה | אדירה לשאת פניהם בעד | קהל עדת ישראל והוא בעצמו | הי' מרואי פני המלכים להביא | המנחה ותשורה השכים והעריב | לבה"כ להתפלל לאל גדול והנורא | תנצב"ה עשצ"ו בג"ע העליון מקום | מה נורא אמן.

תקל"ט (1779) 3638

פ"ט ה"ה הו"ה כה' שמואל בן | כה' משה סופר ז"ל נפ' יו' א' ט"ו סיון | תקל"ט לפ"ק הי' עובד את ד' | באהבה ויראה והי' מדריך | את בניו בדרך היישר ב"ז | תנצב"ה א"ס *.

* הוא אבי הגאון בעל ח"ס ז"ל כי אשת ר' שמואל זה נפטר' בשנת תקפ"ב כמבואר בפנקסי הקהל ובח"ס יו"ד שמ"ו שבאותה שנה הלכה אמו לעולמה.

תק"מ (1780) 3671

פ"ט האלוף והקציו התורני פו"מ | כהר"ר ליזר בהמנו' כה' ליב לאטר ז"ל | נפ' בש"ק כ"א סיון ונק' למחר' כ"ב בו | תק"ם לפ"ק צו ווייסין לאטיר ששימש | ז"ך שנים לצאת בצבא שהי' פ"ו | ומנהיג פה הק"ק והי' ראש המדברים | בשפה ברורה לפני שני הקיסרים | האדירים גם אצל גדולים ושרים | דבר טוב בעד ישרים להסיר תלונת | זדים ולשבת אותם חפיצי ממסים | וארנונות והי' נצמד לה"חק לומדי ש"ס | סדורה ואף בהגיע שנות גבורה | היתה דעתו זכה וברה להשיב עצה | נבחרה והשכם והערב לבה"כ | בתדירא ב"ז תנצב"ה א"ס.

תק"מ (1780) 3676

האשה חשובה הו"ה מ' רבקה | צפורה בת הגאון החסיד העני' | מהור"ר מרדכי זצ"ל אב"ד ור"מ | דק"ק ליסא אשת הגאון החסיד | העני' | מהור"ר צבי הירש בן | הגאון הגדול החסיד והעניו | המפורסם אברם הוא אברהם | זצ"ל מליסא שהי' אב"ד ור"מ | דקהילתינו נפטרת בליל א' ונקב' | ביו' ב' ד' אלול תקמ"ם לפ"ק. | פ"ט א"ח והגונה החזיקה יד | עני ואביון וגומלת לכל אשר אלי' | פונה כל ימי' השכימה שחרית | וערבית לבה"כ להתפלל תפילתה | בכוונה ואף שהי' מוטלת על ערס | דוי ביסורים קשים לא בטלה | תפלתה תמידין כסדרן בוידוי' | גדולים במצות ח'נ'ה' היא נזהרת | וכל כוונתיה היתה לש"ש מחזיקין לומדי תורה שבחה אין להימנה | בזכות זה תנצב"ה אמן.

תקמ"ה (1785) 3860

מהור"ר מאיר יעקב הלוי | איש הורוויטץ בן אב"ד נר"ו | דקהילתינו יצ"ו נפ' ונק' יו' ג' | כ"ף אדר תקמ"ה לפ"ק תנצב"ה.

תקמ"ה (1785) 3964

פ"ט ה"ה הגה"ג המפורסם מה"ג | [ראש] ואב"ד דקלויז כמהור"ר יעקב | בן כ' טעבלי שמש ז"ל נפ' ונק' | עש"ק ז' ניסן תקמ"ה לפ"ק צו | שווארצין הערמאן | הוא הי' איש הי ורב פעלים | הרביץ תורה בכל פנות וגבולים | העמיד תלמידים דיינים ורבנים | הגן דלים ותמך אביונים בחורים | ולומדי תורה בו מצאו עזרה | דן דין אמת בין איש לרעהו | אוהב שלו' ורדפהו שנא את | הרבנות מאס בבצע ובכל מחמדי | זמניות אתו שכנו המעליות | הנאותים תורה ועבודה וג"ח עם | החיים והמתים בהם עסק יום | ולילה הי' עניו כהלל ב"ז תנצב"ה. | ותהא משכורתו שלמה ותנצב"ה | ע"נ אי"ו שרר"ו וש"צ אשר בארץ | המה אנא ד' זכר נא אהבתם | יבוא ש.... ביתם א"ס.

תקנ"א (1790) 5855

גאון (ר' זלמן חסיד)

הרב הגאון והחסיד המפורסם | כמהר"ר משולם זלמן בן מהור"ר שמעי' זצ"ל. פ"ט אשר שכן | פה קהילתינו יע"א נפ' אור | ליו' ה' ונק' למחר' ביו' הנ"ל | [ה' מרחשון תקנ"א]... | יושב אוהלו אוהל קבע | לתורה ולתעודה למד | ולימד לאחרים והעמיד | תלמידים הרבה וקיים | בקימה שיש בו הידור | מצוה... | צ"ל וילאה כל פה לספר | אף מקצת שבחו רוב | פרישותו פרוש מאהבתו ... | ...

תקנ"ב (1791) 4066

פ"ט האשה חשובה ה"ה היולדת | מ' אסתר בת המ"ו הדיין ורב"ד | מהר' יעקב שמש זצ"ל אשת הו"ה | כהר"ר משה אופנהיים שלי"ט נפט' | ונק' ביו' ג' י"ג תשרי תקנ"בית לפ"ק | אשר היתה אשה כשרה והגונה | בעלת צדקה וגומלת חסד עם הבריות ומטיבה לכל ומעשיה | הי' לשם שמים כל כבודה בת | מלך פנימה בזכות זה תנצב"ה עם | אי"ו שרר"ו ועם נשמ' שארי צו"צ | שבגן עדן אמן סלה.

תקנ"ב (1791) 4067

האשה חשובה הו"ה הרבנית המוחכמת והמושכלת מ' רחל דבורה | בת ה"ה כה' מופלא מהו"ר... | יואל בן הרב הגאון המפורסם | מהר"ר ישראל היילפרין זצ"ל אשת | אמ"ו הרב הגאון הגדול אב"ד | דקהילתינו אשר שמו נודע ונודף | בכל נפוצותינו.. כמהר"ר פינחס | הלוי... נפ' ונק' בש"ט ביו' ה' | שמיני עצרת תקנ"ב לפ"ק תנצב"ה | עשצ"ו בג"ע א"ס.

תקנ"ד (1794) 4127

ה"ה האלוף והקצין התורני | המפורסם מהור"ר וואלף בן המנו' | הו"ה פו"מ כה' אברהם ווינג זצ"ל | נפ' ונק' ג' ואדר תקנ"ד לפ"ק. | פ"ט איש תם וישר וסור מרע | ועשה טוב הולך תמים ופועל צדק | שמו נודע בשערים ושלשה עמודי עולם | הי' מקיים לתורה קבע עתים | קבועים משכים ומעריב לבה"כ | להתפלל

בצבור ובג״ח בממונו ובגופו | שהי׳ חד מח״ק דג״ח יצ״ו לעשות | משפט וצדקה לעמו מלבד שארי | מדות טובות והגונות שהי׳ כל עת | ... שש ב״ז תנצב״ה *.

* השוה ליונשטיין "Statuten s. 82" :Blätter.

תקנ״ד (1794) 4130

פ״ט ה״ה הג׳ המפורסם המאה״ג הרב | ר׳ ואב״ד דקלויז כמהור״ר אברהם | בן כה׳ שמעון טריר כ״ץ זצ״ל נפ׳ ונק׳ | ביו׳ א׳ וי״ו ניסן תקנ״ד הוא הי׳ | ארי׳ שבחבורה ומורה גם הוא הורה | אף לדון דין אמת לאמיתו של תורה | קולע אל השערה בטעם ובסברא... | ... ותלמידים בחורים וגם | זקנים ומדותיו תורת מצא... | והעבודה היראה והחכמה | ...לנזר ועטרה ואפ.. גול | המאוד ...שכנ׳ ובנתו ועונת...*

* השוה ליונשטיין Blätter.

תקנ״ד (1794) 4228

גאון

פ״ט אדונינו מורינו ורבינו המאור | הגדול הדיין ראש בד״ו ראש ישיבה | ה״ה מהר״ר נתן בן ה״ה הו״ה המפורסם | כהר״ר שלמה מאז זצ״ל נפ׳ יו׳ ש״ק ו׳ אב | ונק׳ למחר ביו׳ א׳ בבכי׳ גדולה ז׳ אב | תקנ״ד לפ״ק שהי׳ נשיא ד׳ בתוכנו | והי׳ דיין בקהילתינו יע״א יותר מארבעים | שנה וראש ישיבה יותר מעשרים שנה | וצוה לפני מותו שלא להספידו ושלא | להרבות בשבחו שלא לקרותו בשם הגאון | וכבר הוציא לאור חבורו הנקרא ספר | בנין שלמה והניח אחריו ברכה חדושי׳ | הרבה שחידש וחינן והמה בכתובים | וזכות יעמוד להוציא לאור תעלומותיו אחת לאחת כאשר צוה לפני מותו | להדפיס על מס׳ ע״ז וכבוד עשו לו | במותו צוה הקהל יצ״ו שלא לפתוח | שום חנות ... תו ע״ז תר לכל | ע.. מכי נפלה עטרת ראש ... | הוד תפארתינו א׳ ... ב״ז תנצב״ה א״ס. *

* השוה ליונשטיין "Vgl. N. Weil, s. 78 note 3" :Blätter.

תקנ״ה (1795) 4268

פ״ט איש צדיק וישר ... נפ׳ ונק׳ | יו׳ א׳ ט״ז אדר המופלג בתורה | וביראה ובמ״ט מהור״ר קלמן בן | המנו׳ כה׳ מרדכי אופנהיים ז״ל | איש י״א וס״מ ועשה טוב ... | להשכים ולהעריב להתפלל בכוונה | שלמה לומד בפילפולא דאורייתא | על כמה ישיבות הרמות ותמיד | מלאכתו הי׳ עראי ותורתו קבע | למד לקיים אמרינן והחזיק | מאד לומדי תורה והשתדל מאד | ... תינוקות של בית רבן | לשכור להם מלמדים להגדיל | תורה ולהאדירה וג״ח עם כל אדם | הן בגופא הן בממונה והרבה | צדקות ופזרונות וכמה הלוואות | הלוה לעניי׳ בעת דחקם וכבוד | נעשו לו במותו להיות נסמך בשם | מורינו והצדיק הזה לדורו | אבד והוא במרומי מעלה שבגן | ענשצ״ו אי״ו שרר״ו וענש״צ אמן. *

* השוה ליונשטיין "Vgl. N. Weil. S. 78." :Blätter.

תקנ"ה (1795) 4179

פ"ט את"ו וצדיק במעשיו ותמי' | ביראת ד' דיין המצויין בהלכה | כו"כ שנים האלוף בתורה ובחכמה | הר"ר חיים — נפ' ונק' ביו' ה' | יו"ד סיון תקנ"ה לפ"ק — בן הו"ה | פו"מ כה' יוסף גונדרשהיים יצ"ו | בעבור שהי' מנעוריו יושב באהל | של תורה וכל ימיו לא ימוש | מללמוד עם בחורי' הגונים | בכל יום שיעור גמרא להרביץ | תורה ברבים והעמיד תלמידים | הרבה והדריכם בדרך טובים | שמו נודע בשערים אף שהי' מטופל | ביסורי' ומקבלן באהבה ומשכים | ומעריב בבה"כ ב"ז תנצב"ה ונסמך | על קברו בסמיכות מורינו | ובהספד הנ"ל.

תקנ"ו (1796) 4199

פ"נ האשה חשובה הצנועה והחסודה וחכמת מ' שרה בת המאה"ג המפורסם | כ' יקותיאל זלמן הכהן רפאפורט | נר"ו מק"ק בראד א' הגה"ג המפורסם | כבוד הרב מו"ה הירש הורוויץ | נר"ו אב"ד דקהילתינו יע"א נפ' ליל ד' | ונק' למחרתו ביו' ד' כ"ה טבת | תקנ"ו לפ"ק. וענתה בה צדקתה | שעשתה בכל עת ועונה מעוררת | השחר להתפלל לשוכן מעונה כפה | פרשה לעני' וידי' שלחה לאביון | מחזק' ידי לומדי תורה יזכור | לה ד' לטובה כאלה וכאלה אשר | עשתה ותעלה נשמתה מעלה מעלה | כקרבן כליל ועולה.

תק"ם (1800)

פ"נ

הנשר הגדול הגאון החריף והבקי החסיד והעניו הפרוש והקדוש | המפורסם כמהור"ר נתן בן הרבני המופלג מוהר"ר שמעון אדלר כ"ץ | זצ"ל הנשר דרכו השמימה עלה והלך לעולמו יום ד' כ"ז אלול | ונקבר בש"ט למחרתו בהספידא רבא יום ה' כ"ח אלול תק"ס לפ"ק. / הלא זה האיש הקדוש מרחם אמו מבן ט' שנים החזיק ביראה ובמעוז | שלא פנה לבו לבטלה כי אם בתורת ה' תמימה ולבו פתוח כאולם | ונתגדל מאד בתורה ובים התלמוד לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא | ידע להכריע בין הפוסקים ראשונים ואחרונים והרביץ תורה לתלמידים ותיקים | וראה בחייו כמה וכמה תלמידים היותם רבנים גדולים והוא ברח מן |הגדולה אעפ"כ נתקבל לאב"ד בק"ק באסקוויץ ונהג בחסידות | ובפרישות גם ביתו הפקיר כמדבר לכל הבא ללמוד או לחסות | בצלו והציל כמה וכמה נפשות לקוחים ממות ועניים באי ביתו יום יום | כי פזר ממון רב לאביונים ויהי כטל לישראל והחזיק בעמוד | העבודה זו תפלה ומסר נפשו לאהבת בוראו בכמה נסיונות הי עניו הי חסיד | חבל על דאבדין הלא כל אלה הוא קצת שבחיו אבל לכל שבחיו לא יכיל כל יריעות ושמו יצא במרחק רב *.

* המצבה הזאת בטעות לא נרשמה בס' אבני זכרון במקומה. היא נדפסה רק בסוף המבוא, עמ' III. הנוסח נמצא מקוצר בסוף הס' משנת ר' נתן ובשלמות בס' תורת הנשר, חלק א', עמ' 48. תמונה מס' 12 בסוף החלק Julius Hülsen: "Der alte juden-friedhof in Frankfurt a.M." (Frankfurt 1931)
מראה את האבן. הנוסח שמובא כאן נוסד על השואה בין ההוצאות נזכרות והצילום.

תקס"ב (1802) 4390

הזקן שקנה חכמה התורני | הרבני הרב הגדול שהי' בקי | כל ש"ס ופוסקים ובכל חדרי | התורה מהר"ר ר' יהושע העשיל | בן המנו' התורני מהור"ר אברהם | זצ"ל משקלאף ממדינת פולין | נפט' ליל ש"ק לאחר חצות כ"ט | ניסן ונק' ביום א' א' דר"ח | אייר תקס"בית לפ"ק וזאת | לדורות מפורסם בשמו בשם | ש"ס פאלק תנצב"ה עשנ"צ | בגן עדן אמן סלה.

תקס"ג (1802) 4406

פ"ט הזקן הרב המאור הגדול | ומופלג בתורה ו... ואב"ד דק"ק | קאבלענץ ומדינה יע"א [מחבר] ספר מקור חיים ותפארת צבי | על הלכות נדה כמהור"ר | שניאר זיסקינד ב"ה ג"ץ כה' | הירש גונדרשהיים זצ"ל נפ' | במש"ק ונק' למחר' ביו' א' ע"ס | תקס"ג לפ"ק אשר כל ימיו... | מתאמץ בעבודת הבורא ולמד | בתורת ד' יום ולילה ולמד | באשמורת הבוקר ד' שעות... | ...לעשות רצון | קונו בתפילה... תורה בתלמוד | ... | ...

תקס"ד (1804) 4447

ה"ה מהור"ר ליב בן ה"ה | בער דן סג"ל זצ"ל שנפטר | ונקבר בשם טוב ביו' דל"ת | ב' דפסח תקס"ד לפ"ק. | פ"ט גבר דחיל חטאין המתמיד | ויגע בתורה ולילה לא שכב | ונדד שינה מעיניו הולך תמים | ופועל צדק להיות מחסה לדל | ומעוז לאביון ליתום ולאלמנה | מאס הנאת גופא וגבר | כארי לקנות חיי עולם ב"ז תנצב"ה | בג"ע אמן. וכבוד עשו לו | במותו שנסמך על קברו בסמיכות | מורינו מהגאון אב"ד נר"ו.

תקס"ה (1805) 4488

גאון

פ"ט וגנוז הגאון הגדול המפורסם | יחיד בדורו רבן של כל בני | הגולה החסיד ועניו ראש | גולת אריאל — נפטר ונק' יו' ב' | ב' תמוז תקס"ה לפ"ק — | רב פעלים מקבציאל העמיד | תלמידים הרבה והרביץ תורה | בישראל כבוד מהור"ר פנחס הלוי | איש הורוויץ זצ"ל ה"ה אב"ד | דקהילתינו יע"א אשר האיר | פני כל הגולה בחיבוריו הקדושים ספרי הפלאה ספר | כתובה וספר המקנה חכמתו | בחוץ תרונה... | ...פנה ופנה תהילתו מלאה הארץ גודר גדר ועומד בפרץ | ..... | ...תהילתו | ...

תקס"ט (1809) 4594

פ"ט הו"ה הרבני כמהור"ר זכרי' | בהמנו' כהר"ר איצק ווערטהיים ז"ל | נפ' יו' ב' כ"ג ונק' בהספדא רבא | יום ג' כ"ד אלול תקס"ט לפ"ק שהתמיד | מאוד בתורה והי' עניו מאוד ונהג עצמו | בפריישות וסיגופים רבים ב"ז | תנצב"ה ענשצ"ו אי"ו ת"ר"ו ועם | .....

תקע"ה (1815) 1810

ה"ה הראב"ד המופלג מהור"ר מנחם | מענדלי בן מהור"ר איצק זאמשט זצ"ל | נפט' יו' ב' עט"ב לאחר שהתפלל מנחה | בציבור ונק' למח' ט"ב תקע"ה לפ"ק. | פ"ט הזקן זה שקנה חכמה ומתאמץ | בעבודת הבורא ולא מש מתוך אהל | של תורה שונא בצע אוהב צדק משפט | ומישרים והי' חד מח"ק דגומלי חסדי' יצ"ו | גם הי' ראש בה"מ ש...ר' ליב רייס ז"ל | וקיים אדם כי ימות באהל למד ולימד | לשמור ולעשות... לו ולא..... | ... תנצב"ה.

תקע"ז (1817) 4847 *

גאון

פ"ט כבוד הגאון הגדול אב"ד | ור"מ יחיד בדורו רבן של כל בני | הגולה החסיד ועניו המפורסם | מהור"ר צבי הירש בן לאותו צדיק | החסיד הגאון אב"ד מהור"ר פינחס | הלוי זצ"ל איש הורוויץ נפ' ליל מש"ק | כ"ו ונקבר ביו' ב' כ"ז אלול תקע"ז לפ"ק. | אשר הרביץ תורה בישראל | והעמיד תלמידים הרבה והאיר | פני כל הגולה בחיבוריו היקרים | ספר מחנה לוי וספר לחמי תודה | חכמתו בחוץ תרונה בכל תפוצות | ישראל תהילתו מלאה ארץ | גודר גדר ועומד בפרץ | ענוותנותו צדקתו וחסידותו | לרוב יפרץ פי שנים ברוחו | שבחו מי ימלל גדלו ורב כוחו | ב"ז תנצב"ה.

* השוה נספח ג.

תקע"ח (1817) 4896

החסיד המפו"ר י"א מרבים | עמוד הימיני התורני מהור"ר ליב | בן הו"ה כה' גומפיל עמריך זצ"ל | ליל ש"ק ו' כסליו תקע"ח | יד אבי שלו' במעשיו תמים | בדרכיו יהודה גבר באחיו | בחסידות ופרישות בדקדוקי מצות | וסיגופים וטבילות ענה בצום נפשו | בהפסקות משבת לשבת רוב ימיו עסק | בתורה וג"ח ל... בסביבותינו | בחומש פזרונו ואשר הניף והרים | מנדיבי עם לב נדכאים | ... בליל ו' כסלו תקע"ח לפ"ק | תנצב"ה.

תקפ"א (1821) 5063

פ"ט הישיש והזקן שקנה חכמה | הראב"ד המופלא בתורה ובחסידות | כמהור"ר ליזר בן המנו' התורני | כה' חיים וואלא סג"ל זצ"ל נפ' | ביו' ג' ר"ח ניסן ונק' ביו' ד' ב' בו | תקפ"א לפ"ק שהי' קדוש מרחם | אמו ועד יום מותו לא סר | קדושתו ממנו אשרי ילדותו שלא | ביישה את זקנותו למד ולימד | וקיים את התורה ומורה גם | הוא יורה אליעזר זקן ויושב | בישיבה הי' פה בקהלתינו | במקום אב"ד חבל על דאבד | הצדיק לדורו אבד והוא ילך | בשלום לחיי עולם וינוח על משכבו | בתוך צדיקים יבא תנצב"ה | עשנ"צ בג"ע אמן.

נספח ג

רישומים מתוך "ספר־הזכרון ליהודי פרנקפורט" ("גדנקבוך")

הערת־מבוא.

רישומי ההלויות דלהלן, המתפרסמים ברובם (למן שנת 1681) כאן בפעם הראשונה, לקוחים מספר־הרישום של "חברה־קדישא דקברנים". ספר זה פותח בשנת 1624 ומסתיים בשנת 1828, ביום שנסגר בית־העלמין הישן של הקהילה הישראלית ליד בירנה־פלאץ.

בתחילת מאה זו הטילה "הועדה לשימורן ולשיחזורן של מצבות־הקברים בבית־העלמין הישן ליד בירנה־פלאץ" על ד"ר אהרן גורדון להתקין העתק של כתב־יד זה. ההעתק מכיל 52 מחברות בנות 24 עמודי־פוליו כל אחת. מחברות אלה היוו את הבסיס להדפסה. העיבוד והתרגום לגרמנית הופקדו בידי אבי ז"ל המורה שמחה אונא, שהוציא בשנת 1914 את הכרך הראשון בשם "Gedenkbuch der Frankfurter Juden". כרך זה מקיף את השנים 1624—1680. עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה היה הכרח להפסיק את העבודה. — לגבי השנים 1681—1692 קיימים רק עוד גליונות־ההגהה. המחברות המאוחרות יותר (ממחברת 12 ואילך) נמצאות ברשותי.

על חשיבותו של ספר זה הצבענו כאן לעתים. הרישומים שנעשו מ ל כ ת ח י ל ה אחרי כל הלויה, שימשו לעתים לתיקון התאריכים ב"אבני־זכרון". שהרי שם נקבע סדר־הזמנים רק בדיעבד על־סמך ההעתקים שלא תמיד היו מדויקים (הש' על כך מה שנאמר בביגורפיה). במקרה של אי־התאמה בדבר התאריך היה אפוא עלינו לראות את "ספר־הזכרון" כאותנטי. יחד עם זה מתחוורים ברוב המקרים מתוך רישומים אלה גם קשרי משפחה; שכן כבר אז שרר המנהג לקבור בני אותה משפחה זה על־יד זה. אולי הדוגמה המובהקת היא פרשת ר' בער קן, שבה יכולנו כאן להוכיח שהוא נטמן בצדם של אחיו (בניגוד למה שנמסר עליו בעל־פה). הוא נפטר ב־19 בדצמבר 1754 (עי' גם נספח א' לעמ' 93 הע' 23).

פרופסור יוליוס הילזן מזכיר ב"פתיחה" שהוא הקדים לספר־הזכרון בשם הועדה, עוד "כרך רישום מסכם" שנוהל בצד ספר זה. על גורלם של שני כתבי־יד לא יכולתי לברר מאומה.

יורשה־נא לי להזכיר בהזדמנות זו רשימה אחרת שעדוארד פייסט מזכיר אותה ב"סידור פרשת פרה" שלו (פרנקפורט, ינואר 1898). רשימה זו נוהלה בשנים 1797—1842 (עי' שם, עמ' XV — X). — עניין מיוחד נודע לרישום ההלויה הראשונה בבית־הקברות בראט־ביילי־שטראסה, כ"ז תשרי תקפ"ט. אותה שעה

נעלו את בית־הקברות הישן עם תפילה קצרה וחנכו את החדש באמירת מזמור כ״ט שנקרא לפני תפילות־ההלויה הרגילות. את המצבה בשביל המת הראשון שנקבר בבית־קברות זה הקימו שתי ה׳חברות־קדישא״ על חשבונן (עי׳ שם ההערה בשולי עמ׳ xiv).

ד״שפ״ד (1624) עמ׳ 4, מס׳ 25

הגאון מוהר״ר שמעון ז״ל נ׳ בבוקר יו׳ ב׳ ט׳ סיון [שפ״ד] ונ׳ בו ביום למעלה באמצע ב״ח לרגליו... אביו הר״ר שלמה בר מאיר המכונה ר׳ זלמן ריזמן... ושחלו״י *. (ראה אבני זכרון מס׳ 518).

שפ״ז (1626) עמ׳ 30, מס׳ 65

רעכלי בת מורינו הרב ר׳ עקיבא אשת א״א הקצין והכם כמר אהרן ועצליר נ׳ במוש״ק של ותמת שרה [כ״ו חשון שפ״ז] ונ׳ יום א׳ הנ״ל למעלה בבית הח׳ אצל מצבה ישנה נתן בר יוסף הלוי וראשה מכוון ובצד ימינה של ב״מ לרגלי ר׳ יודא בר יעקב וצ״ל ובצד שמאלה של ב״מ לרגלי׳ פרומט בת ר׳ שלום.

שפ״ז (1626) עמ׳ 30, מס׳ 66

הרבנית שפרינץ אשת מהור״ר בער ווילר נ׳ במ״ש הנ״ל [כ״ו חשון שפ״ז] ונ׳ יום הנ״ל למטה בבה״ח מכוון נגד ראש מצבת זיסה מעמריך רחוק ב׳ נעלים מן הקבר.

שפ״ז (1626) עמ׳ 34, מס׳ 83

החסיד מהור״ר פער ווייל, נ״ו יום ב׳ י״א כסלו [שפ״ז] למטה ב״ח אצל אשתו שפרינץ... בצד שמאלו מכוון ראשו ורגלי׳ כנגד ראשה ורגלי׳ ובצד שמאלו למטה ברגלי׳ ב׳ מצבות ישנות א׳ כפולה רחוק מן הקבר ד׳ מנעלים.

שפ״ח (1628) עמ׳ 46, מס׳ 39

החסיד והישיש אב״ד מורה צדק מהור״ר יוסף אשכנז נ׳ מש״ק ונ׳ יום א׳ ז׳ אדר שני [שפ״ח] באמצע ממטה למעלה בצד ימין למטה לרגלי׳ מכוון אילן אגוז י״ב מנעלים לצד ימינו ולצד שמאלו ו׳ מנעלים מצבה עקיבא ריס ומצבה ישנה מכוון לרגלי׳

שפ״ח (1628) עמ׳ 56, מס׳ 96

החסיד והישיש ר״מ מהור״ר נטע הענא נ״ו יום ג׳ כ״א אלול [שפ״ח] למעלה בבית חיים לצד צפון אצל אביו אברהם הענא ברגליו של ב״מ בצד ימינו וכנגד ראשו של ב״מ מכוון מצבה של מהור״ר סענדר כהן רחוק ה׳ מנעלים.

* = ושבק חיים לנו ולכל ישראל (כך בסוף כל רישום ולהלן הושמט).

ש"ץ (1630) עמ' 68, מס' 71

הגאון והחסיד כמהור"ר מאיר מילר [רייטלינגן] נ' י' ג' י"ט אלול [ש"ץ] ונ' למעלה בב"ח למטה ברגלי' מצבת חמיו משה בינגא למעלה מראשו מערלא בת ר' מאיר קצת מן הצד הימין.

שצ"ב (1632) עמ' 104, מס' 52

מו"ר מהור"ר שמעון בן מהור"ר יעקב ז"ל גינצבוריג נפטר ליל ה' ונ' יום ו' כ' כסלו [שצ"ג] למעלה ב"ח בצד דרום אצל בנו ז"ל בצד ימין של ב"מ ראשו ב"מ למצבה.

שצ"ג (1633) עמ' 120, מס' 51

החסיד כמהור"ר יעקב רייטלזיא נ' ליל ד' ונ' יום ה' כ"ו בו [טבת שצ"ד] למעלה ב"ח אצל מ' יוסף אשכנז ז"ל ורגלי' אצל מצבת מ' יוסף הנ"ל צד ימין של מצבה ולמטה מראשו מכוון מצבה ישנה עגולה.

שצ"ה (1635) עמ' 134, מס' 168

האלוף בתורה מהר"ר זעלקלי צום שטיבל נ"ו כ"ה בו [טבת שצ"ה] צד צפון אצל אשתו ז"ל מכוון צד ימין ב"מ למעלה בראשו של ב"מ מצבה ישנה ונמחק הכתב שע"ג.

שצ"ז (1637) עמ' 176, מס' 56

הנאמן והחסיד מהור"ר יוזפא האן נ' אור ליל ו' ונ' יום ו' ט' ניסן [שצ"ז] למעלה באמצע ב"ח לראש של ב"מ אחורי מצבה גדולה מכוון ב' מנעלים יודא בר מנחם לצד ימין של ב"מ אצל אביו מהר"ר זעליגמן האן בצד שמאל של ב"מ לרגליו מצבת אביו מהר"ר שמואל ברחוק שלשה מנעלים.

שצ"ט (1639) עמ' 196, מס' 5

הנאמן כמהו' אהרן דידלסום שר וגדול בישראל ז"ל נפל ונ' ליל ה' ונ' למחרתו יום ו' ב' שבט [שצ"ט] ונקבר אצל אביו הגאון אב"ד כמהו' שמואל ז"ל מצבת אביו ז"ל בצד ראשו של ב"מ מרוחקה מימינו א' וחצי שוך ובצד ראשו משמאלו מצבת אסתר בת ר' יעקב ובשמאלו למרגלותי' מצבת רייכלי אשת קלמן כהן ומכוון נגד קברו למרגלותי' מצבת הר"ר בר שמואל תנצב"ה.

ת"א (1641) עמ' 224, מס' 28

האלוף הגאון והחסיד מהר"ר מאיר שיף גדול בישראל נפל ונ' ליל מש"ק כ' אדר [ת"א] ונ' למחרתו רגלי' של ב"מ מכוון אצל זעמל צור איילן ובצד שמאל של ב"מ ברוחב ג' מנעלים היא מצבת ווייבש כהן בן ה' נתן ז"ל.

ת"ז (1647) עמ' 264, מס' 32

מהור"ר דוד קרינהוט נ' ליל א' ונ' למחרתו ט"ז אלול [ת"ז] למעלה למטה

לרגלי של ב״מ מצבת משה בר דוד מכוון בצד ימינו של ב״מ על ג׳ מנעלים מצבת אחיו זלמן קרינהוט מכוון בצד שמאל של ב״מ לרגלי אמו חוה.

תי״א (1651) עמ׳ 284, מס׳ 11

הגאון יהחסיד בו״ה מתתי׳ הלוי נו״נ יום ב׳ כ׳ ו אדר [תי״א] ראש של ב״מ רחוק מנער אחד ברוחב מצד שמאל של מצבת אשתי ראשונה יוצר ע״ה למעלה בבית חיים.

תי״ב (1651) עמ׳ 288, מס׳ 18

הרבנית בלימכה אשת מהור״ר אהרן דודלסים ז״ל נו״נ יום ד׳ ט׳ כסליו [תי״ב] למעלה בבה״ח ראש קברה סמוך ומכוון אחורי שתי מצבות הסמיכות זה אצל זה דהיינו אחורי מצבת בעלה ז״ל ואחורי מצבת חמיה מהור״ר שמואל פראנק נו״נ יום ד׳ ט׳ כסליו.

תי״ב (1652) עמ׳ 290, מס׳ 5

האלוף הפרנס כמהר״ר יצחק רויטשילד נ׳ בשם טוב יום ד׳ ערי״ח [שבט תי״ב] ונ׳ למחרתו ר״ח שבט למעלה ב״ח בצד דרום מכוון מצד ימין אשתו מ׳ קילה

תי״ב (1652) עמ׳ 292, מס׳ 34

האלוף כמהר״ר זנוויל בן הגאון הגדול כמהר״ר מאיר שיף כ׳ ן ז״ל נ׳ יום א׳ ג׳ תמוז [תי״ב] ונ׳ בו ביום למעלה באמצע ב״ח ראש הב״מ מכוין למצבת אביו הגאון ז״ל בשמאל אביו.

תי״ג (1652) עמ׳ 294, מס׳ 1

הנעלה זעליגמן [בינג] צור רייסן נ׳ ליל מצש״ק ונ׳ למחרת יום א׳ * ר״ח טבת [תי״ג] למעלה באמצע ב״ח ומצד שמאל סמוך לראש הב״מ עומד מצבת גישל צור מיזון ורגלים של ב״מ מכוונים למצבת מאיר צור מיזון.

תט״ו (1654) עמ׳ 308, מס׳ 34

הגאון הגדול מהור״ר יוקב שיף נ׳ יום ש״ק ונ׳ יום א׳ י״ט בו [כסלו תט״ו] אצל בנו הגאון מהור״ר מאיר שיף... בצד ימין.

תט״ו (1655) עמ׳ 310, מס׳ 49

גיטלה אשת מהור״ר יוקב שיף נ׳ יום ג׳ י״ד אדר שני [תט״ו] ונ׳ למחרתו באמצע ב״ה ראש של ב״מ מכוון למצבת נכדה ר׳ זנוויל שיף ע״ה בצד שמאל.

* ראה אבני זכרון מס׳ 774.

ת"כ (1660) עמ' 352, מס' 16

הנעלה כ' איצק גנץ נ' ליל שבת הגדול [ת"כ] ונ' למחרתו ט' ניסן באמצע ב"ח לצד צפון וראשו של הב"מ בין מצבת אביו ר' ליווא גנץ ובין הפרנס ר' דוד הילדיסום.

תכ"א (1661) עמ' 360, מס' 5

תמר אשת מהור"ר מאיר שטערין נ' יום ג' אחר חצות ונ' יום ד' למחרתו בר"ח אדר [תכ"א] למעלה דב"ח צד צפון ולרגלים של ב"מ צד שמאל של ב"מ בשיפוע ח' מנעלים עומדת מצבת אסתר א' ר' יואל חזן.

תכ"א (1661) עמ' 362, מס' 10

תינוק' מהור"ר מאיר שטערין נ' יום ג' ז' הנ"ל ומאחר שהיה עדיין ברב שלשים של אשת כמה"ר ר"מ הנ"ל וע"פ בקשתו וכבוד הגאון הא"ב קברו החבורא שלנו תינוק' הנ"ל למעלה דב"ה צד צפון מכוון לראשה צד ימין של אשת מהור"ר ר"מ הנ"ל כדי להעמיד מצבה אחת לשניהם בו ביום.

תכ"ב (1662) עמ' 374, מס' 22

האלוף הפרנס כמ"ה משה שוי קראך בוין נ' בליל ג' ב' אב [תכ"ב] ונ' למחרתו למעלה ב"ה לצד צפון במקום שקבר שם אביו מאיר סג"ל ז"ל וראשו של ב"מ בצד ימינו סמוך ומכוון למצבת מרים אשת ליזר ריז ז"ל.

תכ"ה (1665) עמ' 398, מס' 15

האלוף הישיש מהור"ר יצחק האלבן מאן נ' יום ד' י"ג סיון [תכ"ה] ונ' למחרתו יום ה' ד"י סיון למעלה באמצע ב"ח ברחוק ג' מנעלים מצד ימין מראש הב"מ עומדת מצבת אביו יוסף אהרן בר שלמה ומכוון ברחוק מנעל וחצי עומדת מצבת הענדלן בת אלכסנדר.

תכ"ו (1666) עמ' 402, מס' 20

האלוף הפרנס כמר זלמן רופא מומחה נ' יום ב' ונ' יום ג' הנ"ל [אייר תכ"ו] באמצע ב"ה ראש של ב"מ ו' מנעלים וחצי ממצבת אסתר אשת ר' מאיר לאנגיבך.

תכ"ז (1666) עמ' 410, מס' 73

הנאמן הגדול החסיד אב"ד ור"מ דקהלתנו קדישא פראנקפורט [ר' מנחם מענדלי בס] הלך לעולמו ליל ג' ונ' למחרתו יום ד' [עי"ט של סוכות תכ"ז] באמצע ב"ח סמוך לחומה צפונית ראש הב"מ מכוון וסמוך למצבת בתו תמר אשת מהור"ר מאיר שטערן אב"ד דק"ק פולדא יצ"ו. אב"ד הנ"ל נקרא בשמו ר' מענדלי פאס.

תכ"ט (1668) עמ' 426, מס' 54

ר' יונה רופא בן משה בון נ' אור ליום ב' י"ג טבת [תכ"ט] למעלה ב"ח בצד דרום בצד ימין הב"מ מכוון לראש הב"מ ברחוק שני נעלים עומדת מצבת אלמנה גוטלין הז ומצאנו עצמות אדם בין מצבה והקבר.

תי"ד (1673) עמ' 470, מס' 86

הרבנית מרת שפרינץ א' הגאון כמ"ה מאיר שיף זצ"ל נ' ליל מ"ש ונ' למחרתו הנ"ל [י"ט חשון תל"ד] באמצע ב"ח רגלי ב"מ מכוונים עד מצבת בעלה הגאון הנ"ל וראש הב"מ מכוון אחורי מצבת אנשיל וועטום.

תל"ז (1677) עמ' 502, מס' 4

הדיין מהור"ר משה כהן נו"נ יום ה' ח"י שבט [תל"ז] למעלה בבה"ח צד דרום ראש ב"מ צד שמאל מכוון מצבת בנו נתן בן מהור"ר משה לזכרון כל אותו מקום בנוי' שבצד ימין הב"מ מצאנו קברים וגלגולת.

תל"ש (1678) עמ' 520, מס' 43

הנאמן והאלוף מ"ה הירץ ארווילר דיין נ' אור ליום ה' ונ' יום ה' י"ח הנ"ל [השון תל"ט] למעלה ב"ח צד דרום צד ימין הב"מ באמצע קבר עומדת מצבת הרבנית בילא צום ווישן ווידר וראש ב"מ הולך למטה בב"ח מן מצבה הנ"ל ג' נעלים וחצי לזכרון לשני צדדי ורגלי הב"מ איז מן אויף קומן.

תמ"ב (1682) עמ' 550, מס' 10

ר' משה בן מהור"ר זעלקלי נ' אור ליום ו' ונ' יום ו' עש"ק י"ב אדר ראשון [תמ"ב] באמצע ב"ח מכוון אצל אביו *.

תמ"ד (1684) עמ' 570, מס' 18

הק' כמר מנוס דרמשטאט נ' יום ש"ק ר"ח אייר [תמ"ד] ונ' למחרתו יום א' ב' אייר באמצע ב"ה מצד צפון לימין ראש ב"מ מכוון עומדת מצבת בתו מרת מינדלין והק' הנ"ל נמשך אחורי מצבת בתו הנ"ל כמו מנעל א'.

תמ"ה (1685) עמ' 588, מס' 38

הנעלה מ"ה קאפל בן הגאון אב"ד כמ"ה ישעי' נו"נ יום ב' כ"ד הנ"ל [אייר תמ"ה] למטה ב"ח צד דרום י"ג מנעלים מראש הב"מ לצד שמאל בדרך של ב"ח מונחת מצבה ישנה על הארץ וכ' עליה רחל רעכלה בת משה רבינו ומימין לרגלי ב"מ ברחוק ל' מנעלים עומד... אילן ראשון... עומד למטה ב"ח אצל חומה דרומית.

* היה אב"ד דק"ק מנהיים. ראה אני זכרון מס' 1121.

תמ"ה (1685) עמ' 590, מס' 50

הרבנית מרים א' הגאון אב"ד כמ"ה ישעי' סג"ל נו"נ יום ה' כ"ו הנ"ל [סיון תמ"ה] מכוון בצד שמאל צד ימין של קבר בנה הר"ר קאפיל סג"ל למטה ב"ח בצד דרום ומימין רגלי ב"מ ברחוק כ"ד מנעלים עומד אילן ראשון עומד למטה ב"ח אצל חומה דרומית.

תמ"ה (1685) עמ' 590, מס' 53

האלוף המרומם הדיין כמ"ה אברהם שטערן נו"נ יום ו' י"א תמוז [תמ"ה] למעלה ב"ח סמוך לחומה דרומית משמאל לראש ב"מ עומדת מצבת אביו האלוף מהר"ר הירץ כ"ץ.

תמ"ח (1687) עמ' 618, מס' 61

הנעלה הר"ר משה סופר דמתא נ' אור ליום ו' ונ' יום ו' ט' כסלו [תמ"ה] באמצע ב"ח רגלי ב"מ מכוונים נגד מצבת כמר שלמה מענץ וראש הב"מ משוך לצד מטה ב"ח ממצבה הנ"ל כמו ז' מנעלים וחצי.

ת"ן (1690) עמ' 642, מס' 11

הישיש האלוף החסיד הדיין המצויין כמהר"ר נתן כ"ץ נ' אור ליום ה' ונ' יום ה' ר"ח אדר [ת"ן] באמצע בה"ח ראש הב"מ מכוון בצד שמאל עומדת מצבת בנו כמהר"ר זלמן כ"ץ רגלי ב"מ מכוונים למצבת אשתו הינטכן.

תנ"א (1690) עמ' 654, מס' 68

הגאון מהר"ר מאיר בן מהור"ר זעלקלי [גראטוואהל] אב"ד דק"ק קאבלענץ שהי' ג"כ ראש ישיבה בב"ה כאן נו"נ יום ד' צום גדלי' [תנ"א] למעלה ב"ח ראש ב"מ לערך ז' מנעלים רחוק ממצבת יודא ז"ל וממצבת אחיו מ"ה משה ז"ל לזכרון באמצע קבר הנ"ל לצד ימין נמצא ארון אחד.

תנ"א (1691) עמ' 658, מס' 11

מרת שרה אשת זלמן רופא ז"ל * נו"נ יום ו' יו"ד אדר ראשון [תנ"א] באמצע ב"ח לימין הב"מ מראשה מכוון עומדת מצבת בעלה הנ"ל.

תנ"א (1691) עמ' 666, מס' 66

הגאון הגדול החסיד המפורסם כמה"ר טעבלי פולדא נ' יום ו' ונ' יום א' ט"ו הנ"ל [אלול תנ"א] באמצע ב"ח צד צפון רגלי ב"מ מכוונים לראש מ"ה חיים שלאס.

* היא היתה בת הרופא יש"ר מקנדיא.

תנ"ה (1695) מחברת 12

האלוף ה"ה הלמדן מופלג כ"ה יוסף בניהר"ר חיים טויב נ' ליל שני של פסח [תנ"ה] ונ' למחרתו ששה עשר הנ"ל באמצע ב"ח מימין הב"מ לראשו מכוון מצבת אמו ז"ל ורגלי ב"מ מגיעים עד מצבת גוטלין בת משה שור.

תנ"ה (1695) מחב' 12

הוולדת מרת עדיל אשת האלוף הדיין כ"ה דוד אולף נו"נ יום ד' כ"ו הנ"ל [אייר תנ"ה] באמצע ב"ח משמאל לרגלי ב"מ עומדת מצבת אמה שארלין א' מהר"ר אברהם טראך. ומנגד רגלי ב"מ צריכין להעמיד מצבה כפולה של משה קנאבליך ואשתו רייזכן קנאבליך כי שם מצאנו שני קברים הנ"ל.

תנ"ו (1696) מחב' 12

האלוף והתורני המופלג אב בחכמה ורך בשנים יניק וחכים ה"ה כמהר"ר מענדלין בן הגאון הגדול המפורסם בדורו מוהר"ר מאיר שטערן אב"ד ור"מ מאמשטרדאם נ' יום ג' י"ג אייר [תנ"ו] ונ' באותו יום למעלה ב"ח סמוך לחומה צפונית לרגלי ב"מ עומדת מצבת ר' וואלף שטערן ובאותו יום היו ממעטים [במו"מ]... ע"פ הגאון אב"ד.

תנ"ט (1699) מחב' 13

הזקן ר' נתן [כ"ץ רוידניץ] מפראג נ' ליל ד' ונ' יום ד' ט' הנ"ל [ניסן תנ"ט] למטה ב"ח צד צפון מימין לראש ב"מ מכוון עומדת מצבת מהור"ר טעבלי פולדא. יוקב גלוגא ת"כ * להעמיד לו מצבה.

תס"ד (1703) מחב' 14

יום הנ"ל היינו יום ו' עש"ק ר"ה כסלו [תס"ד] נ' מורנו ורבנו מופת דורנו נ"י ע"ה פ"ה אב"ד וראש מתיבתא המפורסם מהור"ר ישראל יוסף שמואל אב"ד ור"מ דקהלתנו ונ' באמצע ב"ח סמוך לחומה צפונית משמאל ראש הב"מ עומדת מצבת התורני המופלג מהור"ר יוסף יעקב רישא וביום הנ"ל היו בני קהלתנו ממעטין במו"מ ולאחר חצות היום היו מספידים עליו מפני שאין מועד בפני ת"ח וכבוד גדול עשו לו במותו וכל הברתינו היו נושאים והולכים אצל המטה ומאחר שבשעת פטירתו... ציוה שלא יכנה אותו בשם גאון וחסיד רק שהיה בעל תורה למגדלי יתומים ע"כ לא כתבתי שם גאון וחסיד וה' יאמר למלאך הרף ידך ובלע המות לנצח אמן.

תס"ו (1706) מחב' 14

האלוף הדיין כמהר"ר יואל נ' בש"ק ונ' יום א' ט"ו בו [סיון תס"ו] באמצע בה"ח משמאל לראש ב"מ מכוון עומדת מצבת אשתו רחל בת ב"מ משה הכהן ז"ל.

* תקע כף.

תע"א (1710) מחב' 15

הרב אב"ד זצ"ל גידינגן מהור"ר ליב בן הגאון אב"ד הרב מ' גבריאל אב"ד דק"ק נ"ש * נ' יום א' ח"י בו [תשרי תע"א] ונ' יום הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון מימין לראש הב"מ עומדת מצבת הרב מ' ליזר... מק"ק פולד.

תע"ז (1717) מחב' 17

על זה דוה לבנו על שנלקח מאתנו עטרת תפארתנו מחמד עינינו מורנו ורבנו הגאון המפורסם אב"ד ור"מ דקהלתנו ה"ה כמהור"ר אברהם בן מהר"ר שאול ברודא מפראג נו"נ יום א' למד ניסן שהוא ר"ח אייר [תע"ז] באמצע בה"ח סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצ' מהר"ר יעקב ריישא וברחוק שני נעלים עומדת מצבת הגאון אב"ד מהור"ר שמואל מקראקא.

תע"ז (1717) מחב' 17

האלוף הדיין העניו כמהור"ר ליב שנאפיר נו"נ יום ד' ג' בו [אייר תע"ז] למטה בה"ח סמוך לחומה דרומית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אחותו חיילה אשת פ"ו ה"ה כמהר"ר אהרן לוי רגלי ב"מ עומדת מצבת הר"ר אברלי סג"ל.

תע"ש (1719) מחב' 17

הגאון המפורסם אב"ד בקלויז מהור"ר שמואל שאטין נ' בש"ק ונ' יום א' ט"ו בו [תמוז תע"ט] באמצע בה"ח ימין ראש הב"מ עומדת מצבת אב"ד ור"מ שלנו מהור"ר אברהם ברודא.

תע"ש (1719) מחב' 17

בליל ג' דודי האלוף הקצין ה"ה כ' ליב דארימשטט ונ' למחרתו יום ד' ט' אלול [תע"ט] למעלה באמצע ב"ח סמוך לחומה צפונית שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו.

ת"פ (1719) מחב' 17

הקצין כהר"ר ליב קאן נ' בליל ה' שני של סוכות ונ' יום ו' ט"ז בו [תשרי ת"פ] למעלה באמצע ב"ח שמאל ראש ב"מ אשתו שינכן.

תפ"ב (1722) מחב' 18

אור ליום ד' י"ז שבט [תפ"ב] נו"נ למחרתו היקר כהר"ר משה בן הר"ר שמעון סופר למטה שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת הר"ר משה סופר רגלי ב"מ עומדות שני מצבות שלמה מענץ ואשתו.

* ניקולשבורג.

תפ"ג (1723) מחב' 18

יום ב' כ"ב אדר שני [תפ"ג] נו"נ המופלא הישיש החסיד כמהר"ר דוד בן הר"ר נתן גרין הוט לשמאל ב"מ עומדת מצבת אחיו סמוך לחומה מזרחית ימין ראש ב"מ מצאנו גלגולת ועצמות.

תפ"ו (1726) מחב' 19

יום ב' הנ"ל ח' [אדר שני תפ"ו] נו"נ האשה הרבנית הקצינה מ' הינדלה בת כ"ה פערמן מהלברשטט אשת אב"ד הדיין מהור"ר משה קן למעלה ב"ח ראש ב"מ עומדת מצבת אמה זקנה מ' הנלה אשת כ"ה אהרן אופנהיים.

תפ"ח (1728) מחב' 19

בליל ש"ק נ' האלוף המרומם והדיין כ"ה דוד אפטרוד ונ' יום א' ר"ח הנ"ל [שבט תפ"ח] למטה באמצע ב"ח לצד דרום ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אשתו מ' צערלי ונסמך על קברו בשם מורנו.

תפ"ח (1728) מחב' 20

אור ליום ב' י"ז [אייר תפ"ח] נ' האשה מ' היצלה אשת הר"ר הגאון הגדול כמוהר"ר מאיר עלזוס זצ"ל ונ' למחרתו יום ב' הנ"ל למעלה ב"ח לצד דרומית בימין ב"מ באמצע הקבר רחוק ב' מנעלים עומדת מצבת ליב עט"א אפרים וואג.

תפ"ח (1728) מחב' 20

יום כ"ו הנ"ל [אב תפ"ח] נו"נ החסיד הרבני המקובל הדיין כמהור"ר וואלף לוי למעלה באמצע ב"ח ימין ב"מ עומדת מצבת אשתו מ' הענדלי שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו כמהר"ר משה לוי.

תצ"א (1731) מחב' 21

ליל ד' ח' הנ"ל [אדר ראשון תצ"א] נ' החסיד התורני המופלג בעל המחבר פירוש על תלמוד ירושלמי מהור"ר אלי' ברקויא ונ' ח' הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון מימין ראש ב"מ עומדת מצבת מוהר"ר משה זאמיאטש ז"ל.

תצ"א (1731) מחב' 21

ש"ק הנ"ל נ' הזקן הדיין כהר"ר משה דארום ונ' למחרתו ב' דפסח הנ"ל [תצ"א] למעלה ב"ח צד צפון ראש ב"מ מכוון למצבה של אביו ר' אברהם רייניש.

תצ"ב (1731) מחב' 21

הדיין ר' אברהם גייגר נו"נ יום ה' ד' תשרי [תצ"ב] למעלה סמוך לחומה מזרחית באמצע ב"ח ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אביו.

תצ"ב (1731) מחב' 21

א' דר"ח חשון [תצ"ב] נו"נ גיטכה אשת ר' איצק ש"ש בת מהור"ר הירש קאיידנובר זצ"ל למטה ב"ח סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אביה מהור"ר הירש הנ"ל.

תצ"ג (1733) מחב' 21

ביום הנ"ל [כ"ב סיון תצ"ג] נו"נ היולדת פרומט אשת הר"ר הירש משוואבי באך התן אדוננו מורנו ורבנו הגאב"ד [מהור"ר יעקב] כ"ץ ונ' למטה ב"ח בצד דרום ראש שמאל ב"מ עומדת מצבת אמה הרבנית אסתר.

תצ"ה (1734) מחב' 22

באמצע יום טוב שני דסוכות [תצ"ה] נ' האשה הצנועה והגבירה מרת הנלה אשת האלוף והקצין התורני כ"ה גומפל ווימפפין ונ' למחרתו י"ז הנ"ל באמצע ב"ה בשליש ראשון שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אחיה כמ"ה איצק קן.

תצ"ט (1739) מחב' 23

כ"ו הנ"ל [אייר תצ"ט] נו"נ האלוף התורני הפרנס ושתדלון בצרכי קהלה כ"ה ליזר בן פ"ו הגובה כ"ה זלמן אופנהיים באמצע ב"ח צד צפונית שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו כ"ה זלמן הנ"ל והיה חד מחברתנו הקדושה יצ"ו וכבוד עשה לו כ' מורנו ע"פ הסכמות חברא קדישא פרנסים ומנהיגים יצ"ו ונספד ונסמך על קברו בשם מורנו.

ת"ק (1740) מחב' 23

על זה דוה לבנו שנלקח מאתנו עטרת תפארת ראשנו מחמד עינינו אדונו מורנו ורבנו נ"י ע"ה פ"ה הגאון המפורסם אב"ד ור"מ דקהלתנו מהור"ר יעקב במוהר"ר בנימין הכהן זצ"ל נ' ביום ש"ק בהשכמה [כ"ב שבט ת"ק] שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת הרבנית רבקה א' אדוננו מורנו ורבנו אב"ד מהור"ר יוסף שמואל זצ"ל לרגלי ב"מ עומדת מצבת הרב מהור"ר ליב בן הגאון מ"ה גבריאל מנ"ש זצ"ל.

ת"ק (1740) מחב' 24

יום ג' יו"ד הנ"ל [תמוז ת"ק] לעת ערב אחר שקה"ח נ' הנאמן התורני כ"ה חיים בן התורני נאמן הקהלה כ"ה וואלף מנהיים ונ' למחרתו ביום א' י"א הנ"ל באמצע ב"ח שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו זקנו כ"ה יוסף טויב.

תק״ד (1744) מחב׳ 25

אור ליום ג׳ הנ״ל [כ״ב טבת תק״ד] נ׳ האשה הזקנה הרבנית מרת מרים * בת הרב מהור״ר אהרן דרשן זצ״ל ונ׳ למחרתו ראש ב״מ עומדת מצבת הבתולה מ׳ מערלי בת מהור״ר ליב תאומים.

תק״ד (1744) מחב׳ 25

יום ד׳ ט״ז הנ״ל [סיון תק״ד] נו״נ האשה הזקנה מ׳ ברוינלי אשת התורני הדיין כ״ה משה דארום בת התורני כ״ה יוזפא האן זצ״ל למעלה באמצע ב״ח קבר א׳ מן ראש ב״מ עומדת מצבת אביה זקנה מהור״ר יוזפא האן לרגלי ב״מ עומדת מצבה ישנה זעליגמן האן.

תק״ז (1747) מחב׳ 26

מוצאי ש״ק נ׳ הגברת והחסידה הזקנה והרבנית רחלה אשת הגאון הגדול מורנו ורבנו החסיד אב״ד מהור״ר אברהם ברודא זצ״ל ונ׳ יום א׳ י״א שבט תק״ז שמאל ראש ב״מ עומדת מצבת בנה מהור״ר דוד ברודא באמצע ב״ח לצד דרום.

תק״ז (1747) מחב׳ 27

בו ביום [י״ח אלול תק״ז] נ׳ המופלא ומופלג התורני הרבני שהי׳ טופס ישיבה (בן לוים) [צ״ל דקלויז] סמוך לשלשים שנה מהור״ר יעקב בן (וועשיק) [צ״ל ווייבוש ?] בשליש עליון סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב״מ עומדת מצבת חמיו ר׳ ליזר וגם מצבת מרת ענדלה וכבוד עשו לו במותו שהספיד אותו הגאון אב״ד נר״ו.

תק״י (1750) מחב׳ 28

הרב מהור״ר פתחי׳ בן הר״ר מוהר״ר דוד לידא אב״ד מק״ק אמשטרדאם נו״נ יום ב׳ י״ט הנ״ל [אייר תק״י] באמצע ב״ח צד צפון מכוון רגלי ב״מ עומדת מצבת האשה מרת קילה אשת פ״ו ר׳ יוסף שוסטר כ״ץ שמאל ראש ב״מ לערך ב׳ מנעלים עומדת מצבת הרב הגדול מוהר״ר ליב בן הגאון אב״ד מהור״ר גבריאל ניקלשבורג.

תקי״ב (1751) מחב׳ 28

י״כ [תקי״ב] נ׳ ההג״צ כהר״ר ליב בן הרב בקלויז הדיין מהור״ר משה קן נר״י ונ׳ למחרתו יום ה׳ י״א תשרי בשליש עליון באמצע ב״ח מכוון לראש ב״מ עומדת מצבת דודו התורני מהור״ר איצק בן כ״ה ליב קן.

* היא היתה אלמנת הרב דוד אולף ממנהיים ואח״כ אלמנת ר׳ וואלף צונץ, אבני זכרון מס׳ 2484.

תקי"ב (1752) מחב' 28

ליל ש"ק י"ד הנ"ל [טבת תקי"ב] נ' הישיש והזקן התורני והרבני המופלא ראש ב"ד כמהר"ר יואל ענגרש ונ' יום א' ט"ו הנ"ל באמצע ב"ה שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת בתו שינלה ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אשתו וכבוד עשו לו במותו והספידו על קברו.

תקי"ב (1752) מחב' 28

אור ליום ד' ר"ח אב [תקי"ב] נ' התורני כ' מיכל אופנהיים וצ"ל אשר יגע בכל כחו ובעשר אצבעו' יותר מארבעים שנה בתורה ויראה ולא נהנה מן העולם אפי' באצבע קטנה ונ' למעלה ב"ח צד דרום משמאל ראש ב"מ עומדת מצבת כהר"ר זנוויל אופנהיים ז"ל.

תקי"ג (1753) מחב' 29

ביום ש"ק נ' הישיש הרופא מומחה ה"ה כמהר"ר יודמן בן המנוח הרופא כ' וואלף ב"ב ז"ל ונ' למחרתו יום א' כ"ג אייר [תקי"ג] באמצע ב"ח צד צפון ימין לרגלי ב"מ עומדת מצבת אביו כהר"ר וואלף הנ"ל היה חד מחברתנו קדישא יצ"ו.

תקי"ד (1754) מחב' 29

חבל על דאבדין על פטירת התורני המופלא הר"ר דוד בן התורני ה"ה כהר"ר יעקב אולף נ' בשם טוב יום ג' ונ' יום ד' ה' סיון [תקי"ד] וכבוד עשו לו במותו ונסמך על קברו בשם מורנו הוא היה חד מחברתנו למעלה ב"ח צד צפון רגלי ב"מ עומדת מצבת אבי אביו אייזק אולף ז"ל *.

תקט"ו (1754) מחב' 29

אור ליום ד' הנ"ל [ד' טבת תקט"ו] נ' ה"ה המפורסם הגובה הקהלה ושתדלן הגדול כהר"ר פער בן הקציץ ר' ליב קן ונ' למחרתו יום ד' ד' הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון מכוון ראש ב"מ עומדת מצבת אחותו הנלה אשת ר' גומפל ווימפפן סג"ל.

תקט"ז (1756) מחב' 30

על זה דוה לבנו ועינינו יורדי דמעה על שנלקח מאתנו מחמד עינינו ותפארת וגאון עוזנו ופארנו הלא הוא אדוננו מורנו ורבנו הגאון הגדול המפורסם אב"ד ור"מ דקהלתנו יע"א ונשיא אלק' ה"ה ב"א תוב"ב מוהר"ר יעקב יושע בן מוהר"ר צבי מקראקא בעל המחבר ספר הנחמד פני יהושע אפי זוטרי חלק ראשון ושני ושלישי ועוד שארי חיבורים אשר בכתב לא יצאו לאור נ' בעש"ק סמוך לשבת ד"י שבט [תקט"ז] בק"ק אויבן באך סמוך לכאן והשתדלו הפ"ו מן השררה יר"ה דכאן ומן השררה יר"ה דאויבן באך ונתנו רשות להוליכו מא"ב לקבור אותו בכאן אך הדיון

* זה הנ"ל היה אבי זקנו.

בדבר היה צריך תלמוד לפי דעת תורתנו הקדושה והיו הבתי דינים דכאן קבועים ויושבים ביום ש״ק הנ״ל וחקרו ודרשו הדבר הטיב הדק והסכימו ביחד והורו לפי ראות עיניהם עיני פקיחה להוליכו מא״ב לכאן ובמ״ש הנ״ל נבחרו מח״ק דג״ח ומח״ק דקברנים יצ״ו מכל חברה איזה אנשים וגם שארי יראי׳ ושלומי׳ ונכבדי׳ אשר הלכו מכאן לא״ב להתעסק עמו וללוות אותו בדרך ובחסד השררה ירה״ה הי׳ שערי העיר כאן פתוחים עד חצות לילה והי׳ נכנסים ויוצאין כל המתעסקים עמו והוליכו אותו ע״י פאשט עגלה עם כרים וכסתות בכבוד גדול לכאן והרבה עגלות עם אנשים וגם הרבה אנשים ההולכים ברגליהם הי׳ מלוים אותו בדרך בכבוד גדול לכאן והניחו אותו בביתו עד למחרתו יום א׳ ט״ז הנ״ל והי׳ באותה לילה בכי׳ והתעוררו׳ גדול והי׳ אז נושאי המטה החברא קדישא דקברנים יצ״ו ובאשר שיצאה מפיו פי קדוש לפני מותו שלא להספיד אותו כלל לא כאן ולא בשום מקום ע״כ נ׳ באותו יום בלי שום הספד מחכמי העיר לקיים דבורו וצואתו באמצע ב״ח צד צפון שמאל ראש ב״מ עומדת מצבת הגאון הגדול אב״ד דקהלתנו מוהר״ר יעקב הכהן זצ״ל.

תקי״ח (1757) מחב׳ 31

ליל ש״ק נ׳ הרבנית היקרה מ׳ הנלי אשת הדיין ואב״ד דקלויז מהור״ר משה קאן נר״י בת הדיין מהור״ר משה שפייאר זצ״ל ונ׳ יום א׳ כ״ז הנ״ל [מרחשון תקי״ח] למעלה ב״ח צד דרום מכוון לראש ב״מ עומדת מצבת אביה מהור״ר משה הנ״ל.

תקכ״ב (1761) מחב׳ 33

יום ו׳ עש״ק הנ״ל [ט״ו כסליו תקכ״ב] לאחר חצות נ׳ הרב המאה״ג הדיין מהור״ר משה קאן אב״ד דקלויז פה ומדינת דארמשטאט הוא היה מעולם שר וגדול בישראל שהיה אצלו תורה וגדולה במקום אחד נהולה והיה לו יד ושם בחצר מלכים ושרים ונ׳ בו ביום ראשי ב״מ מרוחק... עומדת מצבת אחיו ה״ה ג״ה כמהר״ר בער קן ז״ל וכבוד עשו לו במותו שהספידו הגאון אב״ד נר״י.

תקכ״ב (1762) מחב׳ 33

אור ליום ב׳ נ׳ הזקן זה שקנה חכמה חכם הכולל ה״ה הראש בית דין הרב הגדול המפורסם אשר העמיד תלמידים הרבה והיה חרוץ ובקי בכל חדרי תורה והיה יושב על כסא הוראה בקהלתנו יותר מארבעים שנים כמהר״ר משה בן הרב ר׳ אברהם ראפ׳ ז״ל ונ׳ למחרתו יום ב׳ כ״ז הנ״ל [אדר תקכ״ב] באמצע ב״ח צד צפון מכוון לראש ב״מ עומדת מצבת אחיו כהר״ר פערלי ראפ׳ וימין ראש ב״מ עומדת מצבת אביו הנ״ל ולא נספד מפני שצוה על כך. לזכרון: הוא היה חד מחברתנו קדישא יצ״ו סמוך לחמשים שנים.

תקכ"ד (1763) מחב' 34

יום א' זיי"ן הנ"ל [כסלו תקכ"ד] נו"נ התורני המופלא כהר"ר דוד בן המנוח כהר"ר סענדר טרויב ז"ל למעלה ב"ח סמוך לחומה מזרחית צד דרום מכוון לראש ב"מ עומדת מצבת אביו הנ"ל וימין ראש ב"מ עומדת מצבת אבי אביו הגאון מוהרר וואלף טרויב זצ"ל.

תקכ"ד (1764) מחב' 34

אור ליום ה' י"א אדר שני [תקכ"ד] נ' האשה עליכה אשת פוג"ה כהר"ר איצק בן כ' הירש קולפא ונ' למחרתו י"א אדר שני באמצע ב"ח צד דרום ימין ראש ב"מ רחוק ג' מנעלים עומדת מצבת אמה ה"ה מ' יוטלה אשת הדיין ה"ה כהר"ר נתן מאז ובאמצע בימין הקבר עומדת מצבה ישנה יוטלה אשת כ"ה יודמן...

תקכ"ד (1764) מחב' 34

אור ליום ג' ט"ז הנ"ל [אדר שני תקכ"ד] נ' הישיש והזקן התורני כהר"ר שלמה בן פ"ו כהר"ר נתן מאז ז"ל ונ' למחרתו למעלה ב"ח באמצע צפונית מזרחית מכוון לראש ב"מ עומדת מצבת הנעלה כ' משה בן הר"ר הירץ מאז ז"ל. לזכרון: שהוא חד מחברתנו קדישא דקברנים יצ"ו.

תקכ"ד (1764) מחב' 34

ליל ראשון דפסח נ' הרבנית גאלדי א' מורנו ורבנו הגאון אב"ד דקהלתנו כמהר"ר אברהם בן הרב אב"ד מהור"ר צבי ז"ל ונ' למחרתו ראשון דפסח [תקכ"ד] למטה ב"ח צד דרום מכוון רגלי ב"מ עומדת מצבת הרבנית מ' אסתר אשת הגאון הגדול אב"ד מהרי"ך זצ"ל.

תקכ"ה (1765) מחב' 34

אור ליום ו' עש"ק נ' האשה היקרה הזקנה מרת בלימכה אשת המנוח מוהר"ר אנשיל גנז ז"ל בת הראש ב"ד הרב הגדול מוהר"ר משה רא"פ זצ"ל ונ' למחרתו עש"ק זי"ן ניסן [תקכ"ה] באמצע ב"ח צד צפון ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אביה הרב הנ"ל.

תקכ"ח (1768) מחב' 36

יום א' יו"ד הנ"ל [תמוז תקכ"ח] לאחר חצות נ' הרבנית החשובה מ' דבורה אשת אדוננו ורבנו הגאון המפורסם אב"ד דקהלתנו מהור"ר אברהם נר"י בן הרב ר' צבי זצ"ל ממזריטש בת המנוח כהר"ר נחום סלאסק ונ' יום ב' י"א הנ"ל למטה ב"ח צד דרום שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת הרבנית מרת גאלדה אשת הרב הנ"ל.

תקכ"ט (1768) מהב' 36

על זה דוה לבנו ועינינו יורדי דמעה על שנלקח ממנו מחמד עינינו ותפארת וגאון עוזנו ופארנו הלא הוא אדוננו מורנו ורבנו הגאון הגדול החסיד ועניו המפורסם אב"ד ר"מ דקהלתנו יע"א מהור"ר אברהם הוא אברהם בן הרב הגדול המנוח מהור"ר צבי הירש זצ"ל שהי' אב"ד בק"ק מיסריטש הנ' יום ה' אסרו חג די"כ [תקכ"ט] לאחר תפלת מנחה ונ' למחרתו עש"ק י"ב הנ"ל באמצע ב"ה ימין ראש ב"מ עומדת מצבת הגאון הגדול מהור"ר שמואל שאטין כ"ץ אב"ד ור"מ דבה"כ פה. לזכרון: הוא היה הד מחברתנו קדישא יצ"ו ובהיות שהוא היה ג"כ בהחברא דגומלי חסדים יצ"ו היינו מתעסקים בענין נושא' המטה בשוה דהיינו חמשה ראשונים מאתנו וחמשה מהחברא ג"ח היו מתחילים מביתו ואח"כ נתחלפו כל פעם עם חמשה אחרים.

תקכ"ט (1769) מהב' 36

יום ה' א' דר"ח אדר שני [תקכ"ט] לאחר חצות נ' היקר הזקן התורני הרופא מומחה כהר"ר אנשיל בן המנוח התורני כהר"ר וואלף ווירמשא ז"ל ונ' בו ביום הנ"ל באמצע ב"ח סמוך לחומה צפונית ימין רגלי ב"מ עומדת מצבת כ' אנשיל ווירמשא ז"ל.

תקכ"ט (1769) מהב' 36

עש"ק ה' הנ"ל [אייר תקכ"ט] קודם חצות היום נ' הזקן שקנה חכמה התורני מופלא כהר"ר יעקב בן המנוח הרב מהור"ר דוד אולף אב"ד דק"ק מנהיים זצ"ל ונ' בו ביום הנ"ל למעלה ב"ח סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת נכדתו מיכלה בת המנוח כהר"ר דוד אולף זצ"ל ולרגלי ב"מ עומדת מצבת האשה מרת קרינלה אשת כהר"ר אייזק אולף ז"ל.

תקל"א (1771) מהב' 38

יום ג' כ"ב הנ"ל [סיון תקל"א] בהשכמה נ' התורני הרבני ומופלא כהר"ר אהרן בן המנוח כהר"ר גומפריכט ז"ל מגעטטינגין ונ' בו ביום הנ"ל באמצע ב"ה סמוך לחומה צפונית מכוון לרגלי ב"מ עומדת מצבת כהר"ר ליב בן האב"ד ור"מ דקהלתנו הגאון הגדול ומפורסם כהר"ר יעקב הכהן זצ"ל וכבוד עשו לו במותו שנסמך על קברו בשם מורנו הוא היה מתושבי ביהמ"ד דהמנוח ג"ץ כהר"ר שייאר ז"ל.

תקל"ב (1771) מהב' 38

יום ד' הנ"ל [י"ח טבת תקל"ב] לאחר יציאת בה"כ שחרית נ' הישיש והזקן הראש ב"ד מהור"ר נתן בן המנוח מהור"ר גימפלא פולדא ז"ל ונ' בו ביום הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון ימין ראש ב"מ עומדת מצבת רבו החסיד מהור"ר יוסף זאלקווא בן מהור"ר עזר ז"ל מק"ק ליסא ומכוון לראש ב"מ עומדת מצבת פ"ו איצק באלין ממגורשי ווירמשא ז"ל.

תקל"ג (1772) מחב' 39

אור ליום ה' נ' הגבירה הרבנית מרת גוטלה אשת הגאון הגדול מורנו ורבנו החסיד אב"ד המנוח מהור"ר יעקב יהושע [פאלק] זצ"ל בת כ' אלי' איגר ונ' למחרתו יום ה' כ"ג הנ"ל [מרחשון תקל"ג] למטה ב"ח צד דרום שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת הרבנית מרת אסתר אשת הגאון הגדול מורנו ורבנו החסיד אב"ד המנוח מהור"ר יעקב הכהן זצ"ל.

תקל"ד (1773) מחב' 39

ביום ש"ק לאחר חצות ו' הנ"ל [מרחשון תקל"ד] נ' היקר והנעלה פ"ו כ' הירץ בן המנוח כהר"ר מיכאל ב"ר... [הירץ] פלערשהיים ז"ל ונ' למחרתו יום א' ז"ן הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון מכוון ראש ב"מ עומדת מצבת אביו כהר"ר מיכאל הנ"ל.

תקל"ד (1774) מחב' 40

ביום ש"ק בהשכמה ה' הנ"ל [אייר תקל"ד] נ' האשה היקרה מרת קילה אשת התורני כהר"ר התורני כהר"ר נתן בן המנוח כ' מרדכי אדלר כ"ץ ז"ל בת הגאון המפורסם אב"ד ור"מ דק"ק פיורדא כהר"ר דוד שטרויז ז"ל ונ' למחרתו יום א' ו' הנ"ל למטה באמצע ב"ח צד צפון מכוון לראש ב"מ באורך קבר אחד עומדת מצבת אחותה האשה מ' שרלה אשת כהר"ר נתן הנ"ל בת הגאון הנ"ל.

תקל"ו (1775) מחב' 40

יום ב' שמיני עצרת [תקל"ו] נ' התורני מופלא הדיין כהר"ר אנשיל בן המנוח כהר"ר הירץ צונץ ז"ל ונ' בו ביום הנ"ל למעלה באמצע ב"ח צפון ימין ראש ב"מ עומדת מצבת ש"ב כהר"ר זעליגמן בן המנוח כ' ליב צונץ ז"ל וכבוד עשו לו במותו שנסמך על קברו בשם מורנו.

תקל"ז (1776) מחב' 41

יום ד' כ"ב הנ"ל [טבת תקל"ז] נ' הזקן הראש ב"ד המופלא בתורה כמהר"ר מאיר בן המנוח כ' בער שווארצשילד ז"ל ונ' בו ביום הנ"ל באמצע צד צפון מכוון שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת בנו כהר"ר חיים ש"ש ז"ל.

תקל"ז (1777) מחב' 41

יום א' י"ט הנ"ל [אלול תקל"ז] נ' התורני ה"ה הר"ר יודא בן המנוח הדיין הזקן כהר"ר מיכל ביגג זצ"ל ונ' בשם טוב גדול ביום הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת הנ"ל.

תקל"ח (1778) מחב' 41

ליל ו' נ' היקר וגובה הקהלה כהר"ר ליב בן המנוח ה' כ' אלי' רייס ז"ל ונ' למחרתו עש"ק כ"ח הנ"ל [אדר תקל"ח] באמצע ב"ח ימין ראש ב"מ רחוק קבר אחד עומדת מצבת בתו הבתולה מרת יוטלה ז"ל.

תקל"ח (1778) מחב' 41

ביום ש"ק ט"ו הנ"ל [אב תקל"ח] בשעת תפלת שחרית נ' התורני מופלא כהר"ר איצק בן המנוח מהור"ר יעקב זאמשט זצ"ל ונ' למחרתו יום א' ט"ז הנ"ל בשליש עליון סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת בנו כהר"ר יעקב ז"ל וימין ראש ב"מ רחוק קבר אחד עומדת מצבת אביו כמהר"ר יעקב זאמשט זצ"ל.

תקל"ח (1778) מחב' 41

יום ה' כ"ז הנ"ל [אב תקל"ח] לאחר חצות היום נ' היקר והתורני כהר"ר פער בן המנוח כ' זנוויל בן זנוויל דאנן ז"ל ונ' ביום הנ"ל באמצע ב"ח צד דרום ימין רגלי ב"מ עומדת מצבת אביו כ' זנוויל הנ"ל ומכוון לרגלי ב"מ עומדת מצבת אחיו כ' יוקב בן הנ"ל.

תקל"ש (1779) מחב' 42

יום א' י"ט הנ"ל [אדר תקל"ט] לאחר חצות היום נ' היקר פ' כהר"ר זוסיל בן המנוח כ' מאיר קולפא ז"ל ונ' בו ביום הנ"ל למטה ב"ח צד דרום ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אחותו מרת עליכה אשת פ' מהור"ר ראובן שייאר ז"ל בת כ' מאיר הנ"ל.

תקל"ש (1779) מחב' 42

יום א' ט"ו הנ"ל [סיון תקל"ט] נו"נ היקר כ' שמואל בן המנוח כהר"ר משה ב"ר שמעון סופר ז"ל באמצע ב"ח צד צפון ימין ראש ב"מ עומדת מצבת אביו כ' משה הנ"ל. וכבוד עשו לו במותו שנ' בשם החבר התורני כהר"ר שמואל הנ"ל.

תק"מ (1780) מחב' 42

ביום ש"ק קודם תפלת שחרית נ' הישיש והזקן התורני פ' כהר"ר ליזר בהמנו"ח כ' ליב בהמנו"ח כהר"ר ליב לאטיר ז"ל ונ' למחרתו יום א' כ"ב הנ"ל [סיון תק"מ] במקצוע מזרחית צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת בתו האשה מ' פרומט אשת ר' שמעון נייאבורג ז"ל. ושמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו כ' ליב הנ"ל.

תקמ"ד (1784) מחב' 44

אור ליום ה' כ"ב הנ"ל [אייר תקמ"ד] נ' הזקן התורני כהר"ר נתן בן המנוח כהר"ר מרדכי אדליר כ"ץ זצ"ל ונ' למחרתו יום ה' הנ"ל למעלה ב"ח סמוך לחומה דרומית שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו הנ"ל. וכבוד נעשה לו במותו שמוסמך בשם מורנו.

תקמ"ה (1785) מחב' 45

יום ג' כ' הנ"ל [אדר תקמ"ה] נ' בנן של קדושים שלשלת היוחסין כהר"ר מאיר יוקל בן הגאון אב"ד ור"מ דקהלתנו מהור"ר פנחס הלוי הורוויץ נר"ו. ולקיים דברי המת שלא לכתוב שום תואר על מצבתו לא הזכרנו ממדותיו ומעלותיו הטובים* וכבוד נעשה לו במותו שנסמך על קברו בשם מורנו ונ' בו ביום באמצע ב"ח ימין ראש ב"מ עומדת מצבת מוהר"ר אהרן געט[טינגן].

* ראה אבני זכרון מס' 3860.

תקמ"ה (1785) מחב' 45

אור ליום ו' ז' הנ"ל [ניסן תקמ"ה] נ' המופלא ומופלג הרבני והראש ב"ד ותופס ישיבה בהקלויז של מה"ו שמשון וועריטהיים ז"ל ה"ה מהר"ר יעקב בן כהר"ר טעבלי שמש ז"ל נפ' למחרתו למעלה באמצע ב"ח מכוון ראש ב"מ עומדת מצבת היקר כ' פער שמש ז"ל ושמאל ב"מ באמצע קבר עומדת מצבת היקר כ' ליב שמש וכבוד עשו לו במותו שנספד מן הגאון אב"ד מקהלתנו ומן הראש ישיבה והראש ב"ד מהור"ר נתן מאז נר"י.

תקנ"א (1790) מחב' 47

ליל ה' ו' מרחשון [תקנ"א] נ' ה"ה הרבני המופלא החסיד הוא היה נוהג פה בחסידות ובפרישות ובהתמדה גדולה בלימוד התורה ימים ולילות סמוך לארבעים שנה והעמיד תלמידים מהור"ר זלמן בן מהור"ר שמעי' ז"ל ונ' למחרתו ו' הנ"ל באמצע ב"ח סמוך לחומה צפונית שמאל ראש ב"מ ברוחב קבר אחד עומדת מצבת מ"ה אהרן געטינגן. ולזכרון: בחודש הנ"ל היה (התור) של נושא המטה ה"ק ג"ה ע"כ המה נושאים אותו מבית המת עד שער של בלייך גארטן ומשם המה מכבדים אותנו לישא אותו לבית המטהר ונגד זה היינו מכבדין ג"כ ח"ק ג"ה לעסוק עמו בחפירת הקבר שלו. — ולזכרון: גם נספד ע"י הגאון אב"ד שי' וגם ע"י הראש הישיבה מהור"ר נתן מז שי' וגם מהור"ר אברהם טריר כ"ץ יצ"ו.

תקנ"ב (1791) מחב' 48

יום ג' י"ג הנ"ל [תשרי תקנ"ב] קודם חצות נ' האשה היקרה היולדת מ' אסתר בת המנוח הרב"ד וטופס הישיבה דקלויז מהור"ר יעקב שמש ז"ל אשת ה"ה כ"ה משה בן י"ט אופנהיים ונ' בו ביום באמצע ב"ח סמוך לחומה צפונית מכוון רגלי ב"מ עומדת מצבת שרלה אשת פער שמש.

תקנ"ב (1791) מחב' 48

יום ה' שמיני עצרת [תקנ"ב] נ' הרבנית המחכמת והמשכלת מנב"ת מרת רחל דבורה בת הרב המופלא מהור"ר יואל זצ"ל בן הרב הגאון המפורסם מהור"ר ישראל היילפרין זצ"ל אשת אמ"ו הרב הגאון הגדול המפורסם אב"ד פה קהילתנו מהור"ר פנחס הלוי איש הורוויץ ונ' בו ביום למטה ב"ח צד דרום שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת הרבנית מ' גיטל אשת הרב הגאון מהור"ר ישעי' זצ"ל.

תקנ"ד (1794) מחב' 49

יום הנ"ל נ' הי"ד התורני הרב הראש ב"ד [דקלויז] מהור"ר אברהם בן המנוח כ' שמעון טריר כ"ץ זצ"ל ונ' ביום הנ"ל ו' ניסן [תקנ"ד] על קדושים פלאץ צד דרום ימין רגלי ב"מ עומדת מצבת אביו וכבוד עשו לו במותו שנספד מן הגאון אב"ד נר"י דקהלתנו ומן הראש ישיבה וראש ב"ד דקהלתנו מהור"ר נתן מאז נר"י.

תקנ"ד (1794) מחב' 49

על זאת דוה לבנו ועינינו יורדים דמעה מאין הפוגות על שנלקח מאתנו ארון אלקים מחמד עינינו ופאר קהלתנו יע"א ביום ש"ק פ' חזון ו"ו אב [תקנ"ד] ה"ה אדוננו ראש ישיבה וראש ב"ד דקהלתנו יע"א מוהר"ר נתן בן כ"ה שלמה מאז ז"ל בעל המחבר ספר בנין שלמה ובאשר שצוה קודם מותו שלא לספר בשבחו ולא לכתוב לא בפנקסינו בשם תשובות (? צ"ל חשיבות) גאון עוזינו ושלא להספיד אותו לא בחצר בית הקברות ולא בה"כ הן פה קהלתנו או בשאר קהלות רק שהיה דיין פה קהלתנו יותר מארבעים שנה גם ראש ישיבה פה קהלתנו יותר מארבעים שנה והיה מיגע את עצמו ליישב מה שהקשו תוספ' על רש"י זצ"ל וכבר הניח אחריו ברכה חבור נאה ושאר חדושי תורה על מס' סנהדרין הלא המה מונחים עוד בכתיבת יד. ה' יסיר חרון אפו מעל כל ישראל אמן ויאמר למלאך הרף ידיך ונ' בבכיה גדולה ביום א' זי"ן אב למעלה ב"ח במקצוע צפונית מזרחית שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת אביו כ"ה שלמה מז ובאשר שאנחנו בני ח"ק דקברנים היו בחודש הנ"ל נושאי המטה שלחו אלינו בני ח"ק דג"ח לכבדם ולזכותם ג"כ בנושא המטה של הר"י ורב"ד הנ"ל מיד שלחו הגבאים שלנו לכל בני החברה מה ישיבו דבר והסכימו בני הח"ק דקברנים מפני האהבה ואחוה שיהיה ויקום בנינו תמיד וכה סדרו מפתח הנעדר עד בה"מ דקלויס היו אנחנו בני ח"ק דקברנים נושאים אותו ומבית המדרש עד בית המטהר היו נושאים אותו ח"ק בני ג"ח וכן נעשה מפני כבוד ושלום גם אנחנו בני ח"ק דקברנים היו מכבדים לבני החברה דג"ח בעשיות הקבר לזכותם גם בהאי מצוה ואיש על מקומו בא בשלום ה' יפרוס סוכת שלום עלינו ועל כל ישראל בלע המות לנצח אמן.

תקנ"ה (1795) מחב' 49

יום א' ט"ז אדר [תקנ"ה] נ' ה"ה התורני כ"ה קלמן בן המנוח כ"ה מרדכי אופנהיים ז"ל ונ' ביום הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון ימין ראש ב"מ רחוק קבר אחד עומדת מצבת דוד בן ר' זיסקינד אופנהיים. ונסמך על קברו בשם מורנו מן הגאון אב"ד דקהלתנו ה' יסיר הרון אפו מעל כל ישראל ויאמר למלאך הרף ידיך אמן.

תקנ"ה (1795) מחב' 49

יום ה' באשמורת הבוקר נ' ה"ה התורני הדיין כ"ה חיים בן פו"מ כ' יוזפא גונדרשהיים ונ' ביום הנ"ל יו"ד סיון [תקנ"ה] באמצע ב"ח שמאל ראש ב"מ עומדת מצבת דודו כ"ה חיים (הנ"ל) ונסמך על קברו בסמיכות מורנו.

תקנ"ו (1796) מחב' 50

אור ליום ד' כ"ה טבת [תקנ"ו] נ' האשה חשובה מ' שרה בת ה"ה התורני המא"ג מוהר"ר זלמן הכהן מבראד אשת ה"ה התורני הרבני מוהר"ר הירש הלוי איש הורוויץ ונ' ביום ד' למטה ב"ח צד צפון שמאל ראש ב"מ רחוק שני מנעלים עומדת מצבת חמותה הרבנית מ' רחל דבורה בת הרב המופלא מוהר"ר יואל זצ"ל היילפרין.

תק"ס (1800) מחב' 52

על זה דוה לבנו יורדים דמעה שכבה נר של עולם ונלקה ארון אלקים ארון הקדש ביום ד' לעת ערב סמוך למנחת ערב כזיי"ן הנ"ל [אלול תק"ס] ה"ה מר כהנא ומר קשישא ה"ה הרב הגאון הגדול החסיד העניו הרבני מוהר"ר נתן בן המנוח מוהר"ר שמעון אדליר זצ"ל אב"ד דק"ק באסקאוויטץ וני למהרתו ביום ה' כ"ח הנ"ל בהספד גדול צדיק אחד לדורו וני למעלה ב"ה סמוך לחומה צפונית מכוון ראש ב"מ עומדת מצבת אביו מוהר"ר שמעון הנ"ל. לזכרון: באותו החודש היינו אנחנו ח"ק דקברנים נושאים אותו כל בני החברא זה אחר זה מביתו כל הרחוב עד השער רחובותנו ומשם לבית הקברות נושאים אותו בני ח"ק דג"ח ה' יאמר למלאך הרף ידך ויסיר חרון אפו מעלינו ומעל כל עמו ישראל ובלע המות לנצח אמן.

תקס"ב (1802) מחב' 52

ליל ש"ק לאחר חצות הלילה כ"ט ניסן [תקס"ב] נ' הזקן שקנה חכמה התורני הרבני הגאון הגדול שהיה בקי בכל ש"ס ופוסקים ובכל חדרי התורה מוהר"ר יהושע העשיל בן המנוח התורני מוהר"ר אברהם זצ"ל משקלאף ממדינת פולין ונ' ביום א' דר"ח אייר באמצע ב"ה סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת הגאון מוהר"ר מענדלי פס אב"ד דקהלתנו. וזאת לדעת מפורסם בשמו בשם ש"ס פאלאק

תקס"ג (1802) מחב' 52

אור ליום א' ערב סוכות תקס"ג נ' הישיש הזקן שקנה חכמה ה"ה התורני הרבני הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר זיסקינד גונדרשהיים שהי' אב"ד שלש ושלשים שנים בק"ק קאבלענץ ובשעת מלחמה נסע מקאבלענץ לכאן ונעשה לראש בית דין פה קהלתנו יע"א ונ' ביום הנ"ל למעלה ב"ח צד צפון ימין ראש ב"מ עומדת מצבת בנו יניק וחכים כ' חיים. — לזכרון: היה חד מחברא דג"ח והם מכבדין חברה שלנו... עם נרשאי המטה.

תקס"ד (1804) מחב' 53

יום ב' ב' דפסח [תקס"ד] נ' היקר והנעלה התורני מהור"ר ליב בן המנוח כ"ה פער דאן ונ' בו ביום הנ"ל באמצע ב"ח צד צפון ימין ראש ב"מ עומדת מצבת היקר כ"ה יוסף שוואבאך מקאבלענץ. ונסמך על קברו בסמיכות מורנו ע"י אב"ד נר"י.

תקס"ה (1805) מחב' 53

על זאת דוה לבנו עינינו יורדים דמעה מאין הפוגות שנלקח ארון אלקים ארון הקודש ה"ה בעל המחבר ספר כתובה, ספר הפלא"ה וגם ספר המקנה על מס' קדושין ושאר חדושים על התורה אשר עדיין לא יצאו לאור והרביץ תורה בישראל שהיה אב"ד בק"ק לעכוויץ במדינת פולין ומשם נקרא לאב"ד פה קהלתנו בשנת תקל"ב

ה״ה פאר קהלתנו הרב הגאון הגדול המפורסם בכל קצות הארץ בחסידות בחריפות ובבקיאות נר ישראל מהור״ר פנחס בן מוהר״ר צבי הלוי איש הורוויץ אשר היה אב״ד ל״ג שנים בתוך קהלתנו יע״א כל בית ישראל בכו את השרפה אשר שרף ה׳ ביום ב׳ דל״ת תמוז [תקס״ה] לאחר חצות היום ונ׳ ביום הנ״ל בבכיה גדולה והספד ע״י בנו הנשר הגדול מוהר״ר הירש נר״י והרב״ד הרבני כ״ה מאיר שיף כ״ץ וה״ה הרב התורני כ״ה מינדלי זאמשט י״צ ונ׳ באמצע ב״ח צד צפון ימין רגלי ב״מ עומדת מצבת הגאון מוהר״ר שמואל מקראקא שמאל רגלי ב״מ עומדת מצבת הגאון מהור״ר אברהם ברודא מכוון ראש ב״מ עומדת מצבת הרבני מוהר״ר דוד ברודא ומי שאמר למלאך הרף ידיך יסיר מעלינו ומעל כל בית ישראל חרון אפו ובלע המות לנצח אמן. — ובאותו החודש אנחנו בני ח״ק דקברנים הינו נושאים המטה ומחמת אהבה ואחוה שהיה בינינו איש את אחותו יעזורו אנחנו בני ח״ק דקברנים הזקנים היו נושאים אותו מביתו בה״מ של ר׳ ליב רייז כל בני הח״ק זה אחרי זה עד שער של האלצגראבן * ומן השער של האלצגראבן היינו מכבדים בשאיות המטה לח״ק דג״ח עד בית המטהר. הש׳ ב״ה ישלח לנו במהרה הגואל צדק ובא לציון גואל אמן. — אין זה לקח [צ״ל לקט] אלא שכחה שקצר המצע מהשתרע לספר בשבחו ומחסידות ומפרישות שלו ששמו נודע בכל העולם. לזכרון: שמאל רגל ב״מ מצאנו קדירה ירוקה ומסתמא היינו ספרי קדושים שהיה נגנז עם שארי קדושים חכמים הנסתרים שמה ע״ה.

תקס״ז (1807) מחב׳ 54

ביום ה׳ ט׳ באב [תקס״ז] נ׳ המופלג בתורה הרבני הרב״ד ותופס ישיבה בבה״מ של ג״ה המנוח כ״ה ליב רייס ז״ל גם מחבר ספר נחמד דרך אני׳ מוהר״ר מאיר בהמנוח כ׳ זלמן שיף כ״ץ ז״ל ונ׳ בו ביום הנ״ל למעלה באמצע ב״ח לצד צפון רגלי ב״מ מכוון עומדת מצבת יטלה אשת המנוח יודא ב״מ קופלא ז״ל. ונספד מן הגאון אב״ד נר״י וגם מן שארי רב״ד בבכיה רבה.

תקס״ט (1809) מחב׳ 55

יום ב׳ כ״ג הנ״ל [אלול תקס״ט] נ׳ התורני כ״ה זכרי׳ ווערטהיים ונ׳ למחרתו יום ג׳ כ״ד הנ״ל בשליש העליון צד צפון רגלי ב״מ עומדת מצבת כ״ה ליפמאן ארנשטיין מווין ונסמך על קברו בכתר תורה בשם מורנו ע״י הגאון אב״ד נר״י.

תקע״ג (1812) מחב׳ 56

על זאת דוה לבנו וחשכו עינינו שנפל שר גדול ושתדלן בישראל אשר היציל כמה נפשות מבני עמנו ה״ה הוה״ק בן המפורסם ג״ץ התורני כ״ה מאיר בן כ״ה אנשיל רוטשילד נ׳ בליל מש״ק ונ׳ ביום א׳ ערב סוכות [תקע״ג] למעלה ב״ח מזרחית צפונית ימין ראש ב״מ עומדת מצבת אחיו כ״ה קלמן רוטשילד.

* ד״ר עטלינגר העיר שזה וואלגראבן וכך רשום ברשימת ר׳ הנוך פייסט ״שער הנקרא וואלטהאר״.

תקע"ה (1815) מחב' 58

יום ב' לאחר תפלת מנחה נ' פתע פתאום ה"ה הראש בית דין וראש דיינא דקהלתנו הזקן היושב כל ימיו באוהל של תורה ולא פסק פומו מגירסא [בביהמ"ד של] ה"ה כ"ה ליב רייס הרבני התורני מוהר"ר מנחם מענדלי בן ה"ה התורני כמהר"ר איצק זאמשט זצ"ל ונ' למחרתו יום ג' תשעה באב [תקע"ה] למעלה באמצע ב"ח צד צפון סמוך לחומה צפונית ימין ראש ב"מ עומדת מצבת האשה מ' אסתר אשת המנוח כ"ה אהרן דארום זצ"ל והגאון אב"ד דקהלתנו יע"א היה מספיד אותו ואחריו הדיין מהר"ר ליזר ואלי סג"ל ואחריו ה"ה הר"ר רב"ד מוהר"ר זלמן טריר כ"ץ ונ' בבכיה ובהספד גדול ה' יסיר חרון אפו מעלינו ומעל כל עמו בית ישראל ויאמר למלאך הרף ידיך אמן. ושלחנו לחברה דג"ח לזכות אותנו בני ח"ק דקברנים בנשיאות המטה וכן נעשה דהיינו מן הרחוב עד חוץ לרחוב היו בני ח"ק דג"ח נושאים אותו וחוץ לשער הב"ס היינו אנחנו ח"ק דקברנים נושאים אותו לבית הטהרה. יהי רצון שלא תהיה קול צוחה ברחובותינו בלע המות לנצח אמן.

תקע"ז (1817) מחב' 59

פלגי מים יורדו עיני על שבר בת עמי שנלקח מאתנו ארון ה' ארון הקודש ועל זאת דוה לבנו ועינינו יורדים דמעות מאין הפוגות על פטירת הנשמה הקדושה פאר תפארתנו ה"ה הגאון הגדול המפורסם בדורו החריף החרוץ והשנון מופלא ומופלג בתורה אב"ד דקהלתנו מוהר"ר צבי הירש בן אדוננו רבנו הרב הגאון הגדול אב"ד דקהלתנו מוהר"ר פנחס הלוי סג"ל איש הורוויץ זצ"ל הוא היה בעל המחבר הספר לחמי תודה וגם שארי ספרים על התורה וש"ס ופוסקים אשר המה עדיין בכתיבת ידו. שנ' בליל מש"ק כ"ו הנ"ל [אלול תקע"ז] בכפר בוקנהיים אשר היה דר בו בימי הקיץ להתעסק שמה ברפואות גופו ובלילה ההוא הי' שני ח"ק דקברנים וח"ק דג"ח בכפר בוקנהיים עד שיצא נשמתו בקדושה ובטהרה והיינו עוסקים בלמוד בתפלה ובתחנונים [לפני] השוכן מעונה וגם פה קהלתנו היתה צוחה גדולה בלילה בבה"כ ובבתי מדרשים שהי' עוסקים בתורה ובשירות ובשבחות ואחר פטי־ רת נשמתו הת... את עצמו ה"ה הוה"ק הנדיב הטפסר התורני כהר"ר אנשיל בן לאותו הצדיק התורני כהר"ר מאיר רוטשילד זצ"ל והשתדל אצל השררה יר"ה משולח מקוהרפירשט מהעסין שנתן רשות להוליך את גופו של הגאון אב"ד זצ"ל מכפר בוקנהיים לפפור"ט כדי שיכנס בן אצל אביו זצ"ל וגם מנהיגי הקהלה פה ק"ק פ"פורט התעצמו והטריחו להשתדל אצל השררה יר"ה פה שניתן רשות להביא את הגאון אב"ד זצ"ל לכאן לקבורה ביום א' כזיי"ן הנ"ל סמוך למנחת ערב הלכו שני ח"ק פה דהיינו ח"ק דקברנים וח"ק דג"ח מכאן לבוקנהיים ובאשר שבחדש הנ"ל היו נושאי המטה לח"ק דקברנים שלחו אלינו ח"ק דג"ח לזכות אותם בנ"מ ונמנו וגמרו ורבו אצלנו להחזיק את האהבה של שתי החברות ולקיים איש את אחיו יעזורו כמבואר להבא דהיינו אנשי חברת בוקנהיים אמרו לנו שהמה היו עושים מה שהי' ביכולת שלהם הן בלמוד ובאמירת תפלות ותחנונים... רם ונישא הסכמנו אנחנו יחד שהשתי ח"ק מפה הי' מניחים את גופו של הגאון אב"ד זצ"ל בבוקנהיים

על המטה ונתנו רשות להבחר דבוקנהיים להוליכו את גופו של אב״ד על כתפיהם מן בוקנהיים עד הווארטטורם אשר בין בוקנהיים לפ״פורט ומן הווארטטורם היו נושאים הח״ק דקברנים עד מקום התחלת הגנים ופרדסים של פ״פורט ומשם (עד השער של בוקנהיים) נושאים הח״ק לג״ח עד הויבטוואכט ומשם הויבטוואכט עד קונשטאבלר נושאים ח״ק דקברנים ומן קונשטאבלר וואכט עד הבית של הגאון אב״ד זצ״ל נושאים הח״ק דקברנים והי׳ מונח על המטה בלילה ההוא וביום ב׳ לאחר יציאת בה״כ היו קוראים ללויה והיו נעולות החנויות והיו בטילים ממו״מ והיתה בכיה גדולה, באשר שהי׳ בימי היריד (היו) רבים מבני עמנו אשר לא יסופר ההולכים לפני ואחורי המטה ונספד ע״י הרב״ד הדיין מוהר״ר ליזר וואלי סג״ל וה״ה הראש ישיבה הדיין הרב״ד מוהר״ר זלמן טריר כ״ץ וה״ה הגאון הגדול מר״ב מהור״ר משה טובי׳ נר״י אב״ד דק״ק הענא בבכיה גדולה. יהי רצון... ונ׳ על מקום אשר שם נקברו גאוני קהלתנו יע״א לרגלי ב״מ עומדת מצבת הגאון מוהר״ר שמואל שאטין כ״ץ ז״ל ימין ראש ב״מ עומדת מצבת אביו הרב הגאון הגדול מוהר״ר פנחס הלוי זצ״ל איש הורוויץ ויהי רצון שלא תהי׳ להבא קול וצוחה ברחובותינו ויאמר למלאך הרף ידיך בלע המות לנצח. לזכרון: בבקר שלחו אלינו ח״ק דג״ח לזכות אותם בנושאי המטה ונמנו וגמרו מן בית הגאון אב״ד ישאו ח״ק דקברנים עד סוף הרחוב היהודים ומשם ואילך ישאו ח״ק דג״ח עד בית הטהרה וכן נעשו השב״ה יסיר חרון אפו מעל כל ישראל. אמן.

תקע״ח (1817) מחב׳ 59

ליל ש״ק ו׳ כסלו [תקע״ח] נ׳ הישיש הזקן התורני כ״ה ליב בן המנוח קומפיל עמריך ז״ל ונ׳ ביום א׳ זיי״ן הנ״ל למעלה ב״ח סמוך לחומה צפונית ימין רגלי ב״מ עומדת מצבת איצק בן ליזר היידלברג. ונסמך על קברו בכתר תורה בסמיכות מורנו כמהר״ר ליב בן כ״ה גומפיל עמריך ע״י ר״י מהור״ר זלמן טריר נר״י. עליו נאמר גדול המעשה יותר מן העושה.

תקפ״א (1821) מחב׳ 61

יום גימ״ל ר״ח ניסן [תקפ״א] נ׳ ה״ה האלוף והתורני הרבני החסיד מופלא ומופלג בתורה ובחסידות ראש דבי דינא הדיין המצויין בהלכה היושב בשבת תחכמוני בבית המדרש של ה״ה והק׳ ג״ה כהר״ר ליב בן כהר״ר אלי׳ רייס ז״ל מהור״ר ליזר בן המנוח כ׳ חיים וואלי סג״ל ז״ל ונ׳ למחרתו ביום ד׳ ב׳ הנ״ל באמצע ב״ח ימין ראש ב״מ עומדת מצבת אביו כ׳ חיים וואלי. ונקבר בבכיה גדולה ובהספד גדול ע״י הראש ישיבה ראש בית דין הרב שי׳; מוהר״ר זלמן טריר כ״ץ וה״ה הדיין התורני מהור״ר משה שוארצשילד שי׳. יה״ר שלא תהיא קול צוחה ברחובותינו ותאמר למלאך הרף ידך ובלע המות לנצח א״ס.

נספח ד

מתוך ספרי יזכור

הרוגי ורנקבורט *

שנת אחת לאלף הששי י״ג סיון

(א) הרב ר׳ יצחק בן הרב ר׳ נתן (ב) ואשתו מרת אסתר (ג) ובנו יהודא (ד) ובתו יוטא הכלה. (ה) הרב ר׳ יצחק הבחור החזן בר לוי הכהן (ו) ואשתו מרת רבקה (ז) ואמו מרת גוטהילא (ח) ר׳ יחיאל (ט) ואשתו מרת שבע (י) ובתו. (יא) ר׳ אליעזר הבחור (יב) ואשתו מרת בילא (יג—טז) וד׳ בניו (יז) ר׳ חזקיה הבחור (יח) ואשתו מרת ברונא (יט) ובנו (כ) ובתו (כא) ר׳ שמואל (כב) ואשתו מרת צפורה (כג—כז) וה׳ בניו. (כח) ר׳ יוסף הבחור (כט) ואשתו מרת זושא (ל—לג) וד׳ בניו (לד) ר׳ יקותיאל הבחור (לה) ואשתו מרת יוטא (לו—לח) וג׳ בניו (לט) מרת גוטהילד האלמנה (מ—מא) וב׳ נכדותיה (מב) מרת צפורה החסידה (מג) ונכדה (מד) מרת חנה (מה) ובנה אברהם (מו) ר׳ אבשלום הבחור (מז) ואשתו מרת בילא (מח) ובנו (מט) ר׳ נחמיה הבחור (נ) ואשתו מרת אדלהיט (נא) ובנו (נב) ר׳ ברוך הבחור (נג) ואשתו מרת ריחצא (נד) ובתו (נה) ר׳ וירדריך הבחור (נו) ואשתו מרת גולדא (נז) ר׳ יעקב (נח) ואשתו מרת יוטא (נט—סג) וה׳ בניו (סד) ר׳ שמואל (סה) ואשתו מרת צרויה (סו—סז) וב׳ בניו (סח) מרת יוכבד (סט—עב) וד׳ בניה (עג) מרת זושא האלמנה (עד) ובנה מאיר הבחור (עה) מרת רחל האלמנה (עו—עט) מרת בת שבע וג׳ בניה (פ) ר׳ נתן הזקן (פא) ר׳ שלמה הבחור (פב) ואשתו מרת שרה (פג) ובנו (פד—צא) מרת רחל האלמנה וז׳ בניה (צב) ר׳ יוסף הצדיק הנטבע ונהרג (צג) ואשתו מרת גוטא (צד—צט) וששה בניו (ק) מרת גילדה הבחורה (קא—קד) וד׳ בניה (קה) ר׳ יוסף הבחור הלוי (קו) ובתו (קז) ר׳ יוסף הבחור הלוי (קח) ואשתו מרת איפימיאה (קט) ר׳ אשר הבחור הלוי (קי) ובנו ר׳ יצחק הבחור (קיא) ואשתו מרת בילא (קיב—קיד) וג׳ בניו (קטו) ר׳ שמואל הבחור הלוי (קטז) ואחיו ר׳ חלפתא הלוי (קיז) ר׳ אורי הבחור (קיח) ואשתו מרת איפומיאה (קיט) ר׳ אורי הבחור (קכ) ואשתו מרת יוטא (קכא—קכג) וג׳ בניו (קכד) ר׳ יצחק הלוי (קכה) ואחיו אברהם הבחור (קכו) ברונה הבתולה (קכז) מרת מיימונה (קכח) מרת ריחצה הבחורה (קכט) ובתה (קל) מרת יינטל (קלא) מרת בת שבע (קלב—קלג) ושתי בנותיה (קלד) ר׳ שונמן הבחור הלוי (קלה) ואשתו מרת גולדא (קלו) ר׳ שמעון (קלז) ר׳ וירדריך (קלח) ואשתו מרת בילא (קלט) ר׳ נתן בר מנחם קמ) הרב ר׳ יצחק (קמא) ואשתו מרת ריחצא (קמב) ר׳ משה הבחור הלוי (קמג) ואשתו מרת ריחצא (קמד)

* כתובים על ספר יזכור Memorbuch לק׳ מגנצ״א יע״א.

מרת רחל האלמנה והזקנה (קמה) ר׳ דוד הצרפתי (קמו) ר׳ רחביה הצרפתי (קמז) מאיר הצרפתי (קמח) ר׳ נחמיה נמחיר (קמט) מרת תרצה (קנ) ובתה (קנא) ר׳ יחיאל הלוי (קנב) ר׳ יקותיאל הכהן (קנג) ר׳ יהודה (קנד) ר׳ יצחק (קנה) ר׳ משה (קנו) ר׳ יהודה הבחור (קנז) ר׳ ברוך (קנח) ר׳ שמואל אחיו (קנט) הבחור ר׳ גרשם בר משה שנתייסר ביסורין קשים.

ה׳ שצ״ט (1639)

יזכור אלקים את נשמת הגאון המופלא ומופלג שר וגדול בישראל מוהר״ר **אהרן** במוהר״ר **שמואל** עבור שהיה חד מבני עילאי החריף והבקי משנתו זך ונקי נפטר עש״ק ב׳ שבט שצ״ט.

תס״ד (1703)

יזכור אלקים את נשמת הרב הגאון הגדול המפורסם רבן של כל בני הגולה נזר תפארת ישראל אב״ד ור״מ פה הדרת קהלתנו עיני פ״ה כמוהר״ר **יוסף שמואל במוהר״ר צבי** זצ״ל ע״נ אי״ו שררו״ל עבור שהאיר עינינו בתורתו מדבש ונופת צופים מתוק לחיך אמרתו והוראתו תורת אמת היתה עמו הי׳ הלכה בכל מקום כמותו חניתו מזוין להשיב דברים נכוחים וידועים למבין, לשולחיו על שאלתו. ספרא וספרי וגמר בבלאה ותוספתא וירושלמי היתה תשובתו הרמתה, עשה צדקה בכל עת, גידל יתום ויתומה בתוך ביתו, לא פסיק פומי׳ מגירסא והכל בעמידתו, הי חסיד הי עניו כי פנה זיוו של עולם והדרתו, ידע ומהפך הדין בתפילתו, בעתר המתפכת בגורן לרחמנתו, לא עבר חצות לילה בשינתו, גם נתנו יורשיו סך מה לצדקה עבורתו, בשכר (זה) תהא בצרור החיים צרורה נשמתו עם נשמת אי״ו שררו״ל וע״נ שאר צו״צ שבג״ע אמן סלה נצח. גברו עילאי ונצחו לתתאי וארלים אחזו בארון הקדש ויגוע וימת **שמואל** בערב ש״ק ר״ח כסלו תס״ד.

תס״ד (1704)

יזכור אלקים את נשמת הרב הגדול החסיד מוהר״ר **מאיר** במוהר״ר **דוד משה** ז״ל ע״נ אי״ו שררו״ל עבור שמאיר עיני המחכים לתורתו, תורת אמת היתה בפיהו נכונה והיה בקי בכל חדרי תורה ולא פסק פומי׳ מגירסא ולא עבר חצות לילה בשינתו הי עניו והי חסיד לומר עליו בקינה ואניה, נאה דורש ומקיים נאה והיה בחברא קדישא מהקברנים לעשות חסד של אמת אשר בעפר טמונה והי׳ אב״ד ור״מ בק״ק הענא — ונתנו יורשיו א״ך זהו׳ לצדקה ב״ז תנצב״ה ע״נ שאר צו״צ שבג״ע שוכנים, אשר מזיו השכינה נהנים, נצחו העליונים את התחתונים ג׳ סיון תס״ד לפ״ק ונקבר בק״ק הענא ונקרא בפי כל אדם **מוהר״ר מאיר עלזוז** צום ווין פאס.

תס״ז (1707)

יזכור אלקים א״נ החסידה הרבנית מרת **רבקה** בת הגאון המפורסם מוהר״ר

שלמה זצ״ל בן הגאון המפורסם בוצינא קדישא מוהר״ר נתן שפירא בעל מגלה עמוקות זצ״ל עבור מעשיה הטובים אשר בכתב אין להעלות, רבים עשתה צדקה וחסד לחיים ולמתים ולרחוקים ולקרובים, שבח נותנים לה במקהלות ובתענית ובשתיית יין סגפה נפשה לכבוד יושב תהלות, קודם עלות השחר הלכה לבית התפלה ויציאתה משם לכל היתה מאחרת, היתה מחזקת ידים רפות המיוחסת והמחוכמת לדבר מצוה היתה מזומנת, גם נתנו יורשיה עבורה ט׳ זהו׳ לצדקה בשכר זה תנצב״ה ע״נ אי״ו שררו״ל וע״נ שאר צו״צ חסידים וחסידות שבג״ע א״ס.

נפטרה יום ב׳ יום א׳ של ר״ח אייר תס״ז לפ״ק ובאה לבית מלונה בו ביום. ונקר׳ בפי כל הרבנית מ׳ רבקה א׳ הרב המאור הגדול החסיד המפורסם מוהר״ר יוסף שמואל זצ״ל שהי׳ אב״ד ור״מ פה ק״ק פרנקפורט דמיין.

תע״ד (1714)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו הגאון הגדול מושלם בכל מעלות ומדות ושבע חכמות כמוהר״ר יהודה ליב בר׳ שמעון זצ״ל חד מתושבי ודיינא רבה דקהלתינו ישב על מדין משך עשרים ושבע שנים אשר היה אב״ד ור״מ בק״ק מגנצא ובגליל העליון וגליל התחתון הרביץ תורה בישראל דרש דרושיו נפלאים בחריפות גדול ואמיתות של תורה כאשר יגיד עליו ונודע שמו בשערים בחבורו אשר כבר יצא לאור בשמו ספר יד יהודה פירוש על עשרה מאמרות מלבד שאר ספרי קודש בנגלה ובנסתר ושאלות ותשובות אשר כמוסים וחתומים עודנה באוצרותיו אמרות טהורות: דיין אלמנות ואבי יתומים כשתילי זתים סביב לשלחנו יושבים שורות שורות: רופא מומחה ולעני ואביון היה עושה חנם בדברי ריצוי ושפתים ברורות: לפני מלכים ושרים יתיצב להציל ממון ונפשות מישראל אשר בכבלי ברזל אסורות: ידע לדבר בעטו עט סופר מהיר בכמה לשונות ולשונו לשון הקדש בדקדוק ובמליצה ובצחות כמסיני נאמרות כמוהו לא היה ואחריו לא יהיה עד סוף דורי דורות: ובעבור שנתנה אשתו החסידה הרבנית מרת רעבלין בת המנוח אברהם איטינגן זצ״ל א״ך זהובים לצדקה בשכר זה תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם נשמת אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ועם נשמת שאר צדיקי׳ וצדקניות שבגן עדן אמן.

תע״ז (1717)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו הדרת עטרת תפארת ראשינו שר התורה הגאון הגדול החסיד המפורסם רבן של כל בני הגולה נזר ישראל אב״ד ור״מ נ״י ע״ה פ״ה מהור״ר אברהם בן מהור״ר שאול ברודא זצ״ל עם נשמת אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה עם נשמת שאר צדיקים יצדקניות שבג״ע עבור אשר אור תורתו זרח והרביץ תורה בישראל למד על מנת ללמד וטרח ויגע יומם ולילה וקיים אדם כי ימות באהל של תורה תחלת איתן מושבו הי׳ בק״ק ל״ש וק״ק רויזניץ ומשם נתקבל והפליג חכמתו בקרתא קדישא עיר מלאה חכמים ק״ק

פראג יע״א ושם הרבה ישיבה והרבה חכמתו בחוץ תרונה ושמו נודע את הנפש אשר עשה ולמד תורה והעמיד תלמידים הרבה מכל קצוי ארץ עד אין קץ וכיון דאפליג אפליג חכמתו ותורתו ונתקבל לאב״ד ור״מ בק״ק מץ יע״א ומשם הגדיל כסאו והרים ממשלתו ונתקבל להורות דרך טובים וחוקים ומשפטים ישרים ולהנות מזיו תורתו המשמח אלקים ואנשים פה הדרת קהלתינו ק״ק ורנקבורט יע״א תורת אמת היתה בפיהו פה המפיק מרגליות זכה וזיכה את הרבים רבים אומרים לנפשו נפשו בטוב תלין והניח אחריו ברכה מלא וגדוש עשה ספרים הרבה על ים התלמוד וכל הפוסקים הראשונים והאחרונים ושו״ת עד שין מספר אשר הגה יומם ולילה ואף שעדין לא זכינו להוציא לאורה מ״מ שמעתתי׳ מבדרן בעלמא הדין ושפתותיו דובבות בעלמא דאתי אשר ממנו ירוי כל הצמאים וביתו של אברהם היתה פתוחה לרוחה הנכנס כשהוא רעב יצא כשהוא שבע רצון מלחמו לחם אבירים אשר כמן טעמו ונימוקו עמו והרבה מתלמידיו הי׳ אוכלי לחמו ומסומכי שלחנו שלחן הטהור מדי שבת בשבתו והזיל מכספו סך רב והיטב עם לומדי תורה הספיק להם מים ומזון בפרטות לחובשי בית המדרש שלו שהקים והעמיד בק״ק פראג יע״א וגם עשה צדקה בכל עת שהגדיל יתומים תוך ביתו והפריז ממונו והשיאם לתלמידי חכמים: וגם עתה נדבו יורשיו סך מה לצדקה עבורו בשכר זה.

ת׳ נ׳ צ׳ ב׳ ה׳, עם נשמת אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ועם נשמת שארי צדיקים וצדקניות שבג״ע אמן פנה זיוה והדרה ביום א׳ דר״ה אייר.

ויגוע וימת אברהם ויאסף אל עמיו לפ״ק

יזכור * אלקים א״נ אדונינו מורינו ורבינו הגאון הגדול המפורסם מופלא ומופלג והעניו הוא **אברהם ברודא** מק״ק פראג אשר היה אב״ד ור״מ פה קהילתנו הוא אברהם אביר הרועים צאן קדשים הכמי חרשים. אורייתא לא פסיק מפומי׳ ליומא ולילתא גמירא אורייתא כוותי׳ זכה וזיכה הרבים. צולל והעלה מרגניתא ממים אדירים. ממרחקים באו ושאבו מבור באר אברה״ם באר מים חיים; באים אצלו רעבים וצמאים יצאו שבעים מטעמו מביש׳ דתור״ה. רבא דעמי׳ ומדרבנא דאומתי׳ בוצינא דנהורא. הי׳ לישראל זר זהב כמסגרת השולחן מהר הי׳ מעקר עקרון וקסרון האראלים המצוקים. נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש. גם הפקיר הונו וכספו וזהבו וסיפק תלמידים הרבה ותורתו וצדקתו כל יום היה הולך וחידש. ווי כי נפלה עטרת ראשינו ותפארתינו, נמס כל לבבינו וכל רוחינו נשברה. הבל על דאבדין ולא משתכחין והסורי מחסרא ווי לחסרונא דלא הדראה. וימת אברה״ם בשיבה טובה זק״ן זה קנה חכמה. ויאץ רגליו רגלים ישרה. ויגוע וימת והלך השמימה בסערה ונתבקש בישיבה של מעלה ונתפס בעון דרא ונקבר בכבודו ובשררה. הלך בנחת ושבק לנו בצערא ונת״צ עם נשמת אי״ו ודוד ושלמה. אמן סלה.

יום א׳ א׳ ר״ח אייר תע״ז לפ״ק בפרנקפורט הבירה.

* מס׳ יזכור של ה״הקדש״.

יזכור אלקים א״נ הרב החסיד העניו הקדוש והטהור מהור״ר **אריה יהודה ליב** בן הגאון המפורסם הקדוש מהור״ר **אהרן דרשן תאומים** זצוק״ל, עבור שנהג הרבנות כמה שנים בק״ק טריר ובק״ק פרייזך והמדינה והנהיג את העם בדרך ישרה, ופה ק״ק פרנקפורט היה דיין מצויין שנים רבות ודן דין אמת לאמיתו גם היו כל מדותיו לש״ש הצנע לכת עם אלקיו ירא אלקים מנעוריו וחרד לדבר ה׳ ענוותן ומעביר על מדותיו טוב ומטיב לכל אדם, גם היה ראש וראשון לכל דבר שבקדושה ובפרט בכל החברות וכנסיות שהם לש״ש, ובפרט בח״ק דקברנים יצ״ו, גם היה מן הראשונים בב״ה שנים רבות בהתפללו תפלת שומרים לבקר וגם בימים נוראים ובפרט תפלת נעילה פה בביהכ״נ הישנה, גם נתנו יורשיו עבורו סך מה לצדקה, ובש״ז תהא נשמת אותו הצדיק צרורה בצרור החיים מקום אשר נשמת החסידים והצדיקים הראשונים. אמן.

נפטר בש״ט גדול ורב ליל ג׳ נגה׳ יום ד׳ ג׳ אייר תע״ז.

ונקרא בפ״כ מהור״ר **ליב שנאפיר** דיין.

תע״ט (1719)

יזכור אלקים את נשמת הרב הגדול הגאון מוהר״ר **שמואל** בן הר״ר **יוסף כ״ץ שאטץ** זצ״ל עבור שהיה מרביץ תורה בישראל ובחיבורים נחמדים הגדיל והאדיר תורת אל בנגלה ובנסתר ובכל הכמה ומדע גדול שמו בישראל ראוי הי׳ שתשרה שכינת אל ענוותן כהלל לא עבר בשינה חצות ליל׳ והמאור הגדול לממשלת היתה ממשלתו פה בבית מותבא רבא אחד ושלשים שנה ומצודתו פרוסה על מדינות דרמשטט. גם נתנו יורשיו עבורו א״ך זהו׳ לצדקה בשכר זה תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם נשמת אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ועם נשמת שאר צדיקים וצדקניות שבג״ע אמן סלה.

נפטר ליל שבת קודש ונקבר בהספד גדול יום א׳ ט״ו תמוז תע״ט.

ת״פ (1709)

יזכור *אלקים א״נ האלוף הקצין הטפסר והנגיד כהר״ר **יהודה ליב** בכהר״ר יצחק זצ״ל. יהודה ראש המדברים לכל דבר שבקדושה. איש חכם יקח מצות וקבע עתים לתורה אשר לנו מורשה והחזיק בביתו לומדי תורה אשר יומם ולילות לא יחשה וכנה בית המדרש ובית הכנסת בכפר גריסהיים והחזיק כמה לומדי תורה עם מלמדי תינוקות המלמדים עם בני עניים חנם כאשר נתן לנו רבינו משה. חכמתו בחוץ תרונה איש אמונה ורב תבונה ונתגדל כבודו בשררה י״ה כמה וכמה השתדלות והציל כמה נפשות והכל רק לכבוד אשר אלקי שמים וארץ שבחו וכבודו אצל כמה חצרי השררה יר״ה. והטובה אשר עשה וביטל כמה וכמה ממכסים אי אפשר לפרשה. יהודה יודוך אחיך אשר הי׳ כמה שנים גבאי עניי ארץ ישראל וגבאי צדקה וגומל חסד עם החיים והמתים וביתו היתה פתוחה לרווחה לכל אשר הגה ברוח קשה וגם נתנו יורשיו סך מה לצדקה עבורו בש״ז תנצב״ה עם שארי צדיקים שבג״ע אמן.

— נפ' ונק' בשם טוב העולה על כל הכתרים ביום ע"ש ב' דסוכות ת"פ לפ"ק פה ק"ק פ"פ ונקרא בפי כל ר' ליב קן.

* מס' יזכור של ה"הקדש".

ת"פ (1720)

יזכור אלקים א"נ **האלוף והדיין מוהר"ר אליעזר בהר"ר שלמה** זצ"ל * עם נשמת אי"ו שררו"ל עבור שהיה חד מבני עילאה יושב על כסא הוראה, בקי בספרא וספרי ובתלמוד בבלאה, גם נתנו יורשיו סך מה לצדקה בש"ז תנצב"ה ע"נ אי"ו שררו"ל וע"נ ש"צ שבג"ע אמן.

נפטר ביום ב' י"ט שבט ת"פ לפ"ק ונקרא בפי כל ר' **יוסמן דיין**.

* לפי המצבה קראו אותו בשם רישא. השוה נס' ב.

תפ"ב (1722)

יזכור * אלקים א"נ הצנועה והחסידה המלומדת מ' **צפורה** הענדלי בת הגאון הגדול המפורסם כמהור"ר **אהרן** דרשן אשר היה אב"ד בקהלתנו יע"א בעבור שהיתה הולכת כל ימיה בדרכי החסידות ועסקה בצדקה ג"ח ופרנסה עניים ומשגחת השגחה פרטית על חולי עניים של ישראל להשתדל להם צרכם בעת חולים ומשכמת ומערבת לביה"כ ומתפללת בכוונה והיתה זריזה לכל דבר מצוה וקדושה גם נתן בעלה עבורה עשרה זהו' לצדקה (נפטר' ביום א' לע"ע י"ט אדר ונק' ביום ב' כ' אדר תפ"ב לפ"ק והיתה אשת הקצין פ"ו כהר"ר אהרן סג"ל שי').

* מס' יזכור של ק"ק ווארמש (הוצ' ברלינר: קבץ על יד, III 1887.

תפ"ד (1724)

יזכור אלקים את נשמת האשה הרבנית הצנועה והחסידה מרת **שארלה** בת הגאון המפורסם ומהולל בתשבחות אב"ד ור"מ כש"ת מהו' שמשון ווערטהיים נר"ו אשה כשרה בנשים צדקניות שבדור, דורה ראו ושמחו מה זו עושה צדקה בכל עת אשר לה קיותה נפשה נפש חפצה למען צדקה להגדיל תורה ולהאדירה ולמשמע אוזן תאוה נפשה לשמע מהני מילי מעלייתא דאתמר בי מדרשא ואיידי דאתא חביב עליה מצוה בשעתה ואורח בזמנה בא יבא ברנה זו תפלה שגורה בפיה ורגיל על לשונה ויראה יראת ה' היא תתהלל כהלל הגדול לפי גדלה לפי רוב העניים ורוב ענוה יתירה המביאה לידי יראת חטא קודמת לחכמתה חכמתה חכמת קיום ולמוד אותו שבט בכך מראין את ההדיוטות כזה ראה וקדש במותר לה אסור לה מוסיף ומפרק פריקה וטעינה שיש עמה חזקה שאינה מוציאה מתח"י דבר שאינה מתוקן כאשת חבר וטהרה טהור עינים ולב שמח בשמחה של מצוה הבאה לידה ידי' רפות לחזק וכושל יקימון מלה דמזבני בנדרי וגם בעלה הרב הגדול נתן בעבורה א"ך זהו' לצדקה מלבד שארי נדרים ונדבות וקביעות מקום תורה ותפלה לזכות נשמתה הטהורה. אתה ה' תאיר נרה לא יכבה למחזה שדי תחזה בנועם ה' ולבקר בהיכלו כולו אומר כבוד. תנוח בשלום על משכבה בשלום במנוחה שאין לה קץ ותכלית.

ונשמתה תהא צרורה בצרור החיים עם נשמת שרה רבקה רחל ולאה ושאר צדיקים וצדקניות שבגע"א.

הלכה לעולמה עלמא דקשוט כחצות אור ליום ג' כ"ו תמוז תפ"ד בעיר איגר ונקברה בשם טוב בו ביום בק"ק קניגשוואַרט ונקראת בקריאתה זה הלולה בפי כל הרבנית מרת שרלה אשת הרב הגדול מהור"ר משה קן נר"ו אב"ד דב"ה ומדינת דרמשטט יע"א.

תצ"ב (1732)

יזכור * אלקים את נשמת התורני המופלא תנא וקרא. צנא מלא ספרא מורנו הרב ר' **עקיבא** במהור"ר **ליב מלעהרין** ז"ל עם נשמת אי"ו בעבור שקיים באהבתה תשגה תמיד. גם ספר העולם העמיד. אשריו שיצאה נשמתו בטהרה. נפשו בטוב תלין. נשמתו תחת כסא הכבוד מהרה. גם יורשיו נתנו צדקה. בשכר זה תנצב"ה שבג"ע אמן.

אשריו ר' עקיבא שזכה לשם טוב ונפטר ונקבר יום א' ט"ז אייר תצ"ב לפ"ק. ונקרא בפי כל ר' **עקיבא לעהרין** שטיינזפעלט.

* מס' יזכור של "הקלויז" במנהיים.

ת"ק (1740)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו עטרת תפארת ראשינו שר התורה, הגאון הגדול החסיד המפורסם אספקלרי' המאירה, רבן של בני הגולה יעקב אבוהון דכולהו ת"ם צדיק תמים ע"י נ"י פ"ה אב"ד ור"מ דקהילתינו כבוד מהור"ר **יעקב** בן מהור"ר **בנימין כ"ץ** זצ"ל עם נשמת אי"ו שרר"ו ותיתי לו עמלו וטרחו אשר עמל תחת השמש באור תורה, ובתורתו יהגה יומם ולילה לא פסק פומי' מגירסא בתדירא, וכמעט לא עבר עליו חצות לילה בשינה והי' עוסק בתלמוד במשנה ובמקרא, וכל ימיו לא מש מתוך האוהל למד ולימד רבי' שתו מבאר מים חיים, אשר דלה והעמיד תלמידים הרבה רבו כמו שרבו, כי יעקב זקן ויושב בישיבה היה ולא פסקה ממנו ישיבה שיש בה סמיכה סמוכין לאורייתא יאי שופרי' לנשיא אלקים שופרי' דיעקב מילדותו היותו אפלאנט בק"ק **פראג** הבירה, מקום גדולתו ועמידתו עמוד הימין וימין ה' רוממה, וזרח השמש ובא לק"ק **קאבלענץ** ועל המדינות בו יאמר אימרי יאה הלכה זו נאה בברכת הנהנין הבאה מאליו מתבדרין שמעתתי' לכ"ע דקשוט קושטא קאי ונתיישב שם כ"א שנים על כסא הוראה עד דקאים לי' שעתא ונתקבל לאב"ד לק"ק הלברשטט ונתגלגל גלגל היומי וזרח השמש בגבורתו של תורה ונתקבל בקהילתנו פה פפ"ד הבירה, לאב"ד ור"מ ידין ידין יורה יורה, והורה רבי' פה עשרין ותרתין שנין והי' לנו למנהיג בדרך ישרה, ואליו יאספון עדרים עדרים צאן קדשים מכל פינות העולם הליכות עולים לו לשמוע מפיו פה מפיק מרגליות וזקוקין דנורא, גדולי' מעשי רב"י אלמלא נשתכחה התורה היה בפלפולי מהדרה, גלי לדרעא בישיבתו הרמה ונפל נהורא, והאיר עד שבחברון קרית ספר ספרים הרבה אין קץ שחיבר על ים התלמוד חידושי

הל״ותו׳ ופוסקי׳ ראשוני׳ ואחרוני׳ ושו״ת ודרשות ולימודי כולם ציבורי׳ ומונהים ועומדי׳ באכסדרה דבי רב מי יתן ויכתבון מיליו ויצאו לאורה, ובכל זה במקום גדולתו ענוותנותו, וכשמת אמרו עליו הי הסיד הי עניו כהלל שבהו מי יעלה אין לגמור עליו את ההלל כי יחיד בדרא הי׳ כאשר נודע לכל ומפורסם למעליותא במעשים ובתורה, ועשה תמכין וסמכין לאורייתא בהחזקת תלמידי׳ בצדקות ופזרנות בכסף צרורה, גם יורשיו נתנו לארנקי של צדקה ס״ד מה עבורו, בשכר כל אלה וכאלה תהא נשמתו בצרור החיים עם נשמת אי״ו שרר״ו ושארי צ״ו תחת כסא הכבוד דמות יעקב חקוקה וצרורה.

מספר ימיו ימי שנותיו שבעים שנה נתמלא, ועלה ונתעלה לישב בישיבה של מעלה, בפרשת יתרו בשבת קודש באשמורת הבוקר ונקבר למחרתו ביום א׳ כ״ג שבט.

ויעק״ב איש ת״ם לפ״ק

תק״ב (1741)

יזכור * אלקים א״נ אדונינו מורנו הגאון החסיד אב״ד ור״מ מהור״ר משה בן הרה״ג מהור״ר **אברהם ברודא** זצ״ל בעבור שעסק כל ימיו בעבודת הקדש והי׳ אב״ד ומ״ץ בקהלתנו וקודם זה הי׳ אב״ד בכמה קהלות והיתה תורתו אומנתו וחבר כמה ספרים והי׳ בקי בחדרי תורה והי׳ עניו גדול אי חסיד ואי עניו וכמה מידות ומעלות טובות היו בו ויורשיו נתנו עבורו עשרה זהובים לצדקה (נפטר בש״ט יום ב׳ כ״ו כסליו ונקבר באותו יום תק״ב).

תק״ד (1744)

יזכר אלקים א״נ האשה החשובה והמלומדת החסידה כשרה מאושרה נקיה וטהורה הרבנית מ׳ **מרים** בת הגאון הגדול המפורסם אב״ד ור״מ נ״י פ״ה מוהר״ר **אהרן דרשן תאומים** הי״ד זצוק״ל הי׳ אב״ד דק״ק קראקא, עבור שהיתה רחמנית וביישנית, גומלת חסדים כפי׳ פרשה לעניים וידי׳ שלחה לאביונים בפרט לאלמנות ויתומים מעשיה היו הגונים, דוברת בחכמה כמו אנשים לכבוד, הגיון פי׳ היה יומם ולילה את האלקים לעבוד. בנים ובני בנים היתה תמיד מדריך בדרך ישרה ולמיתי לבי רבנן למקרא ומשנה ולגמרא, והיא עצמה לומדת אתם בתורה ובנביאים וליראת שמים הביאם. מבקר ועד ערב היתה עוסקת במצות ונזהרת לעשותם בריצות. ואף בימי עני׳ ומרודי׳ מקבלת גזירות ד׳ מאהבה ולא משתה מליתן נירות מחלב ללומדי תורה ולביהכ״נ משעוה, וממעטת בצורכי גופה ומתענה בימי זקנתה כמה וכמה הפסקות ונתנה כל פעם כפי יכולתה צדקות. בשבחה מי יסיים כי גומלת חסדים עם המתים ועם החיים בזכות זה ובזכות שנתנו יורשיה סך מה לצדקה ת״נ בצרור החיים צרורה ע״נ אי״ו שרר״ו ושאצו״צ שבגן עדן א״ס.

נפטרת בשם טוב ונק׳ ביום ג׳ כ״ב טבת תק״ד ונקראת בפי כל **הרבנית ממנהיים אשת הגאון אב״ד מוהר״ר דוד אולף זצ״ל.**

* מס׳ יזכור של ק״ק ווארמש (הוצ׳ ברלינר ; קבץ על יד 1887).

תקמ"ו (1754)

יזכור אלקים את נשמת האלוף והקצין גובה הקהלה ושתדלן המפורסם כהר"ר **בער** בן האלוף והקצין ושתדלן כהר"ר **ליב** קן ז"ל עם נשמת אי"ו ושררו"ל עבור שהי' מנעוריו איש תם תמים בדרכיו וצדיק במעשיו, ירא וחרד לדבר ה' ואדון האדונים גדול בישראל נודע שמו בכל קצוי ארץ שעשה טובות וגמילות חסד עד אין מספר בין לעשירים ובין לעניים ואביונים. דובר אמת בלבבו ועולה לא נמצא בשפתיו. שפתי דעת ברור מיללו ותורת חסד על לשונו לבקש רחמים ותחנונים מעשי ידיו הצליחו ועשו פרי לפטור כמה וכמה עניים בני כרכים וכפרים ממסים וארנונים. גם הציל נפשות מישראל אחרי שהיה נחתם למיתה גזר דינם. ביתו הי' פתוח לרוחה רוח והצלה וצדקות ופזרונות רבות עשה בישראל בכל עתים ועונים. דרש סמוכים לאורייתא להחזיק לומדי תורה ולהנות אותם מנכסיו במתנות ודורונות גדולים והגונים. שמעו הטוב הלך וגדל בכל המדינות כי ממנו יתד ממנו פנה לעדת ישראל שומרי אמונים. גם נתנו יורשיו עבורו א"ך זהובים לצדקה במזומנים מלבד שארי צדקות רבות בשכר זה תנצב"ה עם שארי צדיקים וצדקניות שבג"ע אשר מזיו השכינה נהנים. אמן.

נפטר בשם טוב והספד גדול אור ליום ד' ונקבר למחרתו ד' טבת תקט"ו לפ"ק. ונקרא בפי כל הר"ר **בער** קן צום האלבן מאנט.

תקמ"ז (1756)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו. גאון גאוניו צניף תפארתינו עטרת ראשינו. הגאון המפורסם רבן של בני הגולה נ"י ע"י פ"ה אב"ד ור"מ דקהלתינו. כבוד מוהר"ר **יעקב יושע מקראקא** בן הרב מוהר"ר **צבי** זצ"ל עם נשמת אי"ו שרר"ו. עבור שהאיר עינינו בתורתו תורת אמת היתה בפיהו פה מפיק מרגליות נופך ספיר ויהלום. כל רז ממנו לא נעלם. לו יד ושם במקרא במשנה בתלמוד בבלי וירושלמי ספרא וספרי ותוספתא וידע לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילים לבו הי' פתוח כפתחו של אולם למשקל ולמטרי ולאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא כאחד מן קדמונים הגדולים. ידיו רב לו להכריע בשכלו שכל הקודש בין הפוסקים ולעורר חידושי דינים אשר לא שמע אוזן מעולם. מילדותו הרביץ תורה בישראל בארץ מולדתו שנתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק **טערלי** אח"כ בק"ק ליסקא משם נתקבל לק"ק טיקטין ולא הלך לשם אח"כ נתקבל בק"ק לבוב והגליל וזרח השמש ובא למדינת אשכנז שנתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק בערלין משם נתקבל לק"ק אמשטרדם ולא הלך לשם אח"כ נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק מיץ משם נתקבל לכאן קהלתינו ורנקנורט ובכל מקום לא פסקה ישיבה ממנו והעמיד תלמידים הרבה בעולם. גם הניח אחריו ברכה חיבור על התורה ועל ים התלמוד חידושים הלו"ת ופוסקים ראשונים ואחרונים ושו"ת וכבר זכינו בחייו שהביא לדפוס על סדר נשים ועל סדר מועד ועל איזה מסכתות מסדר נזיקין ושאר כתבי הקדש כולם צבורים ומונחים באכסדרה דבי רב מי יתן שיהי' ג"כ יוצאים לאורה. גם נתנו

יורשיו סך מ״ה לצדקה עבורו בשבר זה ת נ צ ב ״ ה עם נשמת אי ו שרי״י ושאר צדיקים בג״ע אמן.

נתבקש בישיבה של מעלה בהיותו קרוב בן ע״ה שנה בק״ק אוביבך ביום ו׳ עש״ק סמיך לכניסת כלה וציוה קודם מותו שלא להספידו בכל תפוצות ישראל ולהוליכו לכאן לקבורה ואחרי שנתן ה׳ חסד אצל השר יר״ה דפה ודק״ק איביבך שנתני רשיון ע״ז הובא בכבוד גדול לכאן במש״ק י״א שעות בלילה בקול בכי ויללה גדולה ונקבר למחרתו ביום א׳ י״ו שבט ת׳ק׳ט׳ז׳ ל׳.

תקי״ח (1757)

זכור * אלקים א״נ הגה״ג בנן של קדושים שורש וגזע ייחוס של שלשלת תלמידי חכמים מותמם מרחם הוא ניהו אביר הרועים עדרי צאן קדשים מוהר״ר **זאב ייאלי** בן הגה״ג המפורסם מהור״ר יעקב הכהן בעהמ״ח שו״ת **שב יעקב** אב״ד דק״ק פ״פ דמיין והנה זאב טרף טורף מבקר אכל לחמה של תורה עד ערב הלק שלל לתלמידיו במעשי חידודין חד חד נחית לעומקא של הלכה ים התלמוד והעלה בידו מרגניתא טבא דלית ביה טימא שמעתתא אליבא דהלכתא אסיק בפסוקי קדמאי ובתראי מים צלולים ומתוקים כל היך הטועמן אומר לי לי והרווה צמאו ונביט ועולה כפרצודא דתותי קלא קול לו קול אליו אמרו הודו לכו ונלכה אחריו בנגרי דפרזלא לחמם מאור תורתו במקום תחנותו היא ק״ק פרידבורג יע״א שם נמצא ושם הוא. החכם ראש המדבר. במלחמתה של תורה חיילים יגבר. בגבורת לקח טוב ארזים משבר. בנופת צופים כמעיין המתגבר. נופת תטופנה שפתותיו מדבש מתוקים. על אדני פז כראי מוצקים. שבעתיים מזוקקים. מוציא מן השפה ולחוץ כל אוצר טמון בחדרי לבו הטהור ללמד בני יהודא קשו״ת ודברים סתומים שבתורה וכל הנשען בישיבתו ישיש בה סמיכה סמיכת חכמים מרבה הכמה. וירוצו אחריו זרע ברך ה׳ כמה וכמה בחורי המד חמדו ונכספו לשמוע תורת כהן יוצא מפיו הקדוש ולא במהרה נשתכחית כי עשה אזנים לקופה דברים של טעם הנחקקים על לוח הלב ומנחל עדניו השקם. וכל מגמתו כל ימיו היתה להיות עמל בתורה וקיים בעצמו אדם כי ימות באהל ועי״כ נקרא חי לעה״ב רני פלט תסובבנו סלה הפיץ מעיינותיו הוצה ונתבררו שמעתותיו מתוך כך ודאי שפתותיו דובבות בקבר. כי הוא הגבר אשר בירר את האוכל מתוך הפסולת. הוציא שמרים וקלט את הסולת. בחקירות יקרות והיו למאורות. ואחרי הקיצתו שאת תהיה שיחתו. ועל כולם השכים והעריב לביהכ״נ באמרו זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד. וה״ה לכל דברי מצוה הי׳ ראש לזריזים. אף בזוזים. כאשר נדר נדב מלבו הטהור סך ששים זהו׳ להרחיב ולחדש ולייפות את ארון הקודש של בית הכנסת שלנו ולהשכיר שמו עליו עם אותיות של כסף מוזהבים. מלבד שארי מדות טובות חסידות ופריישות וענוה יתירה דהוו ביה קצרה היריעה מהכיל. בשכר זאת תהא נשמתו הטהורה צרורה בצרור החיים ע״נ אי״ו ונשמת כל צדיקי וחסידי עלמא שבג״ע וגנוזה תחת כסא הכבוד אמן סלה — נתבקש למעלה ויצאה נשמתו בטהרה יום א׳ ח׳ כסלו תקי״ח לפ״ק — הימים אשר מלך פה ק״ק פרידבורג יע״א בקירוב שבע שנים ומחצה.

* מס׳ יזכור של ק״ק פרידברג.

תקכ"ב (1761)

יזכור אלקים את נשמת הרב המאה"ג המפורסם הדיין ואב"ד דקלויז פה ובמדינת דרמשטט כמהור"ר משה בן הקצין ושתדלין המפורסם כהר"ר ליב קן ז"ל ע"נ אי"ו שרר"ו ותיתי לו הטרחות והיגיעות גדולות שעמל תחת השמש בימי חורפו. בתורת ה' שהיה תופש ישיבה ופה מפיק מרגליות חידושי הלכות וחלוקי דרבנן. דברים עתיקים שהי' משמחים אלקים ואנשים. וכמין חומר דרש דרש משה כמה וכמה דרושים לכל חפציהם נאים ונחמדים. הריפים ומתוקים, ובאותן הימים עלה ונתעלה ושמעו הלך בכל הארצות למרבה המשרה שר וגדול בישראל. נודע שמו כשם הגדולים. גדול משל אחיו בנוי בחכמה ובעושר, ומימות משה ועד רבי לא מצאנו תורה וגדולה בקן א' עולה, וקרני הוד והדר תעטרהו. ועיטור סופרים ספרא רבא לשון מדברת גדולות. וצחצחות דברי הכמים וחידותם. ותוארות תואר פני משה כפני חמה יועץ ונשוא פנים וחכם חרשים ומוכתר בנימוסין. והי' לו יד ושם בחצר מלכים ושרים. ומעודו החזיק ידי לומדי תורה. ועשה צדקות ופזרונות רבות לקרובים ולרחוקים. והי' זמן רב גבאי דמעות עניי ארץ ישראל ואחד המיוחד מהחברא קדישא של גומלי חסדים. גם נתנו יורשיו בעבורו א"ך זהובי' לצדקה מלבד שארי נדרים ונדבות הרי זה עולה לריח ניחוח. ותנצב"ה ע"נ שארי צדיקים שבג"ע אמן.

נפטר ונקבר עש"ק ט"ו כסליו תקכ"ב ל' אחר חצות היום וכבוד עשו לו במותו בהספד גדול. והי' נקרא בפי כל מוהר"ר משה בן הקצין הר"ר ליב קן ז"ל צור שעהר.

תקכ"ב (1762)

יזכור אלקים את נשמת הזקן הדיין כמוהר"ר משה בן המנוח אברהם ראפף זצ"ל אשר יגע את עצמו משך רוב שנותיו בתורתינו הקדושה והעמיד תלמידים הרבה. גם נתנו יורשיו א"ך זהובים לצדקה בעבורו ובשכר זה תנצב"ה עם נשמת אי"ו שרר"ו ושארי צ"ו שבג"ע אמן סלה.

נפטר אור ליום ב' ונקבר ביום ב' כ"ז אדר תקכ"ב לפ"ק ונקרא בפי כל אדם מהור"ר משה ראפף.

תקכ"ט (1768)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו מהמד עינינו ועטרת ראשינו צניף תפארתינו הגאון הגדול החסיד והעניו המפורסם בדורינו נ"י ע"ה פ"ה רבן של בני הגולה אב"ד ור"מ דקהלתינו כבוד מוהר"ר אברם הוא אברהם בן הרב מוהר"ר צבי זצ"ל עם נשמת אי"ו שרר"ו הקדושים אשר בארץ המה אבותינו עבור שהאיר עיני ישראל בתורתו יהגה יומם ולילה יראתו קודמת לחכמתו חכמתו תאיר פניו פנים מסבירות בהלכה הלכה כמותו בכל מקום* תורת אמת הי' בפיהו פה מפיק מרגליות בנגלה ובנסתר הי' לו יד ושם גם בסגולות ורפואות הציל בזה בע"ה

* נראה שבכל מקום זה לרבות ענין הריב בדבר הגט מקליווא.

נפשות רבות חנם אין כסף נמאס הי׳ בעיניו עיניו לא נתן במיון רק לעשות צדקות ** רבות בישראל ולפזרן תמידין כסדרן לעניים ואביונים לרחוקים וקרובים בסביבותינו סביביו יאמרו לו איש קדוש תמים במעשיו הנמצא כזה בתוספות קדושה קדיש עצמו במותר לו פרוש הי׳ בפרישות יתירה המביא לידי טהרה טיהר גברא גבר בכולא שיתא סדרי משנה לא זז ממקומו לא פסק פומי׳ מגירסא גריס ודייק דקדוקי סופרים סופרי אותיות של תורה מי כמוהו מורה להורות חוקים טובים ומשפטים ישרים דרכו ד׳ בירך את אברהם בכל כברכת אברהם אבינו זקן וישב בישיבה הי׳ בתוכינו, גם היתה ביתו פתוח לרווחה בצדקה וגמילות חסד וחן הי׳ על לשונו לקטן כגדול וכשמת רבינו הקדוש אמרו עליו הי חסיד הי עניו אשר הי׳ עובד ד׳ מאהבה כל הימים והרביץ תורה בישראל מילדותו שנתקבל לאב״ד ור״מ בק״ק יאנווא ואח״כ בק״ק לוקאב ואח״כ בק״ק מעזריטש דליטא ואח״כ בק״ק ליסא ואח״כ בקהילתינו י׳ שבחו מי ימלל אין לגמור עליו את ההלל גם נתנו ינרשיו ס״ך מה לצדקה עבורו בשכר זה תנצב״ה עם נשמת אי״ו שרר״י וישארי צדיקים שבג״ע אמן.

נתבקש בישיבה של מעלה יום ה׳ לעת ערב לאחר גמר התפלה בבית הכנסת ונקבר למחרתו בהספד גדול ביום ו׳ עש״ק י״ב תשרי תקכ״ט לפ״ק.

** קודם גמר הדפוס בא לידינו ספר הזכרון ״לבה״כ דהקדש״ הישן [מתחיל בשנת תנ״ה בדברים : ״ספר הזכרונות למהלכי מדא ופרש פרשי לחיי עלמא ורבים שתו למיא. שייך לבהכ״נ דהקדש״ ומסיים בשנת תרי״ב] ושם נאמרו דברים המרבים לספר בשבחי של הרב מהור״ר אברהם ז״ל ואלו הם :

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו הרב הגאון הגדול החסיד ה״ה כבוד מהור״ר אברהם בן מורינו הרב ר׳ צבי שהי׳ אב״ד ור״מ פה קהילתינו שהלך לעולמו צדיק יסוד עולם, הי חסיד והי עניו, מתלמידיו של אברהם אבינו, גמל חסד עם כל אדם, הפריש חומש ממעותיו לצדקה, ופדה כל יום קודם סעודתו, מה ששוה אכילתו הי׳ נותן המעות לעניים, ממש לא אכל אלא כדי צורך לקיים הנפש, ובשעת חליו הכרנו בו דקדוקיו במצות ובמעשים הטובים שלא היינו יכולים להכירו בעודו בחיים בבריאותו מחמת שהי׳ כל כך הצנע לכת, ודרש דרש טוב לעמו, והרביץ תורה בכמה קהילות קדשות הוא אברהם בצדקו מתחילתו ועד סופו, אביר הרועים, צאן קדשים, חכמי חרשים, אורייתא לא פסק מפומי׳ יומם ולילתא זכה וזיכה הרבים צלול ושקלה מרגניתא ממים אדירים באים אצלו רעבים וצמאים, יצאו שבעים, נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש, ווי כי נטלה עטרת ראשינו וימת אברהם בשיבה טובה, זקן זה שקנה חכמה, ויגוע וימת ונתבקש בישיבה של מעלה ונתפס בעון דרא ונקבר בכבודו ובשררה, יום ה׳ י״א תשרי אחר יציאת הציבור מבית הכנסת ערבית ויקבר למחרתו ביום ו׳ עש״ק י״ב תשרי תקכ״ט בפ״פ הבירה ובשכר זה תהא נשמתו בצרור החיים צרורה עם נשמת אברהם יצחק ויעקב אמן סלה.

תקמ"ג (1782)

יזכור אלקים את נשמת הרב הגאון הגדול המפורסם עטרת תפארת ישראל כמהור"ר **יעקב משה דוד טעבלי** בן ההולך תמים כ"ה מיכל שייאר זצ"ל ע"נ אי"ן שרר"ו וע"נ שארי צדיקים וצדקניות שבג"ע קשר מנעוריו באורו ראינו אור זרוע לצדיק אור בהיר בתורה אשר למד ולימד וקיים לו אמרינן וטרח ויגע יומם ולילה לישב בישיבה שיש בה סמיכה לאורייתא הן במקום מולדתו, פה קהלתינו יע"א אשר העמיד תלמידים הרבה ותורתו הצליח וגדי' נעשו תישי' בעלי קרנים בתורה וביראה וחכמה ושמו וטבעו הטוב ומיטב יצא בעולם למקצה ועד קצה הארץ וכמה קהלות נתנו עיניהם עליו להיות חוסים בצלו צל החכמה והתאוו תאווה להיות להם פריו למאכל ועליו לתרופה וללחום מלחמתם של תורה אשר הי' ידו תקיפה ועדי התורה בצניף טהור על ראשו צנופהן עד שנתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק באמבערג והמדינה יע"א ומשם נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק בערלין יע"א ומאן ללכת אח"כ נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק מענץ והמדינה יע"א וגם שמה הרבץ תורה והעמיד תלמידי' הרבה בשמעתי' דמחדדין טבא וכל צמא הלך למימיו אשר מן הקודש מפרי' כי ידע לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילים ולבו היה פתוח כפתחו של אולם לאפוקי שמעתתא אליבא דהלכתא ושאלתו כשאלת הראשונים עד שגם בארץ הקדושה וירושל' תוב"ב נודע שמו אשר נוטף משמן הטוב וקבלהו לנשיא בא"י מלבד כמה תקנות אשר דרש והתקין בק"ק מענץ יע"א בסיגי' וגדרים במצות וחקי' ישרי' וצדיקי' בשכר זה ובשכר שנתנו יורשיו עבורו אך זהובים לצדקה ת'נ'צ'ב'ה' ע"נ שארי צדיקים וצדקניות שבג"ע העליון אמן.

נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש ונתבקש בישיבה של מעלה ונקבר בק"ק מענץ ביום ב' שמיני העצרת ת'ק'מ'ג' לפ"ק: — ונקרא בשמו הנאה הרב ה"ג"ה"ג" מהור"ר יעקב משה דוד טעביל שייאר אב"ד ור"מ דק"ק מענץ והמדינה יע"א.

תקמ"ה (1785)

יזכור אלקים את נשמת הגה"ג המפורסם נר ישראל מאור הגולה הראש ב"ד ואב"ד דקלויז כמוהר"ר אברהם יצחק יעקב בן כמר ישראל דוד **טעבלי שמש** זצ"ל אשר היה כל ימיו חרד לדבר ה' ויתאמץ בעבודתו הגה יומם ולילה בדתו ויט שכמו לסבול עול תורתו עוד הגדיל עצה והפליא תושיה למד ולמד וקיים תני ומתני שעורן דרבנן נפישין תלמוד בבלי וירושלמי ספרא וספרי וכולא תלמודא מילין מעליותא מתאמרין מני' בבי מדרשא... ויעקב הלך לדרכו דרך עץ החיים בחצות ליל ו' עש"ק ז' ניסן תקמ"ה לפ"ק ונקבר ביום ו' בבכי ואנחה צעקה וזעקה על האי שופרא דבלה בארעא וקראו לפניו הי חסיד הי עניו בנן של קדושים חכם חרשים נזר החכמים צדיק תמים חבל על השמ"ש הגדול וחבל על דאבדין ולא משתכחין ונספד בהספד גדול מהני שני גדולי הדור ה"ה הגאון אב"ד והר"י נ"י לנצח והיה נקרא בפי כל אדם הדיין מהור"ר יעקב שמש צום שווארצן הערמן ודירתו היתה כעת בקלויז של המפורסם מהו' שמשון ווערטהיים זצ"ל.

תקנ"א (1790)

יזכור אלוקים את נשמת הרב הגאון והחסיד המפורסם כמהור"ר משולם זלמן* בן מהור"ר שמעי' זצ"ל, אשר שכן פה קהלתינו יע"א קרוב לארבעים שנה וישב באהלו אהל קבע לתורה ותעודה למד ולימד לאחרי' והעמיד תלמידים הרבה וקיים ברמה שיש בה הידור מצוה כי הדר הוא לכל חסידיו וילאה כל פי לספר אף מקצת שבחו מרוב פרישתו פרוש מאהבת המקום וכל ימיו סיגף את עצמו בסיגופין רבים בתענית הפסקת וגם שנים רבים כל ימות החול רצופים אף הוא הכה את הארי ביום השלג וצדיק זה לדורו אבד כי נצחו את הארלים את המצוקים קודם מלאות לו שנות השיבה בשכר זה ובשכר שניתן בעבורו כנהוג הקהלה תעלה נשמתו מעלה מעלה תחת כנפי עליון סלה ות"צ"ה' עם נשמת אי"ו וע"נ שארי צדיקים וצדקניות אמן: נפטר זאר ליום ה' ונקבר למחרתו בהספד גדול ובבכי' גדילה ביום ה' מרחשון ת"ק"נ"א לפ"ק ונקרא בפי כל מהור"ר זלמן הפיד זצ"ל

* הוא רבו של הגאון בעל חתם סופר זצ"ל. עיין ח"ס או"ח סי' קצ"ו.

תקנ"ד (1794)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו המה"ג ראש ב"ד וראש ישיבה המפורסם מהור"ר נתן דיינא בן המפורסם כ"ה שלמה מז זצ"ל עם נשמת אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל לאה ועם נשמת שארי צו"צ שבג"ע שהי' נשיא אלקים בתוכינו והי' דיין פה קהלתינו יע"א יותר מארבעים שנה וגם היה ראש ישיבה יותר מעשרים שנה ואם נרבה לספר בשבחו אין די באר ואין די עולה וקצרה היריעה מהכיל גם במקום גדולתו שם ענוותנותו כי כה צוה בפיו לפני מותו שלא להספידו ושלא להרבות בשבחו ושלא לקרותו בשם גאון רק שתמיד הי' חפצו בתורת ה' שם לילות כימים והיה מיגע עצמו לישב קושית התוספ' על רש"י ז"ל או שארי קושי' שנתקשו בסוגיא הן על תוספ' ושארי פוסקים גם על ארבע טורים ועשה אזנים לתורה בפלפול של אמת וסברה ישרה וברורה עד כי הוציא פרח ויציץ ציץ מחרכיו והוציא לאור תעלומיו על מסכת סנהדרין הנקרא ספר בנין שלמה ועוד הפליא עצה הגדיל תושי' והניח אחריו ברכה מלאה וגדושה חדושים הרבה שחידש והמה בכתובים ולא יצאו עדיין לאורה ולמען להגדיל תורה ולהאדירה יפוצו מעיינותיו חוצה צוה להדפיס גם על מסכת ע"ז הגם שלא זכה לגמרה כולה, וחבל על ההעדר וכלה כלו בדמעות עינינו על כי נלקה ארון אלוקי ממנו, גם על משכבו בחליו בקש את שאהבה נפשו והרהר תורה בלבו וקיים אדם כי ימות באהלה של תורה כידוע למשמשו ולמבקרו ויראו כל העם כי גוע ותשאו העדה את קולם ויבכו בבכי' גדולה, וכבוד עשו לו במותו צוה הקהל יצ"ו שלא לפתוח שום חנות עד בואו למנוחתו ע"ז תזל כל עין דמעה על כי נפלה עטרת ראשינו הגיע לארץ הוד תפארתינו אבל כבד זה לנו, בשכר צדקתו ובשכר שנתנו בניו בעבורו א"ך זהובים לצדקה מלבד שארי צדקות הרבה שצוה הוא זצ"ל ליתן בעבורו תהלך לפניו צדקתו ותהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם שעומדים לחיים לעולם שכולו חיים וה' ינחמנו בכפלים לראות בנחמות ציון וירושלים שיעמוד הוא לחיים עם שבמיתתם קרויים חיים אמן.

נפטר ביום ש״ק וי״ו אב ונקבר למחרתו ביום א׳ זיי״ן אב מת״ים יחי״ה א״ל לפ״ק ונקרא בפי כל הדיין ור״י מהור״ר נתן מז.

תק״ם (1800)

יזכור אלקים את נשמת הנשר הגדול בענקים החריף ובקי עניו וחסיד מפורסם כמהו״רר נתן ב״הרבני המופלא מהו״רר שמעון אדלר כ״ץ זצ״ל עם נשמת אי״ו שרר״ו עמודי עולם זה האיש ידענו בינה הי׳ לו יד לשוטט בים התלמוד ולהכריע בין הפוסקים ראשונים ואחרונים ושו״ת ולא הניח דבר קטן וגדול מרבנן שמו הולך וגדול בחריפות ובחקירות עד אשר זכה לכתר תורה שנתקבל לאב״ד בק״ק באסקאוויץ ושב הכהן ובא הכהן שלום בתורתו לקהלתנו ומשנה לא זז ממקומו דלא זז ממקומו דלא זז מתוך כותלי בה״מ והתנהג בחסידות ובפרישות פרוש וטהור גבר בכולא שמעתתא לאפוקי אליבא דהילכתא הליכותיו בקודש קדושת הגוף וקדושת תמי״ם מיום שעמד על דעתו לא עבר עליו חצות לילה בשינה ולא יכבה בלילה נרו שעסק בתורה למד וקיים אמרינן לו: לו תיתנו ענוה ושפל ברך וביתו פתוח לרווחה לכל מאן דבעי למיעל לב״ה והעמיד תלמידים הרבה והלך מחיל אל חיל שהתפלל ביני עמודי דגרסי: ואתמחי גברא ואתמוחי קמיע לעזר ולסעד שריפא כמה בני אדם ורבים השיב מאו״ן שלא ילמדו בפה מיוקשים: הן כל אלה יפעל וקצרה היריעה מהכיל לספר ולגמור עליו הלל הגדול בשאר מעלות ומדות שמנו חכמים וכשמת אמרו עליו הי עניו הי חסיד דחבל על דאבדין ולא משתכחין: גם נתנו יורשיו עבורו זהו׳ לג״ץ הקהלה בשכר זה תעלה נשמתו למעלה כקרבן כליל ועולה ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳ ע״נ שארי צו״צ אשר לפני ולפנים חונים ומזיו השכינה נהנים אמן: ויעל השמימה נפטר לעת תפלת המנחה ביום ד׳ ז״ך אלול ונקבר ביום ה׳ כ״ה אלול ת׳ק׳ס׳ לפ״ק וכבוד עשו לו במותו שנספד כהלכה ואחים הספדא בבכי׳ גדולה גנוחי גנח וילולי יליל מהגאון אב״ד נר״ו ושני ראשי ב״ד נר״ו בסמיכות מורינו: נקרא בפי כל מהו״רר נתן אדליר צור וונדמהיהל.

תקפ״ה (1805)

יזכור אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו עטרת ראשינו וצניף תפארתינו שר התורה מחמד עינינו נשיא אלקים נשיא הלוי מבחר גבורינו הגאון הגדול המפורסם מופת הדור חסידא ופריישא רבן של כל בני הגולה נ״י ע״ה פ״ה אב״ד ור״מ דקהלתינו כבוד מהו״רר פנחס ב׳ הגאון מהו״רר צבי הירש הלוי הורוויץ זצ״ל עם נשמת אי״ו שרר״ו הקדושים אשר בארץ נחלתינו עבור שהאיר כל בני הגולה מקצה אל קצה בתורתו בחריפות ובקיאות בהלכה ובאגדה בנגלה ובנסתר ורבים הלכו לאורו אור תורתו תורת אמת היתה בפיהו פה מפיק מרגליות מעשה תקפו וגבורתו תיתי לו לעמלתו אשר עמל תחת השמש ובקודש הליכתו במקרא במשנה ובכולא תלמודא בבלי וירושלמי ספרא וספרי ותוספתא מתוספת מרובה דרש על כל קוץ וקוץ תילי תילי לבאר כל חמירא חמורין וקלין נתיבתו עוקר הרים וטוחנן בשכלו שכל הקודש כפול בסברתו סביר וגמיר גמירי ונהירין לו

שבילי דנהר דיעה לפתוח שערי הקודש כפתחו של אולם למשקל ולמטרי ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא כאחד מן הקדמונים הגדולים יורה עליו גדולתו גידולו בקודש שנתקבל בימי חורפתו לאב"ד בק"ק וויטקוב ומשם עלה ונתעלה ונתקבל לאב"ד בק"ק לעחויץ ובהלו נרו עלי ראשי אווה ה' למושב לו זרח השמש ונתקבל לכאן פה קהלתינו פ"פורט דמיין יע"א ובא לכאן בשנת ת'ק'ל'ב' ומאז לא אפסקה הישיבה מרבינו הקדוש ואגדתו יאגדו ויאספו עליו כל העדרים עדרי צאן קדשים לרוות צמאונם במי ים התלמוד לשמוע תהלתו תהלת ה' ידבר פה לבשר צדק בקהל רב והרביץ תורה זה יותר משלושים ושלשה שנים בישיבתינו הרמת רם ונשא בחילוקה דרבנן וזיקוקין דנורא נפקין מפומי' לעוצם תכונתו העמיד תלמידים הרבה מהם זכו לישב בכסא הוראה ומהם ליישב על מדין ובאורו נראה אור לישרים מפרי חידתו כי כמה מילי מעליותא מתאמרן מיניה בבי מדרשא ושמעתתא מבדרן בעלמא מחריצתו כאשר זכינו לברך ברכת הנהנין וברכת התורה מחיבורו ספרי הפלאה ספר כתובה על מס' כתובות וספר המקנה על מס' קידושין ועדיין מונחי' באכסדרה דבי רב חיבור נפלא ונחמד על התורה ושו"ת ודרושים נחמדים כצאת השמש בגבורתו וכשמת רבינו בטלה טהרה ופרישות וקדושה קדוש יאמר עליו הי חסיד הי עניו כהלל פומי' רברבן ממלל אין גומרין עליו הלל הגדול ענק שבענקים והאי יומא דאשכבתי' דרבי' נצחו אראלים את המצוקים גם נתן בנו הרבני המופלא ומופלג מהור"ר צבי הירש הלוי נר"ו א"ך זהובים לג"ץ בשכר זה ת'נ'צ'ב'ה' ע"נ שארי צ"וצ אשר באוצר החיים תחת כסא הכבוד אצורים ונקוקים ולקץ הימין יקום אמן: נתבקש בישיבה של מעלה נפטר בהיותו ע"ד שנים ונקבר בילולי יליל וגנוחי גנח באחים הספדא רבה מבנו ומאת שני המאורות הראשי ב"ד נרו דפה ביום ב' ד' תמוז תקס"ה לפ"ק.

תקע"ג (1812)

יזכור אלקים את נשמת האלוף והקצין ג"ץ התורני והרבני כמהור"ר משה מאיר ב' המנוח כמהור"ר אנשיל רויטשילד ז"ל אשר הי' בר אוריין ויודע להקשות ולפרק וגם בימי בחרותו נשא דעת למרחוק רגליו חוצה למקום ישיבות ת"ה וגאוני זמן לשמוע הלכה ולהוסיף חכמה ודעת תורה בפלפול וחידוד וסברא ישרה מפי רב ומורה ואף אחרי אשר הגיע לנשואין החזיק בתומו תומת ישרים ולא פג טעמו ולא נמר ריחו מלתא דאלבייהו יקירי הן לקבוע לעצמו תמידין כסדרן יום יום בשיעורא דרבנן ואף להכניס לומד תורה לביתו להיות לו לצוותא בסומא להאזין מהם דברי תורה ולעייל בפרדס פירוש רמז דרוש וסוד ובפרט בשבתות ויו"ט אשר הי' לו זמן יותר להשתעשע עמהם הכניס כמה וכמה אורחים חכמים לביתו להאכילם מטוב הארץ ולהשקותם מעסיס רמונים ויין הרוקח ולהראות להם פנים שוחקות בדברים המרווים צמאונם בדברי חן וחנינא בלי התוורת אפי ומאז אשר עוד יותר התגדל בגידולי קודש ותרומה הרים תנופות זהב וכסף מברכתו אשר בירך ד' אותו לכל מבקשי פניו וביותר אחרי אשר חנן ה' אותו לישא חן בעיני מלכות ושרים אדירים שהי' נשוא פנים כר' אבוה בבי קיסר הי' רצוי לאחיו ודורש טוב לכל עמו והי' מצוי לכל דורשיו ומבקשיו לשמוע

בקשתם וליתן להם חנינה וליעצם ולהיות בעזרתם אצל שרים אדירים ולהצילם מפח יוקשים ומבית כלא יושבי חושך להוציא ממסגיר אסיר אסירי התקוה בגודל השתדלותו והכל עשה בתשוקה רבה ובזהירות ובהתאמצות גדול ועוד זאת היתה יתירה על יבנה שבנה מעלותיו הטובים הרבים והעצומים שהשתדל עוד כמה וכמה טובות וחירות לבני קהילתנו יצ״ו הן לאשר אתנו פה היום ואף לדורות הבאים בניו ובנותיו כולם יטלו חלקם ברב טובותיו אשר פעל ועשה ולולי שצוה לפני מותו שלא להספידהו ולעטרהו בכבוד בני אדם בוודאי הי׳ נעשה לו מספד גדול וכבוד. הן כל אלה מקצת שבחו וצדקתו תהלך לפניו פיזור צדקות רבות אשר גם נתחלקו בעת משכבו וגם א״ך זהובים אשר ניתן לג״ץ הקהלה תעלה נשמתו מעלה מעלה כקרבן כליל ועולה ות׳נ׳צ׳ב׳ה ע״נ אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ועב נשמת שארי צדיקים וצדקניות שבג״ע אמן.

נפטר מוצאי שבת קודש ונקבר למחרתו ביום א׳ ערב סוכות תקע״ג לפ״ק ונקרא בפי כל ג״ץ ר׳ מאיר רוטשילד.

תקע״ז (1817)

יזכור * אלקים את נשמת אדונינו מורינו ורבינו מחמד עינינו ועטרת ראשינו נשיא אלקים נשיא הלוי׳ מבחר גבורינו הגאון הגדול המפורסם מופת הדור החסיד ועניו נ״י ע״ה פ״ה אב״ד ור״מ דקהלתינו כבוד מהור״ר צבי הירש בן הגאון אדונינו מורינו ורבינו מהור״ר פינחס הלוי איש הורוויץ זצ״ל עם נשמת אי״ו שררו״ל הקדושים אשר בארץ נחלתינו עבור שהאיר כל בני הגולה בתורתו בחריפות ובקיאות בהלכה ובאגדה ורבים הלכו לאורו אור תורתו מפיק מרגליות בנגלה ובנסתר ותורת אמת היתה בפיהו מעשה תקפו וגבורתו תיתו לו עמלתו אשר עמל תחת השמש ובקודש הליכתו במקרא במשנה ובכולא תלמודא בבלי וירושלמי ספרא וספרי ותוספתא בתוספת מרובה דרש על כל קוץ וקוץ תילי תילים לבאר כל חמירא חמירין וקלין נתיבתו עוקר הרים וטחנן בשכלו שכל הקודש כפול בסברתו סביר וגמיר גמירי למשקל ולמטרי ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא וגידולו בקדש שמלא מקום אביו הצדיק שנתקבל לאב״ד דקהילתנו לבשר צדק בקהל רב והיה לנו למנהיג בדרך ישרה והרביץ תורה בישיבתו הרמה רם ונישא בחילוקא דרבנן הי חסיד הי עניו כמשה שבחו מי ימלל אין לגמור עליו את ההלל גם סבל יסורים זמן רב וקבלם מאהבה בשכר זה ובשכר שנתנה אשתו הרבנית א״ך זה׳ לג״ץ עבורו תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם נשמת שארי וצדקניות אשר באוצר החיים תחת כסא הכבוד חיים. אמן. נתקבל בישיבה של מעלה, נפטר בכפר בוקנהיים מוצאי ש״ק ליל יום א׳ כ״ו אלול ואחרי שנתן ה׳ אצל השררה יר״ה דפה ודמדינת העסן שנתנו רשיון להוליכו לכאן ולקברו בקבר אבותיו הובא בכבוד גדול פה העירה בקול בכי ויללה גדולה ביום א׳ ונקבר בילולי יליל וגנוחי גנח באחים הספידא רבה מאת שני המאורות הראשי ב״ד מ״ו דפה ומהגאון אב״ד דק״ק הענא ** יע״א ביום ב׳ כ״ז אלול תקע״ז לפ״ק.

* מס׳ יזכור של ה״הקדש״.

** מוהר״ר משה טובי׳ מזונטהיים.

נספח ה

מפנקסי הקהילה

1

תקנה משנת ש״ב *

יען אשר ראינו חדשות מקרוב באו איזה תלמידי הכמים לרדותינו בביתינו להוציא מקצת דרי אשכנז בגזירת׳ מחוץ לבתי דיניהם. ולהשליכם אל ארץ אחרת כיום הזה מלכות אחרת ולשון אחרת. וכן לא יעשה מצד תורתינו הקדושה על איש הרוצה להיות צייתּ דין בבית דינו בלי דחייה. ואין צורך להאריך בראיות על זה. הלא היא כתובה על ספרים וחבורים אשר מפיהם אנו חיים ומימיהם אנו שותים הרבו והפליגו בדבר זה. יען וביען אנחנו ח״מ נתוועדנו פה ק״ק ווירמשא להתיישב בדבר עמדנו למניין והסכמנו שלא לתת יד ושם לשום רב או צורב ממלכות אחרת להוציא שום בר ישראל חוץ לבית דינו או לגזור עליו שום גזירה ואם יהיו איזה תלמידי חכמים ממלכות או לשון אחרת אשר יכתבו ויגזרו על רבי׳ או יחידי׳ שנתרצו לקבל עליהם את הדין בבית דינו ולשמור ולעשות ולקיים ככל מה שיפסקו עליו בבית דינו. מעכשיו יהיו אותן דברי תלמידי הכמים בטילין ומבוטלין ולא יהיה להם שום מקום לחול כלל. ואף בהיות שכבר הסכימו אלופי וגאוני אשכנז אשר מקצתם בישיבה של מעלה ואשר הם עודנה חיים וקיימים ת״ל שגזרו והזהירו על דבר זה ודברי חכמים אין צריכין חיזוק מ״מ בשעת מעשה להתעורר ולחזור על הראשונים באנו כנ״ל. ובשביל השלום יצאנו ולא לשום השתררות כלל. והדן אותנו לכף זכות כן ידינהו מן השמים נעשה בשישי בשבת בשלשה עשר יום לחדש אלול שנת ש״ב לפ״ק.

נאם הקטן שמואל קטן הטרוד:

ונאם הק׳ ישראל בר שמואל ז״ל על שם קהל ווירמשא יצו׳

ונאם יודא בן מהר״ר ישראל ריינבך ז״ל ה״ה החותם על שם קהל ורנקבורט יצ״ו

ונאם הק׳ ישראל בר שמואל ז״ל על שם קהל ווירמשא יצו׳

ונאם הלוי משה אופינ׳ החות׳ על שם קהל לנדא יצו׳.

גם אני בא בכח ב״ד יושבי עלזיס יצו׳. נאם יוסף בר גרשון ממשפח׳ לואנש:

גם אני מדבר בעדי ובכח קהלי שי׳ בק״ק שווינברט נאם הק׳ יודא בכהר״ר נתן ז״ל היום פה תמוז ש״ג.

דברי׳ אילו לא נאמרו ראויי׳ ונכוני׳ לאומרם. נאם קנקן ריקן. אברהם דולקן:

מי שראה אילו יוצאי׳ ולא יצא נאם גד ראובן:

* מכתב יד ישן כולל מכתבים בענין הריב בין רבני ורנקבורט ושוואבען.

2

מה שכתבו רבני ק״ק ורנקבורט יצו׳ לעומת הקצין כמ׳ שמעון יצו׳ *

בהקבץ עמי׳ יחדיו וממלכות מאן מלכי רבנן להתייעץ ולהתבונן בצרכי אומה הישראלית בשטח אשכנז אתא לקדמנא ההר׳ נתן יצו׳ בקובלנ׳ רבה וצעק בקול מר עד מאד איך שהעברת׳ עליו הדרך בכמה מיני עבירות זרות וסוררת. וז״ל ראשית איך בימים שעברו בא אליו בנך הרר׳ לעמלן ודבר עמו על צד השלום והאמת לראות ולמצוא פשר דבר בין אביו ובינו בענין השותפי׳ בהיות שיש חשש שיהיה איזו הפרשות וחלוקי׳ ביניה׳ ויבא ח״ו לכלל מחלוקת ואמ׳ להה״ר נתן יצו׳ שכל אחד יברר לו אחד ממאהביו וקרוביו להיות ממוצעים ביניהם ועל פיהם יעמוד כל ריב להשוות המדות והחשבונות כפי יושר דעתם. וכך נתרצה ההר׳ נתן יצו׳. ועל זה בקש בנך מכמ׳ נתן שיתן לו כתיבת ידו שכך נתרצה כדי לשלוח לאביו ולהראות לו באופן מה שנתרצה. וכן עשה ההר׳ נתן. וגם בקש כמ׳ נתן גם מבנך שיתן לו כתי׳ ידו על זה איך שנתרצה גם הוא. וכן עשה בנך. ואף שבנך החליף ושנה בדבר וכתב לך שכמ׳ נתן בקש ממנו הפשרה הנ״ל תחילה ונתן טעם לדבריו שעשה זה בשביל השלום שמותר לשנות. והשבת לו שדעתך נוחה בכל הנ״ל. וכתבת לו אף שיהיה עולה על רוחך לפשר עמו בעצמו ולא יתערב זר ביניכ׳. מ״מ רוחך גם נוחה בזה. ואח״כ באת לאוברהויזן ודברת שבזה יותר ניאות בעיניך להיות כל אחד מכם יברר שני של אוהבי׳ להיות פשרנים ודיינים בדבר. ולזה נתרצה ג״כ כמ׳ נתן יצו׳. ועל זה שאלת׳ אותו מי ומי שיקח. והשיב כמ׳ נתן יצו׳ שיכתוב להאלוף ב״א הר״ר משה עפשטיין סג״ל יצו׳. ויראה ג״כ אם יוכל להכריח ב״א האלוף הר״ר משה לוריא יצו׳ שיבא עמו. ואם לא יוכל להכריח כהרמ״מ לוריא יצו׳. אזי יראה לבקש אחד משאר אוהביו במדינה. ואח״כ שאל כמ׳ נתן אותך ג״כ את מי תקח והשבת׳ לו שבדעתך ליקח האלוף כהר״ר משה צייברן. וכהר״ר משה ויענקלן יצו׳. או כמ׳ פערלן יישר כוחם להיות פשרנים מצדך ומיד כתב כמ׳ נתן להאלוף ב״א הר״ר משה עפשטיין יצו׳ להיות מוכן ומזומן ולבוא תכף אצלו ולדבר ג״כ על לב ב״א האלוף כהר״ר משה לוריא יצו׳ שיבוא עמו להיות מוכן ומזומן עם אוהביו וקרוביו כמדובר. וקובל עליך כמ׳ נתן יצו׳ שמיד התחלת מאז להיות נסוג אחור מהמדובר ושלחת׳ אחר רחוק ולא קרוב בלתי ידיעתו דהיינו כמהר״ר חיים יצו׳ וכתבת׳ לו כאילו הדבר גלוי וידוע לכמ׳ נתן יצו׳ ושגם הוא מרוצה בביאתו כי כן הגיד מהרר״ח יצו׳. ונמצא שהוא שקר ועוולה ותרמית זהו עבירה ראשונה: שינית כשבאו האלופי׳ הנ״ל משני הצדדי׳ דהיינו מצידך כמהרר״ח יצו׳ ובנך הנ״ל. ומצד כמ׳ נתן שני בני אחיותיו הנ״ל מאז בקש הוא ממך לקיים הנבררי׳ הנ״ל להיות פשרנים בדבר הן לדין הן לפשרה. והשבת לו שברצונך לעשות כן הן בכתב או בע״פ ויהיה הדבר מקויים כאילו נכתב ונחתם. ומאז התחלת להיות נושא ונותן בעסק החשבון ונתילדו איזה סכסוכי׳ ביניכ׳. מיד ותכף חזרת לאחוריך ואמרת שאין

* מכתב יד הנ״ל.

ברצונך לבוא לפני הפשרני' הנ"ל כי אי אפשר למצוא פשר. ולדין לא יבוא לפניה.
ואמ' לו כמ' נתן הלא אמרת שעל פיהם יעמוד כל דבר הן לפשר הן לדין. והשבת
לא קבלתי קניין על זה: שלישית כאשר נתרחק הדבר ביניכ' עמד כהרר' שלעמיל
וחשב לקרב הלבבות ולדבר ביניכ' למצוא אנשי' ממוצעי' ביניכ' וזה אמ' ככה וזה
אמ' ככה עד שנתרצה כמ' נתן יצו' מאחר שבררת' מהרר"ח יצו' חוץ למדינה גם
הוא יקח האלוף כהר"ר יצחק מהעכינגן להיות פשרני' בכל הנ"ל. ואם לא יוכלו
להשוות דעת' אזי יבררו להם כהר"ר שלעמיל לשליש ואז השבת שברצונך להיות
מתון ולהתיישב בדבר וליתן תשובה בזמן מועט ולעת ערב הלכת לדרכך לביתך
ואמרת' שיש לך עסקי' בעירך אכן ברצונך לחזור ולבוא ביו' א' בהשכמ' ומאז
שלחת ציר מיוחד ביום השבת לאוברהויזן וכתבת' שלא תוכל לבוא ביום א' רק
ביום ב' וביום השבת באו כתבי' על הפושט לכמ' נתן יצו' והוצרך לילך לעיר
אויגשפורג מחמ' עסקיו הידועי' ובאשר בא לשם אויגשפורג הבירה. היה הדבר נחוץ
שהיה תכף מוכרח לילך לדרכו ק"ק ורנקבורט במהירות ונחיצות כאשר גלוי וידוע
לפני העצה יר"ה פה. ומרוב מהירות כתב להאלופי' מהרר"ח וכהר"ר שלעמיל
איך שהוא מוכרח לילך לק"ק ורנקבורט מחמת עסקיו. אפס ואולם רצונו לחזור
לביתו אם באפשרות קודם פסח. וציוה ג"כ על שני ב"א האלופים הנ"ל שיתעכבו
וימתינו על ביאתו וכן הגיד לפנינו כהרר"ש הנ"ל שהוא עצמו קרא הכתב שכתב
לב"א יצ"ו. ועל זה עלתה צעקתו לפנינו שמיד שנשמע הקול שהלך כ"מ נתן יצו'
לק"ק ורנקבורט. מאז תכף משרתך הנאמן שלך הלועז הלך באישון לילה וישב על
הפושט לדרכו העירה לרכוב אליך. ובבקר ציוה בנך הנ"ל להסגיר כל החדרי'
של הה"ר נתן יצו' במסגרות ברזל ואין יוצא ואין בא בהם באופן שהאלופים בן
אחותו הנ"ל הוצרכו לקיים כך דרכ' וכו'. פת במלח תאכל. כי הבשר סר מהם.
ועל הארץ לישן כי חדר משכב' סגור: והרביעית קשה מכולם ולא ידענו מה היה
בדעתך שהוצרכו האלופי' ב"א הנ"ל לעקור רגלם ולילך מאוברהויזן כאשר צר
להם המקום כנ"ל. וכשבאו לק' בורגען באישון לילה. תכף בא הפקיד משם ועיכב
אות' והבתולה יתומ' והעגל על גדר והוצרכו להראות להפקיד כל מלבושיה' מחוט ועד
שרוך נעל. ויחפש ולא מצא ויד האויב בערפם ח"ו להיות כתוא מכמר וחפש הפקיד
אחריה' כאילו היו גנבי' ח"ו. אוי לאות' בושה ולאות' כלימ' ואמ' הפקיד שכך
כתב לו הרענטמיישטר בגינצברג לעשות ככל הנ"ל. וא' הפקיד שמידך הית' זאת
והיו האלופי' הנ"ל הנאסרי' האומללי' כצאן תועה נעצבי' על העבר. ונבהלי'
על ההוה. וחושבי' על העתיד עד שהוכרחו לשלוח אחריך ולבקש בבקשה רב'
ע"ד צדיקים מטים וגו' להתיר האסורי' ובקושי גדול והשתדלות רב ע"י כהרר"ש
הנ"ל נתפתית להתירם. ואף כי שמענו מהאלופי' מהתנצלותך הלא הוא שוא
ותפל לסמא עיני' הרואות ואזני' השומעו' והמפורסמות אין צריכין מופת. והוא כדיב
ומילי כדיב והכל דהייה של הבל. גם הושבת' ב"ד שלא כדת לשמוע עדות מפי
הרר"ש הנ"ל התנצלותך וערמומיתך. הלא הרר"ש יצו' עמד פה בפני כל המתוועדי'
והעיד האמת כאשר לעת הכושר נעלה לפניך הישר. הלא הוא חתום באוצרותינו.
גם אמ' לפנינו איך שגרמת' שאמ' הפקיד מגינצברג שכתב להפקיד מבורגען שיראה

להשליך האלופי׳ הנ״ל לתפיסה חמורה כדי שלא יעשו כאשר עשה הגוי הנקרא פלטיסר וכו׳ ואח״כ באת ואמרת׳ שהשליח ששלח הפקיד מגינצברג לבורגען לא עשה שליחותו הכל דרך היתול וערמומי׳ כדי להתנצל עצמך במשאת שוא ומדוחי׳ גם אמ׳ מהרר״ש שהאלופי׳ הנ״ל ציוו עליו להעיד לך בפניך כל הישר בעיניך רק שתפטור אות׳ והאריך בדברי׳ הבלתי הגוני׳ כפי הגדתו: והחמישית שקובל כמ׳ נתן איך שהשמעת קולך ברמה קלא דלא פסיק למולים ולערילים איך שהוא ח״ו גנב וכחש ולקח מאשר לך והבריח ובאת אל ביתו עם קופת הרוכלי׳ אלופי וגאוני ישראל לפתוח כל אשר לו ולסגור. השמעת קולך בפני יועצי ההגמון יר״ה ובפני עשירי ותקיפי העיר אויגשפורג איך שברח כדי להבאיש ריחו. גם אתה גם בנך עשו דברי׳ רבים שאין להעלותן על ספר וכן הראה לנו כמ׳ נתן הכתבי׳ שנכתבו לו מתקיפי העיר גם גרמת, שיועצי ההגמון יר״ה כתבו להעצה יר״ה פה ק״ק ורנקבורט דברי׳ קשי׳ כגידי׳ כאשר יש העתק מנהו בידו. כל הדברי׳ הרשומים׳ לרום הציעו לפנינו כמ׳ נתן יצו׳ וכהרר״ש העיד כנ״ל: נשגבה פליאה בפני כל שומעי׳ הדברי׳ הרעי׳ הכזה פועל חכם הוא להרע. והנה על הראשון שקובל כמ׳ נתן ששנית ליקח רחוק ולא קרוב בלתי ידיעתו האמת אין לפנינו: והקובלנ׳ שניי׳ איך שאמרת׳ שלא קבלת קניין על הדברי׳ שיהיה בע״פ כמו בכתב האמת הוא לפנינו ברורה וישרה: והשלישית שפחזת׳ כמים בפחזותך לילך ולסגור החדרי׳ זה פחיתות גדול בעינינו כי מי ישנה דבר בחדרי׳ ומתוך מעשיך ניכר שחשדת׳ האלופי׳ הנ״ל ח״ו כגנבי׳ הלא לא יעשה כן לעשות מעשה לכן: וקשה מכולם הרביעי׳ שהאלופי׳ הנ״ל היו נאסרים ונבהלי׳ והוכרחו לחשוב מחשבות להכניע עצמם ולבקש מי שבידו המפתח לפתוח וכן נעשה. והנה באמת הפשע רב ונשגבה הפליא׳ איך מלאך לבך להשתורר על כתר התורה וליתן חתתך בארץ החיים באור׳. ברוח גבוה וסרה. בטומאה ולא בטהרה. ויאמרו כל אדם באמת וישרה. הלא זה דרכו נסתרה. ועתה גלוי באמירה אחריתו יהיה מרה ודי בעת הזאת הרעה הרמוזה בקצרה. כי באמת עוד חזון למועד לנקום נקמ׳ ה׳ ותורתו הטהורה. וקנאת ה׳ צבאות תעשה זאת למען לא יאמר איש ברום לבבו ויבטח ברוב עשרו. ידיו רמה ומי אדון לי ויתמו חטאי׳ מן הארץ וישרי׳ יעלזו בעליזות. ודי בהערא׳ זאת: החמישית בהוצאת קלא ביש באמת הרעות לעשות גרמת לו היזק ובושת וצער. ומה יתרון לבעל הלשון. נראה לנו תכף בהגיע כתבינו זה לידך לא תנוח ולא תשקוט עד שתלך עם איש נאמן מהמדינה לפני יועצי ההגמון יר״ה ובאוברהויזן ותבטל הקול מעליו הן בדברי׳ הן במעשים בכל יכלתך כדי שישוב לחזקתו הראשונה. ולפי הוראת המעשי׳ היה מן הראוי והדין לעשות כפי נמרצות העניני׳ הנראי׳ לעיני׳. ואף כי תאמר על כולן ידי לא עשתה זאת ע״ד אכלה ומחתה את פיה וגו׳. הלא מפורסם בפי כל תורתינו הקדושה שאין מן הצורך בדבר נדון כהלז לעדות ברורה אף שיש בגילוי מילת׳ בעלמ׳ סגי מ״מ לא באנו עתה להחליט ולהחרים עליך הדין עד ששמענו התנצלותך. אכן ע״י ציר הלזה תראה להשיב לנו תשובה נכונה וגלויה ומפורסמת. ואולם על כל פנים באים אנחנו ח״מ לפניך בגזירה ואזהרה קיימ׳ ושריר׳ שלא תעשה עוד כזה וכיוצא כזה להביאו בידי׳ שערורות שקערורות בדת

אומתינו הישרות. לא על ידך ולא ע״י אחרי׳ הן ע״י גלגול או ע״י סיבה. ואל תדמה להחביא הדבר לשנות בשנוי דהיק׳ ע״ד לא פעלתי און. הלא בנדון דידן זה דנין לפי ראות עינינו. אכן ואולם התביע׳ שיש לכם זה מקטן ועד גדול תבאי לפני דייני ישראל הממוצעי׳ לשניכ׳ ובמקום הממוצע לשניכ׳ בפרט שכמ׳ נתן יצו׳ קבע קביעתו להיות פה ק״ק ורנקבורט דירתו בצירוף שאר טעני׳ וניסוקי׳ הישרי׳ והאמיתי׳ עמנו שאין בידך לכוף כמ׳ נתן יצו׳ להיות לך צד בשכונתך ובמדינתך. גם אותך לא נכוף לילך אחריו לדין לק״ק ורנקבורט. על כן תתיועדו שניכ׳ באם הדרך במקום הממוצע לשניכ׳ ולשם יביא כל אחד דין או דייני׳ בזבל״א וזבל״א. והמבוררי׳ יבררו להם עוד אחד באם לא יוכלו להשוות המדות כדין תורתנו הקדושה. או אתם שני הצדדי׳ תוכלו להשוות עצמיכ׳ על דייני׳ שתקבלו עליכ׳. וראה ועשה כתבנית אשר אתה מראה בגזירה ובאזהרה. ומגזירתיני אל תהא סרה. נעשה בער׳ פסח שנת שכ״ד לפ״ק פה ורנקבורט:

ונאם המדו׳ יעקב בר חיים * ז״ל ה״ה כעת פה ק״ק ורנקבורט: אף אני הקטן שמתי פני אל האמת והשלו׳ מעתה ועד עולם ע״כ אפיל תחינתי לפניך לילך אחר דברי הגאוני׳ וה׳ יתן מראה פנים כ״מ הק׳ שניאור בר שמואל ז״ל ה״ה המסכים אל דברי הגאוני׳ כנ״ל:

הנה כבר מושבע ועומד שלא יבנה כל אחד במה בפני עצמו ודן דינ׳ לנפשי׳ ועדיין יש דייני׳ כשירי׳ בישראל שעל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע נאם משה יוסף בר שמואל ז״ל המכונ׳ יוזביל ** שבא להסכים עם כל הא דלעיל:

להיותי מתפעל ומשתאה על הדברי׳ הרשומי׳ לרום השורות בכן הסכמתי עם האלופי׳ החתומי׳ יצו׳ והנני מסכים עם הגזירה הנ״ל ולבי אומ׳ שלא תפיל מכל דבריה ארצה ואז טוב לך. ואתה שלו׳ וביתך שלו׳ כה דברי הזקן דלא קנה חכמ׳ הק׳ אליעזר טריו״ש:

ואע״פ שאין מן הראוי לבוא על החתום מ״מ למען האמת והשלו׳ אבקש ממך שתבוא שתהא סר להאלופי׳ הנ״ל. נאם קלונימוס בר קלונימוס הכהן ז״ל ב״ב הנני מסכים עם האלופי׳ הנ״ל:

* אב״ד דק״ק וורמישא.

** קראו לו גם יוסף שפרינץ (ר׳ מ. שטרן, שם). השוה גם חתימתו ב־ה 4.

3

וזה ההעתק מהכתב שכתבו בני הישיבה יצו׳ ומהרר״ל בראשם:*

על רבנן ותלמידיהן שלום והשקט ושאנן כהפציהם: זאת לפנים למצוקי ארץ החשובים. אשר ראשונה במלכות יושבים. קדישי עליונים. השרים והסגנים. מאמינים בני מאמינים. הקדושים אשר בארץ טמונים. היו מקדימים ברוחם הנדיבה. להשתיק כל ריבון ומריבה ומכבין אש המחלוקת ולהבה. מים אחרונים חובה. אזורי חיל בעלי תריסי׳. שרי משי״ם. נגד המעקשים והמהרסים להסיר כל מחרחר ריב ומדון. ולא יזידון. רק בדת תורתינו לידון. ועתה נתחדש ריב זה זמן ועדנה. בין גדולי המדינה. כמ׳ שמעון גונצברג יצו׳ ובין כמ׳ נתן יצו׳ פועלין ומעללין. זה אל זה שואלין.

* מכ״י הנ״ל.

וכותבין וממללין. ואין איש שם על לב להוכיח. ושלום בין האריות להניח. וכל אחד נוטה בכידון. לומר דיני דון. פוטר מים ראשית מדון. ומתיילד ח״ו חילול התורה. פארה והדרה. מאנשי׳ פוחזי׳. שפלים ונבזים. על לומדי תורה מוציאי׳ דיבה. לומר הם הם הסיבה. מכל קטטה ומריבה. חלילה וחס לזרע קדושים רבה. תורת ה׳ תמימה נפש משיבה:

בכן אנו הצעירים אחרי הגדולים אבותינו נשארים. מישיב׳ קהלינו ק׳ ורנקבורט הקדושים קהילת יעקב מורשה שמנו מגמת דעתינו וישבנו במועצות ודעת. לטובה מכרעת. במקום שאין איש להמציא דרך ונתיב ללכת אל מקום האמת והישר לשני הצדדי׳ בל יחסר. ולהסיר כל דבר עקש ופתלתל וכרו בר. מה שעבר עבר. ע״ד שאמר החכם באפס עצים תכבה האש. וארשת שפתינו יערב לכם. כי אין לאחד ממנו שייכות בדבר. להורות הדרך הנראה והראוי לשני הצדדי׳. היקרים והנכבדים. והוא לדעתינו ביצוע ונתיב צדק. כי שקלנו וטרינו. ומצאנו מקום ראוי ובאמצע הדרך. ואם באולי יהיה מרחק קצת לכמ׳ שמעון יצו׳ כמו ג׳ פרסאות. יאזין במאזני צדק כנגדו קשה הדרך לכמ׳ נתן יצו׳ מחמת תיורי׳ ומכסי׳ בצירוף חשש דאג׳ השר לנטגרוב יר״ה. ואם תחזיקו בח״בל הנחנו. על ידו תרוצו ולא תעפו. ותלכו ולא תכשלו. ותכוונו על קו האמת ואל הדבר אשר תאב כל אחד בו. ואיש אל ביתו בשלום יבא. וזה שכמ׳ שמעון יצו׳ יתן זמן לבוא לוועד בעיר שפייאר. ולשם יבוא כל אחד דיין או דייני׳ ממוצעי׳. ויודיע הזמן לכמ׳ נתן יצו׳ לבוא בלי איחור ושם ירדו לדין ומשפט ככל אשר יורו אות׳ הדייני׳. וזה יחזיקו בק״ס ובח״ח לברר וללבן כל התביעות וטענות שיש לזה על זה. ולזה על זה. וממן דשקיל ליה גלימה בדינ׳ ליזמר וליזיל. אך בתנאי ג״כ שכמ׳ נתן יצו׳ ישתדל לכמ׳ שמעון יצו׳ תיור בכתיבת יד הדוכס בפלצגרוב יר״ה לילך בטה לעיר שפייאר. ולזמן חפצו לשוב בתיור לביתו. גם ואם יחפוץ תיירן שיתנו לו בכל מקום ממשלתו לכמ׳ שמעון יצו׳ ולכל הבאים עמו בהליכת׳ ובחזרה. ושם יתנו עידיהן ויצדקו. ולאהבתינו השלו׳ ולהשקיט ריב וקטטה וחלול התורה ח״ו היו כל דברינו אלה. כי לא באנו לגזור או להכריע רק לשלו׳ אנו חרדי׳ ומבקשי׳ כל אוהב צדק מן השרידי׳. להיות כל ישראל חבירים וידידי׳ והדרכנו ציר זה לק׳ ווירמש אל הגאון ה״ה כמהרר״י יצו׳ באם גם בעיניו יטיב שיחתום ובני ישיבתו יצו׳ כדי לאשר כוונת השלו׳ והמנוחה. ונס יגון ואנחה. היום יו׳ ג׳ ט״ו טבת שכ״ה לפ״ק ק׳ ורנקבורט: ויהיה נועם להשם מעשי ידינו. למלאת חשקינו וכוונתינו לקרב לבבות בני עמינו מעתיר הזקן ולא ק״ח. הק׳ אליעזר בן כמהר״ר נפתלי ז״ל ה״ה טריוש:

פשרה היא ישרה. ביצוע אם שניהם רצי׳. גם הוא טוב בעיני כל באתי ג״כ בצירוף המצוה נאם משה יוסף בר שמואל ז״ל המכונ׳ יוזביל שפרינץ:

באשר עד הנה רחקו משפטיכ׳ והמריבה היה מבדיל ביניכ׳ על כן קרבו ריבכם. ובמקום הנבחר יהיה רצונכ׳. יחד יבואו בשלו׳ נפשיכ׳. כמ׳ הק׳ שניאור בר שמואל ז״ל ה״ה:

דברי הנ״ל שפירא ויעל חן. בזאת נראה אבן בוחן. מי מבקש ברכה ושלו׳ מהן. אעפ״י שאיני כדי להיות עמהן. מ״מ אל ימנע אדם טוב מבעליהן. ויהא חיבה ושמח׳ סופיהן. כמ׳ אלכסנדרי בר יצחק ז״ל הכהן:

אעפ״י שאיני כדי להיות סניף לגדולים. מ״מ מחמת גדול השלו׳ אמרתי להיות בצירוף רבותי הנ״ל נאם שלמה בן טודרוס שלי״ט שפירא:

אף כי אני מן השפלי׳ ואיניני ראוי להתום בין הגדולים. אך להשקיט ריבות הכל עולין. נאם יעקב בן לא״א מוהר״ר יוד׳ ז״ל ה״ה:

מה לחוח אצל הארזים. להעשות סניף לחכמי הרזי׳ ואנכי עפר ואפר. רק למלא גליון הספר. ריב ומדון להפר. בתעלא בתר אריותא. עקיב׳ לסוליית נאם עקיב׳ * בן לא״א הר״ר יעקב שלי״ט:

אעפ״י שבחתימתי לא מעלה ולא מוריד. מ״מ מרבותי אין אני פורד. וכדי למלאת היריעה אני יורד. נאם יצחק בר טודרוס שלי״ט שפירא:

הנה כמהר״ר קלמן כ״ץ יצו׳ וכמהר״ר משה עפשטיין יצו׳ לא רצו לחתום באמרם שיש להם שייכות בדבר. והר״ר גניץ בינג יצו׳ וכהר״ר אנשיל כ״ץ יצו׳ לא חתמו שהיו טרודי׳ בעסקי׳ וכהר״ר אייזיק מוויניק יצו׳ אמ׳ שעדיין לא יתיישב. כי בקרוב בא הנה. אמנם כולם היו במעמד ובהסכמ׳ ומאד היה יישר גם בעיניהם נאם הק׳ אליעזר טריו״ש:

* הוא הגאון הנודע מהר״ר עקיבא ורנקבורטער ז״ל.

4

ההעברה מ־ה3 לפני ה4 (בניגוד למהדורה הראשונה) נעשתה לפי הערת מ. שטרן, שם, הערה 20.

מה שכתבו רבני ק״ק ורנקבורט ובראשם מהר״ל למהר״ר יצחק סג״ל *.

בכ״ט לספירה. שלום בתדיר׳. לשר הבירה. ה״ה כמהר״ר יצחק סג״ל יצו׳. אותותיך החרותי׳ במטה איש גדול ונורא שמואל בקוראי שמו בא לפנינו ומיד עשינו כמצוות כ״ת וקרינו הכתב והדברים בהויית׳ בפרט התנצלות הקצין כמ׳ שמעון יצו׳ לפני כמ׳ נתן יצו׳. והשיב ואמר שהוא עומד בדבריו הראשוני׳ ורוצה לברר ולהתלבן כל דבריו בעדיו׳ וראיות והוכחות ברורות בעת בא דברו לפני דייני ישראל. ודי מזה. הלא מאז ועתה לא באנו לפסוק או לשמוע דברי אחד שלא בפני מתנגדו כדין ודת תורתינו הקדושה. ולא כאשר דן אותנו כ״ת בפירוש. רק מה שעשינו וכתבנו באמת ואמונה לתקנת שני הצדדי׳ שלא תצא ח״ו אש המחלוקת ויאכל יבישים ולחים. ותיפוק מיני׳ ח״ו מכשול ותקלות רבי׳ כאשר ח״ו בריא היזקא סלע המחלוקת בזה. וכזאת ראו המתוועדים בעת ההוא לגדור גדר בעד עמינו ובעד מעט ערי ישראל הנמצאים בעו״ה לדיר׳ ישראל בשטח אשכנז מעט מזער. ולתקן תיקונים כללים באנו כאשר כ״ת בעצמו כתב להמתוועדים בשם ב״ד שוואבן יצו׳. שטוב בעיני כ״ת לתקן תקנות וכו׳. וככחינו אז כחינו עתה על כל אשר כתבנו ועשינו ותקינו. וה׳ ית׳ יודע ועד ב״ה הוא יהיה בעזרינו. והוא יחזיק בדקינו. ויטב

* מכתב יד הנ״ל.

לטובים ולישרים בלבותם. והמטים עקלקלותם יוליכם וגו׳. לא באנו להרחיב מזה כאשר עת צרה ליעקב. ומגור מסביב מכל צד ופינה. עד שכמעט נתבטל ממנו קול חתן וקול רינה. שבאמת אפי׳ הכתיב׳ עלינו קשה עד יראַ הש׳ וישקיף ויחמול בעל הרחמן על צאן מרעיתו אכי״ר. אכן ואפס הגם כי אין שעת הכושר כעת לאמ׳ לכו נא ונוכחה עד כי ירחיב ה׳ וכו׳. ואף כי קלונו ומה נשיבך וידינו שמנו למו פינו הלא הציקתנו רוחינו ועצור לא נוכל. אם יעמוד משה ושמואל ע״ה או גדול הדור ה״ה כמהר״ר יאקב פולק ז״ל שהיה יחיד בעולם לא נשא לבו להרים יד לשונו לנגוע ולפגוע בכבוד האלופים והקהילות היושבים בשבת תחכמוני בוועד נקהלים כמעט מכל שטח אשכנז. אף כי אנחנו מה. אשר כעת אדו׳ השמיע למרום קולו. ולשונך תהלך בארץ בצווא׳ ובאזהרה לבלתי לכתוב בבית דינך. באמת לא הסכנו כך כי עדיין רבם כתבים נמצאים שכבו׳ כתב לסייע את כ״ת כי אין איש סר למשמעת׳ וכאלה שנית׳ ושלישית׳ וכבו׳ הציע לפנינו שאפילו הוראת שעה לא אבו לקבל מכבו׳ ועתה באת׳ לעקור הרים וגבעות ולא די אלא שפגעתם בכבוד רבותי׳ יצו׳ וכתבת׳ שיצא דבר שאינו מתוקן מתחת ידינו א״כ לא הגיעו רבותי׳ אפי׳ לחזקת חבר שאינו יוצא מתחת כו׳. ושרי לנו מר היה לכבו׳ לאזור כגבור חלציך במחלוקת הקצין יצו׳ עם יוזלן ווייל שכבר בא הדבר להששות ותקלות רבות והגיע עד נפשי ישראל בתפיס׳ וכו׳ וכן רבים מאלה וגבוה מעל גבוה וגבוהים עליהם אשר גברו ועברו ולמה לא השבת לעצמך תלונתך שהתרעמת עלינו לאמר הלא לא שמעת׳ התנצלות הקצין וכבו׳ כ״ת על נתן יצו׳ והרצת עליו דין וזלזולים וביושים בנקיד׳ ועקיד׳ העוקד ומגיע לזלזל משפחתו והשאר וכפלת׳ קצין קצין. הגם כי באמת כבודו במקומו מונח ולא באנו לנגד כבודו ולא שום מי שהוא. אך לך אל נמלה וגו׳ וראה דרכי׳ כו׳ אשר אין לה שוטר וגו׳ ודעתינו ושכלינו אומ׳ אם היה נכתב אל אחד מאתנו יהיה מי שיהיה גם שב גם זקן עמנו ראשי הקהילות כאלה. היה מוכרח מצד הדין והמוסר לבוא במקלו ותרמילו כדאשכח׳ בפ׳ חומר בקדש שלא אמר ר׳ יהושע אלא בושנו מדבריכם כ״ש כו׳. ור״ש לא אמר אלא כל ימיו של ר׳ עקיב׳ היה מטמ׳ כו׳ כל ימיו הושחר שיניו כו׳ כדאית׳ בנזיר פרק כ״ג. ואתה אדו׳ הלך במדרגות האלקים לאמ׳ אל מי תדמיוני כו׳ ורעה מזאת אשר גדול וכבד עלינו מנשוא שיצא כבו׳ לידון בדבר חדש להוציא חרב מנדן כחץ שחוט לשון כמצודות פריסת חרמך. ובקרוב ניצוד היק׳ כמ׳ יוקב צורף בחרמיך ובאמת נכתב לנו מפי מופ׳ מדינתכם ומפי מגידי האמת קלא דלא פסיק והכל מרנני׳ על כבוד׳ שחרמת׳ אותו שלא כדין. וכזאת לא עשינו גם לא ראינו מרבותי׳ יצו׳. ותמיד היו נזהרים לבלתי לסכן ח״ו. וכבו׳ כתב שיצא מתחת ידינו דבר שאינו מתוקן. ומידך יצא דבר לסכן. אפשר לגרמך וכבו׳. לולי שחסנו על כבו׳ והדר שיבתך וזקנתך הלא ידעת הדין מי שמחרים שלא כדין לומר אדרבא בפני מולי׳ ק״ו לחששו׳ לפני עריליים. ודי הערא׳ בזו. ועוד באת׳ בכתב שיני להחזיק העונש כו׳ ובגזרת נחש להיות נדון כמ׳ נתן יצו׳ ח״ו כתוא מכמר וכו׳ כי כמעט אין באפשרו׳ מיום ביאת כתביך הנה לבוא לפני יקרו׳ כ״ת לא כן עמנו לכתוב בהזמנה ראשונה גזירת נחש. ואנחנו לא כתבנו ולא הזכרנו בכתבינו שום גזיר׳ נחש כי לא באנו ח״ו לקלקל כ״א לתקן ולא לעקל כה יהיה השי״ת עמנו

בכל תקותינו. ועוד כתבת' וז"ל ולעומת נתן נדבר כו' שעוד היום אנחנו באים כמזכיר וכמזהיר בעונש הגזירה וכו' הכל בלשון רבים ולא ראינו ולא שמענו שום גבר' לא חזינ'. הגם כי האלוף כמהר"ר גוטליב יצו' חתם שמו תחת חתימת כ"ת. לא כתב שיסכים עם כ"ת ולדעתינו חלילה לו לעשות. כי לא בא כ"א להעיד על צדקת הקצין יצו' ועל זה לא ירדנו. אך כבודו במקומו הוא. וגדול מזה שהתרעמת' עלינו שאין לכתוב לבית דינך ואתה באתה לכבוש המלכה עמנו בבית' ולגזור על כמ' נתן יצו' שכבר כתבנו וגילינו לכבו' איך שהוא תקע אהלו ודירתו בדירה מוחלטת פה ק"ק ורנקבורט. הנה הגבלת' דבריך הפלא ופלא עד כמעט נתפעלנו מזה לתת מקום ויד למי שהוא לאמ' אדרבה כו'. אמנם על השלום כל מגמת דעתינו ככל הנ"ל. ואשר נ"י דנת כמ' נתן יצו' שלא בפניו שהוא חייב לקיים השטר קישור ביניהם. וכבו' לא שמע התנצלותו. והנה הוא הציע לפנינו שיש לו תשובה נכונה בדבר השטר ואשר השטר מתוקן ביניהם לא הגיע לידון זה בשום דבר. כאשר יראה להביא זכותו ותשובתו הנכונה לפני דייני ישראל. ועל כל התרגזך וכעסך עלינו נמצא בביאור בכבוד' שעבר הגבול. בעבור זה אתאנו לפני כבו' במטו ובבקשה לטוב' כבו' וכלך מדרך זה וכיוצא בזה. והסר מכשול מדרך עמינו ובטל החרם שגזרת על כמ' נתן יצו' הגם כי מקדם בטלנו החרמים במניין להיות' נחשבות כחרס הנשבר שלא יהא מצודה פרוסה לתקלה ובטוחים אנו במ"כ שיהיו אמרינו לרצון לפניך. בהיות שמקדמי' דנא תהינו בקנקנך ישן כו' ע"ד הכתוב גם ענוש לצדיק לא טוב. וכבו' יהיה איש ממוצע לדבר על לב שני הצדדים שיבואו באם הדרך הממוצע לשניהם. ואשר ירחיקו מאד המריב' הבלתי טובה, וישקלו במאזני שכליהם שהריבות מחריבו' בעו"ה קהילות ומקום מושבותם. וכל אחד יעבור על המדה בשקידה. והש' ברחמיו הגדולים יבטל כל גזיר' ותקלו' מאתנו. ואל יעזבינו ואל יטשינו. להטיב אחריתנו מראשיתינו.

נאם שפל הקומה. הזקן ולא קנה חכמה. הק' אליעזר טריו"ש החותם בשביל כל בני הישיב' מק' ורנקבורט יצו' ושמי בתוכ'.

ונאם הטרו' יעקב בר חיים ז"ל ה"ה כעת בק"ק ורנקבורט בטרד ובבהלה עד כי ירחם ה' ית' עמו מלמעלה. לתת אותנו לשם ולתהילה. אכיר"א:

הנה תמיה' לי על מה ששורת הדין נותן וגם טובה לשניהם לבוא למקום הממוצע באם הדרך או לשלוח שם כל אחד כח מספקי', יפה בעיני להסכים על הדברים הנ"ל וכזה ישפות ה' שלום לנו ולכל דייני ישראל. נאם משה יוסף בר שמואל ז"ל המכונה יוזביל שפרינץ:

* 5

קבלנו ** עלינו את הרב האלוף הגאון מהר"ר ישעיה בן מהר"ר אברהם הלוי ז"ל להיות לנו לאב ב"ד וריש מתיבתא מורה צדק יורה יורה ידין ידין יתיר ובידו שבט

* השוה נדב ב"קרית ספר" כרך ל"א, עמ' 509, מס' 79.

** מפנקס הקהל.

מושלים ומטה אלקים להעמיד עמוד התורה וחוקיה ומשפטיה ולהעניש העובר להאכילו כפרי מעללו בצרוף ב״י יצ״ו ודוקא שיסכימו עמהם שני הגבאים יצ״ו.

אך בדבר דיני ממונות בין איש לרעהו המרוצים לדון בפני אב ב״ד או עם המצטרפי׳ אליו אם יצא דבר אב ב״ד להכריז את איש אחד הן מבני עירנו או מבני עיירות אחרות לא יוכרז בלתי ידיעת הקצינים הגבאים דחברות׳ יצ״ו כי טעמם ונימוקם עמהם.

והאב ב״ד אין מחוייב לשמוע בין איש לאחיו בסך שהוא עשרים זהו׳ ולמטה כי אם הגבאים דחברותא יצ״ו מחוייבים לשפוט.

שנית קצבנו ליתן להאב ב״ד יצ״ו הנ״ל מאתים זהובים מעות מזומנים מעות טוב בכל יריד תשרי וכן מאתים זהובים מעות טוב בכל יריד ניסן מחמת שכר בטלה הכתובה בכתב הרבנות המתהווה יום יום, בכן מעצמו קיים וקיבל על עצמו האב ב״ד יצ״ו לאסור באסור הנאה ליקח אפילו פרוטה אחת משכר בטילה עבור פסק דין ואף אם עשה פשרה ואף אם יהיה עסק וטורח גדול בדבר הן מה שיזדמן פה בקהילתנו הן מהבאים ממקום אחר פה לפניו. שוב הסכים האב ב״ד עמנו מחמת סמיכות מורינו שלא להסמיך למורינו בלי הסכמת ב״י יצ״ו ואף גם בהסכמת׳ לא יהיה נקרא בשם מורינו בלי רשות הגבאי׳ דחברות׳ יצ״ו. בענין הדין של ת״ה עביד דינא לנפשיה נתרצה האב ב״ד יצ״ו שלא להחרים לשום אדם המתריס ח״ו נגדו אלא באם כן שלא יתאספו הב״י יצ״ו והחברותא יצ״ו תוך ג׳ ימים. לעשות דין הראוי.

שוב הותנה שלא יכתוב האב ב״ד לשררה אחרת או לב״ד אחרת הן בכתב הן בעל פה בלי ידיעת ורצון החבורא קדישא יצ״ו כלל וכלל הן על בקשת רבים או יחיד.

נון הוט האב ב״ד יצ״ו כנ״ל באופן זה אין קהל יצ״ו בית ״צור אייכל״ בידיעת העצה יר״ה ויועצין אין מוסן ואריגן רבנים מנוחתם כבוד אך דרין גיזעשן זה דהיינו דש הוא ואשתו וזרעם כולם שי׳ קיין חזקה בבית הנ״ל עם כל מיצריו הבן זולן. גם לא יעשו אחרים בשבילם שום פעולה או מעשה להוציא הבית או מיצריו מחזקת קהל יצ״ו בלי ערמה ומרמה אך זול האב ב״ד יצ״ו נימנט צו זיך נעמן בבית הנ״ל כי אם ברשות ובידיעת החבור׳ יצ״ו.

ומאחר האב ב״ד יצ״ו הנ״ל אן קהל יצ״ו ביגערט בנו הקטן כמ׳ יעקב יצ״ו זול עירונית נעמן זול בנו יעקב עירונית הבן על השתדלות הקהל יצ״ו כמו שאר בעלי בתים קינד אונ׳ משדך הער זיין כפי רשומו ומחמת חתנו החבר וייביש ואשתו בתו נחמה שת׳ הברירה ביד הקהל יצ״ו דיא הוצאות געבן צו שטעלן זיא ווידר ביז ק״ק אוסטר׳ אדר עירונית זיא משתדל זיין כמו שאר בעלי בתים אכן אוף זין וואלהאלטן של הר״ר וייביש אום עירונותיו געבען אונ׳ וואו ניט עירונית זול מן זיא שטעלן ביז ק״ק אוסטרא על הוצאות הקהל כנ״ל וכן ביקש ה״ה כמוהר״ר ישעיה יצ״ו הנ״ל נחיה ולא נמות אשתו הרבנית שת׳ ניט דוחה צו זיין מיט אייגר דירה צו ורזיהן הוט אים קהל יצ״ו גיזגט כל ימי חייה אין שטוב אונ׳ קאמר צו בישטעלן דש זיא כל ימי חייה איין דירה האבן זול נחיה ולא נמות.

ומכל הנשואין שיהיה פה הן שיש להם עירונית כאן הן שאין להם עירונית כאן יהיה שכירתו משני צדדי' שני זהו' וכל השטרות הצריכים לצדדים יכתבו הצדדים על הוצאתם ואם יהיה הנדוניה משני הצדדים עולה מאלף עד ב' אלפים יהיה להכנסה משני הצדדין ד' זהו' מב' אלפים עד ג' אלפים מב' הצדדין יהיה ההכנסה ה' זהובים מב' הצדדי' מג' אלפים ואילך יהיה ההכנסה ו' זהוב' ועל כל הנ"ל יהיה עד ועד בכלל זא האב ב"ד התרה שיקט לבני מדינה שכירתו ב' זהו' זא אן אלמנה משביע על כתובת' אא"כ אם יהיה כתובת' פחות מאלף זהו'. אם הקרקע יהיה השכירות ו' זהו' ומאלף ומעלה יהיה עשרה זהו' הזמנה רביעית מזהובים מקיום שטר רביעי מזהו' מגבית עדות הן פעם אחת הן כמה פעמים זא ויל צו איינם ענין צורך גובה זיין ב' זהו' והרב יקח אצלו שניים על הוצאות כל קבלנו עלינו יחד לשם ולתהלה.

נאם ישעיה בן לאאמ"ו מהר"ר אברהם סג"ל זלה"ה הורוויץ.

6

היום * יום א' כ"ה חשון ת"ס ל' עלתה בהסכמה מהחברותא יצ"ו בצירוף ה"ה הגובים יצ"ו ואחר שבא לידי החברותא והגובים יצ"ו ה"ה הרב המופלג כמהר"ר חיים נר"ו מק"ק ווירמש ובקש שיקחו ממנו ספרים מספרים שלו שנדפס מחדש והציע דבריו שלא בקש שום מתנה מהקהל יצ"ו הן המתנה שנים עשר ר"ט שבקש הקהל לתן לו הן סיועות בנין ביתו בווירמישא כשאר סיועות שנתנו הקהל רק שיקחו ממנו ספרים — בכן מפני כבוד הרב וכבוד משפחתו הגאונים אשר בארץ המה התרצו החברותא בצירוף הגובים יצ"ו ליקה ממנו חמשים ספרים בעד חמשים ר"ט ועפ"י הגורל יחלקו הספרים וישלחו הגובים לב"ב אשר ערכם מע"א זהובים ולמעלה שיעלו ע"פ הגורל ספר בעד ר"ט הכל נעשה לכבוד הרב הנ"ל וכבוד הגאונים הנ"ל ושארי טעמים ונמוקים.

ומפני שראינו שהרבה באים ועושים ספרים אין קץ והרבה קלקולים וביזוי התורה הקדשה באה מן הספרים החדשים, בכן עלתה בהסכמה שלא יקחו מהיום והלאה שום ספר לחלק אצל הקהל יצ"ו עד כלות ששה שנים מהיום בחרם. ובחרם הנ"ל ג"כ שלא יזרז שום גבאי קהל לחלק לאחד ספר כנ"ל לבני קהל יצ"ו. נעשה בפקודת הרה"ג כהר"ר נתן מז יצ"ו.

וכהר"ר משה אופנהיים יצ"ו.

* ההחלטה הזאת מ"הפנקס הקטן" הכניס המח' לעותקו הפרטי. השוה גם ליונשטיין Blätter, I, מס' 1.

7

להוי' שמי' די אלקא שמיא וארעא מברך מן עלמא עד עלמא די חכמתא וגבורתא דיליה ומשבחין ליה בתדירא דיהב חכמה לחכימין ומנדעא ליודעי בינה ונתן לנו לב לדעת להבין להבדיל ולהורות להשים עלינו כבוד הדרת תורתו לאב"ד ולר"מ ולמורה צדק להורות לנו דרך אשר נלך ואת המעשה אשר נעשה למען לא ימיש

ספר תורה מפינו הגם שיש ביניגו ת״ל אנשי השם אשר תורתם אומנתם ומעולמים היתה מקומינו מקום תורה עיר מלאה חכמים וסופרים גוליירן מתגרין במלחמה של תורה והגבורים מנצחין ונוהין זה לזה בהלכה מ״מ אמרנו נתנה ראש אשר על פיו נצא ועל פיו נבא אחר שדבר א׳ לדור, ונתוועדו יחד ראשי אצילי בני ישראל, קצינים ורוזנים מנהיגי הקהלה האלופי׳ הפרנסי׳ והאלופי׳ הגובים בצירוף דייני ישראל ושארי יקירי הקהלה ומשה על גביהן ה״ה הרב המאהג״ל אב״ד דקלויז * וכו׳, ופתחו בכבוד התורה, וענו ואמרו מי זה האיש אשר ילך לפנינו ויאה לו הצבי והתפארה להיות נשיא אלקים בקהלתנו ונמנה מפי החבורה שלרום הדרת מעלת אד״מ נ״י נאה הכבוד ההוד וההדר ובו נגילה ונשמחה ברננה להיות לנו למגן וצנה ראש פנה ואב בי דינא לבו יהגה תבונה פיו ידבר חכמות לשונו ירחיש רננות עפעפיו יישירו נגדנו עיניו יאירו במאור תורה פניו יזהירו כזוהר הרקיע שפתותיו יביעו דעת וכליותיו תעלוזנה משרים וכמהים ומצפים אנחנו לשמוע דברי עתיקי׳ המתוקי׳ מדבש ונופת צופים ולהאיר עינינו באור תורתו, להגדיל התורה ולהאדירה ויפוצו מעיינותיו להשקות כל העדרים ולרוות נפש שוקקה ולאחר כל השבח הזה ענו ואמרו בפומבי וקראו בקול גדול לא יאסף יחי אדונינו מורינו ורבינו לעולם להיות לנו לאב״ד ולר״מ ומורה דרך סלולה בדת הכלולה והעומדים על הפקודים נצטוו להכין לאד״מ נ״י בית וועד לחכמים בדירה נאה סמוך לבה״כ לקיים יקכו מחיל אל חיל יראה אלקים בציון ושמה שמנו מטה שלחן כסא ומנורה, ושארי כלי תשמיש וצרכי בית כראוי לגדול שכמי״ב לישב בבית ה׳ בישיבה שיש בה שמחה עם בחורים חשובים ונבחרים כדרכינו כל הימים כדי שירחיב לבו גבולו בתלמידים ויברך ה׳ את חילו וכבוד אומר כולו ופועל ידיו רב לו ויתענג על רוב שלום וידוע להוי לרום הדרת כבוד תורתו שידיו רב לו וזרועו ממשלו משתרבבו׳ והולכו׳ בישובי׳ הסמוכי׳ וקרובי׳ ואלה הערים בשמותיהן עיר גלהויזן עיר וועצלר וכיוצא בו מדינות פרישלאנד, ומעתה נקוה שרום מעלתו והדרת קדשו אדמ״ו נרו׳ ימהר ביאותו לחיים ולשלו׳ שלם בגופו ובתורתו לישב על כסא המעלות ובא יבוא ברינה לבשר צדק בקהל רב צדק, צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו ירוצו להשמיע דברי עתיק יומין להחזיר העטרה ליושנה כי מאוד נכסף נכספנו והשקה נפשינו לשמוע מעשה חידודים ודברים חריפי׳ ועמוקים מפה הקודש יאמר לו וכדי להכין לפניו הדרך שלחנו עם כתב הרבנות הזה בן עירינו ה״ה האלוף התורני המופלא נאמן הקהלה כהר״ר מיכל אופנהיים נר״י להיות עומד ומשמש לפני כסא כבוד תורתו בחריקאינו עד אשר נזכה לראש אור פני אדונינו מורינו ורבינו בעצמו וכבוד׳ ואזי כמוהו כמונו נעשה לעמוד ולשרת ולצוק מים על ידו אחר שגדולה שמשה של תורה וכעת אין לנו רק להתפלל לאבינו שבשמים, שישלח מלאכו לפניו וינהלהו במעגלי צדק את הרפה לחזק ואל גמולות יציב גבול הדרתו על מי מגוחו׳ שובע שמחו׳ ויתענג בדשן נפשו על רוב שלו׳ כאות נפשו הרמה בתוך קהלתנו באין פרץ וצווחה ברחובותינו כנפש המתאוים לשמוע תורת אמת מפיו ה״ה העומדי׳ על הפקודים משמרת קדישא ורנקבורט דמיין יצ״ו.

* הוא הרב מהור״ר משה קון ז״ל.

סדר ולפר״ט ועשי״ת ז״ר זהב למסגרת״ו סבי״ב תי״ו קוי״ח אלף לפ״ק

א *

בהתאסף ראשי עם יחד בני ישורון ה״ה האלופים הקצינים פרנסים ומנהיגים דקהלתנו יע״א. בצירוף האלופים קצינים הגובים יצ״ו.

ובצירוף שארי קריאי עדה יצ״ו עלתה בהסכמה אחת על כל דברי האגרת מהרב אב״ד דפראג אשר כל רואה ושומע תצלנה שתי אזניו על כל דברי בזיונות שהוזכרו בתוך דברי האגרת הנ״ל, והוא נגד כבוד המקום ב״ה וכבוד תורתנו הקדושה גם התריס ומבזה כבוד אדמ״ו הג׳ אב״ד נ״י וכבוד החברא קדישא יצ״ו וכבוד שני ב״ד יצ״ו וכבוד כלל קהלתינו יע״א אשר מאז ומקדם כלילת יופי משוש לכל הארץ ומשם תצא תורה והוראה לכל ישראל ותמיד היו עומדים בפרץ וגודרים גדר מה שהוא לטובת כלל ישראל ומלבד מה שכבר בזה הרב הנ״ל הגאב״ד נ״י ושני ב״ד באגרת שו״ת שלו, נזכיר רק אחת מהם ששם כתוב איזה פעמים שהי׳ אחד מהדיינים קרוב עם האיש המגרש והוא הגדיל תבערה אצל כל הב״ד וכו׳. וגם כתב עוד שידעו הב״ד שיש קרוב בתוכם, והנה שדבר זה ידוע ומפורסם שאין לשום דיין שום צד קורבה אף בדרך רחוק שמינית שבשמינית כאשר נכתב כבר בכרוז י״ט אלול תקכ״ז העבר לעת ערב. אף גם שכבר כתב הרב הנ״ל להגאב״ד נ״י דקהלתינו יע״א דבר זה שיש דיין אחד קרוב עם האיש המגרש, והוא השיב להרב הנ״ל דברים כהוויתן שאין כאן שום צד קורבה לאחד מהדיינים כנ״ל ועם כל זאת לא האמין לדברו רק האמין והלך כפעם בפעם לקראת הנחש המסית והמדיח ר׳ שמעון קאפינהאגין, וכתב זאת באגרת שו״ת שלו לפרסם זאת בפרהסיא מכל זה וכמה וכמה כיוצא בזה נראה בעליל שדעתו רק לבזות כבוד אדמ״ו נ״י ושני ב״ד יצ״ו ולא זו אף זו שביזה כבוד החברותא קדישא הנ״ל בדברי אגרת שו״ת שלו עד שכתב עליהם שהם ראוים לנזיפה, ואולם בכל זאת החרשנו לכבוד המקום ב״ה וכבוד תורתינו שלא יתחלל ש״ש על ידינו וגם חששנו על כבוד קהלתו המפוארת יצ״ו, באשר שתוך קהל גדול הוא יושב, אמנם כעת על כל דברי האגרת הנ״ל אשר כתב לר״ש ק״ה, ושם מצווה לפרסם לכל הקהלות, גם נזכר באגרת הנ״ל איך שנתגרשה בב״ד של הרב המאה״ג אב״ד דקליווא אשר ידוע ומפורסם שמעולם לא הי׳ שום דיינים בקליווא, רק הרב דקליווא מנה דיינים לפי שעה בשביל משוגע מעשה ב״ד שלו, המונח לפני הגאב״ד נ״י ושני ב״ד יצ״ו, והדיינים היו אחד הסופר דשם ואחד הי׳ בחור א׳ משוט בארץ, ומי יודע אם הם יכולין לקרות הגט ומכ״ש שאין יודעים כלל בטיב גיטין וקדושין וכל זה גם כן כבר נכתב להרב הנ״ל מהגאב״ד נ״י ושני ב״ד יצ״ו ועם כל זה הפליג בשבח של הב״ד של הרב המסדר בקליווא ונראה בעליל הבזיונות שעשה לנו בכתב הלז שהכל הי׳ כדי להתלהב לבב המון עם וליתן מורך בלבבם ע״י דברי בזיונות שכתב עלינו ובפרט מה שכתב שרוב חכמי ישראל התירוה להנשא ובאמת מעולם לא ידענו משום אדם שהתיר את האשה בהחלט, רק רב אחד שהי׳ ג״כ

* מפנקס הקהילה, מס׳ 420.

מבחוץ וזולתו יש איזה רבנים ששלחו לכאן להגאב"ד נ"י ושני ב"ד יצ"ו אגרת שלהם בתורת משא ומתן, אבל לא להתיר לחלוטין, ואדרבה כתבו בסוף דבריהם אם יש לנו גביית עדות מה שסותר דבריהם אזי ישולח להם ומעתה יבין כל אדם שאין ביד שנים להכריע שבעה משיבי טעם שהיו באסיפה אחת ונגמר הדין עפ"י פראטוקאל וג"ע המונחי' לפני הגאב"ד נ"י ושני ב"ד באריכות גדול בהסכמה אחת, וגם הסכים עמהם הרב הגאון החסיד המנוח אב"ד דק"ק מנהיים זצ"ל, וצרופיו הדיינים יושבי בה"מ דשם ליחד עדה הקדושה על כל בי' עשרה שכינתי' שריה לאפרושי עלמא מאיסורא ונכרז ג"כ בביה"כ דק"ק מנהיים כאשר מוזכר כבר דבר זה בכרוז שהכרזנו י"ט אלול הנ"ל העבר, והנה הרב מפראג הנ"ל כתב זאת שרוב חכמי ישראל התירוה להנשא הי' רק כדי לבזות הגאב"ד נ' ושני ב"ד דכאן וסופו מוכיח מה שנכתב אחר חתימתו אם הי' אתנו וכו' שהוא עצמו אינו יודע מי המה המתירים, בכן לכל זה מעתה אי אפשר לנו לשתוק עוד לדבר זה כי אם אנחנו מחרישים כעת הזאת, מי יודע כמה תקלות יומשך מזה ע"י בזיונות שנעשה לנו ולכלל קהלתנו יע"א באמרם המון עם אם בלחים אחזה אש וכו' ואדרבה בזה יש חילול השם הנכבד ה"ו אם יוספים אנחנו לשתוק ובמקום שיש חלול השם אין חולקים כבוד לרב וגם מלבד שיש לחוש שעי"כ ירבה מחלוקת בישראל, בכן כדי שלא יהא ח"ו לחוש למאמר חז"ל שחזאי ריחשא מאודני' דשמעי' זילותא דצורבא מרבנן ועשינו רק דבר קטן לצאת ידי שמים וקבלנו על עצמינו שלא יהא הרב מפראג הנ"ל לא הוא ובניו ובני בניו וכן חתניו לוקחי בנותיו או בנות בנותיו כי עד כאן רחמי האב על הבן שלא יותן להם שום התמנות בקהלתינו יע"א יהי' מי שיהי' אפילו להיות ריש גרגותא וגם כשיעבר עלינו שום א' מהם בקהילתנו יע"א שלא יותן להם שום כבוד לדרוש ברבים וגם כי יבוא למראה עינינו כתב אשר יכתוב עליו שם הרב מפראג הנ"ל ביחידות בלי שום צירוף לחתימתו שאין לשום אדם מבני קהלתנו יע"א להשגיח עליו כלל וכלל ולא יאמינו לדבריו ובכל זאת עדיין היינו חוששים לכבודו מצד כבוד קהלתו קהל גדול וקדוש אשר הוא יושב בתוכה כי כבודם רב, ואם יחדל מכאן ולהבא יחדל ואם לא יחדל אזי יוספים אנחנו לעשות לפי הזמן ולפי צורך השעה אי"ה ומעתה כפינו פרושות השמימה להשוכן רומה, שיפרוס סוכת שלומו על כל העוסקים בתורת ד' תמימה, ועל כל ישראל יחד באהבה שלימה ולראות בביאת גואל צדקנו גאולה שלימה ויקוים בנו מקרא שכתוב והי' עיניך רואות את מוריך וד' יתן מפיו תבונה וחכמה. אמן. נעשה יום א' ט' מרחשון תקכ"ח לפ"ק. כ"ד הב"ד של ב"י וד' דק'.

הק' ליב בן ר' אייזיק שייאר.
הק' הירץ בן ר"מ פלערסהיים [. . .].
הק' זוסיל ב"מ קולפא.
הק' אליעזר ליזר לאטר.
הק' נפתלי הירץ.
הק' אברהם ווינג.

הק' שמואל ב"ר בער איטינגען ז"ל.
הק' יוזפא בן הירש גונדרסהיים.
הק' משה שייאר סג"ל.
הק' אייזיק בן כהר' אלי' רייז בינגא.
הק' נפתלי [. . . . .].

הרב ד"ר מרדכי הלוי הורוויץ — חייו ופעלו

הרב מרדכי הלוי ד"ר מרכוס הורוויץ נולד בפורים שנת תר"ד (14 במרס 1844) בלאדאני, לא הרחק מטוקאי בהונגריה, בן רביעי להורים יראי שמים. אביו, ר' יוסף חיים, שהיה תלמיד חכם, נפטר בשנת 1851. האם, הינדל — שהיתה בתו של ר' וולף גרוס — שלחה את בנה ברוך־הכשרונות אל אחותה דינה דויטש (אחר־כך גוטדינר)[2] באויהלי, כדי שילמד שם בישיבה. במכתב[3] שכתב לימים לארוסתו, בו תיאר את ילדותו, הוא מספר כי כבר מוריו הראשונים ניבאו לו עתיד מזהיר. בהכמה שגילה כבר אז, התלהב מתיאורי השודדים שנתפרסמו בשעתו בעתונות ההונגרית.

מותו של אביו עורר את הנער לחיים של כובד־ראש; וכן שיקע עצמו כולו, בעיקר בהשפעת מורי ילדותו ובהשפעת האוירה החסידית באויהעלי בלימוד התורה. בבית דודתו חונך, יחד עם יתר בני הבית, לאדיקות צרופה. אהבתו לקרוביו אלה ותודתו אליהם לא משו מלבו כל ימי חייו.

מאוחר יותר למד בישיבה בורבו עד שעבר לאייזנשטט, לישיבתו של הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר. את תעודת הבגרות קיבל בגימנסיה בפרסבורג. אך מעט ידוע על מוריו בתקופה שלפני בואו לאייזנשטט, בשו"ת שלו[4] מזדמן לו פעם להזכיר את מורו ר' ירמיה ראש הישיבה באויהעלי. אך השפעה גדולה יותר עליו נודעה לרב חיים צבי מנהיימר (אז ראש הישיבה בורבו; מאוחר יותר רב באונגוואר), שעקב תמיד בשקידה רבה על התפתחות תלמידו זה כמורה הוראה בישראל. עמו, כמו עם הרב הילדסהיימר, עמד בקשר מכתבים קבוע. מכתבי רבותיו אלה היו יקרים לו ולכן שמר אותם אצלו תמיד. לפסקו בכרך ב סי' לו נתן הרב מנהיימר את הסכמתו. לאחר שפנה אליו בנידון*[4]. במקום תשובה זו, שאבדה ברבות השנים (השו' שם). הדפיס בנו, הרב ד"ר יעקב הורוויץ, את מכתב הברכה של הרב מנהיימר, בו הוא מביע שמחתו על שתלמידו, שעליו הביט בגאוה, נבחר לרבה של קהילה עתיקה וחשובה, פרנקפורט, ואיחל לו הצלחה במלאכת הקודש. לפני שקיבל עליו כהונה

1. Reden, עמ' 35.
2. היא היתה סבתו של חותני עמנואל קויפמן זצ"ל (פרנקפורט—שטוטגארט); לכן ידועים לי כמה זכרונות אישיים.
3. בתו הצעירה של הרב הורוויץ, הגברת סופי ברמן, הואילה לתת לי לעיין במכתב זה וגם סיפרה לי אי־אלה פרטים על בית אביה. היא נפטרה ב־27 אפריל 1964 בחיפה ולא זכתה לראות בהשלמת ספר זה.
4. מטה־לוי, פרק א, סי' ח.

*4. עי' בהערתו שם.

זו נועץ הורוויץ ברבו והודיע לו לאחר מכן על קבלתה ועל תאריך העברתו לפרנקפורט [5].

תיאור נהדר של הארץ שבה בילה את שנות נעוריו ושל ההווי החסידי שם העניק לנו הרב הורוויץ ב"מכתבי המסעות", שהופיעו תחת הכותרת "מליסקה לברלין" [6]. הם מראים לנו את הנער עדין הרגש, שביטא בדברים היוצאים מן הלב את געגועיו למולדתו. מתוך רגישות דומים כתב באותן שנות נעורים גם שירים בהונגרית ובגרמנית. אלה האחרונים נשתמרו בחוג משפחתו.

את השכלתו החילונית, שלקראתה דירבן אותו הרב עזריאל הילדסהיימר, רכש כסטודנט לפילוסופיה ולשפות שמיות באוניברסיטות של וינה, בודפסט וברלין. בשנת 1871 הוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה בטיבינגן, על סמך עבודה על ר' יוחנן.

כשנקרא הרב עזריאל הילדסהיימר, בשנת 1869, לכהן רבה של קהילת "עדת ישראל" בברלין, ליווהו תלמידו האהוב על-מנת להוסיף להתאבק בעפר רגליו. עם ייסוד בית-הספר לדת של קהילה זו, בקיץ 1870, הצטרף הורוויץ לסגל המורים של מוסד זה. בחוברת ההזמנה לבחינה הפומבית, בסוף שנת הלימודים הראשונה, פירסם הורוויץ מאמר בנושא: "משהו על הוראת הדת לבנות", בו דיבר על המשמעות של בית-הספר לדת, ביחוד לגבי בנות אותה תקופה. היה זה בשעה שאמהות בישראל לא הקדישו עוד, כמו בשנים קודמות, את כל זמנן לחינוך בנותיהן. אם נותנים אנו את דעתנו על פעילותו בשנים מאוחרות יותר, נמצא עניין בכך שהורוויץ מצביע כאן במפורש על שבתחום זה "כבר הושגו תוצאות חשובות בבית-הספר של הרב הירש בפרנקפורט" [7]. כבר כאן, כמו בכל עבודותיו המאוחרות, ניכרת הבנתו הפסיכולוגית הדקה בתפיסת צורכי השעה ובניתוח המצב מנקודת-ראות זו. יש להשוות מאמר זה, למשל, עם הערות הקדמה של עורך הדו"חות של "בית-הספר הישראלי לדת" בפרנקפורט (1880-1881), שם הנחות היסוד הן אחרות לגמרי.

בשנת 1871 נקרא הורוויץ לכהן רב בלויאנבורג, קהילה קטנה בפומראן. במשרה זו החזיק עד 1874. בקיץ 1872 נשא לאשה את אוגוסטה אטלינגר, בתו הצעירה של רבה הנודע של אלטונה, הרב יעקב אטלינגר, שחיבוריו "ערוך לנר" ושו"ת "בנין ציון" (שני חלקים) נחשבים עד היום בחוגי הלמדנים כרבי ערך. עורך הירחון "נגה הירח" — שהוא כיום יקר המציאות— הקדיש לזוג הצעיר "שיר ידידות" בכתב-העת שלו. בשבת שלאחר הנישואין שהה הורוויץ באלטונה ודרש בבית-הכנסת הגדול דרשה, שתוכנה נמסר בפרטות בכתב העת "המגיד". בהסתמך על פסוק מפרשת השבוע (במדבר טו לט) אמר, כי רק קיום המצוות יחד עם חדירה לרוחן, מוליד

5. תשובה אחרת של הרב מנהיימר (משנת תרמ"ב) נמצאת כבר במטה לוי כרך א סי' יז, בעניין שהורוויץ כתב עליו שתי תשובות.
6. הופיעה בעתון Jüdische Presse, 1870 ; מהדורה שניה הופיעה (בשנת 1914) לציון יום הולדתו ה-70, כנספח לדו"ח של "בית-הספר הישראלי לדת".
7. שם, עמ' 6.

לקדושה הנדרשת בתורה. כל השומעים (כך נאמר באותה כתבה), גם כאלה שבאו מהמבורג הסמוכה, הסכימו ביניהם שמעטים הם הנואמים המגיעים לשיעור קומתו של הורוויץ. הערכת הקהל הובעה בכך שהוגש לנואם הצעיר גביע כסף עם ציפוי זהב "לאות החיבה וההערצה".

אולם הורוויץ גילה בכל עת עניין גם מעבר לקהילתו, בשלום האוכלוסיה הכללית. דבר זה אנו למדים מידיעה בעתון בלויאנבורג מן ה־18 במרס 1874. שם הובאה הצעה לייסוד פרוגימנסיה עירונית — והוא צידד בכך במרץ. הוא אמר כי הדעה הקדומה הרווחת במקום נגד בעלי השכלה גבוהה, מקורה דוקא בכך שחסרה גימנסיה, וכך, נשללת מן האזרח האפשרות להעניק לבנו השכלה. "דבר זה יוצר פער גדול בין פשוטי העם לבין המשכילים" [8].

באותן שנים מצא זמן להעמקת לימודיו והרחבתם ולתרום מפרי עטו — לרוב בעילום שם — מאמרים רבי ערך לעתונות היהודית והעברית.

חוג השפעה רחב יותר מצא הורוויץ בקהילת גניזן (במחוז פוזנה), שקראה אותו בשנת 1874 לכס הרבנות. שם היה עליו ללמד בבית־הספר לדת וכן בגימנסיה העירונית. מתיאורו של הרב ד"ר א' פוזנר על קהילה זו [9] אנו למדים שמפקחי הממשלה גילו כלפיו הערכה רבה. ההוקרה לפעילותו מצד שלטונות העיר מצאה את ביטויה גם באיגרת שמסרו לו ראשי העיר גניזן ונבחריה בשעה שעזב את העיר [10].

בחורף 1874 נאם הורוויץ באזכרה לרבה הקודם של גניזן, הרב משה וולדשטיין, תוך כדי נאומו דרש משומעיו להצטרף לאגודת "עוזר דלים", שקמה זמן קצר קודם לכן, ורבים נענו לקריאתו [11]. מעבר לפעילותו בקהילתו, קנה הורוויץ השפעה גם על החיים היהודיים בכל המחוז. באסיפת רבני מחוז פוזנה שהתקיימה בשנת 1867, היה הוא המארגן וראש המדברים בדיונים. הוא דרש כי יוכשרו פקידי קהילה, שיוכלו לשמש מנהיגים לקהילות, וביחוד לנוער שבהן. דרישה זו העלה שנית באסיפת רבנים בשנת 1878. שבועות מספר לפני שעזב את גניזן השתתף באסיפה בברסלאו, שהניח לפניה תכנית מעולה על נושא זה.

למלוא ביטוי אישיותו וכושרו הרוחני והאירגוני הגיע הורוויץ רק לאחר שנקרא לפרנקפורט שעל נהר מאין, באמצע ספטמבר 1878. מן הסתם לא קל היה בשבילו להכריע בדבר הזמנתו שמה, ורק ההכרה ששם יינתן בידו לשרת עניין גדול, אשר תודעת צדקתו מילאה את כל הדרי לבו, הניעה אותו לקבל על עצמו משרה שהביאה עמה ריב ומדון ודברי גינוי גם מצד אנשים המקורבים אליו. שהרי אף מורו הנערץ, הרב עזריאל הילדסהיימר, הביע דעתו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, כי לא יראה בעין יפה אם ישיב בחיוב לפנייתה של קהילת פרנקפורט. [כבר קודם לכן באה אי־הסכמה זו בין הרב לתלמידו לידי ביטוי, בשעת המאבק על "חוק הפרישה

8. Jüdische Presse.
9. ירושלים תשי"ח, עמ' 12.
10. שם, עמ' 9.
11. Jüdische Presse, מ־18 בדצמבר 1874.

מן הקהילה". בשנת 1873 פנה הרב הילדסהיימר אל הרבנים האדוקים של המדינה וביניהם אל הורוויץ, בבקשה שיגישו לבית הנבחרים הפרוסי עצומה שתמליץ על קבלת הצעת־חוק זו. כמעט היחיד שסירב לחתום היה הורוויץ; את סירובו נימק בכך, שנראה לו חשוב יותר לדרוש חוק המחייב את כל הקהילות לדאוג לצרכים הדתיים של כל חבריהן גם אם הם במיעוט. הרב הילדסהיימר יעץ לו למסור את הצעתו לחבר בית הנבחרים עדוארד לאסקר, ראש הטוענים בעניין זה. לאסקר הודה לו על הצעתו, שנראתה לו, אולם סירב להביא אותה לפני הפרלמנט, הואיל וכבר התחייב כלפי הצד שכנגד].

כדי להבין את הקשיים שעמדו לפני הורוויץ יש להתבונן בהתפתחות העניינים הדתיים בקהילת פרנקפורט. לשם כך עומדים לרשותנו שני תיאורים, שנכתבו בידי אנשים שבצעירותם היו מעורבים במלחמה קשה זו: א) החוברת: "ייסוד קהילת עדת ישורון בפרנקפורט והתפתחותה עד שנת 1876"[12], מאת עמנואל שוורצשילד, שכיהן במשך שנים רבות כיו"ר "עדת ישורון"; והמאמר של סמי יפת: "תנועת הפרישה של ש"ר הירש"[13] (לפי בקשתו המיוחדת של המחבר הישיש פורסם המאמר בעילום־שם). כדאי להזכיר כאן, שיפת היה בנו של מי שפעל במשך שנים רבות מורה ומנצח על מקהלת בית הכנסת "עדת ישורון" וגיסו של ד"ר היינריך היינמן שהיה דיין בקהילה הכללית (מקודם מורה בביה"ס הריאלי של הירש). למאמר זה הוסיף פרופ' ד"ר יצחק היינמן (בנו של ד"ר היינריך ה') מספר הערות הנוגעות בחלקן הגדול לאישיותו של הרב הורוויץ. המאמרים של שוורצשילד ויפת משלימים זה את זה במידה רבה, גם בגלל עמדתם המנוגדת בשאלת הפרישה וגם בשל הבדל התקופה שהם מתארים. נביא רק את הדרוש לנו מתוך שני המאמרים. במאמרים אלה רואים אנו את המשך התפתחות המצבים שתוארו בספר זה (ובנספחים אליו), כפי שנוצרו בשנים האחרונות של ר' פנחס הורוויץ ובנו.

עם ייסודו והתפתחותו של בית־הספר "פילנתרופין", שזכה לאהדת הרשות העירונית, היתה יד הליברלים על העליונה בהנהלת הקהילה. דבר זה הביא לידי דיכוי הסיעה החרדית, שנלקחו מידיה כל המוסדות החשובים, שהם־הם היסוד של כל קהילה יהודית: מוסדות "תלמוד תורה" וההכנסות הניכרות מאוד, שהצטברו מן הרבית של הקרנות הישנות למוסדות אלה — נסגרו ונמסרו ל"פילנתרופין" לצרכי מילגות. הריפורמות בתפילות הכריחו את האורתודוכסים לסגת אל "בתי כנסיות צדדיים". והדברים הגיעו לידי כך שהרב ד"ר איזקסון (לימים גיסו של הרב הורוויץ), שהיה משמש דרשן ב"קלויז", נאלץ לעזוב את העיר. את המקוה טהרה סתמו וכן שררה הזנחה רבה בשחיטה עד שהיה ספק רב אם עדיין אפשר

12. Emanuel Schwarzschild, Die Gründung der Israelitischen Religionsgesellschaft zu Frankfurt a/Main and ihre Weiterentwicklung bis zum Jahre 1876 (פרנקפורט 1896).

13. Sammy Japhet, The secession movement of S. R. Hirsch, Historia Judaica כרך י' גל' 2.

להיזקק לה. כאשר בשנת 1838 ניסה ועד־הקהילה לנצל את עמדת־הכוח שלו כדי להוציא גם את "גמילות חסד של אמת" מידי ההברא־קדישא, קמה התמרמרות כללית (אפילו אצל חברים ליברליים רבים בקהילה). אז נוסדה חברת "עזרה הדדית"[14], אשר חבריה התחייבו לגמול חסד זה איש לרעהו[15]. דרכי ההתאבקות הביאו בסוף לידי כך, שגם ד"ר סוכאי (Souchay) בא כוח הסינט העירוני בהנהלת הקהילה, יעץ לאורטודוכסים לייסד חברה מיוחדת, אשר, לפי החוק הקיים, תהיה לה הזכות לבקש מאת הסינט את הרשות למנות רב משלה. וכך נבחר בשנת 1851 הרב ש"ר הירש ע"י חוג מצומצם[16] למנהיג "עדת ישורון", שהשיגה בשנת 1864 את הזכויות של "גוף ציבורי"[17].

יפת מתאר בהרחבה את המו"מ הארוך והקשה של אלה מן החרדים שלא רצו לעזוב את הקהילה העתיקה של אבותיהם וגם את דרכי המאבק של הרב ש"ר הירש, שהיה מכוון בראשונה נגד הליברלים — ורק לאחר שהרב יצחק דוב הלוי במברגר, שנבחר ע"י סיעתו של הירש נקט עמדה תקיפה נגדו — גם נגד שומרי התורה בקהילתו, שנשארו נאמנים גם לקהילה הכללית.

כדאי להביא כאן מעשיה, שמספר פרופ' י' מרקון בעתון "מצודה" בלונדון[18], הסיפור מראה כיצד ידע הרב הורוויץ להאיר ברגע הנכון עניינים רציניים על־ידי דברי בדיחה: פעם אחת נשלח יהודי מעיירה קטנה לפרנקפורט, כדי לשאול את הרב הירש שאלת הלכה. שכח היהודי את הכתובת ושאל אחד מן העוברים ושבים, היכן גר הרב האורתודוכסי? הפנו אותו אל הרב הורוויץ. רק לאחר ששהה אתו זמן מה, עמד היהודי על טעותו; אולם רק כאשר קיבל תשובה המניחה את דעתו ועמד להיפרד מן הרב, שאל אותו מה בעצם ההבדל בינו ובין הרב הירש? "בעצם, יש רק הבדל קטן ביניהם", ענה לו הורוויץ, "אני כרב דתי נלחם בליברלים, ואילו הרב הירש כרב דתי נלחם בדתיים".

שגשוג קהילת "עדת ישורון" בהנהגת הרב ש"ר הירש הניע לאט־לאט גם את ועד הקהילה הכללית להיענות לדרישותיהם של אלה שלא רצו לעזוב את הקהילה. ראו עצמם חברי הועד נאלצים להסכים לויתורים לאחר שבית הנבחרים הפרוסי אישר ב־20 ביולי 1876 את חוק הפרישה, שנתן לכל יהודי את הרשות לצאת מן הקהילה המקומית הרשמית בלא לפרוש יחד עם זה גם מן היהדות. לבסוף הגיעו לידי הסכם בנקודות הבאות:

א) ענייני השחיטה ומכירת הבשר יימסרו להשגחה הבלעדית של הדתיים.
ב) יוקם מקוה טהרה לפי הוראות הדתיים.

14. בשם: 'Gegenseitigkeit'.
15. לפי תיאורו של עדוארד פייסט בסידורו "פרשת פרה", עמ' XV, הונהג סדר ההלויות החדש בשנת 1842; ובכך התחילה פעילותה של החברה 'Gegenseitigkeit'.
16. עי' יפת, שם, עמ' 118.
17. תחילה הוצע כמועמד הרב מיכאל זקש מברלין, אולם הלה דחה את ההצעה.
18. סיון תש"ה.

ג) כל המוסדות (פרט לבית הכנסת הליברלי והפילנתרופין) יועמדו תחת השגחתם.

ד) אין להשתמש בתשלומי מסים של הדתיים למטרות ליברליות.

ה) תוקם ועדה לענייני הלכה, אשר בידה תהיה ההכרעה הסופית בכל השאלות הדתיות.

ו) יתמנה דיין שמבחינת למדנותו יספק את כל דרישות הדתיים.

אלה היו אפוא התנאים שהוגשו לרב הורוויץ כאשר הוצעה לו משרת הרבנות בפרנקפורט. הוא קיבל את חמשת התנאים הראשונים, אולם הודיע שיסכים לבוא לפרנקפורט רק אם עמדתו כלפי הנהלת הקהילה תהיה שוה בדיוק לעמדת הרבנים הליברליים. נוסף לכך דרש הקמת בית כנסת אורתודוכסי. עד אז התקיימה תפילתם הרשמית של החרדים שנשארו בקהילה ב"קומפוסטלהוף". היה זה מובן מאליו שרק הורוויץ יכהן בבית כנסת זה ושהרב הליברלי לא ימלא בו שום תפקיד. הורוויץ סירב גם לסדר קידושין בבית הכנסת הליברלי (היינמן, שם עמ' 131). גם דרישותיו אלה נתקבלו ע"י הנהלת הקהילה. בכך הושגה עמדה מוצקה, שהעניקה לרב האורתודוכסי בתוך הקהילה אותה יוקרה שהיתה לרבה של הקהילה הנפרדת בקהילתו.

שוב לא היה איפוא מקום לטענות להלכה נגד קבלת הרבנות ע"י הורוויץ. דבר זה היה ברור גם למורו ר' עזריאל הילדסהיימר, ביחוד לאחר שר' משה מיינץ, גדול הפוסקים בפרנקפורט, וגם הרב מווירצבורג נתנו את הסכמתם. למרות זאת לא זז הילדסהיימר מעמדתו השלילית, כנראה משני טעמים: א) הוא חרד לגורלה של קהילת הרב הירש אשר רק הודות לקיומה היתה עמדת הסיעה האורתודוכסית בקהילה הגדולה מובטחת; ב) הוא חשש שמא יערער המאבק בשתי חזיתות את בריאותו של תלמידו האהוב. אולם עד מהרה נוכח לדעת שלשני החששות גם יחד לא היה יסוד לגבי אישיות כמו הורוויץ. ההגירה המוגברת מערי השדה לפרנקפורט, בעשרות השנים ההן, הגדילה את מספר החברים בשתי הקהילות[19]. הרי בראש שתיהן עמדו אישים שבתור נואמים עשו רושם עז על שומעיהם וגם הצטיינו בעבודה ספרותית. שניהם עוררו יראת־כבוד בלב כל מי שבא במגע אתם. חילוף המכתבים בין הילדסהיימר והורוויץ בפרשה זו פורסם בשבועון "איזראעליט"[20] תחת הכותרת "זכרונות מפרנקפורט", הם מהווים מעין תשובה למאמרים שהופיעו בעתון הקהילה הפרנקפורטאית לרגל יובל החמישים להקמת בית הכנסת בככר בירנה. לא עבר זמן רב והילדסהיימר נטש את התנגדותו לפעילותו של הורוויץ בפרנקפורט, בראותו

19. בית הכנסת ליד Boerneplatz (ככר בירנה) שנחנך ב־10 בספטמבר 1882 (הש' "נאום בשעת חנוכת בית־הכנסת" מאת הרב ד"ר הורוויץ 1882), היה טעון בשנת 1901 הרחבה ניכרת; לזכר יום זה הוטבעה מטבע־כסף, שבצדה הקדמי תמונות הבניין הישן והבניין החדש, כשהפסוק (חגי ב ט): 'גדול יהיה כבוד הבית האחרון מן הראשון' משמש מסגרת לתמונות הבניינים. בצידה האחורי של המטבע חרותה אימרה הלקוחה מאבות ד יד: "כל כנסיה שהיא לשם שמים סופה להתקיים".

20. Der Israelit, 2 בספטמבר 1932.

עד כמה כל חוגי הקהילה מכבדים אותו ושאינו נסוג מפני הליברלים בשום דבר (בעצם לא נעכר היחס ביניהם אף פעם, כפי שניכר מנימת חליפת המכתבים בין שני גדלים אלה) *[20]. הילדסהיימר הבין שהכבוד שנחל הורוויץ גם בין הליברלים, היה בו משום נצחון האורתודוכסיה.

לכך נתנו ביטוי נמלץ כל הנואמים שנאמו בחגיגת חצי היובל לכהונתו של הורוויץ כרב הקהילה בשנת 1903 [21]. גם אחר כך, לרגלי פטירתו, הביעו באי כוח ארגוני כמעט כל הזרמים ביהדות גרמניה וא"י את תודתם והערצתם העמוקה לאישיות גדולה ודגולה זאת. בנאומי כולם נשמעה הערכה כללית לפועל־חייו ולאישיותו הנעלה [22].

החריפות בה תפס וניתח בן־רגע כל סיטואציה וגם הצורה היפה מלאת הכבוד והחן בה ענה לכל אדם [23], נתנו לו את האפשרות לפעול גדולות בכל החוגים. בצדק מדגיש היינמן [24], שבזה נבדל הורוויץ במיוחד מהירש, שמלבד עבודתו הספרותית הצטמצם מדעת לפעולה בחוקה שלו, בו בזמן שהורוויץ — בהתאם לתפיסת־היסוד המפייסת שלו על היהדות — ניסה לשתף עצמו בכל מקום שמשימה יהודית עמדה לפניו, וכל זה נוסף על פעילותו המדעית הנרחבת. "אמן הזמן", כך קרא לו בהספדו הרב ד"ר ורנר ממינכן [25]. סיסמתו היתה: "אלה העובדים מעט, אין להם זמן לעשות דבר; אולם אלה שעסוקים למעלה ראש, נוטלים על עצמם תפקידים חדשים לבקרים ויש להם הזמן למלאות אותם" [26].

כבר באפריל 1878 הודיע העתון על מינויו הסופי של הורוויץ [27]. כניסתו למשרה (באמצע ספטמבר) נקבעה לשבת פרשת "כי תצא". הורוויץ ביקש לדחות את המועד בשבוע אחד לשבת פ' 'כי תבא' כי אמר: ב'כי תצא' יוצאים וב'כי תבא' נכנסים". אולם מן השמים גזרו אחרת: ביום הששי פ' 'כי תצא', בו לא רצה הורוויץ להופיע בעיר, התקימה ההלויה של דיין הקהילה, ר' זלמן גייגר, שהיה בין השומרים הנאמנים ביותר של מנהגי פרנקפורט. והיה זה דבר מובן מאליו שהרב הורוויץ הוזמן

*20 מכתבים אלה שמורים אצל נכדו, הרב עזריאל הילדסהיימר ובנו ר' מאיר, שמסרו לי את החומר לעיון. השוה גם מ' אליאב: אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר תשכ"ו.

21. עי' נספח ל־ Jüdische Presse, גליון 40—41.

22. השוה Reden 1910.

23. יורשה נא לי לרשום כאן זכרון אישי מילדותי, בהיותי בן שתים עשרה. הורוויץ אהב לטייל בשבתות בין מנחה למעריב, לאורך המאין. באיזו ארשת של חיבה וחיוך השיב באותה שעה לברכת השלום שברכנוהו אנחנו שלא הבינונו אז כל צרכנו שגאון הוא האיש העומד לפנינו!

24. השוה מאמרו לרגל מלאת מאה שנה להולדתו של הורוויץ, "סיני" כרך יד עמ' קסב—קעא.

25. Reden, gehalten bei der Beerdigung des Herrn Rabbiner Dr. Markus Horovitz, עמ' 34.

26. שם, עמ' 28.

27. Jüdische Presse, 10.4.1878.

ונתבקש להספידו. הוא הגיע לפרנקפורט, אולם נשאר בשבת בהומבורג הסמיכה והופיע רק ביום א' בתור רבה של קהילת פרנקפורט [28].

בעצם התחילה פעולתו במשרתו החדשה כבר לפני כן. הרי כפי שנזכר למעלה היה צורך לחדש או לתקן כל המוסדות החיוניים של הקהילה. ולשם כך נזדקקו לעזרתו. זמן קצר אחרי קבלת משרתו החדשה כותב הורוויץ מן העיר גניזן אל מורו הרב צבי מנהיימר, בדבר הקמת מקוה־טהרה בפרנקפורט. ר' אליעזר לזר מיינץ (חתני ובן אחיו של ר' משה מיינץ) הציע לו כהבר המועצה הדתית הצעה סמויימת, והורוויץ הגיש את הבעיות שהתעוררו בה למורו להכרעה [29]. כאן בולטת החריפות, שבה פתר את כל הבעיות, ובמשך הזמן הכירו בו כמומחה בתחום ההלכתי הקשה הזה [30].

הרב הורוויץ חידש את המנגנון של השחיטה בפרנקפורט ע"י פיטורין של כמעט כל עובדיה הקודמים, דבר שאמנם ערר טרוניה נגדו מכמה צדדים, אולם לאור ההבטחות שניתנו לו ולמועצה הדתית קודם לכן לא נתקל בעניין זה בקשיים גדולים.

כפי שאמרנו לעיל רחש הורוויץ הערכה למפעל החינוך של הירש. לפי המימרא הידועה שכל מי שיש לו הנוער, בידו גם העתיד —היתה שאיפתו גם להשיב את הנוער בקהילה אל התורה. הקמת מפעל חינוכי, כפי שהוקם ע"י הרב הירש אמנם לא בא בחשבון בתנאים הקיימים. הרי ידוע היה בעיר עד כמה הכביד הפילנתרופין על תקציב הקהילה. ולא עוד אלא האורתודוכסים בקהילה היו שולחים את ילדיהם לבית הספר של הירש. אולם גם מחוץ לחוגים אלה היו הורים רבים שלא רצו להסתפק בלימודי הדת בפילנתרופין ומלבד זה הרי רבים מן התלמידים היהודים ביקרו בבתי הספר העירוניים, בהם לא נתקיימו לימודי יהדות כלל — ילדים אלה ניסה הורוויץ לרכז. באוקטובר 1879 נפתח בית הספר הישראלי לדת [31] עם 63 תלמידים ו־67 תלמידות. בהעדר מקום מתאים ללימודים בבניני הקהילה, התקיימו הלימודים בשבת וביום ד' אחרי הצהרים בחדרי שני בתי ספר עירוניים. מאז שנת 1880 ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה הופיעו מדי שנה בשנה דו"חות ("כתבי הזמנה") של מוסד זה, שאליהם צירף הרב הורוויץ לפעמים (וכן אחריו בנו י.ה.) בתורת נספחים מאמרים מדעיים רבי ערך; גם הספר שלפנינו הופיע במסגרת זו כשהוא מחולק לארבעה חלקים שסופחו לארבעה מן הדו"חות הנ"ל; על כל העבודות האלה עוד ידובר להלן. בספטמבר 1887 הינך המוסד בנין משלו (הערמעסוועג 25—27); שם ערכו מורי בית הספר (וגם הורוויץ) דרשות לימודיות בזמנים קבועים (גם אבי, המורה ר' שמחה אונא, שנתמנה בשנת 1882 על ידי הרב הורוויץ למורה בבית הספר, הורה בבית המדרש הזה עד לפטירתו בפברואר 1931). כיון שאל בית הספר הזה זרמו רבים מבני מזרח העיר, עלה על הדעת ליסד סניף גם בחלק המערבי.

28. עי' יוסף אונא, "סיני" כרך מז (תש"ך) עמ' קכג—קכה.
29. מטה לוי, חלק ב', עמ' 90 ואי'.
30. עי' שם, ושם כמה שאלות שהופנו אליו מאת גדולי הדור בתחום זה.
31. Israelitische Religionsschule.

ואכן בשנת 1892 נפתח בבית אונטערלינדוי 23 בניין שני. באותו זמן נפתחה בבנין של הערמעסוועג ספריה שכללה אוספים מספריות ר׳ זלמן גייגר, רפאל קירכהיים, פרופ׳ ברלינר (כפולים) והרוזן וילהלם מבית רוטשילד (6 ארונות). הקטלוג של ספריה זו פירסם אבי בשנת 1909 מטעם הוועד המפקח של בית הספר.

בשנות השמונים של המאה הקודמת נוסדו בקהילות רבות בגרמניה ״אגודות להיסטוריה וספרות יהודית״. גם בפרנקפורט קם איגוד דומה, בהנהגתו של הרב הורוויץ; שם הרחיבו בני הנוער את ידיעותיהם במקצועות אלה. באגודה זו, שקראה לעצמה דתית־נייטראלית, השגיח הרב הורוויץ תמיד על התכנית. לעתים קרובות הרצה שם בעצמו או הופיע בין המתווכחים, כדי להאיר את הנושא של הערב גם מזוית הראיה שלו. הרצאותיו אלו היו מאלפות במיוחד בשביל הקהל ונתקבלו בהתלהבות. דבר דומה מספרים גם על ערבי לשכת ״בני־ברית״ בפרנקפורט, בהם הופיע הרב הורוויץ או כנואם או כמתווכח (הלשכה המרכזית כיבדה את זכרו בכנותה את הלשכה השלישית בפרנקפורט על שמו).

השיא בעבודת ההוראה של הורוויץ היו, כמובן, שיעוריו בישיבה. בה חידש הורוויץ את תפארתה הקדומה של קהילת פרנקפורט כמקום תורה. העד המוסמך לשיטת לימודו של הורוויץ הוא תלמידו האהוב עליו ביותר, הרב ד״ר יצחק אונא (מנהיים־ירושלים), שסיפר מתוך גאוה שבמשך שנתיים השתתף לא רק בדרשות הקבועות של הרב בישיבה, אלא קיבל מפיו גם יום־יום שיעורים פרטיים[29]. היחס בין המורה ותלמידיו היה של אהבה עמוקה והערצה הדדית וכמים הפנים לפנים[30]. לא קרה, כך הוא מספר לנו שהורוויץ החסיר שיעור משום שהיה עמוס בעבודות אחרות בקהילה. מעולם לא יצא מפיו דבר של לגלוג או יהירות כלפי אחד מתלמידיו. מטרתו בשיעור היתה חדירה לתוך החומר על ידי הבהרת כל המושגים, בלי פלפול מיותר, במיוחד כאשר נגע הדבר בבעיה הלכתית־מעשית. לעתים קרובות, כאשר פירושה של הגמרא לפסוק מן המקרא נראה מוזר, היה אומר: ״הבה נחפש את הפסוק במקור!״. וכך ידע להסביר לשומעים את הטעם הפשוט של פירוש תלמודי עד שניתרצו כל הקושיות. מספרים עליו, כאשר פירש פעם מימרא בתלמוד לא לפי פירושו של רש״י ואחד השומעים העיר לו על כך ענה לו: ״האם לא נתן ה׳ גם לנו ראש כדי שנבין את התלמוד?״. הוא אהב להעמיד בשיעוריו קושיות, כדי לחדד מוחם של תלמידיו. פעם אחת ניסה אחד מהם למצוא את התשובה לפי חידושי מהרש״א. הורוויץ ענה לו: ״אנו צריכים בעצמנו להיות המהרש״א״[31]. הורוויץ ידע גם לבאר למשפטנים את המשפט היהודי, גם אם הם לא היו רגילים לדרך המחשבה של התלמוד. דבר זה ניכר מתוך חוות דעת על ענייני אישות, שנתן בשנת 1884, על פי פנייתו של בית המשפט המחוזי בפרנקפורט[32]. עוד זמן רב דיברו בחוגי המשפטנים

32. עי׳ מאמרו Marcus Horovitz בקובץ Jewish Leaders, שהוציא Jung, ניו־יורק 1953, עמ׳ 249 ואילך.
33. השוה ההערכות הרבות של הרב הורוויץ מעטו של הרב אונא, בביליוגרפיה דלהלן.
34. לעיל הערה 28.

על חוות דעתו זו, שעוררה התפעלות וכבוד רב כלפי המחבר והמשפט היהודי.

הורוויץ פעל לא רק באגודות המקומיות אלא גם בהנהלת אגודות יהדיות רבות בגרמניה. נזכיר כאן את "איגוד הרבנים נאמני התורה" שייסד בשנת 1896. כמו כן היה במשך שנים אחדות יו"ר "אגודת הרבנים הכללית בגרמניה" אחרי השינויים באירגונה.

הורוויץ הצטיין גם בטביעת־עין לתכונתו של אדם. הוא עמד על אופיים של הבריות וידע לנצל את כשרונותיהם לטובת הכלל, כשם שגם לא נרתע מלהרחיק מסביבתו בני אדם בלתי ראויים. רק על מעטים מעמיתיו אפשר לומר מה שאמר פעם שופט בית המשפט בפרנקפורט: "אף פעם לא באה לידי המלצה מאת הרב הורוויץ לטובת אדם בלתי ראוי"[36]. היתה זאת התקופה שבה נהרו אוכלוסין לפרנקפורט ורבים הקלו מאד בנתינת המלצות לעזרת נזקקים. רק פעם אחת נפגע הורוויץ, כאשר נודע לו על "בן־בית" שמסר לראשי "עדת ישורון" דברים שנודעו לו אצלו. באחד מנאומיו התקיפים ביותר התפרץ זעמו המוצדק. "דבר תוכחה"[37] הוא קורא לדרשה זו, בה תיאר את דרכי המרגלים ואופיים. עוד מקץ שנים ידעו שומעיו לצטט מדברי דרשה זו כלשונם. את הרקע האמיתי שהכריח אותו להבליט בחלק השני של דרשתו את הצלחותיו, אנו מכירים מתוך מאמר שלא נגמר, בשם "תשובתי"[38] שפורסם זמן רב לאחר מותו.

דברי שבח נערכו לפי זה פי כמה. כאשר שאלו פעם את הרב הורוויץ על אחד מפקידיו הצעירים — נתן ביטוי מלא להערכתו החיובית. לבסוף שאלו אותו, אם יוכל הצעיר גם לפרנס משפחה? ענה: "זאת איני יודע; אבל שאלו אותו עצמו ותדעו, שכל מה שיגיד לכם הוא אמת".

חכמתו עם הופעתו, שהיתה תמיד מכובדת, נתנה לו את האפשרות להתקרב לחוגי עשירי הקהילה של פרנקפורט, שמספרם אז לא היה קטן. כל פעם שהורוויץ פנה אליהם לצורכי מגבית הוא נענה בתרומות גדולות. שהרי כל אחד ידע שהוא פועל רק למען מטרות נעלות. כך עלה בידו בשעת הצורך לספק סכומים גדולים לנצרכים. אביא רק דוגמה אחת מתוך מאמרו הנזכר של הרב יצחק אונא: אחרי משפט עלילת הדם בעיר קסנטן (1892) נאלץ בישוף, למרות שיצא זכאי, לעזוב את הארץ. במשך חצי יום, מיום ה' בערב עד יום ו' בצהרים, הצליח הורוויץ לאסוף את הסכום ההגון של 15,000 מרק כדי לאפשר לו להגר לאמריקה.

בעיני הורוויץ היתה מטרת גמילות חסדים להביא את הנצרכים למצב בו לא יזדקקו לגמילות חסד וימצאו את פרנסתם בעצמם. מתוך גישה זו עבד בראש "אגודת עזרה של יהודי גרמניה" וגם השתתף בעבודה למען ארץ ישראל, שלה נקדיש את דברינו להלן.

35. עי' 'Eherechtliches Gutachten' בספר היובל ליום הולדתו השבעים של ר' עזריאל הילדסהיימר, עמ' 54 ואילך.
36. יצחק אונא, שם, עמ' 251.
37. Ein Mahnwort (Frankfurt 1899).
38. 'Meine Antwort', Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt, Sept. 1932, S. 4.

בעיני "הציונים המאורגנים", מוחזק הורוויץ כראש המדברים בין "רבני המחאה"[39]. ואמנם, נכון שבכינוס הרבנים של "הארגון הכללי של רבני גרמניה" (יוני 1898) נשא הוא את הנאום הראשי על "הציונות" ובעמדתו הזיק הרבה לתנועה הציונית בגרמניה[40]. בכל זאת צדק מנהיג ידוע של הישוב הישן בא"י, באמרו: "הרב המוחה הזה עזר לנו יותר מאשר התנועה הציונית, כי הוא לימד אותנו להקים את קיומנו על יסוד עבודתנו אנו". הרב הורוויץ היה דיפלומאט, לפי הגדרת תלמידו יצחק אונא[41]: "הוא היה אמן בהכרת בני אדם ובטיפול בהם". אין להאשימו בחוסר אהבת ציון או בחוסר הבנה למטרות התנועה הציונית. הוא הבין שלא יהיה זה מן החכמה להטיף לציונות בגרמניה בימים ההם, והוא גם ראה את האפשרויות המוגבלות של אדמת א"י, כדברי נבואה נשמעים לנו היום דבריו, בהם סיים את הרצאתו: "אלה שיושבים עכשיו בא"י יתקוממו אם יגיעו שמה בבת אחת 50,000 או 100,000 מתישבים". אם נבדוק את הרצאתו *[41] לנקודותיה השונות, נקבל תמונה אחרת בנוגע לעמדתו כלפי הציונות. הוא קיבל על עצמו את התפקיד להצדיק לפני קהל הרבנים את שלוש נקודות "ההצהרה" של ועד הארגון. הצהרה זו באה לדחות את הדעה "המוטעית" על "מהות תורת היהדות ושאיפות מאמיניה", שהתכנית הציונית היתה עלולה לעורר: 1) את המגמה להקים מדינה יהודית לאומית, כבר שינו בינתיים עקב מחאותיהם של רבים ודיברו רק על "מקלט בטוח, על ידי משפט גלוי, לעם ישראל בארץ ישראל", מטרה שדבר אין לה עם התקוות המשיחיות של העם היהודי. לא נותר אפוא — אומר הורוויץ — "אלא ארגון צדקה". לאחר ש"אמצעי" התכנית הבזילאית נהפכו "למה שלנו הוא בבחינת מטרה". את הצדדים החיוביים של התנועה מבליט הורוויץ מתוך הכרה מלאה: הציונות לוחמת בפסימיות, ועצם מלחמה זו יש בו משום תרומה להחייאת הדת. גם אהבת השפה העברית תוסיף כוח לכיוון הדתי, ועל ידי הציונות יוקם תריס נגד "זניחת הדגל" היהודי. 2) הטענה שאין לציונות קשר עם הדת היהודית — היא חילול השם. משפט זה כשהוא לעצמו כבר מצדיק את הסעיף הראשון ב"הצהרה" האומר שהציונות עומדת בניגוד לשאיפות המשיחיות של היהדות.

הסעיף השני של "ההצהרה" — "היהדות מחייבת אותנו לשרת את מולדתנו בכל לבנו" — נאמר כדי למנוע דעות בלתי נכונות בציבור הלא־יהודי ואין הוא מופנה לצד הציונים. הוא בא מפני שדעת הקהל והעיתונות תיארו את הענין כך, כאילו היהדות נוגדת את האינטרסים הלאומיים של המדינה.

הסעיף השלישי קובע רק "ששאיפות ההתיישבות בא"י" שייכות גם ל"שאיפותינו הנעלות". בהצהרה זו, אומר הורוויץ, לא רצינו לעורר חשדות נגד אחרים. בהמשך דבריו מתווכח הורוויץ עם הרב הראשי של ווינה, ד"ר גידמן, והחוברת "National judentum" ("היהדות הלאומית" — 1897). אם נשווה דברי הורוויץ עם אלה של

39. 'Protestrabbiner', שמחו נגד קיום הקונגרס הציוני במינכן.
40. לעיל הערה 24.
41. השוה פרטי־כל של אותו כינוס, ברלין 1898 עמ' 19.
*41. שם, עמ' 250.

הרב ד"ר פוגלשטיין (או רב בעיר שטטין) יתבהר לנו מיד הבדל ביניהם בעמידתם לציון ולציונות.

בלבו של הרב הורוויץ קיננה חיבת ציון לא פחות מאשר בלב הציונים המאורגנים. כך, למשל, שרו על שולחנו בסעודת שבת אחרי "שיר המעלות" (תהלים קכו) את הבית הראשון של "התקוה". הוא ידע יפה שהציונות לא פסחה גם על דלתות ביתו ולא התנגד לכך, אלא אמר ש"אין זה לרצונו" אם אחד מבניו המבוגרים ייכנס לוועדת התעמולה של התנועה. גם העיתונות הציונית הכירה אחרי מותו בעובדה שבמשך השנים התקרב לתנועה הציונית ולבסוף היה בין אוהדיה. את דרשתו האחרונה ביום הכיפורים תרע"א סיים בדרישה: "היו לא רק יהודים דתיים טובים, אלא גם יהודים לאומיים טובים!"[42].

דיוקנו של הרב הורוויץ לא יהיה שלם אם לא נזכיר גם את עבודתו הסוציאלית למען ארץ ישראל. הוא השתתף באופן פעיל בעבודתו של מורו הרב עזריאל הילדסהיימר למען הארץ. בשנת 1879 הוקמה ועדה להקמת בית יתומים, אשר בראשה עמד הרב הילדסהיימר ואחריו הרב הורוויץ. "האגודה לחינוך יתומים בארץ ישראל" שלחה בהתחלת פעולתה 4 תלמידים לבי"ס "מקוה ישראל" לשם לימוד חקלאות. בית היתומים התפתח יפה ופעל הרבה למען חינוך הנוער הארצישראלי. באגודה "למען ציון" שנוסדה בשנת 1888, היה זה הרב הורוויץ ששיגר את ד"ר פויכטואנגר, רופא ממינכן, כדי לפתוח קליניקה בירושלים. גם פתיחת בית חולי עיניים ע"י ד"ר ערלנגר באה ביזמתו. לאחר מכן ניהל ד"ר טיכו בית חולים זה במשך עשרות בשנים. הורוויץ ראה תפקיד חשוב בעידוד "בית ספר למל" בירושלים, אשר רק אחרי מאבק חריף כבש לו את מקומו בישוב האשכנזי. הוא דאג למינוי מורים בעלי חנוך אירופי כפי שמספר י' פרס בספרו "מאה שנה בירושלים"[43]. כן היתה לרב הורוויץ בכל עת אוזן קשבת לדו"חות של נוסעים על שלום האוכלוסיה היהודית שבארץ ישראל.

כאשר מלאו 25 שנה לכהונתו כרב, בספטמבר 1903, נערכו חגיגות לא רק בחוג מצומצם של הסיעה החרדית בקהילת פרנקפורט. מכל רחבי גרמניה באו נציגי החברות והאגודות אשר בהנהלתן פעל הורוויץ, אחרים שלחו מכתבי ברכה. ביום ו' ה־12 לחודש, הוגשה להורוויץ בביתו מתנת באי בית הכנסת והנהלת הקהילה בטכס קצר. בעל היובל עצמו סיים באותה הזדמנות כתיבת ספר תורה; בין המתנות הרבות קישוט־כסף מתאים לספר תורה זה, שנמסר מיד ע"י הורוויץ לבית הכנסת שלו. כאשר עלה בית הכנסת באש בשנת 1938 הצליחו להציל אותו קישוט מהתנפלות הנאצים. הוא נשאר בפרנקפורט ונשמר שם כזכר לרבו הראשון של בית־כנסת בירנה־פלאץ.

החגיגה בשבת בבית הכנסת היתה, לפי בקשת בעל היובל, צנועה. אחרי הנאום החגיגי של חברו, הרב ד"ר ליאו מונק, ממרבורג, שהוזמן לשם כך על ידי הקהילה,

42. Jüdische Presse, 1910, גל' 13.
43. ירושלים תשכ"ד. השוה י' רבלין: "הביה"ס הראשון בירושלים" בספר־היובל של אגודת המורים.

הסתפק הורוויץ בתפילת הודיה נרגשת לה׳ על העבר ובקשה לברכה והצלחה לעתיד. בחגיגה האקדמאית ביום א׳ לפנה״צ מסרו 27 אגודות את ברכותיהן והורוויץ ענה להן בנאום נוגע לבב. בערב התאספו נכבדי הקהילה וחוג קטן של ידידים לסעודת־חג, שבה לא חסרו גם עלוני־זמרה מודפסים, ואשר עליה נמסר בפרוטרוט בהוצאה מיוחדת של העתון ״יידישע פרעססע״ (מס׳ 40־41).

נציץ עוד לביתו הפרטי של הרב הורוויץ, שבו הוא היה חי כבעל וכאב מסור בלב מלא אהבה עם אשתו ועם אחד־עשר ילדיו. את אשתו הנבונה הוא מזכיר במכתבו הראשון אל עורך ״נגה הירח״. בחוג המשפחה אהב לשבח את מטבחה של ״מאמאכן״ כפי שהוא נהג לקרוא לאשתו. גם כאן אהב את ההומור. כאשר העיר פעם בראש־השנה שחסר הסלט כלפת לבשר, הזכירה לו אשתו שדבר זה הוא בהתאם למנהג ישן. הוא השיב מיניה־וביה: ״מאמאכן בקיאה בדינים יותר מן הרב״!״.

שני ילדים מתו עליו בחייו, בשנת 1885 נפטר בנו וילי בגיל 5 שנים. מכה קשה ביותר היתה בשבילו פטירת בתו יוליה בת 12, בשנת 1893. — הוא היה מלא סבלנות וחבנה, כמו בכל מקום, גם ביחס אל ילדיו, וכך אמר פעם לאחד מבניו המבוגרים: ״יודע אני שהנך מספר לי הרבה, אבל לא את הכל״.

עיקר היתה לו אחדות הלבבות בין ילדיו. כאשר פקדה אותו מחלה קשה, נפרד ערב־ערב מחוג משפחתו במשפט שהיה בו משום צוואה קדושה: ״ורק שתמיד תהיו מאוחדים (ביניכם)!״.

כל יהדות גרמניה התאבלה כאשר נפטר הרב הורוויץ בשעות הבוקר המוקדמות של ט״ז אדר שני, תר״ע. 24 באי כוח ארגונים ואגודות באו לומר בשעת ההלוויה דברי פרידה מגדול זה בישראל, אשר במשך 40 שנה מסר את נפשו וכוחותיו כמנהיג נעלה של כלל ישראל. הוא היה יורשם הראוי של רבני פרנקפורט, אשר להם ולזכרם הקדיש את ספרו הקלסי, המופיע כאן בצורה מחודשת.

כתובת המצבה על קברו של הרב הורוויץ:

פ. נ.

אדוננו מורנו ורבנו צבי ישראל נשיא אלקים
היה בתוכנו הי עניו הי חסיד מדברנא דאומתיה
בוצינא דנהורא ה"ה הגאון המפורסם החכם הכולל
כקש"ת מהור"ר מ ר ד כ י איש יחידי בן מהור"ר
יוסף חיים הלוי ה ו ר ו ו י ץ זצ"ל אב"ד דקהלתנו
בעל מטה לוי הלך לעולמו יום א' ט"ז אדר שני
שנת ע'ת'ר' לפ"ק נפת נטפו שפתותיו הצנע
הלך עם אלקיו יחד לבבות חזיק ידים רפות
אהב את הבריות וקרבן לתורה ל"ג שנה עמד
פה בפרץ והחזיר עטרה ליושנה כרועה
עדרו בזרועו קבצה על מי מנוחות נהלה נרדו
נתן ריחו למרחקים האיר הגולה בתורתו וחכמתו
ודבר שלום לכל ישראל יום ולילה דרש טוב לעמו
בכל צרתיו לו צר וכמלאך פניו הושיעם הנפשות
והמעשים אשר עשה דבריו וספריו הם הם זכרונו
לא ימוש עדי עד תהי משכרתו שלמה מעם ד'
ותהי נשמתו צרורה בצרור החיים אמן סלה.

כתבי הרב מרדכי הלוי הורוויץ

י״ה בהקדמתו למהדורה השניה למסה ״מליסקה לברלין״ [1] מדגיש ש״לא רק בגיל עשרים ושש יצא המחבר לפעילות ספרותית״ [2]. הוא מזכיר שם כתב־עת שנתפרסם במסגרת הגימנסיה של פרסבורג ושבו פרסם הורוויץ מאמרים ושירים בגרמנית ובהונגרית [3]. אל השבועון ״דר איזראעליט״, שהוציא הרב ד״ר מ׳ לחמן במיינץ, שלח הורוויץ מהונגריה ״דו״חות מפורטים על הוועידה ההונגרית־יהודית 1868—1869״. כבר כאן יצא הצעיר נגד פילוג העולם היהודי ור׳ עזריאל הילדסהיימר שימש לו תנא מסייע. הוא השתתף גם בוויכוח על דיוני הוועידה הזאת [4]. — באותן השנים הוציא הורוויץ מחקרים בדבר מוצאם של יהודי הונגריה. מסקנותיו נתקבלו על דעת החוקרים [5]. המאמרים הופיעו בכתב־העת ״איזראליטה קיזליני״ בשנת 1869 [6]. כאשר עמד ר׳ עזריאל לעזוב את אייזנשטט, הקדישו לו תלמידיו חוברת בשם ״תפארת בחורים״, הרצאות על הלשון העברית ועל תולדות ישראל בציורף נספח, ערוך בידי אדולף גרין. בקובץ זה השתתף הורוויץ במאמר: ״פרטים מתולדות הקהילה היהודית באייזנשטט״ [7]. עבודה זו מראה שכבר מאז אהב לעסוק בתולדות המקום שבו שהה זמן מסויים, כשם שעשה לימים בעבודותיו המוקדשות לתולדות קהילת פרנקפורט. אפילו לפי עצם מתכונתו יש לראות במאמר זה כעין עבודת־חלוץ לקראת ספרו על ״רבני פרנקפורט״. גם כאן עומדים במרכז קורות חייו ופעליו של אחד מגדולי רבני אייזנשטט — ר׳ מאיר אייזנשטט בעל ש״ת ״פנים מאירות״; מאמר שני התכוון להקדיש כולו לחייו של ר׳ מאיר (1670—1744), על־סמך ״הספר־השחור״, ספר־הקהילה של אייזנשטט. הוא מתאר ראשיתה של קהילה זו. היא אחת מאותן ״שבע קהילות״ שסרו למשמעותו של רב־המדינה של ווינה, ר׳ שמשון ורטהיימר. ר׳ שמשון הטיל על ״תלמידיו הבוגרים ועל עוזרי־הרבנות שלו״ לחבר את תשובותיו; עמהם נמנה כבר בשנת 1708 ר׳ מאיר. ר״ש ורטהיימר מינה אותו כרב ראשון של קהילת אייזנשטט [8]. ר׳ מאיר נחשב כמשקמה

1. Von Liszka nach Berlin.
2. Jahresbericht der Israelitischen Religionsschule. פרנקפורט א. מ. 1914.
3. בעזבונו נמצא, למשל, שיר בגרמנית עם הציון: ״כך הוא הופיע בעיתון הסטודנטים ״Aurora״.
4. Der Israelit.
5. עי׳ לכך הערות ידיד־הנעורים שלו, הרב א״א גרוסברג: הורוויץ, מטה לוי ח״א, סי׳ ז.
6. Israelita Közlöni.
7. תפארת בחורים, וינה 1869, עמ׳ 12—14.
8. על היחס של ר׳ שמשון אל ר׳ מאיר הש׳ David Kaufmann. Samson Wertheimer עמ׳ 64 ואילך.

של קהילת אייזנשטט, אשר לפני שנכנס למשרתו (1718) היתה במשך 20 שנה כמעט שוממה, מחמת המהומות שחולל בה צבאו של קארא מוסטפה. ר' מאיר פעל במקום עד שנת 1744. הורוויץ מתאר את ר' מאיר כאיש פעלים שגילה מתינות רבה בביצוע תפקידיו, אולם כנגד העוברים על המצוות נהג ביד קשה. נראה שהחלק השני של עבודתו לא יצא לאור. עבודה זו בנויה מכל הבחינות כמו הספר שלפנינו.

סמוך לשיבתו של הילדסהיימר לגרמניה נתלכד סביבו חוג של חכמים אשר יחד אתם יסד את ה"יידישה פרסה"[9]. בשנים הראשונות נתן הורוויץ הרבה מפרי עטו לעתון זה; אולם לצערנו אין אנו יכולים לפקוד את תרומותיו בביבליוגרפיה של כתביו, הואיל ורובן הופיעו בעילום שם[10].

עם הוצאת הספר "אבני זכרון"[11], האוסף את כתובות בית־העלמין הישן של הקהילה היהודית בפרנקפורט, נתגלגלה ליד הורוויץ זכות גדולה לטובת מדע היהדות. לא זו בלבד שהוא יזם את המפעל אלא הוא גם שגייס באמצעות ועדה מיוחדת את הכספים הדרושים להדפסת הספר, לאחר שפרופ' דוד קויפמן האיץ בו באיגרות שונות להשלים מלאכה זו[12]. אשר לתולדות הספר, ראוי לציין שר' חיים הורוויץ, מחברן של כמה חוברות בעלות ערך ספרותי, העתיק בראשונה את החומר בבית־הקברות על־המקום. העתקה זו נמסרה לידו של אבי, ר' שמחה זצ"ל, לשם עריכת עותק בכתב נקי, סידור כרונולוגי ועריכת מפתח אלפאביתי. כן קיבל אבי על עצמו את המלאכה המייגעת מאוד של קריאת הגהות לספר זה. בסך הכל היו שם למעלה משש אלפים מצבות־קבר אשר יותר מ־600 מהן הופיעו בטיוטה של הספר בלא תאריכים מדוייקים. חלק מתאריכים אלה אפשר היה להשלים לאחר־מכן על־סמך "גדנקבוך ליהודי פרנקפורט"[13] שהוציא אבי לאחר מכן[14]. (באמצעותו ניתן לתקן גם בגוף הספר אשר לפנינו תאריכים בלתי־מדויקים), כתב־היד של הספר ההוא עדיין לא היה קיים בשנת 1901. על שיבושים רבים הצביע הרב ליאופולד ליונשטיין במאמר־הביקורת המפורט שהקדיש לספר בכתב־העת שלו[15]. ברור היה שיש לקחת בחשבון שלושה מקורות אפשריים לשגיאות: יכול היה לחול שיבוש בהעתקת היום בשבוע או החודש או השנה. במידת האפשר תוקנו בנספח ב' לספר זה השגיאות תוך הצבעה על הערותיו של ליונשטיין. בהעתק שבנספח כאן הושמטו "המספרים הישנים", שאינם אלא המספרים המקריים של המעתיק, וצוינו רק המספרים על־

9. Jüdische Presse.
10. בעת ההיא (1876) יצא בהונגריה ספר "פרשת מרדכי גדולת מרדכי" שפרידברג בכרך המפתחות ל"בית־עקד ספרים", עמ' 1297, מייחס אותו בטעות למחבר דידן. לאמיתו־של־דבר המחבר הוא ר' מרדכי בן צבי הורוויץ.
11. "אבני זכרון"..Die Inschriften des alten Friedhofes der israelitischen Gemeinde zu Frankfurt a/Main (1901).
12. הש' הורוויץ, "מתוך חילוף־המכתבים שלי עם דוד קויפמן", ספר־זכרון לקאופמן "תהילה לדוד", עמ' 365 ואילך.
13. Simon Unna, Gedenkbuch der Frankfurter Juden (1914).
14. הש' על־כך הערת המבוא לנספח ג.
15. Blätter für jüdische Geschichte und Literatur שנה ב'—ד' (1901—4).

פי הסדר הכרונולוגי ומספרי־השנה. לדעתנו רק הם חשובים כיום לשם עיבוד מדעי של החומר.

נביא כאן אי־אלו פסקאות מתוך ה"מבוא" ל"אבני זכרון" להורוויץ, המחולק לחמשה מדורות. מדור ראשון: "ציוני מבוא לתולדות המצבה". כאן מתלבנות לא שאלות היסטוריות בלבד, אלא גם בעיות תלמודיות, כגון שאלת המצבה השכובה או הניצבת בזמנים שונים ובארצות שונות. בשאלה זו החליפו הורוויץ וד' קויצמן מכתבים ביניהם[16]. מדור ב של המבוא "על בית־העלמין הישן" סוקר תולדותיו של זה וזכויות־הבעלות של הקהילה על קרקע זה על־פי המסמכים הקיימים. מדור ג: "ציונים לסטטיסטיקה" מהווה תוכנה המורחב של הרצאה שהרצה הורוויץ בשנת 1896 ב"מדרשה־הגבוהה הגרמנית ההופשית"[17] בפרנקפורט. הורוויץ נתמך שם על מסקנות מחקרו של פרופ' ביכר: "אוכלוסיית פרנקפורט"[18] המובאות גם בנספח לספר זה. הוא מצטט את העובדות בספרו של ביכר, ומתייחס בביקורת למקצתן. כן מתווכח כאן הורוויץ עם יוסף גולדשמידט[19]. החלק השני של מדור זה מהווים מספרי המתים מן השנים 1624—1820, שנתפרסמו כאן בפעם הראשונה ושהורוויץ העלה אותם מפנקסי החברה־קדישא (רשימה מלאה הופיעה לאחר־מכן בשם "גדנקבוך"). מסטטיסטיקה זו של מקרי־מוות מסיק המחבר מסקנות לגבי התפתחות הקהילה, כשהוא מצרף כל חמישים שנה ליחידה אחת. בעבודתי "סטטיסטיקה של יהודי פרנקפורט" (1931), הצלחתי להוכיח שמנת התמותה הגבוהה יותר בשנים מסוימות אצל היהודים עולה בקנה אחד עם תנודות מקבילות באוכלוסיה הכללית, אף־על־פי שמיידינגר וסטטיסטיקנים ורופאים לא־יהודיים אחרים נאותו זמן מדגישים שתודות להסתגרותה ברחוב היהודים ולשמירת מצוותיה הדתיות נפגעת האוכלוסיה היהודית פחות משכניה על־ידי מגפות[20]. המדורים ד—ה של המבוא מכילים מילואים והשלמות לכתובות, שהחשובה שבהם: מציאת מצבתו של ר' נתן בן ר' שמעון הכהן אדלר, שנמצאה סמוך לחומה רק לאחר שנשלם הספר[21].

אם "רבני פרנקפורט" והס' "אבני זכרון" לימדו אותנו להכיר את הפוליהיסטור שנהירים לו תחומים שונים ומשונים של המדע הכללי, הרי גדולתו של הורוויץ בשדה התלמוד וההלכה המעשית מתגלית בקובץ שו"ת העשיר שלו "מטה לוי" אשר לצערנו רק שני חלקים ממנו באים לקבוע לדורות את שיעור קומתו גם בתחום זה. מקרוב ומרחוק היו פונים אליו, כשם שפנו בשעתם אל רבני פרנקפורט, הגאונים שקדמו לו. הכרך הראשון של אוסף תשובות זה הוציא הורוויץ בשנת 1891; הוא הקדיש אותו לרבו הנערץ, ר' עזריאל הילדסהיימר, ליום הולדתו השבעים.

16. חילוף־מכתבים, עמ' 366.
17. Freies Deutsches Hochstift.
18. K. Bücher, Die Bevölkerung von Frankfurt a.M.
19. על עבודתו שהופיעה ב־ Zeitschrift für die Geschihte der Juden in Deutschlan, 1888.
20. לשאלה זו הש': דרזדן 1930.
21. עי' שם, עמ' LIII.

בנו בכורו, הרב ד"ר יעקב הורוויץ, פירסם בשנת 1932 את החלק השני. בחלק השלישי של שו"ת ד"ר הופמן "מלמד להועיל" (תרצ"ב) מביא המחבר איגרת מאת הורוויץ, בה הוא מבטיח לשוב ולדון בנושא הנידון שם ולהיכנס לעובי הקורה בכרך השני של "מטה לוי"; אלא שבחלק השני כמות שהוא לפנינו אין זכר לסוגיה הנזכרת. מכאן אתה למד שמי שהביא אותו כרך לבית־הדפוס שמר אותה תשובה בשביל החלק השלישי של "מטה לוי", משום שהוא שייך לענייני החלק השלישי של השולחן־ערוך. כפי שמודיע יצחק אונא[22] במאמרו לרגל 25 שנה לפטירתו של הורוויץ, היה החלק השלישי של "מטה לוי" אותה שעה מוכן לדפוס. לי"ט התשובות של הכרך הראשון מקדים המחבר שני פרקים, שיש בהם משום עניין הן מבחינה היסטורית והלכתית והן מבחינה מעשית. ב"קונטרס השמות" מעתיק פה הורוויץ את הרשימות שהוא מצא אותן במסמכים ישנים של בית־הדין של פרנקפורט על ענייני גירושין; על ערכן ההיסטורי הצבענו תכופות בנספחים לספר זה. ההערות — רובן קצרות — מכילות רמזים הלכתיים חשובים לא פחות של סופרי־הקהילות המלומדים שהורוויץ מבאר אותם. שני גיטין מתוך הפרקטיקה שלו בפרנקפורט — מסיימים את הרשימה[23].

החלק השני של הכרך הנו תרגום הסדר הנקבע בשולחן־ערוך לענייני גיטין וחליצה ללשון הגרמנית (באותיות עבריות; המשך לרישומים אלה נמצא בהעתק בעזבונו של יצחק אונא, ז"ל). מבחר התשובות שנתפרסמו כאן אינו מסודר לפי סימניו של השולחן־ערוך, כמנהג רוב האוספים מסוג זה, אלא כאן הלך המחבר אחרי שיקולים אחרים. שתי התשובות הראשונות שבהן הוא מגיב על שאלה עיונית־טהורה של ידיד־נעורים, מדגימות את שיטת־הלימוד שלו. עיקר הוא לו לחדור אל עומק רעיונותיה של הסוגיה התלמודית ולהבהיר דרכה של פרשנות חז"ל. בדוגמאות אחדות מוכיח המחבר שדרך זו עשויה לקרבנו אל הבנת פירושים רבים לדברי הכתוב, כפי שהם נתונים בתלמוד[24]. כאן, וכן בדיונים בהלכה מעשית, אתה עומד על בקיאותו הרבה של המחבר בכתבי הפוסקים, למן הראשונים ועד לאחרוני האחרונים. על גישתו העקרונית אל כל ספרות ההלכה ועל הערצתו לאין־שיעור כלפי הראשונים מעיד מה שהוא מכנה "כלל גדול אצלי": "כל מקום שהפריזו האחרונים על המידה וכתבו דברים גבוהים ורמים נגד דברי הקדמונים ז"ל — טעות היא בידם"[25]. נצביע מתוך אוסף זה עוד על שתי תשובות של הורוויץ בקשר ל"רבני פרנקפורט". אחד השואלים השיג עליו שהוא מפליג בהערכתו של ר' נתן אדלר[26]. הורוויץ מוכיח צדקת דעתו בשורת הערות על "משנת ר' נתן", הספר היחיד שהרב אדלר השאיר לנו. התשובה האחרונה בכרך מוכיחה על־סמך תשובה של

22. Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt, אפריל 1935.
23. למקרה הראשון הש' תשובות טו—יז, שם.
24. עי' להלן מה שהערנו בדבר ספרו "הלכה ופרשנות".
25. שם, סי' יא.
26. עי' בגוף הספר, עמ' 151 ואילך.

הדיין ר׳ נתן מאז שלא פורסמה קודם לכן, שתיאורו של הורוויץ את צעדי הרבנות הפרנקפורטאית בדבר המריבה על הגט בעיר קליווא הולם את העובדות ושאל־נכון הוא הצדיק את מעשי רבנות העיר.

הרבה יותר עשיר מן החלק הראשון של ״מטה לוי״ הוא תוכנו של הכרך השני, המכיל 43 תשובות לאורח־חיים ו־71 תשובות ליורה־דעה. זאת הפעם ערוכות התשובות על־פי תוכנן כנגד סימני השולחן־ערוך. כאן אנו מוצאים את המחבר בחילוף־מכתבים למדני עם גדולי ההלכה שבדורו, כגון ר׳ יצחק אלחנן ספקטור בקובנו; ר׳ שמואל מוהילבר, אותו לוחם גדול למען הציונות הדתית; ר׳ שלמה כהן בווילנא, ועוד. עם תלמידי החכמים של גרמניה, שהעמידו אותו בראש ועדת־ההלכה של איגוד הרבנים החרדי, הוא מנהל חילוף־מכתבים תדיר, במיוחד בליבון שאלות שנתעוררו על־ידי הטכניקה המודרנית, כגון הנסיעה ברכבת־התחתית בשבת או השימוש בכלי־אמאיל בפסח. בשאלה, מה הן המחלות הגורמות לדחיית מילתו של הילוד עד שהרופא יאשר שהוא בריא — מוכיח הורוויץ (שם עמ׳ 118) מן התלמוד, שיש להבדיל בין מחלות הפוגעות בכל גופו של הילד לבין מחלות המעידות רק שהילד בשעת היוולדו עדיין לא הגיע למלוא התפתחותו הדרושה. במקום אחד[27], המובא הן אצל יצחק אונא והן אצל היינמן, מציין הורוויץ שבארבעה מקרים אסר את העבודה בבניין קהילתי בשבתות וחגים. כאן יש להוסיף מקרה נוסף אשר עליו קיימת בעזבונו תשובה (בלשון הגרמנית) אל ועד הקהילה. חוות־דעת זו מעניינת גם בניסוחה מכמה בחינות: המדובר הוא בהקמת בניין בית־הכנסת הליברלי ברחוב קיניגשטיינר־שטראסה. הורוויץ מטעים, בצורה מנומסת אך מפורשת, שההכרעה בעניין זה חלה בתחום סמכותו־שלו, כיון שעד למסירתו לצורכי הפולחן הליברלי ועד בכלל יש לראות את הבניין כבניינה של הקהילה היהודית. רק המסירה לאחר השלמת בנייתו הופכת את הבית לבניין של האגף הליברלי של הקהילה. הוא מבסס עמדתו מתוך הפרכתן המפורטת של הטענות שהובאו בחוות־דעתו של הרב הליברלי. — ברכה לעצמה קובעת הגנתו על ״מנהגי פרנקפורט״ בשאלות אחדות, שבהן פנו אליו מחוגים הקהילה וגם מחוצה לה. המקורות התלמודיים והמדרשיים שעליהן עומדות מסורות אלו, הם לנגד עיניו במלוא הבהירות. ס״כ״ב[28] מראה לנו את הורוויץ כמומחה המופיע לפני בית־המשפט. השאלה הנדונה היא, אימתי אפשר לפטר שוחט בשל ״התנהגות לא־הוגנת״. רב אחד נקט בחוות־דעתו עמדה שונה מזו של הורוויץ. בחילוף־מכתבים הלכתי עם עמיתו זה מפתח הורוויץ את דעתו על הדרישות שיש לדרוש משוחט בדבר אורח־חייו. הורוויץ דוחה עקרונית כל הבחנה בין עבירות על מצוות דאורייתא ועל מצוות דרבנן; רק במקרים מסויימים הוא מסכים שלא הרב יפסול את השוחט אלא ועד הקהילה יפטר אותו. דרך זו מניחה לשוחט פתח חרטה, כדי שישוב ויוכיח שאכן ראוי הוא למשרתו הקדושה והאחראית. — בקובץ נלקטו גם אי־אלו מאמרים

27. מטה־לוי לאורח־חיים, סי׳ יג.
28. שם, עמ׳ 22, ואילך.

שהורוויץ פירסם אותן בכתבי־עת עבריים (נוגה הירח, המגיד, וילקט יוסף). כבר בשנת 1872 מצטער הורוויץ במכתב אל מערכת "נוגה הירח", שעד אז יצאו רוב פירסומיו "בלבוש נכרי" (היינו, בגרמנית או בהונגרית). הוא מבטיח שם לספק לכתב־עת זה "תרומות נוספות", אולם הלה לא האריך ימים. נסתפק נא בדוגמאות מעטות אלה מתוך "מטה לוי", כדי להראות, איזה שפע של דעת כלול בשני הכרכים שבידנו.

אחדות מעבודותיו הקטנות של הורוויץ הוזכרו כבר לעיל. במקום זה דיינו, דרך משל, לשוב ולהצביע על ביכורי עטו: "מליסקא עד ברלין"; על אופיו של הספר כבר עמדנו לעיל. כבר פיתחנו גם את רעיון־היסוד של המוסף לדו"ח של בית־הספר לדת בברלין: "ציונים בדבר לימודי־הדת של הבנות". ב"נספחים" עמדנו על המבוא ל"בית אהרון" מאת ר' אהרון פולד. כאן אנו שומעים הרבה על הזרמים הדתיים בקהילת פרנקפורט באותה תקופה. העבודה "רופאים יהודיים בפרנקפורט"[29] שגם אותה כבר נזדמן לנו להזכיר, היא מבחינת־מה כעין המשך ל"רבני פרנקפורט"; היא נכתבה מיד אחרי החיבור הגדול שלפנינו; גם כאן למדים אנו הרבה על ההיסטוריה הפנימית של הקהילה היהודית. מסה זו, המכילה 40 עמודים, היא הרחבה של הרצאה שהרצה הורוויץ ב"אגודה להיסטוריה ולספרות יהודית". הורוויץ נעזר כאן, לבד ממסמכי הקהילה, במידה מרובה גם במסמכים המדיציניים של הגנזך העירוני וכן בספרות הכללית לתולדות פרנקפורט ורופאיה[30]. מבין מסמכי הקהילה יש להזכיר במיוחד את ה"תקנון" שחובר בשנת 1656 בשביל הרופאים שהועסקו על־ידי הקהילה. ב"רבני פרנקפורט" הוא רק מרמז למסמך זה, בעוד שכאן אנו קוראים את נוסחו המלא. כל הרופאים היו חייבים להישבע בשעת מינויים, שינהגו בקפדנות על־פי הנחיה זו. כדי להשיג את הרשיון למנות רופא, היה ע"פ רוב על הקהילה להוכיח שמינוי זה ממלא צורך קיים; במקרים אחדים טענו מגישי הבקשה עצמם שהרופא ששימש פה עד היום, מבקש, בשל גילו הגבוה, למסור את רשיונו ביד חתנו. גם על זכות המגורים מחוץ לרחוב היהודים, וכן על הקלות בדבר מס־היהודים התנהל לעתים משא־ומתן בין הרופאים והקהילה לבין ועד עיריית פרנקפורט. שאלות אלו סודרו בכל מקרה ומקרה מחדש. בקרב הקהילה נהנו הרופאים בדרך כלל מיוקרה רבה מאוד, וברוב המקרים גם באוכלוסיה הלא־יהודית. על כך מעידים כמאה עדים דברי ההערכה שאנו מוצאים במימור־בוך וכן ב"גדנקבוך". לא־אחת אתה מוצא גילויים של צרות־עין מצד העמיתים הלא־יהודיים; אלה מחו תכופות על הרשיון שניתן ליהודים, ואפילו כשאלה כבר פעלו לשביעת־רצונה של האוכלוסיה ויכלו להגיש את התעודות הטובות ביותר מיד מוריהם. במידת האפשר בירר הורוויץ את נושאי הדיסרטציות שלהם והביא גם תעודות על מומחיותם. בין קורות־החיים תופסות המקום הרחב ביותר תולדותיו של

29. Jüdische Ärzte — Beilga zum Religionsschulbericht (1886).
30. Lersner, Kriegk, Stricker ואחרים.

ד״ר יוסף דלמדיגו (יש״ר), שכבר הוזכר לעיל[31]. דיון מפורט מקדיש הורוויץ לפעילותו הספרותית גם עד כמה שאינה שייכת לתחום הרפואה. הוא מוכיח שההיסטוריוגרפיה היהודית טעתה טעות גסה בהערכת דלמדיגו[32].

במוסף לדו״ח בית־הספר לדת משנת 1896 נותן הורוויץ בעבודתו ״מתן צדקה אצל היהודים בפרנקפורט הישנה״ סקירה על כל מה שנעשה בשטח זה מימי ר׳ יוסף האן ועד לר׳ פנחס הורוויץ. ואף־על־פי שרובן של העובדות המובאות שם נזכרות גם ב״רבני פרנקפורט״, יש משום עניין במאמר זה בשל השלמות רבות שבאו רק שם. בשנת 1897 פירסם הורוויץ באותו מקום את החלטות אסיפת־הרבנים משנת 1603 שנידונו בפרוטרוט בנספח א לפרק רביעי של ספר זה. בשנת 1898 נפטר ידידו ועוזרו במשך שנים רבות ד״ר הייניך חיים הייינמן, שהיה משנת 1886 ואילך חבר בוועד בית־הספר לדת ופעל גם במשרת־כבוד כדיין־־הקהילה. ההספד שהספיד אותו הורוויץ בעת הלוויתו היוה באותה שנה את המוסף לדו״ח של בית־הספר לדת[33]. לבארון וילהלם קארל פון רוטשילד, שנפטר ב־28 בינואר 1901, מוקדשים שני נאומים במוסף לדו״ח של אותה שנה: אחד נשא הורוויץ בשעת ההלוויה ואחד בשעת אזכרה שהנהלת בית־הספר ערכה לפילנתרופ זה. כאשר אתה משוה את הנאומים השונים האלה, אתה עומד על דקות התחושה הפסיכולוגית, שבה מתאר הורוויץ מעשיהם של שני אנשים ששניהם — איש איש בדרכו — פעלו גדולות.

באותן שיטות לדיון מדעי בשאלות הלכה שמצאנו אותן ב״תשובה בדיני אישות״[34], השתמש הורוויץ גם בחוברתו ״דברי התגוננות״. חבר הפרלמנט הגרמני, ליברמן פון זוננברג, הביא בנאומו ברייכסטאג מ־17 בנובמבר 1891 שני מקומות מתוך שו״ת חושן־משפט, ששימשו אותו ללמד קטיגוריה על היהדות. בחוברתו ששיגר אותה כ״איגרת בדבר שני מקומות בתלמוד שנתפרשו שלא כהלכה״[35], מפריך הורוויץ את טענת ליברמן פון זוננברג. עוד קודם לכן הרים הורוויץ את קולו, כדי לעמוד בפרץ למען תורת ישראל. אותה שעה איימה עלילת־הדם באי קורפו להמיט שואה על קהילה זו. בהרצאתו סוקר הורוויץ בקצרה את השתלשלותה של עלילת הדם בכללה, שצפה ועלתה ראשונה כבדייה אלילית נגד הנצרות הצעירה. גם הפורענות הגדולה שבאה על יהודי רוסיה ניתנת עניין להרהוריו בהקשר זה. הוא מציין את הבדל בין שנאת היהודים שטופחה על־ידי המחוקק הרוסי לבין האנטישמיות באי קורפו, שלובתה באופן מלאכותי ע״י יחידים. הוא מסיים את נאומו בקריאה לנדב את האמצעים להחזרת הפליטים. למסמכים שצורפו לנאום זה נודעה חשיבות לגבי תוצאות המשפט עצמו (1891).

31. Jüdische Ärzte עמ׳ 13—25.
32. עי׳ נספח א לספר זה סוף פרק שמיני.
33. נדפס גם בספר־הזכרון להיינמן.
34. ספר־יובל ליום־הולדת השבעים של ר׳ עזריאל הילדסהיימר.
35. "Zur Abwehr. Ein Sendcheiben über zwei falsch gedeutete Talmudstellen", 1891.

משאר נאומיו של הורוויץ שהופיעו בדפוס[36] נזכיר עוד שתי דרשות, בשל הרעיונות העמוקים שהורוויץ מוצא בדברי המקרא ובאחת מן המצוות דרבנן. "איוב" וייסוריו הנצחיים הוא לדידו סמל לעם היהודי: "בנו, בבני ישראל, אנו מכירים את העם אשר היה אויב ונקרא איוב, בין שנתייראו ממנו הגויים ובין שדיכאו אותו, בכל העתים השטינו אותו, שנאו אותו, רדפו אותו". — מחלוקת התנאים בדבר סדר הנרות במנורת חנוכה, מסמלת לדידו של הורוויץ את השקפת־העולם הפסימית והאופטימית בין יחידים ועמים.

לבסוף נפקוד עוד עבודה מדעית שהורוויץ תרם אותה בשביל ספר־היובל לא' ברלינר: "הלכה ופרשנות המקרא" (1903)[37]. את המטרה שהציב לו במאמר זה הוא מנסח בעצמו בדברי המבוא שלו: מטרתנו היא "לא להסביר את ההלכה מתוך כתבי הקודש (כדרך רוב המפרשים), אלא להראות כיצד ניתן באמצעות ההלכה לבאר מקומות מוקשים בכתבי הקודש". הורוויץ מורה דרך זו של פרשנות המקרא בדוגמאות אחדות, כשם שהורה אותה גם בכמה מתשובותיו ב"מטה לוי", אותו ספר שיישאר עד דור אחרון עד לגדולתו כאיש הלכה ואגדה.

עזבונו של הורוויץ בכתב־יד, שהכיל גם חילוף־מכתבים נרחב עם רבים מגדולי רודו, עבר על־פי צוואתו לידי בנו בכורו. למרבה הצער אבדה מרביתם של כתבים אלה, לרבות ספרייתו העשירה, כאשר פשטו ידיהם של הנאצים בדירתו של הרב ד"ר יעקב הורוויץ. רק מעט מזער, שהיה קניינו של העורך־דין אברהם הורוויץ, נשמר מחורבן. עם שארית זו נמנים, פרט להוצאה שלמה של הש"ס עם הערות שוליים שלו בכתב־יד עוד כעשרה ספרים שבהם נמצאו הערות קצרות מעטו של הורוויץ, עליהם שמעתי מבנו של עורך־דין הורוויץ, הרב ברוך הורוויץ במאנצ'סטר.

36. הש' ביבליוגרפיה.
37. Halacha und Schrifterklärung.

רשימת קיצורים

ע. פ. = העותק הפרטי של המחבר.

א. פ. = אהרן פריימן, מהעותק הפרטי שלו.

י. ה. = יעקב הורוויץ, מהעותק הפרטי שלו ומעבודות אחרות.

סימ. = סימונזן, מהעותק הפרטי שלו.

ל. ל. = Louis Lewin: "Zu den Frankfurter Rabbinen", im Jb. d. JLG.

"אבני זכרון", ר' הערת מבוא לנספח ב.

אשר לוי, זכרונות = Die Memoiren des Ascher Levy aus Reichshofen im Elsass (1598-1635), ed. M. Ginsburger, Berlin 1913.

בריל = Brüll, Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur, Frankfurt a. M. 1874—90.

גדנקבוך, ר' הערת מבוא לנספח ג.

דיץ = Dietz, Dr. A., Stammbuch der Frankfurter Juden, Geschichtliche Mitteilungen über die Frankfurter jüdischen Familien von 1349—1849, Frankfurt a. M. 1907.

ליונשטיין = Blätter für jüdische Geschichte und Literatur, herausgegeben von L. Löwenstein. 1—5, Frankfurt a.M./Mainz 1900—1904, = Beilage zu: "Der Israelit".

קראקאואר, תולדות = Kracauer, I.: Die Geschichte der Frankfurter Juden (1150—1824), Band I-II, Frankfurt a.M., 1925—27.

קראקאואר, מחלוקת = Kracauer, I.: Die Kulp-Kannschen Wirren = Archiv für Geschichte und Kunst, Dritte Folge, No. X, Frankfurt a.M. 1910.

ראמר = JLB = Rahmers Jüdisches Literatur-Blatt, Wochenschrift, Magdeburg 1870 ff. : מוסף אל Israelitische

JJLG, Jb. d. JLG = Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft I XXII, Frankfurt a.M. 1903—1931/32.

JP = Jüdische Presse, Berlin, 1869 ff. : עם המוספים Literaturblatt = Literaturbl., Literaturbericht = Literaturber.

JQR = The Jewish Quarterly Review, Philadelphia, 1—20, 1889—1908; New Series 1910 ff.

MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau 1852 ff.

MWJ = Magazin für die Wissenschaft des Judentums, herausgegeben von Berliner, Berlin 1874 ff. — Ab 1876 Magazin für jüdische Geschichte und Literatur.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

תיקוני טעויות

עמוד	שורה	במקום	צ"ל
4	6 מלמ'	חששנס	חששנו
	5 "	עמ' 16	עמ' 15
8	הע' 3	מעצמי	מעצמו
11	12	137	173
13	הע' 7	ס"ה	ס"ג
17	הע' 14	לדינגן	לבינגן
22	8 מלמ'	לביא	להביא
26	הע' 76	שלי"ם	שלי"ט
28	הע' 90	אחד	אחד בשם
30	6	יוצא	הוצא
44	הע' 12	ס"ה	ס"ח
45	הע' 3	ספר	ל'ספר
48	הע' 15	169	1869
52	הע' 3	ההא	ה"א
53	7	וכמוה	וכמוהו
	הע' 12	יג	י, ג
57	הע' 20	שביעי	חמישי
59	הע' 34	Hebracorum	Hebraeorum
	שם	librum	librem
73	הע' 17	Lener, Nachgcholte	hersner, Nachgeholte
78	2	שטערנן	שטרן
96	4 מלמ'	מוכרים	מוסרים
101	6	וסיימה	וסיומה
104	10	"ועד...	ה"ועד...
113	19	השופטים	השפטים
114	20	גלות דמסתמא	גלות בעדותן דמסתמא
125	6	בועייסנאו	בווייסנאו
131	3	Entdektes	Entdecktes
141	2 מלמ'	אינם ישראל	אינם בני ישראל
144	הע' 1	ולענשטיין	לוינשטיין
146	5 מלמ'	נודע	היה
	3 מלמ'	בן־חורין ליטול	בן־חורין יכול ליטול
149	הע' 22	1785	1785, השו' נספ' ב־ד.
171	3	לאלץ	לאלצם
172	4 מלמ'	שיצאו	שיצאה
173	13	הסכנה גדולה	הסכנה הגדולה
175	3	אבדנו	אבדתנו

ספרית יעקב מיכאל

תרגומים ואסופות מחכמת ישראל

הספרים שיצאו לאור

א־ב	פרופ׳ דוד צבי הופמן / פירוש לספר ויקרא (2 כרכים)
ג־ד	פרופ׳ אברהם ברלינר / כתבים נבחרים (2 כרכים)
ה־ו	אברהם אפשטיין / כתבים, מקדמוניות היהודים (2 כרכים)
ז	הרב שמשון רפאל הירש / אגרות צפון
ח	דוד קויפמן / מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים
ט	שמחה בנימין הוניג / סנהדרין גדולה
י	יחזקאל אפשטיין / אמונת היהדות — לאור בעיות ימינו
יא	הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ / מאמר על הדפסת התלמוד
יב	אברהם ביכלר / עם הארץ הגלילי
יג	נפתלי צבי הילדסהיימר ; ש׳ קליין / גבולות הארץ
יד	חיים ב״ר יוסף מיכל / אור החיים
טו	משה שטיינשניידר / הרצאות על כתבי־יד עבריים
טז	שמחה אסף / באהלי יעקב
יז	עמנואל יעקובוביץ / הרפואה והיהדות
יח	אברהם ביכלר / הכוהנים ועבודתם
יט	רבי אליהו בן המוזג / בשבילי מוסר
כ	פרופ׳ שמואל קליין / ארץ הגליל
כא	רבי אליהו בן אמוזג / ישראל והאנושות
כב	אברהם ביכלר / מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד
כג	הרב י״ד הלוי סולוביצ׳יק / איש האמונה
כד	הרב ד״ר אליהו יונג / נוטרי מורשת
כה	הרב מתתיהו שטרשון / מבחר כתבים
כו	יעקב בזק / המשפט העברי ומדינת ישראל
כז	שמעון מנחם לאזר / על המצפה
כח	הרב נחמיה צבי נובל / הגות והלכה
כט־ל	פרופ׳ צ״א וולפסון / פילון (2 כרכים)
לא	אברהם משה לונץ / נתיבות ציון וירושלים
לב	ד״ר פלטיאל בירנבוים / פליטת סופרים
לג	הרב מרדכי הלוי הורוויץ / רבני פרנקפורט

1897

הערות לס' דורות הראשונים לר' יצחק אייזיק הלוי. סוף כרך ג'. פרעסבורג תרנ"ז.

Die Frankfurter Rabbinerversammlung vom Jahre 1603. (Beilage zur Einladungsschrift ... der israelitischen Religionsschule.)

1898

Worte, gesprochen an der Bahre des Herrn Dr. Heinrich Heinemann s.A. (Beilage zur Einladungsschrift ... der israelitischen Religionsschule)
Vgl. „Worte der Trauer" gesprochen beim Hinscheiden des Herrn Dr. H. Heineman (S. 6—16)

Verhandlungen und Beschlüsse der Generalversammlung des Rabbinerverbands in Deutschland. Referat, S. 19 ff.

1899

Rabbiner Eduard Hildesheimer s.A. Eine Gedenkrede gehalten in Frankfurt a.M. (Beilage zu JF ... 27)

Ein Mahnwort. (Rede, Sabbat שלח לך)

1900

„Aus meinem Briefwechsel mit David Kaufmann". („Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann", Breslau 1900, S. 365 ff.)

Trauerrede des Herrn Rabbiner Dr. Horovitz am Grabe unseres geliebten, unvergesslichen Kindes Kurt Herzberg am 11. November 1900.

1901

ס' אבני זכרון. הכתב והמכתב מבית הקברות הישן דק"ק ורנקנורט על נהר מוין.

Die Inschriften des alten Friedhofs der israelitischen Gemeinde zu Frankfurt a.M. — Mit einer Einleitung von Dr. M. Horovitz.

Zwei Reden zur Erinnerung an Freiherrn Wilhelm Carl von Rothschild s.A. (Beilage zur Einladungsschrift ... der israelitischen Religionsschule)

1903

Halacha und Schrifterklärung. (Festschrift zum 70. Geburstag A. Berliners, Berlin 1903)

1925

„Fünf Reden von Rabbiner Dr. Markus Horovitz". Vgl. 1880, 1881, 1882, 1891.

1932

ס' שו"ת משה לוי. חלק ב', כולל שו"ת על אורח חיים ויורה דעה וחדושים על איזהו מקומן בש"ס. II. Teil. Herausgegeben von Rabbiner Dr. Jakob Horovitz.

„Meine Antwort". (Frankfurter Gemeindeblatt, September, S. 4. Rabbiner Dr. Jakob Horovitz)

Worte der Erinnerung, gesprochen an der Bahre des Herrn Joseph Gundersheim s.A., 6. Kislew 5648 (22. November 1887) auf dem Friedhofe der isr. Gemeinde zu Frankfurt a.M.

Rede bei Eröffnung der Synagoge am Hermesweg am 20. November 1887. (Bericht der israelitischen Religionsschule 1888)

1888

Worte, gesprochen bei der Beerdigung von Marie Bertha Dreyfus am 23. Januar 1888.

Rede, gehalten zur Einweihung des Denkmals am Grabe des sel. Freiherrn Meier Carl von Rothschild, am 6. Mai 1888.

1890

תולדות אהרן, Einleitung zu ס' בית אהרן des R. Ahron Fuld, Frankfurt a.M. 1890.

Ein eherechtliches Gutachten. („Jubelschrift zum siebzigsten Geburtstag des Dr. Israel Hildesheimer, Berlin 1890)

1891

ס' שו"ת מטה לוי, I. Teil, Frankfurt a.M. 1891.

A. Schwarz, Die Tosifta. (MWJ, Bd. XVIII)

Das Stiftszelt, ein Bild der Religion (Rede, Sabbat ויקהל 5651). (Nachgedruckt in „Fünf Reden . . .")

Korfu, Vortrag, gehalten am 28. Mai 1891.

1892

Was lehrt der Talmud? (Rede, Sabbat חיי שרה, 28. November 1891). — Nachdruck 1910.

Zur Abwehr. Ein Sendschreiben über zwei falschgedeutete Talmudstellen (Dezember 1891).

Die Auferstehung. Rede, gehalten am 7. Pessachtage 5652 (18. April 1892).

Einige Zahlen und ihre Bedeutung. (Einladungsschrift . . . der israelitischen Religionsschule)

1893

Worte, gesprochen an der Bahre des Herrn Hermann Moritz Schiff, am 4. Januar 1893.

1895

Ein Wort zur Prüfung. (Einladungsschrift . . . der israelitischen Religionsschule)

1896

Zur Statistik der jüdischen Bevölkerung im alten Frankfurt. (A. a. d. Berichten des Freien Deutschen Hochstiftes, N.F. 12)

Die Wohltätigkeit bei den Juden im alten Frankfurt. (Beilage zur Einladungsschrift . . . der israelitischen Religionsschule)

1881

Berichte der Israelitischen Religionsschule (vgl. a. a. O.) in den Jahren 1881 – 1901. Ab 1889: „Einladungsschrift zur öffentlichen Prüfung"

Israel und die Pharaonen (Rede, Sabbat שמות 5641). (Nachgedruckt in „Fünf Reden ...")

1882

Einen halben Schekel (Rede, Sabbat שקלים 5642). (Nachgedruckt in „Fünf Reden ...")

FRANKFURTER RABBINEN I: Von R. Simon Hadarschan bis R. Jesaja Halevi (1200–1614). (Beilage zum Bericht der israelitischen Religionsschule)

Rede gehalten zur Einweihung der neuen Synagoge der israelitischen Gemeinde in Frankfurt a.M. am 10. September 1882.

1883

„Aus dem Gemeindearchiv", שאלה ותשובה משנת רכ"ט לפ"ק in אהבי טוב (Beilage zu MWJ, Jahrgang X)

FRANKFURTER RABBINEN II: Von R. Joseph Hahn bis R. Jakob Hakohen Popers (1614—1740). (Beilage zum Bericht der israelitischen Religionsschule)

Der Talmud. Drei Reden — Frankfurt a.M.

Christliche Gutachten über die jüdische Liturgie und den Tractat Awoda Sara. (MWJ, Jahrgang X)

Zur Biographie Joseph Salomon Delmedigos. (MWJ, Jahrgang X)

1884

FRANKFURTER RABBINEN III: R. Jakob Josua Falk und R. Abraham Lissa (1740—1769). (Beilage zum Bericht der israelitischenReligionsschule)

Worte, gesprochen an der Bahre des Herrn Joseph Oppenheim s. A.

1885

FRANKFURTER RABBINEN IV: Rabbinatsverweser Nathan S. Maass und R. Pinchas Horowitz (1769—1805). (Beilage zum Bericht der israelitischen Religionsschule)

1886

JÜDISCHE ÄRZTE in Frankfurt a.M. (Beilage zum Bericht der israelitischen Religionsschule)

1887

Worte der Erinnerung, gesprochen an der Bahre der Frau Bina Schwarzschild, geb. Horwitz, s.A., 15. Cheschwan 5648 (2. November 1887) auf dem Friedhofe der isr. Gemeinde zu Frankfurt a.M.

Leopold Löw als Theologe, Historiker und Publizist, gewürdigt von Abraham Hochmuth, Rabbiner in Wesprin, Leipzig. (JP, Literaturber., No. 36)
Dr. E. Hoff: Die Empörung Korachs und die der grossen Nation, Zeitpredigt. (JP, Literaturber., No. 38)
A. Rohling: Der Talmudjude, Münster. (JP, Literaturber., No. 38)
Rabbi Jochanan. (JP, Literaturbl., Nos. 11—13)

1872

נגה הירח, Organ für Wissenschaft, Religion und Bildung, herausgegeben von Berisch Goldenberg, Tarnopol: Zuschriften an die Redaktion und Novellen (hebräisch), S. 132. [2]
Rabbi Jochanan: Sein Leben und Wirken. (JP, Literaturbl., Nos. 1—4, 6 und JP, Nos. 47, 49, 50)
Jose ben Joeser. (JP, Literaturber., No. 3 und Forsetzung) (?)
נגה הירח, Heft 6 und 7 des I. Jahrgangs. (JP, Literaturbl., No. 5)
דקדוקי סופרים, R. Rabinovitz (JP, Literaturber., No. 14)
נגה הירח, Heft 1 und 2 des II. Jahrgangs. (JP, Literaturber., No. 16)
נגה הירח, Heft 3 des II. Jahrgangs. (JP, Literaturber., No. 41)
קדש הלולים von Joseph Kohen Zedek, nebst einem Anhang תוספת קדושה von David Kohen Zedek, Altona. (JP, Literaturber., No. 41)
נגה הירח, Briefe und Zuschriften an die Redaktion und Novellen S. 42 und 45.

1874

Studien über die Tosifta, I. (MWJ)
Ein Geheimnis. (MWJ, No. 3)
Ein Geheimnis (Entgegnung). (MWJ, No. 12)

1875

Studien über die Tosifta, II. (MWJ)

1877

„Bete für das Wohlergehen des Königs", Gnesen 1877.

1878

Rede zum Andenken des sel. Distriktsrabbiners Seligmann Bär Bamberger זצ"ל, gehalten in der Gemeindesynagoge im Compostellhofe zu Frankfurt a.M. am 14. Marcheschwan 5639 (10. November 1878).

1880

Ijob (Rede Sabbat וישב 5641). (Nachgedruckt in „Fünf Reden von Rabbiner Dr. Markus Horovitz", Frankfurt a.M. 1925)
Der Chanukkaleuchter (Rede, Sabbat Chanukka 5641) 1880. (Nachgedruckt in „Fünf Reden . . .")

---

[2] Ein fast komplettes Exemplar konnte ich nur bei Herrn Abraham Jaffe in Tel-Aviv einsehen und danke ihm für sein freundliches Entgegenkommen.

VERZEICHNIS DER SCHRIFTEN VON MARKUS HOROVITZ *

1868

Gedichte und Aufsätze in der Studentenzeitung „Aurora".[1]
Die Eröffnung des ungarisch-israelitischen Congresses. (Der Israelit, No. 52)
Der Israelitische Congress zu Pesth. (Der Israelit, No. 53)

1869

Der Israelitische Congress zu Pesth. (Der Israelit, Nos. 1—11)
Essays über den Ursprung der ungarischen Juden. („Israelite Közlöny", in mehreren Fortsetzungen)
Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde in Eisenstadt. (תפארת בחורים, Wien 1869)

1870

Dissertation: Über R. Jochanan.[1]
Von Liszka nach Berlin, Reisebilder. (JP, Nos. 5, 7, 9, 17, 22)
(Nochmals abgedruckt als Beilage zum Bericht der israelitischen Religionsschule, 1914)
ס תורת בני ישראל von Josef Singer, Satoral Ujhely 1870 — Rezension. (JP, No. 21)
R. Jochanan und R. Simon ben Lakisch, Vortrag von Sal. Balhany. (JP, Literaturber.)

1871

Dr. Joel, Religiöse Vorträge an Bettagen — Rezension. (JP, Literaturber., 5.V.)
Die 24 Ringe im Tempel. (JP, Literaturbl., No. 7)
Antireplik. (JP, Literaturbl., No. 8)
Etwas über den Religionsunterricht der Mädchen. (Einladungsschrift der Religionsschule der Gemeinde Adass Jisroel, Berlin)
Stimmen des orthodoxen Judenthums aus dem 12. und 13. Jahrhundert von Rabbiner Dr. M. Landsberg. (JP, Literaturber., No. 18)
ושומר תורה אשרי לו, Vortrag von Dr. E. Plessner. (JP, Literaturber., No. 20)
משנת שמואל von Oskar Lipschütz. (JP, Literaturber., No. 21)
Jeschurun von Dr. Kobak. (JP, Literaturber., No. 25)
Louis Meyer, Hinterlassene Schriften eines polnischen Juden — Berlin 1871. (JP, No. 28)
Siegmund Kraus, Wissen und Glaube, Pest. (JP, Literaturbl., No. 34)
Dr. Hermann Tietz, Dank- und Friedenspredigt, Berlin. (JP, No. 36)

---

* רשימת כתביו של הרב הורוויץ מודפסת כאן עפ"י צילום מהספר Frankfurter Rabbinen עמ' 370—374, מהדורת הרב ד"ר יוסף אונא, 1969 ללא כל שנוי.

[1] Der genaue Titel liess sich nicht feststellen.

RABBI MARCUS HOROVITZ

THE RABBIS OF FRANKFURT

with supplement by

Rabbi Dr. Joseph Unna

Translated from the German by

Dr. Joshua Amir

MOSSAD HARAV KOOK, JERUSALEM

JAKOB MICHAEL LIBRARY

TRANSLATIONS AND COLLECTIONS IN JEWISH STUDIES / 33

RABBI M. HOROVITZ / THE RABBIS OF FRANKFURT

JAKOB
BIRCHALL
LIBRARY